

Волинь 1943 — апогей

**Польсько-українські відносини 1917–2023:
знання, суперечності, порозуміння**

Волинь
1943
– апогей

Волинь 1943 – апогей

Польсько-українські відносини 1917–2023:
знання, суперечності, порозуміння

Copyright © Фундація Центру KARTA, 2024

КОНЦЕПЦІЯ – Збігнев Глюза

РОЗРОБКА МАТЕРІАЛУ – Мацей Ковальчик, Роман Романцов, Маріуш Сава,
Анна Вільк, Міколай Вітковський, Маріуш Зайончковський

КОЛЕКТИВ ЕКСПЕРТІВ – професор Ігор Галагіда, професор Гжегож Мотика,
професор Рафал Внук

НАУКОВА РЕДАКЦІЯ – Маріуш Зайончковський

ПЕРЕКЛАД З ПОЛЬСЬКОЇ МОВИ – Ганна Діхтярук, Богдана Гайдук

КООРДИНАЦІЯ ПРОЄКТУ – Агнешка Книт


РЕДАКЦІЙНА ГРУПА – Анна Ріхтер, Алексій Рогозін

ОПРАЦЮВАННЯ КАРТ – Маріуш Ольчик

ОПРАЦЮВАННЯ ПОКАЖЧИКІВ – Ян Сенкевич

ІКОНОГРАФІЯ – Ева Квецінська

КОРЕКТУРА – Наталка Римська

ГРАФІЧНИЙ ДИЗАЙН –  RZECZYPOBRAZKOWE

ПІДГОТОВКА ФОТО ТА ВЕРСТКА – Tandem Studio

ФОТО НА ОБКЛАДИНЦІ – Волинь, околиці Коростеня, 1921–1926 рр.

Фото: Ян Булгак, суспільне надбання

Публікація здійснена за фінансової підтримки Канцелярії голови Ради міністрів РП.
Публікація відображає лише погляди авторів і не представляє офіційну позицію
Канцелярії голови Ради міністрів РП.

Ośrodek KARTA
ul. Narbutta 29, 02-536 Warszawa
тел. (48) 22 848-07-12, email: ok@karta.org.pl
ksiegarnia.karta.org.pl; www.karta.org.pl

ISBN 978-83-67820-14-1

Перше видання
Варшава 2024

Зміст

Вступ	7
— 1917–1939	
Кінець Великої війни	13
Простір конфлікту	20
Санація	59
Диктат	72
Поляризація	93
— 1939–1948	
Вересень 1939	117
Роздоріжжя	130
Червень 1941	146
Окупація	159
Апогей	204
Повоєнний період	290
Вигнання	310
— 1948–2023	
Залежність	329
Вільний шлях	344
Послання	388
Список використаних джерел у тексті	390
Список скорочень	424
Іменний покажчик	426
Географічний покажчик	435

Вступ

«Волинь 1943» є точкою відліку в історії польсько-українських відносин за останні 106 років. Від більшовицької революції 1917 року, яка нависла над нашою частиною Європи на сім десятиліть, до сьогоденної російської агресії проти України, обидва народи пройшли довгий шлях, як власний, так і у відносинах один з одним. Ми розглядаємо цю публікацію, видану польською та українською мовами, як запис знань і вже пройденого шляху діалогу, що може сприяти досягненню порозуміння.

Ми обрали форму коментованого календаря як таку, що дає найкращу можливість охопити весь процес: зародження взаємних конфліктів у передвоєнний період, апогей ворожнечі в 1939–1947 роках, повоєнні зусилля, спрямовані на послаблення дії нещодавньої спільної катастрофи. Запис, який зберігає чітку хронологію, був створений зусиллями колективу людей, з кількома переглядами вибору представлених фактів і пропорцій між ними. Ймовірно, в майбутньому можна буде додати пропущені події або більш детально перевірити викладені дані (особливо це стосується мап), але основна лінія подій, безумовно, не зміниться. Авторський колектив максимально використав наявну літературу з цієї теми – скрізь ми наводимо джерела, що підтверджують ту чи іншу інформацію або містять цитоване твердження (їхній список можна знайти наприкінці книги).

У першій частині (1917–1939) представлено події та погляди, які, найімовірніше, впливали на взаємні стосунки; до записів окремих фактів іноді додаються цитати, але лише тісно пов'язані з подіями, без пізніших коментарів.

Друга частина (1939–1947), найщільніша за обсягом оповіді, містить – як єдина – коментарі, взяті з пізнішої літератури (вони виділені ширшим відступом і датовані; це єдині випадки відступу від хронології); мета цих коментарів – нагадати найхарактерніші думки про події, висловлені науковцями. Третя частина (1948–2023), як і перша, містить лише безпосередні цитати, без пізніших коментарів; у ній передусім наводяться факти, які прямо чи опосередковано стосуються подій війни, є формою їхнього переосмислення або дають можливість це зробити; тут не ставиться за мету описати відносини двох держав – ані комуністичних, ані сучасних – у ході їхньої повоєнної історії.

Усе це має стати основою для майбутнього «закриття рахунків». Узгодивши лінію основних подій, поляки та українці матимуть більше шансів нарешті разом подолати травму трагічного минулого.

ВАРШАВА, ГРУДЕНЬ 2023 РОКУ
ЗБІГНЄВ ГЛЮЗА



Червень – липень 1919 року, переправа польських таборів через річку Золота Липа (ліва притока Дністра), під час контрнаступу проти української армії



1917 — 1939



Князь Юзеф Ян Подгурський з дружиною Марією Казімерою з роду Скарбків-Мальчевських і внуком Казімежом Березовським у селянському вбранні під час втечі з родового маєтку Шляхова в Єлисаветградському повіті (нині Кропивницький), у Херсонській губернії – під час розгромів земельних маєтків після революції 1917 року

Кінець Великої війни

— 4 (17) березня 1917

Київ. На хвилі Лютневої революції в Києві утворюється Центральна Рада, яка координує політичне життя українців в Україні.

[358 – див. Список використаних джерел у тексті на с. 369]

— 10 (23) червня 1917

Київ. Центральна Рада видає Перший Універсал, у якому проголошується автономія України: «Однині самі будемо творити наше життя».

[358]

— 3 (16) липня 1917

Київ. Центральна Рада проголошує Другий Універсал, що містить угоду між Тимчасовим урядом і Центральною Радою. Тимчасовий уряд визнає Центральну Раду органом влади на території, де проживають українці (губернії: Київська, Подільська, Волинська, Чернігівська, Полтавська) за умови відмови Ради від ідеї національно-територіальної автономії. [358]

— 25–26 жовтня (7–8 листопада) 1917

Петроград. Більшовицький переворот. Тимчасовий уряд розпущено. Більшовики намагаються захопити владу в Україні та здійснити державний переворот у Києві. [358]

— 7 (20) листопада 1917

Київ. Центральна Рада видає Третій Універсал, який проголошує створення Української Народної Республіки (УНР), вона є невіддільною від Росії і передбачає участь у федерації народів Росії: «Однині на території Української Народної Республіки існує право власності на землі поміщицькі та інші землі нетрудових хазяйств сільсько-господарського значіння [...] касується. Признаючи, що землі ті єсть власність усього трудового народу й мають перейти до нього без викупу, Українська Центральна Рада доручає Генеральному Секретареві по земельних справах негайно виробити Закон про те, як порядкувати земельним комітетам, обраним народом, тими землями до Українських Установчих Зборів». [363]

— Початок грудня 1917

Київська губернія. Тривають селянські повстання. У селі Пелечинка селяни нападають на осіб, що опікуються польською школою. У селі Велика П'ятигірка (Житомирська область) селяни не допускають дітей до навчання у польській школі, нищать парти та дошки. У селі Сошанське представники селян заявляють місцевій владі, що не можуть погодитися на польську школу з польською мовою викладання в приміщенні маєтку. З телеграми з провінції до Центральної Ради: «Майже всі маєтки [польські] розграбовані... Повстаннями керують незаконно створені комітети селян. У Свигорогах селянський комітет видав селянам дозвіл на пограбування. Село озброюється. Самогону скрізь так багато, що п'яних більше, ніж коли-небудь. Безпорадність влади бачать всі, і це викликає ще більше хаосу... Прошу, дайте якусь пораду, бо вже руки опускаються». [363]

— 4 (17) грудня 1917

Петроград. Рада Народних Комісарів у Петрограді під гаслом «братської допомоги» робітникам і селянам України в боротьбі з «буржуазно-націоналістичною Центральною Радою» висуває Центральній Раді ультиматум, у якому вимагає підпорядкуватися більшовицьким силам. Розпочинається більшовицько-українська війна. За тиждень у Харкові більшовики утворюють перший радянський уряд і радянську Українську Народну Республіку Рад.

[358]

— 7 (20) січня 1918

Львів. Карл Георг фон Гуйн, намісник імператора Австро-Угорщини на території Королівства Галичини та Володимирії, в циркулярі до староств і начальників поліції у Львові та Кракові щодо недопущення селянських зборів, на яких обговорюються питання поділу поміщицької землі: «Зі статей у пресі я дізнався, що подекуди організуються збори, на яких, зокрема, обговорюються питання щодо поділу землі та експропріації більшої земельної власності тощо, наслідуючи революційні лозунги, очевидно імпантовані з-за кордону. Мабуть, мені не потрібно наголошувати [...] про небезпеку таких дискусій та агітацій для порядку та громадської безпеки».

[280]

— 8 (21) січня 1918

Вашингтон. Президент Сполучених Штатів Вудро Вільсон у своїй промові, що є планом післявоєнного устрою, стверджує, що в майбутній Європі необхідно відродити польську державність – у цьому регіоні він згадує лише її:

«6. Евакуація всієї російської території та врегулювання всіх питань, що стосуються Росії, яке забезпечило б найкращу та найвідкритішу взаємодію інших націй світу, з метою забезпечення Росії вільного прийняття рішень без будь-яких обмежень та перешкод щодо власного розвитку та національної політики, а також гарантування її доброзичливе прийняття серед спільноти вільних націй, коли вона вступить туди з тією формою правління, яку обере сама; забезпечення їй більш ніж приязного приймання, а також будь-якої допомоги, яку вона буде потребувати та сама попросить. Ставлення до Росії з боку братніх народів у найближчі місяці стане випробуванням їхньої доброї волі, їхнього розуміння потреб Росії, відмінних від їх власних інтересів, буде випробуванням їх розумної та безкорисливої симпатії.

[...]

10. Народам Австро-Угорщини, котрих місце між народами ми хочемо захистити та забезпечити, слід надати абсолютну можливість автономного розвитку;

[...]

13. Слід створити незалежну польську державу, яка охоплюватиме території, населені безсумнівно польським населенням, якому потрібно забезпечити вільний та безпечний доступ до моря, а також гарантувати політичну й економічну незалежність та територіальну цілісність за допомогою міжнародного пакту.

14. Повинно бути створено загальне об'єднання націй на основі докладних угод з метою надання всім державам, як великим, так і малим, взаємних гарантій політичної незалежності та територіальної цілісності». [551] [567]

— 9 (22) січня 1918

Київ. Українська Центральна Рада ухвалює Закон «Про національно-персональну автономію»: «Кожна з населюючих Україну націй має право в межах Української Народньої Республіки на національно-персональну автономію, себто право на самостійне устроєння свого національного життя». [608]

— 12 (25) січня 1918

Київ. Українська Центральна Рада оголошує Четверний Універсал. Проголошено незалежність Української Народньої Республіки. [358]

— 9 лютого 1918

Брест-Литовськ (Гродненська губернія). УНР підписує мирний договір з Центральними державами: Німеччиною та Австрією, які визнають незалежність України. За це Україна зобов'язується надати Центральним державам величезні обсяги зерна та сільськогосподарських продуктів. Волинь, Холмщина та Підляшшя мають увійти до складу нової української держави. Центральні держави надають військову допомогу Україні у війні проти Червоної Армії. [246]

— 12 лютого 1918

Люблін. З огляду на широке обурення поляків, Головний національний комітет, політичне представництво поляків проавстрійського спрямування, пише про протести громадськості в Любліні та Галичині проти угоди між Центральними державами та УНР у Брест-Литовську: «У Любліні всі польські чиновники, на чолі з генерал-губернатором [Станіславом] Шептицьким і головою цивільної адміністрації [Єжи] Мадейським пішли у відставку [...]. Вся австрійська окупація залишилася без влади [...]. Оголошено триденний страйк з маніфестаціями [...]. Публічно спалені портрети імператорів Вільгельма II і Карла, а також австро-угорський прапор [...]. У Галичині [...] поляки, таємні австрійські радники, повідомили імператору про відставку, а всі поляки, нагороджені орденами, — відмовилися від них [...]. У Кракові почалися демонстрації та заворушення [...] перед адміністраціями, перед вокзалом і на вокзалі, на центральній площі. Розтрощено німецьке консульство». [280]

— 13 лютого 1918

Варшава. З рапорту Департаменту політичних справ Регентської ради про акцію протесту варшав'ян проти приєднання Холмщини до складу УНР: «Радикальні групи енергійно підтримали ідею страйку [...]. З другої до третьої ночі було чути кілька детонацій; це робітники підірвали деякі дрібні пристрої на електростанції, щоб зупинити виїзд трамваїв під військовим конвоєм. Від сьогоднішнього ранку усі без винятку магазини, ресторани, адміністрації та установи не працюють». [280]

— 28 квітня 1918

Київ. Німецька армія розпускає Центральну Раду. Наступного дня З'їзд хліборобів обирає гетьмана України. Ним стає Павло Скоропадський – колишній генерал-офіцер армії Російської імперії і водночас довірена особа серед німецької військової та цивільної влади. Скоропадський розпускає УНР і змінює назву на Українську державу: «Моя Батьківщина не повинна стати ґрунтом для соціалістичних експериментів». Робиться спроба ліквідації польської армії в Україні. Завдяки втручанням німецьких та австрійських військ більшовицькі війська залишають територію нової держави, що охоплює 9 губерній: від Холмщини й Полісся на заході до Криму й Кубані на півдні та сході. Східна Галичина залишається в імперії Габсбургів. [358] [363]

— Квітень–жовтень 1918

Українська Держава – це військова диктатура гетьмана Павла Скоропадського. Влада гетьмана Скоропадського підтримується німецькою армією, проросійськими чиновниками, а також власниками великих підприємств та землевласниками. Значна частина мешканців України – прихильники ідей, пропагованих більшовиками, та прихильники демократичного ладу України (Центральної Ради) сприймають правління Скоропадського як окупацію. [358] [363]

— 18 жовтня 1918

Львів. Наступного дня після розпаду імперії Габсбургів створено Українську Національну Раду, що має на меті отримати владу на території Східної Галичини.

Головою Національної Ради стає адвокат і політик Євген Петрушевич. До її складу входить, зокрема, львівський митрополит Андрей Шептицький – безперечний авторитет галицьких українців, відданий прихильник української незалежності. [452]

— 19 жовтня 1918

Львів. У газеті «Діло» Українська Національна Рада проголошує створення Української Держави. До неї входять Східна Галичина, Буковина, Закарпатська Русь: «Проголошення Української Держави на українських областях Австрії та Угорщини. Стоячи на становищі самоозначення народів, Українська Національна Рада, як конституанта постановляє: Ціла етнографічна українська область в Австро-Угорщині – а з окрема Східна Галичина в граничною лінією річки Сяну, з влученням Лемківщини, північно-західна Буковина з містами Чернівці, Сторожинець і Серет та українська полоса північно-східної Угорщини – творять одноцільну українську територію. Ся українська національна територія уконституується [...] як Українська Держава». [68] [279]

— 28 жовтня 1918

Краків. Створено Польську ліквідаційну комісію, метою якої є перебрання влади від урядовців імперії Габсбургів у Східній Галичині. [17]

— 1 листопада 1918

Львів. О 4 годині ранку Центральний Військовий Комітет під командуванням офіцера Українських січових стрільців Дмитра Вітовського займає найважливіші адміністративні будівлі у Львові. Над ратушею Львова майорить синьо-жовтий прапор. Українські військові проголошують державу під назвою Західноукраїнська Народна Республіка (ЗУНР). Звернення Української Національної Ради до мешканців Львова: «Волею українського народу утворилася на українських землях Австро-Угорської монархії Українська Держава [...] з нинішнім днем Українська Національна Рада обійняла владу в столичнім місті Львові й на цілій території Української Держави». [68] [84]

Львів. Створено Польське головне командування оборони Львова. З вуличного плаката в Кракові в наступні дні: «На допомогу Львову! Слабшають вже плечі героїчних захисників Львова. [...] Нехай кожен із нас пам'ятає, що кров цих найшляхетніших борців за Польщу впаде на його совість! якщо він не прийде на допомогу». [391]

— 3–4 листопада 1918

Українські військові підрозділи займають Любачів. [879]

— 4 листопада 1918

Вислік Великий, Команча. За ініціативою греко-католицького священника Пантелеймона Шпильки на територіях, населених лемками, була проголошена так звана Команчанська Республіка, а потім було оголошено готовність її об'єднання із ЗУНР. [702]



Володимир-Волинський, 1921–1924.
Польські військові поселенці

Простір конфлікту

— 9 листопада 1918

Краків. До Львова вирушає група чисельністю 600 осіб під командуванням майора Юліана Стахевича на допомогу полякам, які борються за місто. Через два дні група майора Стахевича захоплює контроль над Перемишлем і об'єднується з загоном підполковника Міхала Карашевича-Токажевського, що нараховує понад тисячу осіб. Група вирушає в напрямку Львова. [452]

Львів. Українська Національна Рада створює виконавчий орган – тимчасовий Державний секретаріат, що має на меті об'єднання Української Держави на землях, визнаних її територією. Секретаріат очолює доктор наук Кость Левицький. [452]

— 14 листопада 1918

Київ. Утворено колегіальний орган влади УНР – Директорію, що має на меті усунення від влади Павла Скоропадського, якого не підтримують центральні держави, та відновлення УНР. Через три дні війська, підпорядковані Директорії, перемагають сили гетьмана, а протягом чергового місяця оголошено відновлення УНР. [246]

— 22 листопада 1918

Львів. Підрозділи українських військ залишають Львів. Зі звернення до жителів керівника оборони міста Чеслава Мончинського: «Земляки! Львів у наших руках. Дику українську навалу на столицю краю відбито. Львів позбувся загарбників і дав чудовий приклад всьому світові, що був, є і завжди повинен лишатися польським містом. [...] Мирне руське населення, що не підтримує дії українських терористів, може розраховувати на повне шанування своїх прав». Більша частина Східної Галичини, крім Львова та Перемишля, перебуває під контролем Української Галицької Армії, а Волинь – під контролем українських військ, підпорядкованих Києву. Водночас формується місцева адміністрація ЗУНР, поляки у Східній Галичині та на Волині не скрізь підтримують створення органів влади, підпорядкованих ЗУНР та УНР. 24 листопада польські війська займають Белжець, а через три дні – Раву-Руську. [236] [879]

— 29 листопада 1918

Львів. Польська влада арештовує членів Української Національної Ради, що перебувають у місті. Наступного дня їх відпустили та знову заарештували. [236]

— 16 грудня 1918

Варшава. Голова держави Юзеф Пілсудський підписує декрет про примусове державне керування та перейняття державою майна Православної Церкви. У східних регіонах держава отримує понад 20 тисяч гектарів землі, що належала різним релігійним установам Православної Церкви. На кожен власність, прийняту польською державою, влада призначала державного управителя. [194] [267] [564]

— 29 грудня 1918

Львів. Українська армія захопила Персенківку, село у південному передмісті Львова. Українці відновлюють атаки на місто, зокрема обстрілюючи його з артилерії. Захоплюють інші села в передмісті Львова – Басівку, Сокільники, Козельники, Винники, Скнилів, Кульпарків. [452]

— 1 січня 1919 року

Варшава. Юзеф Пілсудський призначає генерала Яна Ромера командувачем оперативної групи «Буг», завданням якої є прорив блокади Львова. [452]

— 3 січня 1919

Станиславів. В умовах польсько-української війни, захоплення Східної Галичини польськими військами та створення в цьому регіоні польської адміністрації, влада Західноукраїнської Народної Республіки офіційно визнає включення земель Східної Галичини до складу Української Народної Республіки. З цього дня назва регіону звучить Західна область УНР (ЗОУНР). [76] [246]

— 10 січня 1919

Львів. До міста прибуває військо оперативної групи «Буг», прориваючи українське кільце навколо. Військо Польське у Львові нараховує 7 тис. солдатів. [452]

— 14 січня 1919

Волинь. Перші бої військ, підпорядкованих Директорії УНР та польських військ. [395]

— 22 січня 1919

Київ. Оголошено Акт Злуки Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР) та Української Народної Республіки в єдину державу Українську Народну Республіку. Фактично це перше об'єднання в єдину державу двох регіонів, населених українцями. Директорія УНР видає протестну ноту до польського уряду, в якій звертає увагу на численні випадки знущань з українського цивільного населення, реквізицій, грабунку та побоїв на Холмщині, Підляшші

та Волині, де відбуваються сутички між українськими військами та польськими підрозділами. Симон Петлюра, головний отаман УНР від грудня 1918, в інформації про нову ситуацію в Україні: «На окупованих територіях України запроваджено польську адміністрацію (малокультурну, загарбницьку, нетактовну), військо нещадно вилучає у селян збіжжя, утискають євреїв, відбудовують Польщу, поводяться погано».

[76] [246] [363] [395]

— 24 січня 1919

Володимир-Волинський. Польські підрозділи доходять до околиць Володимира-Волинського. Підпоручник Єжи Кульчицький своїй родині: «Стан здоров'я [компанії] жалюгідний. Тут на лінії купаю їх загонами. У них лише одна пара білизни, тому під час прання вони ходять лише в мундирах. [...] Я не використовую каску, позичив її солдату-кулеметнику. Не годиться носити її офіцерові, коли не мають касок солдати. Хліб ми отримуємо дуже нерегулярно. 3/4 провізії ми запасемо самі й об'їдаємо околиці. Але в цілому ми ситі».

[452]

— 6 лютого 1919

Варшава. Юзеф Пілсудський надає двомісячну відпустку начальнику Генерального штабу генералу Станіславу Шептицькому, котрий неодноразово подавав заяву на звільнення через напади націонал-демократичної преси за нібито «некомпетентність». Приватно генерал Шептицький є братом Андрея, митрополита Української Греко-Католицької Церкви.

[452]

— 3 березня 1919

Париж. На Паризькій мирній конференції польська делегація з Романом Дмовським представляє позицію щодо східного кордону: «відбудова Польської держави має розглядатися як акт справедливості та компенсації за злочин поділів [...] вихідною точкою для відбудованої Польської держави має бути територія Польщі до першого поділу (1772)».

[452]

— 9 квітня 1919

Париж. Російська політична рада представляє на Паризькій мирній конференції декларацію з вимогою приєднання Східної Галичини до Росії: «Російська демократія проголосила самостійно і перед іншими державами принцип самовизначення націй. Вона з радістю вітала створення Чехословаччини, Польщі та

розв'язання питань Триденту і Трієсту. Однак вона вимагає, щоб такий самий принцип застосовувався до росіян, які проживають на території колишньої Австро-Угорської імперії. Оскільки на територіях Східної Галичини, Буковини та Закарпатської Русі російське населення становить переважну більшість, необхідно врахувати їхню волю приєднатися до російської батьківщини». [452]

— 14 травня 1919

Варшава. Розпочинається наступ польських військ у Східній Галичині, спрямований проти трьох осередків, що намагаються створити форми української державності: Західноукраїнської Народної Республіки, Української Народної Республіки та Української Радянської Соціалістичної Республіки. Командувачем фронту стає генерал Юзеф Галлер, який прибуває з Франції разом зі своєю так званою «Блакитною армією». [452]

— 16 травня 1919

Луцьк. «Блакитна армія» під командуванням генерала Юзефа Галлера займає Луцьк, а 22 травня – Рівне. Військова перевага польської армії змушує українські війська відходити у напрямку лінії річки Збруч. [452] [478]

— 24 травня 1919

Варшава. Прем'єр-міністр РП Ігнацій Ян Падеревський та представник МЗС Української Народної Республіки Борис Курдиновський підписують угоду, згідно з якою Польща визнає Україну суверенною державою, натомість Україна має визнати Східну й Західну Галичину та Волинь польськими територіями. Україна відповідно до положень договору повинна була узгоджувати свою зовнішню політику з Польщею: «Договір виконував, як видно, всі польські вимоги, тому цілком задовольняла Падеревського. [...] Згода на координацію зовнішньої політики дозволяла тимчасово заблокувати дії української делегації в Парижі і в майбутньому виключити можливість союзу України з Росією. [...] Це робило Україну польським супутником». Цей договір не був прийнятий урядом УНР. [594] [601]

— 28 травня 1919

Тернопіль. Починається останній етап наступу генерала Галлера. У наказі цього дня головними цілями атак визначені місто Тернопіль та лінія річки Збруч. [452]

— 2 червня 1919

Сарни (Поліське воеводство). Війська Червоної Армії, які днем раніше розпочали наступ на Волині, взяли місто Сарни. [452]

— 16 червня 1919

Львів. Делегація Симона Петлюри, головного отамана УНР, підписує перемир'я з Польщею. Не всі українські сили підпорядковуються цьому рішення. Проте масштаби воєнних дій різко зменшуються. Загалом у конфлікті загинуло близько 10 тис. польських солдатів і 15 тис. українських. [452]

— 28 червня 1919

Париж. Під час війни між польським військом та українськими збройними формуваннями, між головними державами Антанти, союзниками, а також асоційованими державами та Польщею укладено мирний договір (так званий Малий Версальський договір). Згідно з ним, Польща була зобов'язана захищати національні меншини й гарантувати їм, серед іншого, використання рідної мови в судах, у початковій школі, права на заснування власних релігійних, благодійних чи громадських організацій та шкіл. Водночас Рада міністрів закордонних справ союзників й асоційованих держав приймає рішення про тимчасове й умовне включення Східної Галичини до складу Польщі. Кордон на сході має проходити по річці Збруч, влада Польщі має гарантувати мешканцям Східної Галичини право висловити позицію щодо їх державної приналежності. [384] [564]

— 17 липня 1919

Військо Польське захопило Східну Галичину до річки Збруч. Українські війська змушені відступити за Збруч. [452]

— 14 серпня 1919

Львів. За рішенням керівництва Університету Яна Казимира на навчання можуть прийматися лише кандидати, які є громадянами Польщі або держав союзників і ті, хто служив у польському війську. Це рішення практично позбавляє українців можливості навчатися в університеті. Аналогічну позицію невдовзі займе й керівництво Львівської політехніки. [564]

— 19 серпня 1919

Варшава. Початок мирних перемовин між Польщею та УНР. Голова української делегації Пилип Пилипчук запевняє у дружніх намірах Симона Петлюри щодо Польщі: «Польсько-українська угода буде розумінням небезпеки, яка загрожує як Українській Народній Республіці, так і Республіці Польща з боку Росії, незалежно від того, чи вона повернеться до своїх колишніх імперіалістичних форм з прагненням *єдиної і неделімої*, чи ж більшовики втримаються при владі».

[452]

— 30 серпня 1919

Київ. Об'єднані сили армій УНР та Української Галицької Армії проривають більшовицький фронт і здобувають Київ. Через день українців витісняє з міста Добровольча армія генерала Денікіна. Після цієї події загострюється деструктивний конфлікт між Директорією УНР та Уповноваженим Диктатором ЗУНР Євгеном Петрушевичем. Конфлікт закріплюється підписаною в листопаді угодою між УГА та Добровольчою армією. Цей договір став додатковим чинником для фактичного розпаду виснаженої боями та хворобами Армії УНР. Уряд УНР евакуюється до Кам'янця-Подільського.

[246]

— 1 вересня 1919

Варшава. Підписано угоду про припинення вогню між Польщею та УНР. Делегати УНР – Пилип Пилипчук, Володимир Тулюпа, Юліан Липницький, Клим Павлюк – консультують умови угоди з віцеміністром закордонних справ РП Владиславом Скшинським, прем'єр-міністром Ігнацієм Падеревським та Юзефом Пілсудським. Розроблено основу майбутнього договору: Польща в обмін на військову допомогу УНР у війні з радянською Росією розраховує на визнання українсько-польського кордону по лінії річки Збруч.

[395] [452] [601]

— 18 вересня 1919

Варшава. Міністр релігійних віросповідань і народної просвіти Ян Лукасевич на засіданні Ради міністрів визначає умови вступу українців до вищих навчальних закладів Львова. Вчений сенат університету ім. Яна Казимира та група професорів Львівської політехніки відстоює позицію, що до університету можна приймати молодь, яка прийме польське громадянство, навіть якщо не прийме польську національність. Кандидати повинні були відбути військову службу, інакше могли бути не прийнятими.

[781]

— 27 вересня 1919

Львів. Наукове товариство ім. Тараса Шевченка, Товариство українських наукових викладів ім. Петра Могили, Ставропігійський інститут організують університетські курси. Польська влада відмовляється легалізувати це починання. Однією з причин заборони з боку влади була «недостатня» кваліфікація викладачів. Проте за місяць відбуваються перші «таємні» лекції без згоди польської влади. [239] [564] [763]

— 27 жовтня 1919

Варшава. Опубліковано програму Народно-національного союзу, організації національних демократів, яку засновано 12 травня цього ж року. Згідно з цією програмою, головною метою націонал-демократів у незалежній країні є створення «єдиної нації». [515]

— 15 листопада 1919

Кам'янець-Подільський. Українська влада Державного центру УНР втрачає контроль над своєю територією, військом, боротьбою з окупантами, а також контактами між окремими структурами держави. [601]

— 25 листопада 1919

Париж. Найвища Рада Ліги Націй надає Польщі право на 25-річне управління Східною Галичиною. Умовою є надання регіону автономії. [564]

— 2 грудня 1919

Варшава. Андрій Лівіцький, голова дипломатичної місії УНР у Польщі, подав декларацію, яку вимагало польське МЗС, в якій УНР відмовляється від усієї Східної Галичини та західної частини Волині. Український уряд проголошує, що територія Української Народної Республіки починається від Чорного моря вздовж річки Дністер, а від Дністра між Польщею та Україною вздовж річки Збруч. Далі кордон Української Народної Республіки на території колишньої Російської імперії має проходити через північно-західну Волинь. [246] [601]

— 9 грудня 1919

Варшава. Залишки армії УНР – роззброєні – потрапляють у польські табори для інтернованих або... у польські лікарні. Отаман УНР Симон Петлюра зустрічається з Юзефом Пілсудським. Він авторизує декларацію, подану Лівицьким і отримує згоду на створення військових підрозділів під владою Польщі, до яких вступають солдати УНР, які перебувають на території РП. Відтепер до них ставляться не як до полонених чи інтернованих, а як до «добровольців іноземної національності».

[246] [395]

— 22 січня 1920

Варшава. Нова державна адміністрація Другої РП зі східних повітів повідомляє про відсутність підтримки серед місцевого населення. Посилюються навіть стихійні прояви ворожості щодо польських військових. Генерал Ян Ромер, командир 13-ї піхотної дивізії: «Поки що уряд зайнявся вцілілими рештками українсько-національної армії отамана Петлюри та надавав усіляку допомогу новоствореній петлюрівській армії. Але на Волині (і точно на Поділлі-Україні) майже всі українські формування і люди ставляться до нас ворожо! Верховне командування велить нам ставитися до українців приязно, але їхні підрозділи, селянські банди і навіть населення у нашому тилу нападають на нас».

[694]

— 21 квітня 1920

Варшава. Між урядом Республіки Польща та урядом Української Народної Республіки підписано договір (т.зв. політичний договір). Договір підписують Ян Домбський і міністр закордонних справ УНР Андрій Лівицький: «Кордони між Республікою Польща та Українською Народною Республікою визначено таким чином: на північ від річки Дністер вздовж річки Збруч, а потім вздовж колишнього кордону між Австро-Угорщиною та Росією до Вишгородку, а від Вишгородку на північ через Кременецькі гори, а далі по лінії на схід від Здолбунова, потім вздовж східних адміністративних кордонів Рівненського повіту, далі на північ вздовж кордону колишньої Мінської губернії до місця, де її перетинає річка Прип'ять, а потім вздовж Прип'яті до її гирла. Щодо Рівненського, Дубенського та частини Кременецького повітів, які зараз належать Республіці Польща, чіткіша домовленість буде згодом. [...] Український уряд зобов'язується не укладати ніяких міжнародних договорів, спрямованих проти Польщі; Уряд Республіки Польща зобов'язується робити те саме щодо Української Народної Республіки».

[246] [601]

— 24 квітня 1920

Варшава. Підписано польсько-українську військову конвенцію. З польського боку її підписали майор Валерій Славек і капітан Вацлав Єнджевич, з українського — генерал-підпоручник Володимир Сінклер, підполковник Максим Дідковський: «Польські та українські війська проводять операції спільно як союзні сили. [...] З початком спільних виступів проти більшовиків український уряд зобов'язується забезпечити необхідними харчовими продуктами Військо Польське, що проводить операції на території [...] на підставі норм харчування у Війську Польському [...] У разі відсутності постачання українським урядом необхідних продуктів український цивільний комісар, у співпраці з командуванням дивізії (армії), проводить реквізицію необхідних продуктів у місцевого населення, розраховуючись квитанціями, які сплачує та гарантує український уряд». Днем пізніше починається польсько-український «похід на Київ». [246] [601]

— 26 квітня 1920

Житомир/Вінниця. Юзеф Пілсудський, Головнокомандувач, у зверненні до мешканців України: «Війська Речі Посполитої за моїм наказом рушили вперед, увійшовши вглиб українських земель. Доводжу до відома населення цих земель, що польські війська очищать території, заселені українським народом, від чужоземних загарбників, проти яких український народ повстав зі зброєю в руках, боронячи свої домівки від насильства, грабунку та розбою. [...] Разом із польськими військами в Україну повертаються шеренги її доблесних синів на чолі з головним отаманом Симоном Петлюрою, які в Речі Посполитій знайшли притулок і допомогу в найтяжчі дні випробувань українського народу. Вірю, що український народ докладе усі свої сили, щоб з допомогою Речі Посполитої вибороти власну свободу і забезпечити плодючим землям своєї батьківщини щастя і добробут, якими він буде тішитися після повернення до праці та миру. Усім мешканцям України, незалежно від положення, походження та віросповідання, армія Речі Посполитої забезпечує захист і опіку». [690]

Вінниця. Отаман Симон Петлюра у зверненні до народу України: «Народе України! Тяжкий історичний шлях випав на твою долю. Ось вже три роки змагаєшся ти запорядкувати в своїй Республіці, здобути собі волю, рівність і невідчужливість, борючись в червоними насильниками — московськими більшовиками. Ти поніс величезні жертви на полі бою. Руїна сел, руїна господарств, кров неповинних, сльози по вбитих та замучених більшовиками батьках, матерях і сестрах, безліч одиноких могил на всій землі Українській — ось наслідок боротьби за найсвятіші ідеали людскости найкращих твоїх синів. [...] Між Правительством Республіки Української й Польської дійшло до приязної згоди, на підставі якої польські війська прийдуть разом з українськими на терен український, як

союзники проти одного спільного ім ворога, а по закінченню боротьби з большевиками польські війська відійдуть в межі своєї Республіки. Спільною боротьбою заприязнених армій — Української та Польської — ми виправимо помилки минулого, а кров, пролита вкупі в боях проти давнього історичного ворога — Московщини, яка зруйнувала колись Польщу, й Україну занастала, освятить нову добу заприязнених відносин українського та польського народів». [428]

— 6 травня 1920

Околиці Києва. Юзеф Пілсудський у телеграмі до Симона Петлюри: «У час, коли польські війська пліч-о-пліч із хоробрими українськими підрозділами, в ім'я старого польського гасла: за нашу і вашу свободу, воюють зі спільним ворогом, мені приємно [...] з нагоди перемоги привітати Вас в кордонах Вашої батьківщини, якій від свого імені та від імені польського народу я бажаю найбільших успіхів». [690]

— 8 травня 1920

Київ. Польські війська під командуванням генерала Едварда Ридза-Сміглого та союзні українські війська отамана Симона Петлюри займають місто. У центрі Києва проходить польсько-український військовий парад. Через день управління містом від генерала Ридза-Сміглого переймає польський художник і державний діяч, родовитий киянин Генрик Юзевський, заступник міністра внутрішніх справ в уряді Петлюри. [838]

— 26 травня 1920

Починається більшовицький контрнаступ на Південно-Східному фронті. На початку червня поляки витісняють більшовиків із Борисполя. В той самий час 1-ша кінна армія Семена Будьонного здійснює успішний наступ на польські підрозділи в районі Сквири та Дзерни, прориваючи фронт і просуваючись у тил 3-ї армії генерала Едварда Ридза-Сміглого, яка діяла в районі Житомира та Бердичева. [246] [395] [478] [838]

— 10 червня 1920

Київ. Вище командування віддає наказ про відступ та покидання міста. Червона армія починає безперервне переслідування польських військ аж до Варшави. Відступ 3-ї армії Війська Польського підтримує 6-та піхотна дивізія

під командуванням полковника УНР Марка Безручка. Внаслідок невдач на фронті та після виходу з урядової коаліції міністрів, пов'язаних з Польською народною партією «П'яст» – уряд Леопольда Скульського, лояльного до голови держави Юзефа Пілсудського, розвалюється. Країна майже два тижні залишається без уряду.

[839]

— 8 липня 1920

Харків. На засіданні політбюро Центрального комітету Комуністичної партії України було створено Галревком (Галицький революційний комітет), уряд маріонеткової радянської держави – Галицької Соціалістичної Радянської Республіки. Головою уряду стає діяч Української комуністичної партії, член Військово-революційної ради 13-ї армії – Володимир Затонський. Своєю столицею радянські військово-політичні діячі обирають Тернопіль. Галицька Радянська Республіка проіснувала до кінця вторгнення Червоної армії в Польщу, до вересня 1920 року.

[401]

— 10 липня 1920

Кам'янець-Подільський. Отаман Симон Петлюра в листі до віцепрем'єра уряду УНР Андрія Лівницького: «Хочу чесно виконати свої зобов'язання перед Пілсудським і Польщею та разом з урядом вживаю всіх засобів, щоб не була використана важка ситуація Польщі, а навпаки – в цей момент знайти спільну мову й можливість спільних дій проти Москви. З цією метою Польща повинна відмовитися від своєї імперіалістичної політики й, особливо, дати можливість Галичині приєднатися до України».

[246]

— 11 липня 1920

Влада УНР переїжджає до Станиславова.

[246]

— 14 липня 1920

Станиславів. У зв'язку з підозрою влади Польщі у підтримці уряду УНР в Польщі повстання українців у Східній Галичині полковник Ян Туллі здійснює затримання і примусову евакуацію міністрів та чиновників УНР разом із сім'ями. Посеред ночі близько 1200 людей було примусово затримано, під військовим конвоєм привезено на залізничний вокзал та потім відправлено потягом до Тарнова.

[246]

— 15 липня 1920

Варшава. З'являються сумніви щодо доцільності угоди Пілсудського з Петлюрою. Євстахій Сапега, міністр закордонних справ РП, у листі до вищого командування Війська Польського: «Уряд підтримає, не надто наполягаючи, справу Київських Установчих зборів настільки, наскільки це виконає наші моральні зобов'язання перед Петлюрою, війська якого лояльно і відважно нас підтримують».

[807]

— 27 липня 1920

Варшава. Євстахій Сапега на XVIII засіданні Ради державної оборони: «Якщо буде укладено мир, то військово-політичні відносини з Петлюрою розриваються, після спрощення його просування на схід за межі Східної Галичини. У випадку, якби Петлюра під час укладення миру перебував на території Східної Галичини, то необхідно [...] розпустити петлюрівські формування».

[246]

— 30 липня 1920

Прага. На з'їзді Січових Стрільців було розпущено Стрілецьку Раду – об'єднання українських військових, ветеранів, переважно зі Східної Галичини. Було закладено підвалини нової організації, що об'єднала українських солдатів і офіцерів, згодом відомої як Українська військова організація (УВО).

[785]

— 13 серпня 1920

Передмістя Варшави. Починається Варшавська битва. Битва відбувається на величезній території від лінії Вісли на сході до лінії Дзялдово-Влодава на півночі й триває 10 днів. Потім розпочинається польський контрнаступ і неконтрольований відступ більшовицьких військ. На той момент 16-тисячна українська армія Симона Петлюри прикриває стратегічно важливе залізничне сполучення з Румунією. Головні сили під командуванням генерала Михайла Омеляновича-Павленка захищають 150-кілометрову ділянку Дністра від румунського кордону аж до Миколаєва. Це дозволяє перекинути декілька польських частин на північ, де під Варшавою та на річці Вепш власне вирішується доля війни.

[246]

— 17 серпня 1920

Мінськ. Відбувається перша конференція щодо встановлення умов перемир'я в польсько-більшовицькій війні. Через завищені вимоги російської делегації конференція закінчується фіаско. Єдине прийнятне для обох сторін рішення: перенести зустрічі з Мінська до Риги. [689]

— 31 серпня 1920

Прага. Відбувся перший з'їзд українських військових з Української галицької армії (УГА). З'їзд є одним із наріжних каменів Української військової організації (УВО), лідером якої є Євген Коновалець. [726] [785]

Замостя. Підрозділам Польського Війська та чинної армії УНР вдається зупинити набіг більшовицької Першої кінної армії Семена Будьонного. Оборону міста командує полковник 6-ї української дивізії УНР Марко Безручко. [109]

— 2 вересня 1920

Львів. Розпочинає діяльність українська націоналістична організація «Воля», що починає вести диверсійну діяльність у Польщі. Здебільшого вона об'єднує колишніх військових з корпусу Січових Стрільців та Української галицької армії (УГА). Члени «Волі» утворюють колегію українських військових організацій: Осип Навроцький, Михайло Матчак і Ярослав Чиж створюють перший осередок Української військової організації (УВО) у місті. [211] [785]

— 10 вересня 1920

Варшава. Міністр закордонних справ Республіки Польща Євстахій Сапега в політичній інструкції для закордонних представництв РП щодо мирних переговорів: «Як відомо, українсько-польський договір створює ситуацію, яка певною мірою, на цю мить, ускладнює ситуацію Польщі. Армія генерала Павленка [...] продовжує обороняти важливу лінію Дністра у східній Галичині. [...] План уряду такий: ми твердо розраховуємо на те, що на момент укладення перемир'я польська армія буде на лінії Збруча, натомість армію Павленка – спорядивши її всім необхідним, чого вона потребує – ми відправимо далі на схід, де, як стверджує Павленко, в умовах сприятливого настрою населення і більшої там кількості повстань, вона сама собі дасть раду. [...] Отже, в наших переговорах з більшовиками справа Петлюри взагалі не буде розглядатися». [282]

— 17 вересня 1920

Теребовля (Теребовлянський повіт, Тернопільське воєводство). Окрема кінна дивізія армії УНР повністю знищує командування і частини більшовицької 41-ї стрілецької дивізії, взявши в полон п'ятсот солдатів. Хорунжий Григорій Полтавченко, який разом із шістьма рядовими веде двісті полонених і захоплені вози, несподівано натрапляє на майже стоособовий загін більшовиків. Він змушує військовополонених вигукувати український бойовий клич «Слава!» – ворог панікує і починає тікати. [772]

— 21 вересня 1920

Кам'янець-Подільський. Армія УНР переходить лінію Збруча, здобуває Кам'янець-Подільський і повертає свою державну територію, зайнявши смугу 150 км на схід від лінії р. Збруч. Проте польські підрозділи не можуть продовжувати цей потенційний похід на Київ. [772]

Рига. Початок польсько-радянських мирних переговорів. Тактика уряду призвела до краху федеративної концепції Юзефа Пілсудського. Здача більшовикам України є фактичним порушенням домовленостей із Симоном Петлюрою. Російський журналіст в еміграції Ніколай Бережанський: «Після першого засідання особливо гучних і несподіваних сенсацій не очікувалося, тому що на порядку денному стояло лише одне питання – «Визнання повноважень». Але саме це, здавалося б, невинне питання викликало у кореспондентів занепокоєння: поляки визнають чи відкинуть право [голови радянської делегації Адольфа] Йоффе виступати від імені радянської України? Чи зрадять вони свого офіційного союзника, уряд [Симона] Петлюри, війська якого досі б'ють Червону армію пліч-о-пліч із польською армією, чи повернуть міфічний український мандат Йоффе? [...] Легко собі уявити приголомшливе враження, коли після 20 хвилин обидві делегації вийшли зі своїх кабінетів і [голова польської делегації Ян] Домбський зачитав протокол, в якому стверджувалося, що «мандати російсько-української делегації визнано задовільними». [...] Абсолютно ніхто, мабуть, не виключаючи самої радянської делегації, не сподівався, що поляки так миттєво піддадуться більшовикам, так легко, навіть без тіні бою». [237]

Станіслав Грабський, заступник голови польської делегації, у відповідь на запитання Ніколая Бережанського про польські зобов'язання перед УНР: «[угоди квітня 1920] це фактично приватні домовленості між Пілсудським і Петлюрою, двома друзями, вони ніколи не були ратифіковані польським Сеймом, тому не є обов'язковими для польської делегації». [603]

— 25 вересня 1920

Відень. Тижневик «Український прапор», офіційний друкований орган уряду ЗУНР в екзилі Євгена Петрушевича, публікує серію статей про погроми, здійснені деякими військовими відділеннями УНР у Східній Галичині. 25–28 вересня прем'єр-міністр Республіки Польща Вінцентій Вітос перебуває з інспекційною поїздкою по визволеній від більшовицької окупації Галичині. Скарги цивільних мешканців цих земель на поведінку армії УНР публікує Польське телеграфне агентство. Інцидент закінчується протестом уряду УНР, поданим міністру внутрішніх справ РП Євстахію Сапезі. Ці події були відображені зокрема в офіційних звітах Міністерства внутрішніх справ УНР, наприклад, зі Станиславова. [246]

— 5 жовтня 1920

Рига. Між головами радянської делегації Адольфом Йоффе та польської Яном Домбським досягнуто попередньої домовленості щодо найважливіших пунктів майбутнього трактату – про перебіг кордону Польщі з радянською Україною та Білоруссю, що є черговим етапом визнання Польщею більшовицької української держави. [246]

— 7 жовтня 1920

Рига. Делегація УНР у Ризі вручає Яну Домбському, голові польської делегації, ноту протесту проти угод з Радянською владою. Ідентичну ноту з висловленням протесту проти розв'язання питань Східної Галичини неуповноваженими державними структурами адресує всім учасникам мирної конференції делегат ЗУНР Кость Левицький. [246]

— 12 жовтня 1920

Рига. Між Польщею та радянською Росією укладено прелімінарний мирний договір (прелімінарний трактат), що припиняє військові дії. Його підписанти погоджуються не підтримувати іноземні війська один проти одного. Окрім фактичного припинення вогню, це означає формальне порушення договорів, укладених між Польщею та УНР. Деталі мирного договору між Польщею та радянською Росією мають бути предметом подальшої роботи. [401] [603]

— 21 жовтня 1920

Варшава. Міністр військових справ РП, згідно з укладеним 12 жовтня польсько-радянським мирним договором, наказує всім військовим та цивільним установам УНР залишити територію польської держави. Юзеф Пілсудський у своєму прощальному наказі до українських військ: «Спільно пролита кров і могили героїв заклали наріжний камінь для взаєморозуміння й успіху двох народів. Нині, після двох років важкої боротьби з варварським нападником, я прощаюся з прекрасними військами Української Народної Республіки й стверджую, що в найтяжчі хвилини в нерівних боях вони високо несли свій прапор, на якому виписане гасло «За нашу і вашу свободу», що є символом віри кожного чесного вояка». У наступні дні на схід від лінії Збруча Петлюра самостійно продовжує боротьбу проти більшовиків, спираючись на визволену територію Поділля та повстанський рух, що розвивається в тилу ворога. Засобів, які надають Польща та Румунія для армії УНР – зброї, амуніції, медикаментів – недостатньо. [401] [772]

— 21 листопада 1920

Романове Село біля Тернополя (Збараський повіт, Тернопільське воєводство). В районі Підволочиська і Токів війська УНР, витіснені більшовиками з радянської України, переходять річку Збруч. В Романовому Селі зосереджуються солдати й офіцери УНР, яких роззброює Військо Польське. Перша хвиля інтернованих нараховує близько 20 тис. У наступні дні кількість біженців зростає, і їхня кількість зростає до 50 тисяч. На межі листопада та грудня під керівництвом уряду УНР в екіпі на чолі з Іваном Паливодою створено Центральне бюро біженців з України. [395] [896]

— Середина грудня 1920

Львів. Митрополит Андрей Шептицький вирушає до Риму, щоб доповісти Папі про поточні справи Церкви, а також звернутися за підтримкою справи незалежності України. [785] [845]

— 17 грудня 1920

Варшава. Сейм РП приймає два закони: «Про прийняття у державну власність землі в окремих повітах Республіки Польща» та «Про надання землі солдатам Війська Польського». Це стало формальним початком польських військових поселень на східних землях. У власність держави переходять

державні землі колишньої Російської імперії, землі, що належали членам родини Романових і Сільському банку, а також землі, що втратили своїх власників під час Першої світової війни. Це значною мірою королівські маєтки до 1795 року та шляхетські маєтки, конфісковані під час розподілів Польщі. Ці землі майже повністю призначені для військових поселенців і цивільних колоністів. Обидва закони набувають чинності наступного місяця. [363] [430]

— 9 січня 1921 року

Тарнів. Симон Петлюра підписує закон, згідно з яким Рада Республіки має бути найвищим органом влади в Українській Народній Республіці до скликання в Україні Державної народної ради. [246]

— 17 березня 1921

Варшава. Прийнято Конституцію РП. Зі статті 109: «Кожен громадянин має право зберігати свою національність і плекати свою мову й національні особливості. Окремі державні закони забезпечать меншинам у Польській державі повний та вільний розвиток їх національних особливостей шляхом діяльності автономних органів меншин публічно-правового характеру, в рамках роботи органів загального самоврядування». [414]

— 18 березня 1921

Рига. Між Польщею, радянською Росією та радянською Україною укладено мирний договір. Польща отримує, зокрема, Новогрудок та його околиці, Полісся, Волинь та західну частину Поділля. Обидві держави відмовляються від будь-яких територіальних претензій і зобов'язуються не втручатися у внутрішні справи іншої. У договорі оминається право на суверенітет білоруського та українського народів. Зі Статті 12: «Обидві сторони договору визнають, що будь-яке державне майно, яке знаходиться на території однієї з держав договору або підлягає реєвакуації до цієї держави відповідно до цього договору, є їх безперечною власністю. Державною власністю вважаються всі види майна і майнові права на земельні ділянки, кабінети і палаци, всі види майна і майнові права колишнього російського царя і членів колишнього царського дому. [...] Усі права та вимоги російської скарбниці, що обтяжують усі види власності в межах Польщі, переходять до польського уряду». Польща була зобов'язана гарантувати рівність прав для українців, росіян та білорусів, вільний розвиток культури, мови та здійснення релігійних практик, а також гарантувати умови для розвитку шкільної освіти цих національних меншин.

Стаття 5 зобов'язує припинити діяльність організацій, що діють на шкоду радянської Росії та радянської України – положення стосується українських організацій, зосереджених навколо Симона Петлюри. [282] [382] [384] [772]

Львів. УНТП (Українська народна трудова партія), яка не визнає повноваження польської адміністрації у Східній Галичині, організовує протест проти підписання Ризького договору. У мітингу, що відбувся біля собору св. Юра, бере участь близько 20 тисяч осіб. З присяги, яку склали українці під час мітингу: «Ми, український народ, присягаємо, що ніколи не змиримося з пануванням Польщі над нами і використаємо кожен нагоду, щоб скинути з себе ненависне ярмо рабства». [34] [783]

— 26 квітня 1921

Тарнів. Останнє засідання Ради Республіки (парламенту УНР). У зв'язку з підписанням Ризького договору було вирішено зупинити засідання на території Польщі. Наказ Директорії (за підписом Симона Петлюри) про розпуск Ради Республіки було видано 5 серпня. [42]

— 27 квітня 1921

Варшава. На заміну урядовим установам УНР в Польщі з ініціативи чиновників УНР створено Український центральний комітет, метою якого є допомога емігрантам з України. Фактично він виконує роль представництва лідерів української еміграції з Наддніпрянщини, прихильників Української Народної Республіки. [42] [211] [246] [395] [628]

— Кінець квітня 1921

Варшава. Таємний меморіал начальника 2-го відділу Генерального штабу Війська Польського Ігнація Матушевського про використання груп Бориса Савінкова і Симона Петлюри для антирадянської операції: «Прагнучи відокремити Україну від Росії, Польща повинна зберегти можливість досить серйозного втручання в теперішнє життя свідомих українських національних елементів, [...] В наших інтересах, щоб [...] ця група українських політиків [...] зв'язала свою долю з Польщею. З вищезазначеного впливає: необхідність збереження та забезпечення умов праці цієї групи, співпраця щодо зміцнення її впливу та пом'якшення внутрішніх суперечок в емігрантських колах, полегшення доступу для її роботи в Україні. Тому необхідно: а) ліквідувати уряд УНР та його політичні органи [...], перетворивши їх на благодійні організації; б) отамана

Симона Петлюру вислати за межі польської держави, виключно до Франції чи Румунії, звідки він міг би повернутися до Польщі інкогніто». [34] [797]

— 15 травня 1921

Каліш. Юзеф Пілсудський під час візиту до табору інтернованих солдатів армії УНР: «Я вас перепрошую, панове, я вас дуже перепрошую, це не так мало бути». [395]

— 20 липня 1921

Львів. До міста приїжджає Євген Коновалець і стає головою Начальної Колегії УВО (Української військової організації). Наступними днями представники Української Народної Партії та Української Християнсько-Суспільної Партії подають протест до президії намісництва у Львові. У протесті зазначається, що відповідно до Сен-Жерменського мирного договору та резолюції Ліги Націй Східна Галичина не входить до кордонів Польщі – її єдиним сувереном є країни Антанти. Водночас протест закликає жителів Східної Галичини до активного та пасивного бойкоту перепису населення. [211] [564]

— 1 вересня 1921

Варшава. Польська влада здійснює ліквідацію Галицького намісництва і на території Східної Галичини запроваджує єдиний для всієї країни поділ на воеводства. Створено Львівське, Тернопільське та Станиславівське воеводства. [564]

— 25 вересня 1921

Львів. Студент Степан Федак, радикальний український діяч, пов'язаний з УВО, здійснює невдалу спробу замаху на Юзефа Пілсудського і Львівського воеводу Казімежа Грабовського. Під час відкриття Східних торгів він стріляє в їхню машину кількома пострілами, злегка поранивши воеводу. Його відразу затримує поліція і він постає перед судом. [236]

— 30 вересня 1921

Був проведений перший загальний перепис населення Польщі. Населення Другої Речі Посполитої становить 27.177 тис., з них поляки становлять 69,2%,

українці – найчисленніша національна меншина – 14,3%, євреї – 7,8%, німці – 3,9%, білоруси – 3,9%. [422]

— 7 жовтня 1921

Варшава. Розроблено протокол про умови виконання Ризького договору, укладений за результатами конференції за участю заступника міністра закордонних справ Республіки Польща Яна Домбського та повноважного представника Російської Радянської Федеративної Соціалістичної Республіки у Варшаві Лева Карахана. Польща зобов'язується припинити підтримку діяльності антирадянських організацій. Симон Петлюра та інші опозиційні до радянської влади діячі мають залишити Польщу до 20 жовтня. [283] [395]

— 9 жовтня 1921

Варшава. Міністерство військових справ видає розпорядження про початок ліквідації таборів для інтернованих солдатів УНР, які можуть виїхати до радянської України, залишитися в Польщі на правах іммігрантів (деякі офіцери отримують призначення до Війська Польського) або виїхати в еміграцію. Остаточна ліквідація таборів для інтернованих солдатів армії УНР у Польщі відбувається 1 серпня 1924 року. [395] [484] [628] [785]

— 10 жовтня 1921

Почаїв (Кременецький повіт, Волинське воєводство). Єпархіальний з'їзд ухвалив постанову про запровадження української мови як офіційної у Православній Церкві в Польщі. Постанова не була повністю введена в літургію Православної Церкви. У більшості православних церков українською мовою виконується лише спів. Літургії все-таки проводяться староруською мовою. [564]

— 17 жовтня 1921

Тарнів/Варшава. Симон Петлюра віддає наказ розпочати збройну атаку вглиб радянської України. Це початок невдалого зимового походу військ армії Петлюри під командуванням Юрія Тютюнника. Військові підрозділи формуються з колишніх солдатів армії УНР, інтернованих у Польщі. [127] [246] [283]

— 28 липня 1922

Варшава. Сейм ухвалив нове виборче законодавство. Польська влада зацікавлена у проведенні «спокійних» та демократичних виборів, особливо за участю українців, що має гарантувати прихильність Ради послів в ухваленні позитивного рішення у справі визнання Східної Галичини частиною Польщі. Пізніше значна частина українських політичних партій Східної Галичини бойкотує вибори, що було символічною декларацією невизнання Східної Галичини частиною Польщі. [603]

— 3 серпня 1922

Варшава. Прем'єр уряду РП Юліан Новак намагається призначити дату осінніх виборів до Сейму та Сенату РП. З виступу прем'єра: «У нашій Конституції всі національні меншини мають належним чином гарантованим права. Якщо ми будемо твердо і безкомпромісно наполягати на тому, щоб громадяни Польщі беззастережно стояли на основі польської державності, то з іншого боку, наш принцип полягає в тому, щоб кожен громадянин Польської держави почувався в ній національно і культурно як удома. [...] Найбільшою турботою і найважливішим завданням є підготовка проведення виборів до майбутнього Сейму в ухваленій Сеймом осінній процедурі. Це буде нашим головним завданням. [...] Ми забезпечимо вільне волевиявлення кожного громадянина та зупинимо будь-які зловживання, яким би не було місце їх походження». [166]

— 17 серпня 1922

Варшава. Створено Блок національних меншин (БНМ) – політичну організацію, яка об'єднує в основному політиків, що представляють національні меншини в Польщі, деякі з них належать до соціалістичного руху. До БНМ приєднуються євреї (євреї зі Східної Галичини виступають окремо), німці, росіяни, білоруси, українці з Волині та українці, згуртовані навколо організації «Хлібороби» на чолі з Сидором Твердохлібом. [59] [772]

— 18 серпня 1922

Варшава. Дати виборів до Сейму оголошено на 5 листопада і до Сенату на 12 листопада. Зі спогадів Юліана Новака, прем'єра уряду: «Головним завданням свого кабінету я вважав проведення мирних, законних виборів [...], я проведу вибори в інтересах держави. В інтересах держави було, щоб населення

обох національностей, як польської, так і русинської, могло в південно-східних воєводствах спокійно і без страху взяти участь у виборах і віддати свої голоси. Треба було обов'язково захистити його від терору політиків, що сидять поза межами Речі Посполитої, у Берліні, Відні тощо і діють під керівництвом Петрушевича. [...] Особливо важливим було спокійне проведення виборів у Східній Малопольщі. Зрив виборів там терористичними рухами міг не тільки поставити під сумнів володіння Польщі цією частиною держави, оскільки воно вже було поставлено під сумнів, але міг підірвати його настільки, що далі могло б дійти до втрати цих територій. [...] Коли я говорю про проведення виборів на Кресах і в Східній Малопольщі, то відносно Кресів йшлося про те, щоб до Сейму увійшло якомога більше поляків з тих околиць, а від інших національностей, наскільки це можливо, тільки прихильних до польської державності осіб. Натомість щодо Східної Малопольщі, передусім йшлося про те, щоб вибори відбулися, тобто, щоб населення прийшло на голосування і щоб разом із поляками до Сейму увійшли русини, які однозначно стоять на ґрунті польської державності».

[516] [698]

— 26 серпня 1922

Львів. Чотири політичні партії українського суспільства – Українська народна трудова партія, Українська християнсько-суспільна партія, Українська радикальна партія, Українська соціал-демократична партія – оголошують бойкот виборів до Сейму та Сенату. Бойкотують вибори й деякі комуністи зі Східної Галичини, переважно українці з колишньої Комуністичної партії Східної Галичини – угруповання «васильківців» (прихильники об'єднання українських націонал-комуністичних ідей зосереджених навколо Осипа Крілика «Василькова»). Українці також висловлюються проти законопроекту про принципи загального воєводського самоврядування. 10 вересня бойкот парламентських виборів також оголошує Євген Петрушевич, диктатор ЗУНР, який працює в еміграції у Відні.

[81] [405] [564] [726]

— 26 вересня 1922

Варшава. Сейм РП приймає закон про принципи дії загального воєводського самоврядування, зокрема Львівського, Тернопільського та Станіславівського воєводств. Закон, згідно з яким на сеймиках воєводств Східної Галичини мають діяти дві палати: польська та українська (руська), а в урядових установах і судах дозволено вживання української (руської) мови, а також заплановано створення українського університету. Це водночас зобов'язання польської влади відкрити вищий навчальний заклад для українців.

[255] [517]

— 15 жовтня 1922

Залізнична станція Сапіжанка (Кам'янецький повіт, Тернопільське воєводство). Бойове відділення УВО здійснює напад на Сидора Твердохліба – політика і публіциста, поета і редактора газети «Рідний край», прихильника польсько-українського порозуміння, противника бойкотування виборів 1922 р. Твердохліб помирає наступного дня. Починаючи з серпня бойові одиниці УВО «Воля» проводять низку диверсій: підпалюють будівлі та ферми, знищують телефонні лінії тощо. У наступний період здійснюють напади на відділення поліції на території Галичини. Організаторами цих акцій, окрім підрозділів УВО («Воля») та Української студентської ради, є «партизанські» групи, що контролюються закордонним відділом Української комуністичної партії на чолі зі Степаном Мельничуком та Павлом Шереметою. Ці групи, що прибули з радянської України в другій половині 1922 р, ведуть активну диверсійну діяльність на території Східної Галичини. Метою атак є польські хутори та садиби колоністів (всього підпалено 2300 об'єктів). [59] [772]

Львів. Арештовано ректора Таємного українського університету проф. Василя Щурата. Озброєна кастетами, палицями та вогнепальною зброєю польська націонал-демократична молодь, у відповідь на диверсійні акції УВО, нападає на українських мешканців та українські установи. Бомби вибухають, зокрема, у будинку Наукового товариства ім. Тараса Шевченка і в українському гуртожитку. Українці у Львові створюють загони самооборони. [33] [236] [255] [564] [763] [785]

— 5 листопада 1922

Варшава. Проходять вибори до Сейму РП. У післявиборчому оголошенні зазначено, що до нього входять 25 українських депутатів, 20 від територій, що були у складі колишньої Російської імперії, решта від Східної Галичини. [564]

— 10 листопада 1922

Львів. Польська поліція на території Східної Галичини у зв'язку з диверсійними діями УВО – підпалами та нападами – затримує багато тисяч українців. Крім осіб, пов'язаних з УВО, серед затриманих є представники інтелігенції. Часто арешти відбуваються на підставі неправдивих доносів про зв'язки з УВО – наприклад, затримано редакторів «Діла», «Землі і волі»: Федора Федорціва, Михайла Струтинського та інших. [564]

Зі статті в станиславівській газеті «Українське життя»: «Третій день поспіль тривають масові арешти серед української громади Східної Галичини. Арештантські відділення навколо міста і в самому Львові переповнені настільки,

що арештантів тримають у коридорах. Наразі заарештовано близько 20 тисяч осіб. У Львові та його околицях затримують цілі родини; після них залишаються порожні будинки, замкнені на всячі замки». В більшості випадків затриманих невдовзі звільняють. [49]

З Меморіалу робітничої ради Польської соціалістичної партії: «Думка польського робітничого класу була дуже схвильована подіями останніх днів. Масові арешти як робітників, так і руської інтелігенції загрожують подальшому мирному розвитку співіснування обох національностей у цій національно-змішаній країні. [...] Дрогобицька та Бориславська робітничі ради звертаються до компетентних органів з вимогою роз'яснити або, по можливості, покласти край і скасувати ці рішення. [...] Голова Ради міністрів вважає масові арешти помилкою – негайно буде направлений спеціальний високопосадовець від міністерства для ретельного аналізу цієї справи на місці». [645]

— 12 листопада 1922

Варшава. Відбуваються вибори до Сенату – до нього входять шість українців, прихильників польсько-української співпраці. [785]

— 15 листопада 1922

Варшава. Рада Міністрів уповноважує генерала Станіслава Галлера видавати розпорядження органам цивільної адміністрації та воєводам на території Східної Галичини. Станіслав Галлер також уповноважений використовувати війська й організувати суди, зі спрощеним порядком розгляду справ з метою усунення саботажу та диверсій. У наступні тижні кількість антидержавних заворушень у Східній Галичині зменшується. Юліан Новак згадує у своїх спогадах: «Рішення довірити керівництво діями, спрямованими на заспокоєння Східної Малополющі, генералові Станіславу Галлеру та надати йому надзвичайні повноваження виявилось правильним. Щоденні рапорти, що їх надсилав генерал Галлер, засвідчували прогрес заспокоєння з дня на день. Банди ліквідували, розбійників ловили і страчували, що допомагало». [516] [564]

— 22 листопада 1922

Варшава. Сформовано українське парламентське представництво. Антін Васинчук стає президентом Українського сеймового, а Олександр Карпінський – Українського сенаторського клубів. Депутати від Східної Галичини утворюють Український волосний клуб Східної Малополющі «Хлібороби». [517]

— 16 грудня 1922

Варшава. У будівлі Товариства заохочення образотворчого мистецтва гине новообраний – завдяки голосам національних меншин, у тому числі української меншини – президент РП Габріель Нарутович. Вбивцею виявляється Елігіуш Невядомський, екстреміст націонал-демократичний активіст. Невядомський у промові перед судом: «Немає в Польщі людини, яка б вважала мій вчинок звичайним вбивством. Всі розуміють, що це один з епізодів боротьби за народ, боротьби за польськість Польщі. [...] Нарутович як людина для мене не існував. Я вірю, що [...] він був доброю, благородною, поважною людиною. [...] Він був для мене символом політичної ситуації, символом ганьби. Цю ганьбу мої постріли стерли з чола живої Польщі. [...] Так само як я, відчують тисячі, тільки не всі зробили те, що сталося за моєї участі».

[389]

— 23 січня 1923

Варшава. Настрої у Сеймі заспокоюються, тим паче, що бунтівні воеводства Східної Галичини відмовилися брати участь у виборах, тому їхні представники не увійшли до Парламенту РП. Самійло Підгірський, депутат Сейму РП, у сеймовій промові: «Ми, представники Волині, Холмщини, Підляшшя та Полісся, заявляємо з цієї трибуни, що прагненням українського народу є відродження незалежної української держави [...] Готовність до співпраці з польським народом і всіма народами, що входять до складу Республіки Польща, є надією на гарантування українському населенню повного розвитку в усіх сферах життя».

[563]

— 15 березня 1923

Париж. Рада послів визнає Східну Галичину за Польщею. Водночас зазначає, «що Польща визнала, що в питанні східної частини Галичини, етнографічні умови роблять необхідним автономний устрій». На значній частині територій, населених українцями, більшовики створили радянську Україну, яка у 1922 році увійшла до складу Радянського Союзу, своєю чергою Східна Галичина та Волинь увійшли до складу до II Речі Посполитої. Євген Петрушевич, голова Української Національної Ради Східної Галичини на знак протесту: «Головні союзні держави, переможці світової війни, визнали право на самовизначення всіх народів правилом міжнародних відносин у Європі. [...] Українське населення Східної Галичини становить більшість в цьому регіоні та в період польської окупації (1919–23) ніколи не погоджувалася на включення Східної Галичини до складу Польщі, навпаки, незмінно й послідовно

вимагало й продовжує вимагати в ім'я національної справедливості і права національного самовизначення визнання Східної Галичини незалежною державою вільних народів. Коли Конференція послів несподівано, без проведення плебісциту і з порушенням постанов Верховної Ради від 25 червня 1919 року [...] вирішила включити Східну Галичину до складу Польщі, ми [...] цим висловлюємо рішучий протест проти рішення Конференції послів від 14 [15] березня і заявляємо, що українське населення ніколи не примириться з правлінням Польщі та продовжить прагнути до створення незалежної Галицької держави вільних народів».

[136] [517] [564] [785]

— Друга половина березня 1923

Відень. Михайло Грушевський, у 1917–1918 роках, голова Української Центральної Ради, у листі землякам, які проживають у США: «Фатальне рішення Конференції послів у Парижі від 14 березня щодо східних кордонів Польщі має стати поворотним моментом не лише у сфері тактики, а й у всьому політичному мисленні західноукраїнського суспільства. Ця справа поклала край, можливо, вже остаточно й безповоротно, політичному мисленню, що виросло з часів приналежності Західної України до Австрії. [...] Коли цей жорстокий урок буде усвідомлений, замість політики спостереження за міжнародними угодами й взагалі іноземними силами, повинна, нарешті, запанувати єдина реальна й осмислена орієнтація – на об'єднання українського народу, на розвиток його сили, солідарності і свідомості, завдяки яким він зможе здобути реальну незалежність. [...] Тільки в цій надзвичайній національній силі лежить наше майбутнє. Тому всі кошти, вся енергія повинні бути спрямовані на зміцнення нашого національного розвитку у Великій Україні та підтримання зв'язків з нею. У цьому слід зазначити нашу найбільш розсудливу національну орієнтацію».

[277]

— 20 березня 1923

Варшава. Міністерство релігійних віросповідань і народної освіти ліквідує українську чоловічу учительську семінарію у Львові. Це свідчить про посилення курсу уряду РП щодо української освіти. У грудні того ж року Кураторія львівського шкільного округу видає розпорядження, відповідно до якого у двох жіночих семінаріях з українською мовою навчання у Львові та Перемишлі запроваджується принцип утраквізму. Станіслав Грабський, міністр релігійних віросповідань і народної освіти, в публіцистичній статті зазначає: «У польській державі все, що є державним – має бути польським, а не польсько-русинським чи польсько-білоруським».

[517] [564]

— 24 березня 1923

Варшава. Сейм РП приймає резолюцію про зупинення військових поселень до часу узгодження Закону від 17 грудня 1920 року «Про надання землі солдатам Війська Польського» із Законом від 15 червня 1920 року «Про виконання сільськогосподарської реформи». Поселенці обробляють близько 32 відсотків усіх земель, призначених для цієї мети. Акція поселень не виконує покладеної на неї мети, а стає причиною локальних національних антагонізмів на класовому підґрунті. [736]

— 7 квітня 1923

Варшава. На засіданні політичного комітету Ради міністрів прем'єр Владислав Сікорський у своїх вказівках воєводам чітко зазначає, що у випадку конфлікту з СРСР дуже важливими будуть регіони, розташовані на сході Польщі. У стосунку до мешканців цих регіонів він уперше вживає визначення «державна асиміляція». Костянтин Сроковський, публіцист, у своєму звіті прем'єрові Владиславу Сікорському про свою поїздку на східне пограниччя: «Люди мають щось отримувати від держави, якщо вона хоче бути для них уже не якоюсь цінністю, а взагалі станом, котрий можна витримати. [...] Дотеперішня офіційна політика на східному пограниччі [...] намагається створити новий тип національної політики, заснований на принципі уніфікації і національних утисків, без застосування жодних компенсацій у сфері матеріального добробуту. Слов'янські меншини на пограниччі національно утискаються й економічно знищуються. [...] Серед розумово нормальних людей, здається, не може бути дискусії про неминучі наслідки екстермінації й уніфікації у національній політиці після всього того досвіду, який Пруссія, Росія та Угорщина спричинили саме такими методами». [517] [748]

— 28 травня 1923

Варшава. Під керівництвом прем'єра Вінцентія Вітоса сформовано новий уряд, що складається із коаліції Хієно-П'яста (правоцентристських партій). Колишній голова Уряду УНР в екзилі Андрій Лівіцький у листі до колишнього депутата УНР в екзилі Миколи Василька у Швейцарії зазначає, що на українську громаду в Польщі чекає: «безсумнівно ворожа до нас коаліція ендеків і «П'яста» на чолі з такою непевною особою як Вітос. Всі, хто нам симпатизував, відійшли... Не виключені репресії проти нашого [колишнього] уряду, проти особи СВ [Симона Васильовича Петлюри]». [246]

— 14 червня 1923

Варшава. Рада Міністрів РП видає розпорядження про тимчасову судову систему на території, що була у складі Російської імперії, за винятком етнічно польських повітів (Більський, Цехановський, Влодавський і Плоцький). Спеціальні провадження мають стосуватися «участі в банді, вбивства, пошкодження телеграфу, мосту, залізничної колії». Розпорядження мало обмежити можливість антидержавних виступів серед українців, білорусів і литовців. [564]

— 30 червня 1923

Львів. Наукове товариство ім. Тараса Шевченка, «Просвіта», Товариство українських наукових викладів ім. Петра Могили, «Учительська Громада» готують петицію до Сейму та Сенату РП у справі легалізації чинного у Львові Таємного українського університету та таємних технічних курсів (т. зв. Української Політехніки). Петицію було подано до Міністерства релігійних віросповідань і народної освіти. [246] [785]

— 18 серпня 1923

Варшава. Завершується перший триденний з'їзд Українського Центрального Комітету (УЦК), що об'єднує прихильників Симона Петлюри та концепції відбудови УНР. У наступні роки УЦК координує життя емігрантів з Наддніпрянської України в Польщі. Нараховує 54 відділення у великих польських містах і майже 3 тис. членів. Під крилом УЦК знаходиться ряд українських громадських, академічних і професійних установ. [628]

— 24 серпня 1923

Дзедзіце. Прикордонники затримують на чесько-польському кордоні Андрея Шептицького. Митрополит повертається до Польщі після трирічного перебування в країнах Західної Європи, США, серед української діаспори в Бразилії та Аргентині. Там він домагався визнання ЗУНР представниками Антанти і не приєднання Східної Галичини до Польщі. Він також шукав матеріально-фінансову допомогу для відновлення Галицької землі від руйнувань після Першої світової війни та польсько-української війни. Після затримання на кордоні Шептицький вирушає в Познань, де він мав перебувати до складання присяги на вірність перед польською державою. [167] [785] [845]

Зі статті в газеті «Час»: Вчора вранці поширилася сенсаційна чутка про арешт митрополита Шептицького, згідно з якою, при огляді швидкісного поїзда Відень-Львів о 1 годині ночі в спальному вагоні помітили отця Шептицького, що їде зі своїм секретарем, канонічним отцем Каньовським, до Львова. Оскільки, як відомо, Міністерство внутрішніх справ заборонило отцю Шептицькому в'їзд на територію Польщі, тому державна поліція закликала його покинути вагон. Отець Шептицький не послухав наказу, а його секретар заявив від його імені, що митрополит тяжко хворий і абсолютно не може залишити вагон. Тоді поліція відчепила від потяга спальний вагон, в якому був отець Шептицький; інших пасажирів вивели з нього, залишивши тільки отця Шептицького і його секретаря, о. Каневського, після чого вагон було відведено на бічну колію й оточено постами поліцейських. [845]

— 5 жовтня 1923

Спала. Митрополит Андрей Шептицький на аудієнції у президента Станіслава Войцеховського заявляє про свою вірність польській державі та отримує згоду на повернення до Львова. [167] [785] [845]

— 17 листопада 1923

Луцьк. Українські депутати-соціалісти на Сейм РП та прихильники соціалістичних ідей організують нараду, на якій створюють луцьке відділення Української соціал-демократичної партії, що до того часу діяла лише у Східній Галичині. Соціалістичний рух на Волині, Поліссі, Підляшші, Холмщині та в Східній Галичині стає уніфікованим. Соціалісти підпадають під дедалі більший вплив Комуністичної партії Західної України (КПЗУ). [546]

— 21 січня 1924

Рим. Апостольська столиця видає декрет про т. зв. «нову унію», згідно з якою підляський єпископ Генрик Пшездзецький отримує право створювати католицькі парафії візантійсько-слов'янського обряду, тобто де-факто право на неоунійну акцію. Спроби популяризації цього обряду з самого початку викликали занепокоєння польської влади, що побоювалася посилення напруги серед місцевого населення та не сприймала проросійський характер обряду, який запроваджували російськомовні місіонери. До 1934 року Пшездзецькому вдалося заснувати 45 парафій на Волині, Поліссі та Підляшші. З «неоунійної акції» спеціально виключили Андрея Шептицького – митрополита Греко-Католицької Церкви, а також інших греко-католицьких діячів. [255] [780]

— 30 січня 1924

Варшава. Міністерство внутрішніх справ РП ліквідує Українську соціал-демократичну партію (УСДП) і закриває всі її друковані органи. Причина рішення – зближення правління УСДП зі структурами нелегальної Комуністичної партії Західної України. [406]

— 9 лютого 1924

Львів. Поліція проводить ряд арештів і обшуків в різних українських організаціях. Загалом затримано понад 20 осіб. У приміщенні «Сільського господаря» виявлено штаб-квартиру таємного Комітету бойкоту українських студентів, а в редакції «Громадського голосу» – таємний відділ обліку, де зберігалося близько 100 залікових книжок та кілька сотень студентських посвідчень Таємного університету. На складі «Достава» знайдено друкарські машини. Одна із заарештованих – Ольга Басараб – активна діячка Союзу українок, яка під час Першої світової війни заснувала перші жіночі збройні підрозділи у складі Українських Січових Стрільців. Поліція знаходить у неї записи спостережень за військовими об'єктами, що велися з середини 1923 року, плани казарм і виписки з розвідувальної інструкції УВО. Через чотири дні поліція повідомляє, що Ольга Басараб померла, а причиною смерті стало самогубство. Ця інформація здається українцям неправдивою. Поліція повідомляє про смерть Ольги Басараб з кількадечним запізненням, тіло родині не видали, її поховано таємно. [236]

— 22 лютого 1924

Варшава. Депутат Стефан Круліковський подає до міністра юстиції Влодзімежа Вигановського і міністра внутрішніх справ Зигмунта Гюбнера інтерпеляцію у справі звірячого побиття та катування, а також таємничої смерті у поліційному арешті у Львові на вулиці Яховича Ольги Басараб. Українці ексгумували тіло підозрюваної у шпигунстві. Мар'ян Панчишин, свідок ексгумації (єдиний допущений українець), пише в листі до депутата Генрика Росмаріна про глибокі рани та синці, якими було вкрите тіло. [211] [236]

— 2 березня 1924

Львів. Кураторія львівського шкільного округу ліквідує українську мову у внутрішньому та зовнішньому функціонуванні державних і приватних

початкових шкіл, а також гімназій. Цього разу крок до загострення курсу щодо української освіти робить місцева влада. Львівська кураторія видає розпорядження про вилучення української мови як офіційної з державних та приватних гімназій і професійно-технічних шкіл 21 вересня цього року – за кілька днів до набуття чинності освітнього закону Грабського разом із його імплементаційними положеннями. [564] [763]

— 28 березня 1924

Львів. Завершується процес про шпигунство проти українців, заарештованих у зв'язку зі справою Ольги Басараб (процес «басарабівців»). Дев'ятьох осіб засудили до кількох років колонії суворого режиму, двох виправдали. Вирок винесено заочно, оскільки судді відмовляються зачитувати обвинувальний акт українською мовою, тому підсудні не беруть участі в судовому засіданні. [236]

— 22 травня 1924

Варшава. Політичний комітет Ради Міністрів під керівництвом Владислава Грабського наказує зупинити акцію ревіндикації щодо Православної Церкви: «до моменту законодавчого врегулювання призначення православних церков у Польщі». На це рішення вплинуло загострення конфліктів між православним і католицьким населенням на Холмщині та Підляшші, в якому перемагають фанатичні інстинкти обох сторін. [255] [564]

— 24 травня 1924

Львів. У місто приїжджає сеймова комісія. Депутати Авраам Інслер, Станіслав Навроцький, Хома Приступа, Станіслав Тугутт, Владислав Узембло, Адам Вирембовський та Александер Звежинський досліджують стан в'язниць й місць утримання та можливі зловживання тюремної охорони та поліції. Комісія відвідує, зокрема, слідчий ізолятор на вул. Яховича, де померла Ольга Басараб. Усі приміщення були визнані чистими, охайними, скарги на поводження з ув'язненими з боку тюремних працівників відсутні. Натомість було зібрано багато скарг на поліцію. [236]

З відкритого листа понад ста депутатів, а також політичних і культурних діячів «Проти репресій у справі білого терору в Польщі»: «Ми, нижчепідписані, на підставі надто численних документів заявляємо, що ув'язнення в жахливих умовах тисяч робітничих і селянських активістів, українських та білоруських прихильників незалежності, застосування, особливо на т. зв.

пограничні, середньовічних тортур під час допиту арештованих, закривання кляпом рота опозиційній робітничій пресі та пресі гноблених польською державою національностей та розгром робітничих інституцій – усе це було і є буденним явищем».

[236] [564]

— 12 липня 1924

Варшава. У Міністерстві віросповідань і народної освіти відбулася конференція про заснування Руського університету в Кракові. Учасники зустрічі підтримують ідею створення у Польщі вищого навчального закладу для українців. Про його відкриття Польща зобов'язалася в законі «Про принципи загального воеводського самоврядування» від 26 вересня 1922 року.

[239]

— 31 липня 1924

Варшава. Ухвалено пакет трьох т. зв. «кресових» законів. Вони передбачають створення двомовних (утраквістичних) шкіл – польсько-українських, польсько-литовських, польсько-білоруських. Водночас новий закон виключає з польської мови прикметник «український» і замінює його терміном «русинський». Відповідно до нових положень: якщо в районі немає 20 дітей, батьки яких вимагають навчання польською мовою, то мовою викладання має бути русинська, литовська або білоруська. Витяги із законів: «Цивільні органи та адміністративні установи [...] приймають подання та усні заяви [...] від польських громадян руської (русинської), білоруської та литовської національностей, також їхньою рідною мовою»; «В державних школах, розташованих у гмінах з 25 відсотками руського (русинського), білоруського чи литовського населення, за офіційно підтвердженим в державній установі бажанням батьків 40 дітей [...] їм буде гарантовано навчання рідною мовою». Фактично у положенні зазначено, що якщо в районі немає 40 дітей шкільного віку, батьки яких висловили бажання навчатися рідною мовою, навчання вестиметься державною мовою. Проте, якщо в області школи, окрім батьків, які вимагають навчання своїх дітей руською (русинською) чи білоруською мовами, є щонайменше 20 дітей, батьки яких вимагають навчання державною мовою, то навчання відбувається двома мовами».

[571] [726] [819] [820]

— 4 серпня 1924

Париж. Професор Михайло Лозинський, представник УНР, Вацлав Ластовський, колишній голова Ради Міністрів Республіки Білорусь, і Людас

Вайліоніс, представник литовських організацій Віленського краю, в Заклику до цивілізованого світу: «Українські, білоруські та литовські представники, поневолені Польщею, які зібралися в Парижі 2–4 серпня 1924 року для обговорення поточної ситуації згаданих народів під польським правлінням, заявляють, що: польська політика на українських, білоруських та литовських землях [...] має незмінні цілі: зупинити розвиток цих народів, їх економічне ослаблення і колонізацію їх рідних земель, щоб таким чином забезпечити панування над ними. Польський уряд, прагнучи цієї мети всіма способами, заохочуване польським суспільством, порушує міжнародні зобов'язання, порушує свої закони і зневажає права людини і громадянина, поміщає українців, білорусів та литовців у в'язниці, де систематично практикуються тортури в середньовічному стилі. Дії російського і пруського режимів, на які самі поляки звертали увагу цивілізованого світу, бліднуть в порівнянні зі стражданнями, на які Польща прирікає українців, білорусів і литовців».

[137]

— 30 серпня 1924

Перемишль (Львівське воєводство). Під час теракту біля Греко-Католицької Церкви застрелено директора Української державної жіночої семінарії Софрона Матвіяса, який впровадив у семінарію польську мову. У вбивстві підозрюють випускників української гімназії в Перемишлі.

[300] [651]

— 3 вересня 1924

Варшава. Синод Православної Церкви ухвалив постанову про згоду на відправлення літургії та навчання релігії українською мовою. Вона також дозволяє використання інших слов'янських мов у літургії: польської, білоруської та чеської. Постанова стає фундаментом офіційної позиції влади Речі Посполитої. На практиці реалізація постанови часто ускладнена через небажання єпископату виконувати її положення та через відсутність повного набору українських богослужбових текстів. Комісію для перекладу церковних книг цією мовою створено наступного року, вона працює дуже повільно.

[255] [562] [564] [785]

— 24 вересня 1924

Лунинець поблизу Пінська (Поліське воєводство). Група із сорока диверсантів на чолі з офіцером прикордонних військ Трофимом Калиненком здійснює

напад на потяг під Лунином, у якому, зокрема, подорожував волинський воєвода Станіслав Довнарівч, єпископ Зигмунт Лозінський, сенатор Болеслав Вислоух та комендант поліції Юзеф Менсович. Усі вони були пограбовані та публічно побиті батогами. У Бочаниці біля Острога 30 вересня 40 українців напали на 45 саперів Війська Польського. У районі Дубна 7 жовтня 14 українців напали на хутір в Новій Мощениці. Численні терористичні групи проникають з УРСР у східні райони Речі Посполитої. Вони нападають на господарства поселенців-землевласників і пасажирські потяги; руйнують інфраструктуру.

[363] [564]

— 13 листопада 1924

Константинополь. Патріарх Константинопольський Григорій VII визнає автокефалію Православної Церкви в Польщі, яка в межах Польщі територіально включає більшу частину колишньої Київської митрополії. У зв'язку з цим синод Вселенського патріархату Константинополя стверджує, що Київська митрополія, яка входила до складу Православної церкви в Польщі, до 1686 року входила до складу Константинопольського патріархату, і тому рішення Московського патріархату 1685 року про захоплення юрисдикції над Київською митрополією було прийнято з порушенням принципів канонічного права і за законом є недійсним. В Томосі (найвищий документ Православної церкви) про надання автокефалії Польській православній церкві: «Розглядаючи той факт, що відокремлення від нашої столиці Київської митрополії та православних митрополій Литви та Польщі, залежних від неї, як приєднання їх до святої церкви в Москві, не відбулося за звичайними канонічними правилами, а також не дотримувалося нічого, що було обумовлено щодо повної церковної автономії Київської митрополії, що має ім'я Екзарха Вселенського Патріархату [...], ми даємо Православній церкві у Польщі, нашій духовній сестрі, благословення на незалежне та автокефальне існування».

[230] [785]

— 27 листопада 1924

Варшава. З Волині повертається Вінцентій Вітос, президент Польської народної партії «П'яст», посол до сейму. Мацей Ратай, маршалок Сейму РП, у своєму щоденнику: «Вітос [...] прийшов до мене повідомити про свої спостереження. Він говорив жажливі речі. Розпад адміністрації, продажна і бязлива поліція, бандити контролюють ситуацію, а громадяни платять їм офіційний викуп. В українських селян є зброя. На Волині будь-якої миті може спалахнути революція. [...] Треба рятувати пограниччя».

[658]

— 3 грудня 1924

Озеряни Біляївські (Луцький повіт, Волинське воєводство). Майор Александер Деринг, уповноважений міністра військових справ у справах військових поселень, у звіті міністру: «Доповідаю, що 3 грудня зі мною зв'язався поселець Озерян Біляївських, власник цілої ділянки Кастан Савіцький, благаючи про втручання влади, щоб отримати набої, бо «селяни, підкріплені диверсійною групою, спалюють солдатські поселення, [...] маючи на меті вивести з Волині польський елемент шляхом викурення військових поселенців». [226]

Станіслав Сроковський, колишній волинський воєвода: «Жодної ролі не зіграло ані прибуття 3881 польського цивільного поселенця, ані 2997 військових. [...] Зрештою військові поселенці, окрім нечисленних яскравих винятків [...] через брак кваліфікації та матеріальних засобів [...] становлять найгірший можливий колонізаційний елемент. Здебільшого вони в своїх поселеннях не перебувають і не спілкуються з цивільними поселенцями. Підкреслюючи свій військовий характер, грають роль якогось привілейованого козацтва, чим дратують українських селян. [...] В стосунку до самоврядування військові поселенці залишаються абсолютною байдужими. Як правило, не беруть участі у виборах і не обираються до установ у гмінах. Завдяки досить численним зразковим ділянкам по 45 га, що знаходяться в руках офіцерів і різко відрізняються від звичайних солдатських ділянок по 10–20 га, поселенці навіть між собою не однаково солідарні». [749]

— 4 лютого 1925

Варшава. Політичний комітет Ради Міністрів одностайно відхилив розроблений прем'єр-міністром Владиславом Ґрабським «План загальної політики на пограниччі у повітах, яким загрожують банди», що відкидав принцип репресій проти місцевого населення і натомість мав почати процес націоналізації поміщицьких маєтків у східних воєводствах і безплатну парцеляцію землі для українських і білоруських селян. Владислав Ґрабський у спогадах: «У 1924 році [...] Польща взяла під контроль економічну кризу, заспокоїла пограниччя, запровадила загальну атмосферу рівноваги. Жодних страйків чи внутрішніх заворушень не було (напади на пограниччя організовувалися ззовні)». [341] [433] [564]

— 6 червня 1925

Варшава. Політичний комітет Ради Міністрів приймає постанову про відновлення кафедри української літератури в Ягеллонському університеті та

заснування у Кракові «Studium Ruthenicum». На філософському факультеті Ягеллонського університету за активної участі лінгвіста-діалектолога проф. Казімежа Нітша має бути створена Інтердисциплінарна славістика. Кафедру руської мови очолить український мовознавець проф. Іван Зілинський, кафедру руської (української) літератури український поет і літературознавець проф. Богдан Лепкий, кафедрою слов'янської етнографії керуватиме етнограф проф. Казімеж Мошинський, кафедрою історії мистецтва слов'янських народів – словенський історик мистецтва проф. Войслав Моле, кафедрою російської літератури – польський літературознавець і літературний критик проф. Вацлав Ледніцький.

[255] [564]

— 11 липня 1925

Львів. Внаслідок об'єднання Української трудової партії та Української партії національної роботи утворюється Українське національно-демократичне об'єднання (УНДО), найбільша правоцентристська партія в Другій Речі Посполитій, що працювала на користь українців, насамперед на території Східної Галичини.

[563] [783]

— 7 грудня 1925

Варшава. Міністерство релігійних віросповідань і народної освіти, очолюване Станіславом Грабським, отримує лист щодо заснування українського університету в Польщі. Автор листа професор Роман Смаль-Стоцький (колишній чиновник УНР) декларує у ньому свою та української наукової спільноти вірність до польської влади. Проте спільнота українських науковців, студентів і політиків (включно з активістами УНДО) займає негативну позицію до спроби польсько-української наукової співпраці, здійсненої майже без участі самих зацікавлених сторін. Оскільки влада Другої Речі Посполитої використовує подані Смаль-Стоцьким заяви як аргумент у Лізі Націй, його підозрюють у навмисній або несвідомій участі в маніпуляціях. У результаті він стає об'єктом політичного бойкоту з боку своїх колег. 31 грудня Центральний комітет УНДО ухвалює резолюцію, в якій зазначається, що проблема університету має політичний характер і може бути вирішена лише за участі українських партій. Науковці не мають права діяти самостійно в цій сфері.

[239] [255] [564] [783]

— 28 грудня 1925

Варшава. Сейм Речі Посполитої ухвалює закон «Про проведення аграрної реформи»:

«Ст. 52. 1) Покупцями парцел (господарств) можуть бути громадяни польської держави, основним заняттям яких є сільськогосподарська або овочево-садівнича продукція, або які доведуть, що вони теоретично чи практично підготовлені належним чином вести самостійне сільськогосподарське чи городне господарство або сільськогосподарські кооперативи, члени яких відповідають зазначеним вище умовам. [...]

Ст. 53. При будь-якому розподілі серед кандидатів з рівними професійними та господарчими кваліфікаціями пріоритет має надаватися [...]:

- а) орендарям та управителям земельними ділянками;
- б) солдатам з відзнаками та інвалідам польської армії та польських добровольчих формувань;
- в) родинам (вдовам та сиротам) загиблих солдатів та учасникам польських добровольчих формувань.

[824]



Варшава, 19 березня 1930 року. Делегація гуцулів з Косівщини (Станіславівське воєводство) прибула до Бельведера, щоб привітати Юзефа Пілсудського з днем народження. Один з делегатів тримає в руках подарунок для маршала – скриньку в гуцульському стилі.

Санація

— 12–14 травня 1926

Варшава. Військові частини, вірні Юзефу Пілсудському, здійснюють збройний переворот, який розпочинає період правління «санації» (розмовна назва урядового табору, утвореного в результаті перевороту) у Другій Речі Посполитій. «Українці, як і значна частина польського суспільства, включно з усією польською лівицею, вітали травневий переворот з надією, що всевладдя польських правих, спрямоване на придушення української національної культури, освіти та економічного розвитку, нарешті закінчиться». [696] [785]

— 25 травня 1926

Париж. Самуїл Шварцбард вбиває Симона Петлюру на вулиці. Зі спогадів Вацлава Альфреда Збишевського: «[Під час судового процесу] всі вони

одноставно свідчили, що Петлюра спокійно йшов по бульвару Сен-Мішель і до нього підійшов Шварцбард, і без жодного слова вистрілив у нього, поклавши його мертвим на місці, що він був один і що з місця він почав кричати: «Я вбив цього винуватця погромів проти моїх співвітчизників-євреїв під час його правління в Україні!».

[843]

— 10 червня 1926

Варшава. Відбуваються збори Польської соціалістичної партії, Польської народної партії «Визволення» та Селянської партії. Обговорювалось правове становище національних меншин у Польщі. Було прийнято резолюцію про надання територіальної автономії українцям та білорусам, гарантії положень Конституції про права національних меншин, а також про зміну освітньої та адміністративної політики.

[407]

— 25 червня 1926

Варшава. У парламенті тривають дебати щодо конституційної поправки, яка обмежує повноваження Сейму і Сенату Республіки Польща та розширює повноваження Уряду і Президента. Сергій Козицький, український депутат від Блоку національних меншин, під час сеймових дебатів щодо Конституції: «Зміна Конституції буде проводитись у напрямку зменшення прав Сейму. Ми є прихильниками народовладдя [...] і я вважаю, що будь-який крок у напрямку звуження прав Сейму – це похід проти нього, проти народовладдя. [...] Польща – це країна вічних суперечностей, країна, в якій люди дуже мало розуміються на праві, країна примітивних відносин між привілейованими і безправними. Так було в минулі століття, [...] так є від часу набуття незалежності, так є сьогодні після морального відродження».

[785]

— Початок липня 1926

У варшавському часописі «Droga», близькому за ідеологією до «санації», була опублікована стаття Тадеуша Голувки «Методи і способи «санації» відносин у Східній Галичині та східних воєводствах»: «Східні воєводства і Східна Галичина були віддані на поталу німеччині і тупій бюрократії, яка будувала своє панування на конфіскації творів, закритті товариств, придушенні культурного, політичного і громадського життя українців і білорусів – одним словом, фактично влада там перебувала в руках поліції і прокуратури. Бездумна політика щодо українців і білорусів підштовхнула Польщу до прірви, оскільки

мільйонні українські та білоруські маси почали ненавидіти не тільки тупу і жорстоку бюрократію, а й саму польську державність. Травневі події зупинили цей процес психологічного дистанціювання українського та білоруського населення від Польщі. [...] Треба пам'ятати, що білоруське та українське суспільства в Польщі опинилися між молотом і ковадлом. [...] Треба створити з українських і білоруських земель, що належать Польщі, важливий П'ємонт національно-культурного відродження, [...] налагодити відносини з польською державністю таким чином, щоб зробити її союзником і помічником у боротьбі проти Москви за повне визволення. [...] Це потрібно, щоб у межах Республіки Польща була можливість повноцінного національно-культурного життя, заснованого на зразках Західної Європи, можливість творення і збагачення власної культури, а з іншого боку – розуміння Польщею того, що незалежна Україна і Білорусь є найкращим оплотом проти загрози нового вторгнення з боку Москви. [...] Український університет у Львові – це необхідність. [...] Держава повинна піклуватися про [Православну] Церкву, захищати її від жадібності Римо-Католицької Церкви. Православні церкви, нині закриті, повинні бути повернуті і відкриті там, де цього вимагає населення, Православна Церква повинна пройти українізацію і білорусизацію і одночасно демократизацію, дозволивши населенню управляти внутрішньою церквою. [...] Велика власність повинна бути ліквідована там [у східних воєводствах] на користь місцевого населення без будь-якого вирізнення для місцевого польського населення. [...] Впорядкування сільськогосподарських відносин лише забезпечить фундамент, на якому можна буде побудувати міцну будівлю польської державності як у Східній Галичині, так і в східних воєводствах».

[355]

— 19 липня 1926

Варшава. Цей уряд, сформований після травневого перевороту, задекларував нову відкритість у питаннях рівності для національних меншин. Умовою декларації про підтримку інтересів слов'янських меншин було очікування, що вони не загрожуватимуть польській державі загалом. Концепція національної асиміляції замінюється концепцією державної асиміляції. Казімеж Бартель, прем'єр-міністр РП, під час виступу у Сеймі: «Уряд не допустить, щоб законні права громадян непольської національності були поставлені під загрозу, оскільки я вважаю, що боротьба з будь-якою категорією громадян через їхню мову чи віру суперечить духу Польщі. [...] Уряд спрямовуватиме свою діяльність на пом'якшення суперечностей на національному та релігійному ґрунті, створення гармонійних умов співіснування людей різних національностей і культур. [...] Водночас уряд рішуче протидіятиме будь-яким діям, спрямованим на шкоду державним інтересам».

[784]

— 4 серпня 1926

Варшава. Генерал Володимир Сальський, офіцер армії УНР, подає маршалу Юзефу Пілсудському меморандум про відновлення діяльності осередку петлюрівського руху в Польщі. Переговори з цього питання тривають до кінця року. З меморандуму УНР до Пілсудського: «Одним з головних принципів нашої політичної концепції є збереження дружніх відносин з Польщею та спільне протистояння майбутній потужності Росії. Для нас Росія, чи то більшовицька, чи то якась інша, є найбільшим ворогом, який загрожує незалежному існуванню української нації, і це є найвагомішою причиною нашого прагнення зберегти і зміцнити дружбу між українським і польським народами».

[785]

— 18 серпня 1926

Варшава. Політика на східних землях Другої Речі Посполитої згідно з новим порядком має бути повністю змінена в дусі поваги до мешканців непольської національності. Казімеж Млодзяновський, міністр внутрішніх справ в уряді Казімежа Бартеля, у своїх «Директивах для органів державної влади щодо ставлення до національних меншин», представлених на засіданні Ради Міністрів: «Ідея національної асиміляції, яка виражається насамперед екстермінаційних рухах стосовно меншин, є хибною. [...] Колонізація недоцільна; те, що зроблено досі в цій галузі, обернулося проти держави: місцеве населення розцінює осадницьку акцію як несправедливу щодо себе, а поселенці, отримавши землю без засобів для її експлуатації, незадоволені своєю долею. Про колонізацію прикордонних земель, отже, не може бути й мови до того часу, поки впорядкування аграрних відносин та створення правопорядку не будуть створювати на цих землях умов, сприятливих для природного припливу населення з інших місцевостей».

[785]

— 23 серпня 1926

Варшава. На засіданні Політичного комітету Ради міністрів уряд ухвалює «Директиви про ставлення органів державної влади до національних меншин» (результат роботи спеціальної комісії з вивчення питання національних меншин під впливом Юзефа Пілсудського). Заява прем'єр-міністра Казімежа Бартеля під час виступу на засіданні канцелярії прем'єр-міністра перед офіційним прийняттям: «Метою політики щодо меншин є державна асиміляція населення; цієї мети можна досягти, лише створивши для населення сприятливі умови життя, таким чином прив'язавши його до держави [...] Необхідно започаткувати і відродити повітове і гміне самоврядування та

провести вибори до органів самоврядування, хоча треба бути готовими, що ці вибори принесуть більшість непольським елементам». [785]

— 19 жовтня 1926

Львів. В результаті замаху, організованого УВО, вбито інспектора Львівського шкільного округу Станіслава Собінського, прихильника ідеї утравістичних шкіл, на які він перетворив більшість українських шкіл, працюючи на своїй посаді. У замаху беруть участь Роман Шухевич та Богдан Підгайний. У Львові та Львівському воєводстві відбуваються арешти й обшуки українців. Марцель Прушинський, депутат від Селянсько-національного союзу: «Було б ганьбою, якби реакція поляків обмежилась відвідуваннями похорону, присягою відповісти за вчинене, плачем і обіцянками діяти. Оскільки Польща не полонізувала всіх шкіл [...] ми повинні принаймні прийти до нейтралізації всіх руських шкіл». [236] [517]

— 27 січня 1927

Варшава. Програмні декларації щодо політики меншин «після травневого» польського уряду не задовольняють українську громаду. Павло Васиньчук, український депутат від Блоку національних меншин, під час виступів у польському Сеймі не цурається звинувачень як на націонал-демократів, так і на пілсудчиків. Користуючись нагодою, він наводить приклади відхилення заявок батьків на українські школи на Люблінщині, Волині та Поліссі, а також наводить офіційні дані про те, що понад 300 православних храмів було зруйновано або захоплено Католицькою Церквою: «На підставі вістей, до часу війни [1914 р.] на Холмщині і Підляшші було 383 православні церкви, тепер є 46 парафій і 6 філій, всього 52, 147 висвячено (?), 133 закрито, знищено, тобто знесено, забрано під будинки для поселенців або 51 церкву спалено. (Голос із залу: «А скільки з них до цього були костелами?»). Васиньчук: У районі є 191 римо-католицька церква, на одну церкву припадає 1934 католиків, а на одну православну – 3629 православних християн. Один костел на 59 квадратних кілометрів і одна православна церква на 217 квадратних кілометрів. [...] Український церковний рух придушується. Українців виганяють з парафій, а нинішня влада укладає пакти з митрополитом Діонісієм та союзниками «русского народа» коштом Православної церкви. [...] Натомість моїм завданням є сказати, що українське питання, на мою думку, має бути вирішене мирним шляхом. [...] В цей час я не бачу жодних ознак того, що політика [...] рухається в цьому мирному напрямку. Навпаки, польська політика щодо українців на Західній Україні явно рухається в напрямку загострення польсько-українських відносин і загрожує майбутніми масовими

вбивствами. Бувши завжди й всюди проти цього, ми застерігаємо: Панове [члени], українське питання в Польщі – це вам на пам'ять! [...] Зараз! Українське суспільство має абсолютно чітку вимогу, чітке гасло: об'єднання всіх етнічно українських земель і незалежність. Українська самостійна соборна республіка, в якій буде правити селянин і робітник – це гасло українських трудящих мас».

[737] [785]

— 1 лютого 1927

Варшава. Розпочинає свою діяльність так званий штаб міністра військових справ УНР у вигнанні. За словами його співзасновників (генерала Юліана Стахевича, полковника Тадеуша Шеця та капітана Генрика Сухенка-Сухецького), він є штабом «дружньої армії, яка тимчасово перебуває в гостях на території Польської держави і користується технічною та матеріальною допомогою Генерального штабу Війська Польського». Деякі петлюрівські офіцери та активісти повертаються до співпраці з польською цивільною та військовою адміністрацією і, серед іншого, їх приймають на посади в канцелярії та польську армію як «контрактників». Відділи українського військового штабу діяли в Польщі до середини 1930-х років.

[784]

— 9 лютого 1927

Варшава. Степан Маківка, український депутат від Блоку національних меншин, під час парламентських дебатів про бюджетний кошторис на 1927/28 рік виступає проти запровадження матеріального забезпечення військових поселенців на східних територіях: «Розселення військових має виключно політичну мету: це інструмент колонізації українських та білоруських земель, тобто так званих «Кресів». [...] Український народ ніколи не відмовиться від боротьби з осадництвом і ніколи не визнає законними власниками земельних ділянок тих поселенців, яких польська влада, на шкоду українському селянству, поселили і збираються поселити на українських землях».

[738] [785]

— Червень 1927

На загальнонаціональних місцевих виборах у Східній Галичині українці здобувають понад 56% місць, на Волині – 71%. 18% українців обираються до міських рад у Східній Галичині, понад 14% – на Волині. Відносно невеликий відсоток українців входить до складу повітових рад, на що вирішальний вплив має виборча система.

[255]

— 28 липня 1927

Луцьк. Розпорядженням інспектора Волинського шкільного округу українська мова була введена як обов'язковий предмет у державних гімназіях. [883]

— 4 березня 1928

Парламентські вибори. На виборах до Сейму РП українці отримали 46 місць, у тому числі 28 депутатів від Східної Галичини. На виборах до польського Сенату 11 місць отримали українські кандидати, з них зі Східної Галичини – 8. [785] [860]

— 30 березня 1928

Варшава. Критичне ставлення українців до поточної політичної ситуації в Польщі не змінюється. Український депутат від УНДО Степан Баран під час виступу в Сеймі: «Нинішня так звана «після травнева» влада щодо українського народу дотримується абсолютно тієї ж тактики, що й «до травневі» уряди. [...] Більше того, нинішній «після травневий» набагато гірший у культурній, економічній та політичній сферах, ніж «до травневі» уряди». [739] [783]

— 3 травня 1928

Станиславів. Українські учні 5-го класу державних гімназій не беруть участі у параді 3 травня. За шість тижнів до закінчення навчального року керівництво наказує негайно скасувати 5 вищих класів гімназій. Після втручання у справу депутатки Мілени Рудницької конфлікт залагоджено. [564]

— 29 травня 1928

Варшава. Депутатка Мілена Рудницька у своєму виступі у Сеймі: «До чого призводить примусове залучення української молоді до публічних маніфестаційних святкувань, свідчать факти, які мали місце в недавньому минулому. А саме: молодь однієї середньої школи в Станиславові взяла участь, за наказом шкільної влади, у маніфестації 11 листопада. Коли ця молодь пройшла повз центр міста, то побачила, що її не пустили на маніфестацію, яка відбулася. Коли ці молоді люди проходили перед меморіальною дошкою Невідомому солдату, польська громадськість обсипала їх образами і викликами. [...] З педагогічної точки зору примушування молоді до участі в національних

святкуваннях, які насправді є польськими святами, а в Східній Галичині дуже часто є проявом польського шовінізму, – це вівісекція, яка проводиться над душею української молоді і призводить до того, що ці молоді люди ставляться до школи і вчителя з недовірою й навіть ненавистю».

[740]

— 30 травня 1928

Варшава. Дмитро Левицький, голова УНДО і керівник Українського клубу у сеймових дебатах: «Настав час покласти край казці про добросердий народ, ошуканий групою політичних божевільних, якими уряд вважає всіх, хто не підкоряється його забаганкам. Нація, яка пережила війну і революцію, яка одного разу, хоч і на короткий час, побачила реалізацію своїх прагнень до незалежності, ніколи не забуде, що вона може досягти максимуму громадянських свобод і національного розвитку лише у власній національній державі».

[783] [785]

— 30 червня 1928

Луцьк. Голова кабінету прем'єр-міністра Генрик Юзевський вступає на посаду волинського воєводи. Він починає реалізацію вимог уряду з посилення так званого «сокальського кордону» – формального бар'єра, що послаблює вплив українського національного руху. Назва «сокальський кордон» походить від колись прикордонного галицького містечка Сокаль у Львівському воєводстві, через яке проходила одна з головних доріг на Волинь. У своїй роботі Юзевський намагається звернутися до історичного досвіду співіснування та культурного взаємопроникнення різних соціальних груп у Речі Посполитій 1569–1772 рр. Він вірить, що саме на Волині буде знайдено розв'язання проблеми братерського співіснування українського та польського народів. Воєвода Юзевський у своїй політичній програмі: «Майбутнє Польщі залежить від ситуації на Східному пограниччі, – соціальну ситуацію на пограниччі слід використати для послаблення соціальних чинників, які Росія намагається використати для ідеї побудови нової наддержави, – у національній політиці пріоритетом має бути правильна точка відліку щодо спільноти українців Другої Речі Посполитої».

[398] [753]

— 9 липня 1928

Луцьк. Проведено нелегальну конференцію місцевих керівників українського культурно-просвітницького товариства «Просвіта». Прийнято заяву до

польської влади про неможливість закриття осередків цієї організації. Це стало відповіддю на офіційні дії польської адміністрації, що розпочалися навесні, пов'язані з систематичною ліквідацією осередків «Просвіти» з метою послаблення національного впливу на українське суспільство. Для забезпечення контролю над українськими громадськими організаціями польська влада створює нові українські культурно-освітні установи: «Основа», «Світло», «Рідна хата».

[126]

— 1 листопада 1928

Львів. Невідомі зловмисники заклали бомбу біля пам'ятника захисникам Львова. Офіційні урядовці звинувачують у цьому акті українські націоналістичні кола. Під час так званої «демонстрації відплати» доходить до спонтанних самосудів. Матеріальні збитки внаслідок руйнувань оцінено в 1,5 млн злотих.

[236]

— 28 січня 1929

Відень. Розпочинається Конгрес українських націоналістів. На ньому в результаті злиття трьох еміграційних організацій (Українська військова організація, Група Української Національної Молоді, Легія Українських Націоналістів) утворюється Організація Українських Націоналістів (ОУН). Її мета – створення соборної української держави, а шлях – безкомпромісна боротьба з усіма окупантами: «Тільки повне усунення всіх окупантів з українських земель відкріє можливості для широкого розвитку Української Нації». До складу першого Проводу (Ради директорів) увійшли Микола Сціборський, Володимир Мартинець, Петро Кожевників, Дмитро Андрієвський. Провідником Організації стає Євген Коновалець.

[12] [746] [785] [860]

— 30 січня 1929

Варшава. Інавгураційна лекція професора Мирона Кордуби у Варшавському університеті знаменує початок перших семінарів і лекцій з української історії; заняття тривають до вересня 1939 року. Мирон Кордуба у листі до українського історика Івана Крип'якевича: «Слухачів вистачало. Про це подбали наші емігранти: [Марцелій] Гендельсман і [Оскар] Галецький. [...] Були також професори: [Роман Смаль-]Стоцький, [Іван] Огієнко, [Степан] Балеї, Василь Біднов».

[67] [225]

— 17 лютого 1929

Львів. Львівське староство видає заборону на діяльність Союзу українок, організації жінок української меншини, яка бореться за свої громадянські права. Рішення прийнято через незаконний (несанкціонований міською владою) збір коштів на щорічне вшанування пам'яті Ольги Басараб. [358]

— Кінець червня 1929

Каунас (Литва). З'являється перша версія «Декалогу українського націоналіста», розроблена на основі української націоналістичної доктрини Дмитра Донцова. Автор – Степан Ленкавський, співорганізатор Першого Конгресу ОУН і член Проводу ОУН. Декалог публікується як вкладка в газеті «Сурма» (підпільний журнал ОУН), і для членів ОУН з часом стає «другою релігією»: «Я є Дух одвічної стихії, що зберіг Тебе від татарської потопа й поставив на грані двох світів творити нове життя.

1. Здобудеш Українську Державу, або згинеш у боротьбі за Неї.
2. Не дозволиш нікому плямити слави, ні чести Твоєї Нації.
3. Пам'ятай про великі дні наших Визвольних змагань.
4. Будь гордий з того, що Ти є спадкоємцем боротьби за славу Володимирового Тризуба.
5. Пімсти смерть Великих Лицарів.
6. Про справу не говори з тим, з ким можна, а з тим, з ким треба.
7. Не заважаєшся виконати найнебезпечнішого чину, якщо цього вимагатиме добро справи.
8. Ненавистю і безоглядною боротьбою прийматимеш ворогів Твоєї Нації.
9. Ні просьби, ні грозьби, ні тортури, ані смерть не приневолять Тебе виявити тайни.
10. Змагатимеш до поширення сили, слави, багатства й простору Української Держави». [785]

Михайло Ласка-Ворон, член ОУН: «Кожен повинен був знати десять заповідей українського націоналіста, щоб навіть у напівсні, прокинувшись, міг без запинки сказати і пояснити їх. Майже кожную зустріч ми починали з Декалогу». Олександр Буній, мешканець Трускавця: «Юнацький ентузіазм і порив до дії [...], аж до жертвування життям – це був сенс нашого життя. З яким захопленням ми читали «Сурму» потайки, ховаючись навіть від найближчих, і як нам пощастило, адже «Сурма» була нелегальним органом УВО і навіть за її читання загрожувало ув'язнення». [77] [145] [461] [785] [860]

— 2 вересня 1929

Східниця (Дрогобицький повіт, Львівське воєводство). Члени боївки ОУН здійснюють напад на поштовий вагон. 7 вересня у Львові члени ОУН організували бомбардування адміністративної будівлі Східних торгів – бюро найбільшої щорічної виставки економічних і промислових успіхів Польщі та сусідніх країн – Німеччини і СРСР – у східній частині Польщі. Внаслідок нападу поранено трьох осіб. Бомби також вибухають на Центральному залізничному вокзалі. Замах на Східних торгах символічно знаменує початок активної діяльності ОУН у Східній Галичині. 12 вересня у Бориславі боївка ОУН нападає на поштову карету. [236] [785] [860]

— 21 листопада 1929

Львів. Демонстрація українців проти політики терору в радянській Україні проходить перед консульством СРСР. Виконують український гімн «Ще не вмерла Україна». У будівлі консульства вибивають шиби. Консул СРСР зробив кілька пострілів. [374]

— 3 грудня 1929

Луцьк. Завершується дводенна зустріч воєвод східних воєводств. Генрик Юзевський презентує так звані «Волинські тези», які містять принципи нової польської політики у східних регіонах, зокрема у Волинському воєводстві. «Національну асиміляцію і тісне об'єднання краю з усією Польською Республікою слід розуміти не як денационалізацію, а як творчий процес взаємного проникнення обох культур і насичення українських національних рис польськими елементами. [...] Волинь є регіоном постійних нападів і експансивних політичних аспірацій українського руху з Малопольщі [...] Тактичним питанням волинської політики є передусім захист цього краю від вищезгаданих впливів і творення власної суспільно-політичної ідеології, що спирається на історичні традиції польсько-українського співіснування». [627] [785]

Тімоті Снайдер (історик): «Юзевський підтримував українську публічну культуру, яка, як він очікував, повинна була з'явитися в міру того, як держава впроваджувала модернізацію. Він вивішував портрети Петлюри в громадських будівлях поряд із зображеннями Пілсудського, відзначав українські свята і співав українських національних пісень. Він розмовляв українською мовою на полюванні та під час офіційних візитів, а також відповідав на листи, написані українською мовою громадянами та місцевими чиновниками.

Держава підтримувала фінансово місцеві українські читальні [...]. Вона також надавала капітал для українського кооперативного руху. Український театр, який фінансувався владою і постійно гастролював, ставив українську класику та п'єси на національну тематику. Юзевський та його колеги працювали над українізацією Православної церкви, намагаючись змусити патріархів використовувати українську, а не російську мову у своїх проповідях, діловодстві та неформальних контактах з вірянами. Він був хрещеним батьком української політичної партії (Об'єднання українців Волині) і подбав про те, щоб лояльні антикомуністичні українці були обрані до парламенту за її списками. Він також заснував православне освітнє товариство, яке розрослося до восьмисот сімдесяти філій. [...] На посаді воеводи він проводив політику, яка надавала явну перевагу польській мові, не витісняючи, однак, українську. Він побудував українську середню школу та польсько-українську технічну школу. Більшість дітей на Волині, незалежно від національності, тією чи іншою мірою вивчали українську мову в школі. [...] Юзевський хотів іти «рука об руку з українською свідомістю, що формується»; ця метафора передбачала як підтримку, так і контроль, симпатію та авторитет. [...] Його реформи зробили політику на Волині більш репрезентативною, хоча й далекою від демократії. [...] У 1929 році президент Польщі Ігнацій Мосціцький відвідав Волинь, щоб підтримати Юзевського та його програму». [723]

— Початок лютого 1930

Варшава. Леопольд Каро, юрист і економіст, професор Львівської політехніки, у статті про «нормалізацію» польсько-українських відносин «Польсько-русинська угода» в журналі «Droga»: «Політика, яка була б мотивована виключно самолюбством [...] або невгасимою і вічною образою на, наприклад, Литву чи Русь, була б найгіршою політикою. [...] Від цього треба нарешті відмовитися, якщо вже не з християнського милосердя, апеляція до якого в ХХ столітті була б майже повністю неефективною, то з міркувань державних. [...] У межах Польщі русинам Малопольщі, які найбільш обізнані в ситуації, а з часом й іншим, повинні бути надані такі окремі права на мову і самоврядування, на які вони, стоячи на ґрунті повної лояльності до держави і в межах, що не зачіпають її життєвих інтересів, заслуговують». [158] [627]

— 7 березня 1930

Варшава. На підставі постанови Ради міністрів у столиці відкривається Український науковий інститут, покликаний зменшити вплив Радянського Союзу на ідею «Радянська Україна – український П'ємонт». Польська влада

зацікавлена в діяльності Інституту, вбачаючи в ньому можливість активізації співпраці між українськими вченими в еміграції та польськими дослідниками. Український науковий інститут має на меті ініціювати та проводити такі наукові дослідження, які були неможливі в радянській Україні: економічні дослідження, вивчення української літератури та культури. Інститут також покликаний готувати нові наукові кадри. [103] [785]

— 19 квітня 1930

Стрий. Слідче управління проводить обшуки у членів української скаутської організації «Пласт» і членів ОУН за підозрою у співпраці членів «Пласту» і «Просвіти» з ОУН. Кілька осіб, членів ОУН, засуджено до одного-двох років суворого режиму ув'язнення. [860]

— 26 квітня 1930

Львів. В результаті розслідування запланованих терактів з вибухівкою у радянському консульстві та під час Міжнародних змагань зі стрільби, поліція виявила запас вибухівки (30 кілограмів) на українській палітурній фабриці. З пресрелізу у львівському тижневику «Нове століття»: «Якби [...] вона вибухнула, то була б підірвана бібліотека Товариства імені Шевченка, значно пошкоджений палац архієпископа Твардовського, а також костел отців кармелітів, не кажучи вже про сусідні будинки». [169] [236]



Трускавець біля Львова, серпень 1931 р. Початок подорожі до Варшави труни з тілом Тадеуша Голувка, застреленого українськими націоналістами

Диктат

— 29 квітня 1930

Луцьк. На колії між Луцьком і Сенкевичівкою закладено артилерійський снаряд. За версією влади, це перша диверсійна акція ОУН на Волині. (Усі диверсії, здійснені на Волині у 1920-х роках, особливо у 1924 році, офіційно приписуються диверсійним загонам з-за радянського кордону). На Волині відбуваються перші арешти людей, підозрюваних у приналежності до УВО. 7–9 травня у селі Майорів поліція заарештовує 23 особи за приналежність до УВО.

[860]

— 24 червня 1930

Юліан Головінський («Дубик») прибуває до Польщі за наказом Євгена Коновальця розпочати диверсійну акцію. Головінський обіймає посаду крайового провідника ОУН і крайового командира УВО. [465] [595] [860]

— 28 червня 1930

Львів. Завершується судовий процес над 17 українськими «диверсантами», яких звинувачують в організації терактів на Східних торгах. Романа Біду засуджено до смертної кари, Михайла Терещука, Осипа Наорлевича, Володимира Махницького та Івана Вацика – до чотирьох років каторги суворого режиму, Тараса Крушельницького та Осипа Кирилюка – до трьох, Романа Качмарського – до двох років суворого ув'язнення. Адвокати подали касаційну скаргу на смертний вирок. [236]

— 12 липня 1930

У Польщі починається «саботажна акція» УВО та ОУН, яку в українській літературі називають «чинним виступом». В акції також беруть участь члени юнацтва ОУН, комуністичні активісти та подекуди місцеві селяни. Одним з перших актів є пошкодження телефонної лінії Рава-Руська – Белжець. У період з липня по жовтень на території Східної Галичини зафіксовано 186 терористичних актів, з яких 155 – це підпали майна, 14 диверсій на лініях електропередач і телефонного зв'язку, а також диверсії на залізниці і один напад на поштову карету. [97] [465] [595] [627] [860]

— 30 липня 1930

Бібрка (Бібрський повіт, Львівське воєводство). З хроніки терористичної діяльності ОУН, опублікованої в друкованому органі організації «Сурма»: «Опівдні [...] члени УВО напали на поштову карету, яка перевозила близько 50 000 злотих. Поліцейський Маєвський, який супроводжував карету, загинув. Розбивши скриньки, зловмисники забрали гроші та втекли до найближчих лісосмуг. Під час погоні, яка незабаром розпочалася завдяки тому, що кучер, якого злочинці помилювали, сповістив поліцію, поліція натрапила в хлібовиському лісі на одного із злочинців, студента юридичного факультету Г. Пісацького [...]. Зав'язалася перестрілка, під час якої Пісацький був поранений двома кулями; не маючи змоги тікати далі і не бажаючи потрапити до

рук людських карателів, Пісацький пострілом з револьвера покінчив життя самогубством».

[606]

— 1 вересня 1930

Варшава. Прем'єр-міністр Юзеф Пілсудський вирішує вжити заходів з умиротворення на Східній Галичині у зв'язку з «саботажною акцією» УВО та ОУН. Феліціян Славой Складковський, міністр внутрішніх справ, у своєму щоденнику: «Підпали, диверсії, напади та згвалтування у Східній Малопольщі не можна розглядати як якесь повстання. Слід уникати кровопролиття, а натомість впроваджувати [...] поліцейські репресії, [...] військове розквартирування з усім пов'язаним з ним навантаженням».

[719]

— 16 вересня 1930

Кампанія пацифікації у Східній Галичині розпочалася і тривала до кінця листопада 1930 року, під час якої були проведені надмірні арешти у 450 селах 16 округів та у самому Львові. Українські дослідники оцінюють кількість утихомирених сіл у 750, в яких брали участь 1 042 поліцейських і 8 ескадронів уланів. За словами Владислава Побуга-Маліновського, акція не призвела до втрати людських жертв, але за українськими підрахунками, від 7 до 35 осіб загинули в результаті жорстоких побиттів. Пілсудський припускає, що пацифікація має складатися з допитів і обшуків людей, пов'язаних з УВО-ОУН. Насправді вона проводиться з особливою жорстокістю, закриваються «Пласт» і з українські гімназії, заарештовуються українські політики, в тому числі Дмитро Левицький, загалом 130 осіб, пов'язаних з УНДО. Проти українців запроваджується принцип колективної відповідальності.

[83] [97] [465] [595] [726]

Владислав Побуг-Маліновський: «Боротьба з «польською окупацією», розпочата [ОУН] ще в 1929 році, виражалася не лише в бомбардуваннях польських установ і нападах на поштові відділення; руйнувалися залізничні колії та обладнання, підривалися мости, [...] тероризувалося беззахисне польське населення – поселенці, вчителі. [...] Ця акція досягла свого апогею влітку 1930 року, саме тоді, коли Пілсудський [...] готував Брест для польської опозиції. Він вирішив, що такий стан речей не можна більше терпіти, і що треба використовувати аргумент сили».

[603]

З листа генерала Феліціяна Славоя Складковського до Владислава Побуг-Маліновського: «Маршал рішуче підкреслив, що пацифікація повинна бути безкровною; він наказав встановити спокій, не «роблячи українського

повстання», ворожа українська та німецька пропаганда хотіла навмисне роздути ці події; метою було, щоб ні ця пропаганда, ні іноземці не мали підстав вважати, що рух настільки серйозний, що треба стріляти в людей». [603]

— 21 вересня 1930

Варшава. Українські парламентарі протестують проти пацифікації села Криве (Тернопільське воєводство). З сеймового запиту депутатів Українського клубу: «О четвертій годині ранку в село прибуло 75 поліціантів [...]. Тоді постерункові, увірвавшись до читальні «Просвіти» [...] знищили вхідні двері, а в театральній залі знищили портрети українських князів, [...] знищили шафу разом з бібліотекою, що складалася з 1100 томів [...]. Потім вони розгромили магазин місцевої «Кооперативи», розташований у приміщенні читальні, зваливши товари в одну купу і обливши їх соляркою, оцтом і олією. Поліціанти заходили в будинки окремих селян і, проводячи нібито обшуки, громили будинки та били людей. [...] Селяни повинні були віддати пацифікаційному загові 400 яєць, 74 літри молока, 35 буханок хліба і, крім того, вони повинні були вивезти загін із села на 75 власних возах, запряжених кіньми, з одним постерунковим на кожному возі. Постерункові вимагали, щоб віз був набитий свіжою соломою, а солома накрита білим простирадлом». [342]

— 25 вересня 1930

Львів. Для умиротворення Галичини планується використовувати військові навчання за наказом командувача VI округу корпусу. Броніслав Наконечников-Клуковський, львівський воєвода, у циркулярі: «Розквартирування і забезпечення харчами повинно відчуватися місцевим населенням як своєрідний тягар, [...] і не повинно стосуватися польського населення. Цю відмінність належить демонстративно підкреслювати». [554]

— Кінець вересня 1930

Тернопільське воєводство. Повідомляється про численні випадки насильства над українським населенням. Володимир Мацьків, свідок подій: «У Кутківцях поліція побила отців Михайла Козоріза, Михайла Гайдю, Федора Бартицького, Василя Тереза, Степана Струтинського (йому зламали ребра), Костя Кутового, Гриця Зазулю, Марію Кукурудзу, Євдокію Гайдю та інших. [...] Кооператив та читальню «Просвіти» було повністю знищено. [...] У Кошлаках були побиті до смерті вчителі Адольф Шевчук (помер

наступного дня) та Григор Камінський. Всіх селян тяжко побили, а їхнє майно знищили. [У Скориках жорстоко побили Йосипа Пашука [...]. Одну породіллю побили так, що вона померла у них на руках. [...] Загін уланів приїхав до Шилів, зібрав людей біля церкви і наказав голосувати за державний список, погрожували приїхати ще раз, якщо не підкоряться. Вони побили всіх мешканців, згвалтували 30 дівчат і молодих жінок, зігнавши їх у закриті приміщення. Молодим людям наказали одягнути народні костюми і проповзти через село, при цьому їх били».

[715]

— 30 вересня 1930

Бібрський повіт (Львівське воєводство). Між селами Бібрка і Хлібовці Великі (Бібрський повіт) під час слідчих дій співробітники державної поліції вбили крайового провідника УВО і крайового провідника ОУН Юліана Головінського «Дубика» (з 1929 року частина делегації УВО поступово перейшла до ОУН). Поліція стверджує, що Головінський намагався втекти і куля влучила йому в голову.

[860]

— 1 жовтня 1930

Львів. Центральні Комітети видають спільну заяву УНДО, УСДП та Української соціалістично-радикальної партії, опубліковану в газеті «Діло», звернену до українців проти використання владою колективної відповідальності проти українців за дії, вчинені таємними організаціями чи окремими особами. Частина заяви була конфіскована польською владою. Із заяви: «Колективна відповідальність не може бути застосована до інцидентів, організованих таємними змовниками, організаціями чи особами, які взагалі уникають будь-якого контролю. [...] Що стосується, зокрема, масових підпалів, то заявляємо, що вони дійсно були спровоковані українськими руками, але що ці акції, як видається, позбавлені будь-якого політичного сенсу або революційних мотивів. [...] Ми висловлюємо свій протест проти діяльності так званих «загонів умиротворення», які загрожують здоров'ю та життю невинних громад, а також проти знищення української власності та українських культурних і економічних установ».

[123] [236]

— 25 жовтня 1930

Василь Панейко, депутат польського парламенту від УНДО, журналіст газети «Діло», український громадський і самостійницький діяч, пов'язаний

з Українською національно-демократичною партією, колишній представник ЗУНР на Паризькій мирній конференції 1919 року, подає першу петицію УНДО до Секретаріату Ліги Націй з проханням провести розслідування обставин пацифікації українського населення Східної Галичини. У листопаді депутат Панейко надсилає до Женеві ще два подібні подання. До лютого 1931 року Ліга Націй отримує близько 700 скарг. Польська влада не готова відстоювати власну позицію. Вона пояснює пацифікацію необхідністю припинити диверсійну акцію з боку ОУН. Вони заперечують, що під час пацифікації було знищено майно українських підприємців і селян, а також не визнають побиття і вбивства затриманих. Водночас польська влада демонструє лояльну позицію до деяких українських політиків і з розумінням ставиться до вимог віднови легалізації українських молодіжних організацій «Пласт» і «Луг» (пожежна охорона). [595] [627] [783]

— 28 жовтня 1930

Околиці міста Белз (Галичина). Загін ОУН здійснив напад на поштову підводу з грошима. Візник був застрелений, а поліціант, що її супроводжував, поранений. Члени ОУН захоплюють близько 13 тис. злотих. [860]

— 30 жовтня 1930

Львів. Поліція проводить обшуки в приміщенні генерального секретаріату УНДО, в офісі колишнього депутата, голови УНДО Дмитра Левицького, а також у квартирах Левицького та генерального секретаря УНДО Любомира Макарушки. Обидва політики заарештовані. За повідомленням Польського телеграфного агентства, під час обшуку були знайдені матеріали, які свідчать про зв'язок арештованих із «зовнішніми факторами», що здійснюють дії на шкоду польській державі. [236] [783]

— Кінець листопада 1930

Варшава. Підбито підсумки «пацифікаційної акції» на сьогодні. Феліціян Славой Складковський, міністр внутрішніх справ: «Характерно, що найбільша кількість підпалів припала на ті райони, де були українські гімназії або організаційно сильніші спортивні чи культурні організації [...]. Апогею було досягнуто у вересні – 101 випадок. Після запровадження «пацифікаційної акції» він знижується до 22, а в листопаді – до 8 інцидентів». [426]

— Початок грудня 1930

Зі статті «Частковий виступ УВО» в еміграційному журналі «Україна», що виходив у Чикаго: «Всі філії ОУН отримали доручення спробувати створити в місцях свого проживання протестні комітети з представників різних груп і об'єднань. Ці осередки принесли перші телеграми до Ліги Націй та урядів різних країн. [...] Пропагандивні референтури ОУН перебувають у постійному контакті з американськими українцями. [...] Інструкції такі: кожне найменше об'єднання має вислати в першу чергу телеграму з вимогою вислати в Галичину міжнародну комісію». [426]

— 17 грудня 1930

Варшава. Сенатори від Української парламентської репрезентації вносять до Сенату подання про пацифікацію української меншини в південно-східних регіонах. Під час засідання 3 лютого 1931 року Сенат приймає постанову про легітимність інтервенції польських військ у Східну Галичину. Дорота Клушинська, сенатор від Польської соціалістичної партії, у виступі під час дискусії: «Колективна відповідальність! Панове, зрештою, тут сидять юристи, люди з певною освітою, які вивчали право в університетах, тож якщо вони дійшли до таких наслідків, то шкода, що вони вивчали це право. [...] Немає такої відповідальності, що можна привести 40–50 громадян, не питати, хто винен, і побити всіх, наприклад, хоча, можливо, там немає жодної винної людини. Там була колективна відповідальність. Я глибоко переконана, що колективних репресій не буде, і, безумовно, ті чинники в державі, які мають почуття відповідальності, не підуть шляхом колективних репресій. Але якщо цей народ ворухнувся, ці мільйони людей, адже ті, хто робив пацифікацію, – це атом у суспільстві, це частка суспільства. І що з того? Ви що, панове, хочете, щоб вступила в силу теза: сьогодні ти, а завтра я?».

[627] [742]

— 9 січня 1931

Варшава. Міністр внутрішніх справ Феліціян Славой Складковський під час засідання бюджетної комісії Сейму: «Під час обшуків по всій території виявлено: гвинтівок різних типів близько 1208, рушниць різних типів 460, револьверів 735, багнетів 714, кинджалів 59, шабель 82, крім того, значну кількість вибухових та легкозаймистих речовин, петард для підпалів, кусачки до металу, кілька десятків метрів гнота для підпалів та близько 28 фур різного військового спорядження. Крім того, виявлено значну кількість нелегальної літератури, друкованої продукції, прокламацій, листівок УВО». [426]

— Середина січня 1931

Варшава. Остап Луцький та Михайло Галущинський з Української парламентської репрезентації (обидва з УНДО) просять маршалка Сейму Казімежа Світалського втрутитися у справу ув'язнених депутатів – передусім Дмитра Левицького. Представники Безпартійного блоку підтримки уряду відповідають на це прохання пропозицією знову обговорити польсько-українські відносини загалом. [255] [783]

— 26 січня 1931

Варшава. УНДО дистанціюється від терору. Степан Баран, депутат від УНДО, під час дебатів у сеймі РП: «Як і ви, як і всі інші народи, які отримали те, до чого прагнули, – ми також це отримаємо. Кожен з нас впевнений, що це наше прагнення буде реалізовано. Водночас ми усвідомлюємо, що стоїмо на правовому ґрунті, як правова партія, стоїмо на позиції правової боротьби, і виходячи з цієї позиції – ми засуджуємо такий спосіб боротьби». [743]

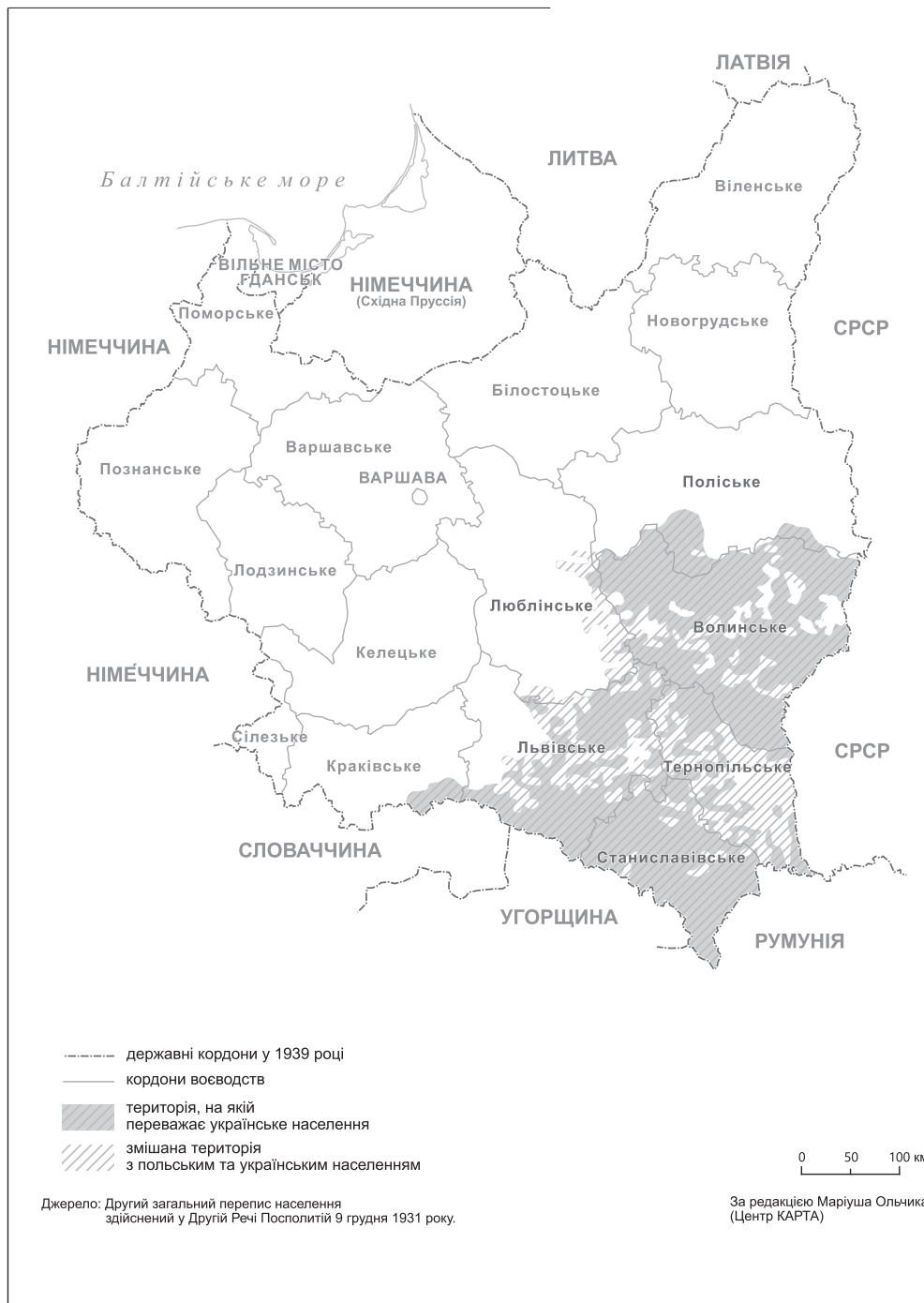
— 4 і 13 лютого 1931

Женева. Депутати УНДО Мілена Рудницька та Олексій Яворовський подають чергові скарги до Ліги Націй щодо репресивних акцій у Східній Галичині. Польська сторона у своїх поясненнях у справі визнає три зі згаданих у скарзі 35 смертей пацифікованих українців. Ліга Націй призначає «Комітет трьох» у складі представників Норвегії, Великобританії та Італії, створеного у січні 1931 року, для розгляду скарг. [121] [554]

— 25 лютого 1931

Варшава. Переговори про українсько-польське порозуміння між ББПР та українським парламентським представництвом зупинено. Українська сторона очікує звільнення ув'язнених депутатів та відкриття гімназії у Дрогобичі, яка була закрита кілька тижнів тому. Польська сторона вимагає від делегатів Української парламентської репрезентації заяви про лояльність, а також відкликання скарг і петицій до Ліги Націй про польську пацифікаційну акцію у Східній Галичині. Тадеуш Голувко, депутат від Безпартійного блоку підтримки уряду: «Щире визнання українським суспільством польської державності, а польським – українського суспільства як співгосподаря цієї країни – це платформа для польсько-українського порозуміння на сході

УКРАЇНЬСЬКА МЕНШИНА В ДРУГІЙ РЕСПУБЛІЦІ



Малопольщі. Вираженням зміни принципової позиції має стати декларація клубу українських парламентарів про перехід від цієї формальної лояльності до активної співпраці».

[255] [517] [543] [783]

— 13 березня 1931

Варшава. Міністерство закордонних справ, розробляючи стратегію реагування на звинувачення українців у Лізі Націй щодо подій у Східній Галичині, видає інструкцію дипломатичним представництвам не вступати в дискусії щодо окремих випадків під час паціфікації, детально обговорених «Комітетом трьох». Польща здійснює тиск на комітет з тим, щоб ця справа загалом розглядалася як відповідь влади на акції українських терористичних угруповань, спрямовані на підрив цілісності держави. Тим часом Міністерство внутрішніх справ розпочинає власні розслідування окремих інцидентів, описаних у скарзі.

[255]

— 27 березня 1931

Львів. Відбувається остання з чотирьох зустрічей польських та українських громадських активістів, організованих з ініціативи колишнього львівського воєводи Пйотра Дуніна-Борковського. Зустрічі проходять у приватних помешканнях Корнеля Пайгерта, Пйотра Дуніна-Борковського, отця Лопатинського й Іполіта Слівінського. Вони проходять у формі неформальних дискусій та обміну думками з питань, що стосуються польсько-українських відносин, і дають можливість вербалізувати напрямки дій, спрямованих на зближення двох громад.

[255] [466] [783]

— 23 червня 1931

Варшава. Міністром внутрішніх справ стає Броніслав Перацький. Це означає впровадження нових орієнтирів в українській справі: українських депутатів Дмитра Левицького, Любомира Макарушку та Дмитра Палія звільнено під заставу; товариству «Рідна школа» дозволено відновити роботу гімназій у Рогатині та Дрогобичі; невеликі суми фінансової допомоги надаються українським кооперативам та культурним установам («Просвіта», «Сільський господар»); кваліфіковані українці допускаються до роботи в державних установах.

[236] [255] [517]

— 31 липня 1931

Ольшанка біля Бірчі (Перемишльський повіт, Львівське воєводство). Відділ ОУН нападає на поштову карету з грошима. Вбито візника. Того ж дня боївки ОУН нападають на Селянський банк у Бориславі. Через тиждень у Трускавці загін ОУН нападає на поштове відділення – грабують близько 27 тис. злотих. Наприкінці місяця в Сопові (Станиславівське воєводство) члени ОУН нападають на поштову карету – забирають близько 15 тис. злотих. [860]

— 29 серпня 1931

Трускавець (Дрогобицький повіт, Львівське воєводство). У своєму санаторному номері в результаті замаху, здійсненого членами ОУН Василем Біласом і Дмитром Данилишиним, був застрелений прихильник польсько-української співпраці та зближення, депутат польського Сейму і заступник голови ББПР Тадеуш Голувко. [412] [613]

— Кінець вересня 1931

Варшава. Українська сторона, яка бере участь у переговорах щодо перегляду польсько-українських відносин, очікує від польської влади: відкриття гімназії в Тернополі, послаблення цензури преси, скасування шкільного закону 1924 року, пропорційного розподілу державних кредитів українським економічним установам, допуску українців на посади в державних установах, запровадження в законодавстві єдиного терміну «українець» замість «русин», відкриття українського університету. [255]

— 26 жовтня 1931

Варшава. Початок так званого «Брестського процесу», на якому лідерів Соціалістичної та Селянської партій звинувачують у державному перевороті. Судовий процес завершився 13 січня 1932 року. [603]

— Кінець жовтня 1931

Східна Галичина. Відбуваються панахиди за полеглими українськими воїнами у польсько-українській війні 1918–1919 років. [785]

— 26 листопада 1931

Львів. Винуватці нападу на поштовий вагон під Бібркою отримали вироки. Юрій Дачишин засуджений до смертної кари (заміненої на 20 років ув'язнення), Микола Максим'юк засуджений до 15 років ув'язнення, Зиновій Книш засуджений до 8 років ув'язнення. Решта отримали терміни від шести місяців до трьох років позбавлення волі. У польських судах тривають кримінальні процеси над українцями, підозрюваними в участі в терористичних акціях 1930 року, що передували пацифікації українського населення у Східній Галичині. Із загальної кількості 1 739 заарештованих, судові процеси проходять проти 1 143 підозрюваних. Обвинувальні вироки винесено у 52 справах. [785] [860]

— 9 грудня 1931

Відбувається другий перепис населення. Від українців надходять численні скарги на порушення під час проведення перепису, зокрема, заповнення переписних листів польськими переписними комісарами без відома мешканців, примушування українців та євреїв вказувати польську мову як рідну, записування відповідей олівцем, відмова приймати переписні листи, заповнені українською мовою, а також зарахування до мешканців Львова поляків, які проживають в інших регіонах країни. [236]

— 16 січня 1932

Варшава. Міністр внутрішніх справ Польщі Броніслав Перацький робить заяву про політичне врегулювання з українськими політичними організаціями. Перацький негативно ставиться до терористичної діяльності ОУН. В обмін на вгамування антидержавних настроїв у Східній Галичині та на Волині він гарантує українцям свободи в економічній сфері, а також державну фінансову підтримку для громадських організацій. [255] [517]

— 30 січня 1932

Женева. З резолюції «Комітету трьох» Ради Ліги Націй під головуванням британця Артура Гендерсона про дії польської влади у другій половині 1930 року в Східній Галичині: «Польща не проводить політику переслідування та гвалтування українців». Водночас у цій же резолюції засуджуються методи відплати польського уряду проти українського цивільного населення. Визнається взаємна провина: поляків – за жорстокі форми пацифікації, українців – за провокування пацифікації. [465]

— 22 березня 1932

Львів. Боївкарі ОУН здійснюють замах на комісара Еміля Чеховського, начальника українського відділу львівської поліції. Поліція проводить численні обшуки та арешти; затримано близько 40 осіб. [236]

— 28 квітня 1932

Тернопіль. Вироком суду за вбивство польського конфідента Яна Марушака члени ОУН Павло Голояд і Володимир Пришляк були повішені, ставши водночас мучениками за Україну. ОУН організовує кампанію з розповсюдження листівок про діяльність своїх страчених членів. Листівки потрапляють і на Волинь. [860]

— Початок серпня 1932

Прага. На таємній конференції Проводу ОУН приймається рішення про остаточне підпорядкування крайового апарату УВО органам ОУН. Процес фактичної консолідації триває ще близько року. Остаточна ліквідація УВО в Польщі завершується у 1933 році. [784] [860]

— 6 жовтня 1932

Женева. 16 британських політиків, які представляють лівоцентристські партії Сполученого Королівства, звернулися до Секретаріату Ліги Націй з петицією про надання автономії колишній Східній Галичині. У петиції британці звинувачують польську владу в небажанні запровадити автономію в регіоні відповідно до положень міжнародних угод 1919 року в Парижі та рішення Ради послів 1923 року. Британські парламентарі пропонують передати питання автономії Східної Галичини на розгляд Ліги справедливості в Гаазі. [783]

— Кінець жовтня 1932

Варшава. Виходить перше число щомісячного «Польсько-українського бюлетеня». З часом бюлетень став трибуною для польсько-українського обміну думками, який мав внести «ноту спокою та об'єктивності щодо польського культурного, а отже, і державного життя» в бурхливу українську дійсність, просякнуту яскраво вираженим антипольським настроєм. [255] [783]

— 30 листопада 1932

Городок Ягеллонський (Львівське воєводство). Боївкарі ОУН здійснюють збройний напад на поштове відділення та податкову інспекцію, під час якого гине чотири особи, у тому числі два нападники, дев'ятох осіб поранено. В результаті пограбування було вкрадено 3 тис. злотих, через що акція була визнана українськими націоналістами провальною. Виявлена в ході розслідування інформація дозволяє польським службам розслідувати й інші злочини, у тому числі вбивство Тадеуша Голувка. [426] [613]

— 22 грудня 1932

Львів. Судовий процес над членами ОУН, обвинуваченими в нападі на пошту в Городку Ягеллонському, завершився в порядку спрощеного судочинства. Василя Біласа, Дмитра Данилишина та Мар'яна Жураківського засуджено до смертної кари через повішення. Пізніше Президент Республіки Польща Ігнацій Мосціцький застосовує право помилування до Мар'яна Жураківського, замінюючи смертну кару на 15 років ув'язнення, а Василя Біласа і Дмитра Данилишина відмовляється помилувати. [236]

— 23 грудня 1932

Львів. Василя Біласа та Дмитра Данилишина було страчено у в'язниці «Бригідки». Всі українські церкви Львова дзвонять у дзвони. У греко-католицькому кафедральному соборі відправляється панахида. Поліція проводить 376 обшуків у південно-східних воєводствах і затримує 300 осіб (більшість з них було звільнено через кілька днів). ОУН та легальні українські організації оголошують бойкот алкоголю і тютюну як продуктів польської державної монополії. [236]

— 12 березня 1933

Львів. За ініціативи ОУН в Українському академічному домі проводиться т. зв. «Всестудентське опитування» за участю близько 250 осіб. Його учасники 137 голосами проти 85 (10 – утрималися) розцінюють фестиваль «Українська молодь – Христові» як прокатолицький захід (унійної церкви). З огляду на це, ОУН ухвалює рішення заборонити українській молоді брати участь у святі. Попри заборону, десятки тисяч молодих людей приходять на головну зустріч у Львові (7 червня 1933 року). [236]

— 28 квітня 1933

Львів. Боївкарі ОУН намагаються здійснити замах на керівника української секції львівського слідчого відділу поліції, інспектора поліції Єжи Цесельчука. Однак у безпосереднього виконавця Степана Нича, студента Гданської політехніки, заклинює револьвер. Цесельчук ранить і заарештовує потенційного вбивцю. У Львові та Винниках поліція проводить обшуки й арешти серед українців. [236]

— 5 червня 1933

Берлін. На конференції ОУН керівництво Крайовою Екзекутивною ОУН у Польщі доручено Степанові Бандері («Лис», «Баба»). [860]

— 8 червня 1933

Варшава. Засновано Польсько-українське товариство, яке є має бути середовищем для «Польсько-українського бюлетеня». [783]

— 10 липня 1933

Львів. Народний комітет УНДО виключає з партії Дмитра Палііва, який неофіційно симпатизує ОУН. Група українських активістів, які об'єдналися навколо Палііва, формує Фронт національної єдності. [783]

— 25 липня 1933

Львів. На спільному засіданні української парламентської делегації і представників 44 українських організацій та установ Львова створено Український громадський комітет рятунку України на чолі з Дмитром Левицьким. Комітет видає звернення до українців із закликом до спільних дій проти «червоного терору» в Україні, передусім системному великому голоду у радянській Україні (Голодомор). [236]

— 18 серпня 1933

Надвірна (Станиславівське воєводство). Під час чергової перевірки багажу кількох членів ОУН, які видавали себе за гірських туристів, співробітники

Державної поліції виявили велику кількість револьверів, гранат, набоїв, холодної зброї та бинтів. Слідство розкрило всю організаційну та вишкільну структуру ОУН. Таємні військові вишколи для інструкторів ОУН проходили, зокрема, у Вільному місті Гданськ, Берліні та Парижі. Того ж року в Празі вийшла праця Миколи Сціборського «ОУН і селянство», в якій автор пише: «[З вибухом повстання] селяни будуть зводити [...] без пощади свої рахунки зі спадкоємцями, які є агентами польської окупації, а також з військовими і цивільними колоністами».

[124] [426]

— Початок вересня 1933

Львів. Антишкільна акція – заклик ОУН до батьків, щоб діти виступали проти польської системи освіти – відкрито критикується УНДО. З постанови ЦК УНДО: «Так звані шкільні саботажі не є засобом боротьби за школу, навпаки, вони шкодять цій боротьбі, [...] дають можливість владі репресувати і примушувати покривати збитки, виставляти охорону, робити арешти і засуджувати».

[426]

— 27 вересня 1933

Львів. Член ОУН Северин Меда намагається застрелити директора львівської школи Єжи Гадамського. Наступного дня після невдалого замаху нападника схопили. Далі заарештовують 10 українців, підозрюваних у співпраці з ОУН.

[236]

— 6 жовтня 1933

Самбір (Львівське воєводство). Завершується судовий процес у справі замаху на Тадеуша Голувка. Українські легальні осередки розгортають пропагандистську кампанію проти методів, які використовують націоналісти, звинувачуючи лідерів руху у «поширенні найгірших засобів демагогії проти відповідального національного керівництва [УНДО]».

[255]

— 6 лютого 1934

Варшава. Голова УНДО, депутат Сейму РП Дмитро Левицький у відповідь на викриття міністра Єнджеєвича виступив у Сеймі з промовою, яка була прийнята як завуальована пропозиція польсько-українського порозуміння: «Ключ до вирішення ситуації зараз не в наших руках, а в руках Уряду. [...] Ми вимагаємо

зміни всього політичного ставлення до нашої нації. [...] Ми вважаємо, що аномалії цих відносин досягли своєї крайньої межі, що настав час покласти край цій нівеляційній політиці по відношенню до українського народу». [255]

— 9 лютого 1934

Варшава. Польський уряд укладає конвенцію зі Святим Престолом про створення Апостольської адміністрації Лемківщини. Вона відокремлюється від Перемиської греко-католицької єпархії і підпорядковується безпосередньо Ватикану. Днем пізніше декретом Священної Конгрегації Східної Церкви Папа Пій XI засновує її. Це дозволило, з одного боку, пригальмувати масові переходи лемків у православ'я (до 1934 року 17 тис. з них змінили конфесію), а з іншого – обмежити українську політичну агітацію, яка проводилася через греко-католицьке духовенство. [107] [108]

Єнджей Гертих (політик і публіцист Національної партії): Для польських національних інтересів створення цього єпископства принесе низку корисних змін. Лемківщина замкнеться у власних кордонах. Зникне можливість укомплектування парафій молодими парафіянами, які приїжджають з далеких країв, а Лемківщиною знову буде керувати пастир, вихований у мирній атмосфері цього краю і навчений західномалопольською освітою. [107]

Мацей Лах (новосондецький староста): Відокремлення лемків від перемиського єпископа буде корисним для полонізації лемків. [107]

— 28 травня 1934

Львів. Традиційно щорічно з нагоди греко-католицьких Зелених свят на Личаківському та Янівському цвинтарях відбуваються церковні процесії та панахиди. Цього разу обидві ходи відбулися на другий день свята і в один і той же час. В курені Січових Стрільців на Янівському цвинтарі роздають антидержавні листівки, поліцію, яка втрутилася, закидали камінням, затримано понад 20 осіб. [236] [860]

— 14 червня 1934

Львів. Поліція проводить арешти серед активних членів ОУН. Серед затриманих – Степан Бандера, Ярослав Макарушка, Олександр Пашкевич, Богдан Підгайний, Ярослав Стецько, Ярослав Спольський. [236] [860]

— 15 червня 1934

Варшава. ОУН здійснює успішний замах на міністра внутрішніх справ Броніслава Перацького. Вбивці вдається втекти. За висновками слідства, ним виявився Григорій Мацейко «Гонта», який переховується спочатку в Чехословаччині, а згодом в Аргентині. За вбивством наступила хвиля арештів близько 800 активістів ОУН на території Східної Галичини та Волині. Близько 100 заарештованих було відправлено до Берези Картузької – концентраційного табору, створеного 17 червня 1934 року, куди без суду і слідства відправляли незручних для санації політичних активістів. [236] [860]

— 25 липня 1934

Львів. Михайло Цар за наказом Революційного трибуналу ОУН здійснює замах на директора державної гімназії з українською мовою навчання Івана Бабія. В оточенні перехожих вбивця накладає на себе руки. Далі йде чергова хвиля арештів активістів ОУН. [236]

— 27 липня 1934

Львів. Митрополит Львівський і Галицький архієпископ Андрей Шептицький у пастирському листі до вірних греко-католицького обряду засуджує вбивство ОУН Івана Бабія та насильство у польсько-українських відносинах: «Не перестанемо твердити, що, хто деморалізує молодь, той злочинець і ворог народу. Вбивця, доконавши зрадливо підлого душогубства, вважав себе, може, за героя, хоча, сповнивши свій злочин, утікав як чоловік, що стидається свого вчинку. Утікав перед дочасною карою, думав, що самогубством утече перед суспільною відповідальністю і вічною карою. Достойний ученик провідників українських терористів, що, безпечно сидючи за границями краю, вживають наших дітей до убивства їх батьків, а самі в безіменній ареолі героїства тішаються вигідним життям, стягаючи жертви заграничних патріотів, призначені для народу, котрого добро нищать». [255]

— 13 вересня 1934

Женева. Міністр закордонних справ Юзеф Бек робить заяву про денонсацію Польщею зобов'язань «щодо захисту національних меншин», які містяться в Договорі про меншини (підписаному Польщею 28 червня 1919 року). Документ містить «вимогу побудови нової системи міжнародного захисту меншин, а також заяву про відмову Польщі від співпраці з міжнародними органами у

сфері контролю за реалізацією захисту меншин». Міністр Бек під час виступу на Четвертому пленарному засіданні Асамблеї Ліги Націй: «Я відчуваю себе зобов'язаним заявити сьогодні від імені польського уряду, що поки не буде створена універсальна, уніфікована система міжнародного захисту прав меншин, [польський уряд] не буде, починаючи від сьогодні, співпрацювати з міжнародними органами, які контролюють застосування Польщею принципу справедливого і рівного ставлення до меншин». [480] [705] [783]

— 31 січня 1935

Люблін. На таємній нараді люблінського воєводи Юзефа Ружніцького представлені директиви люблінського воєводи щодо ставлення влади до українського питання:

«1. Український елемент можна здобути назавжди для держави і польської культури та національності тільки позитивними методами, розрахованими на довший період дії, які не викликають упереджень і роздратування. [...]

3. Територія Люблінського воєводства повинна бути безумовно відокремлена від українських впливів і пропаганди, що йдуть з Волині та Малопольщі. [...]

5. Державні та місцеві урядові установи, учительські посади, органи поліції, залізничні, поштові, дорожні та лісові служби повинні бути укомплектовані польськими кадрами, які мають добрий інтелект і вишкіл, а також ідейну та моральну цінність.

6. В установах до українців як клієнтів слід ставитися справедливо і тактовно нарівні з поляками.

7. У діяльності органів державної влади та польських організацій слід уникати всього, що могло б створити в українського населення відчуття другосортності.

8. Залучати українське населення до співпраці з органами місцевого самоврядування, а також з польськими господарськими, культурними та освітніми організаціями, виключити з цієї роботи шовіністичні елементи. Слід максимально сприяти співіснуванню двох груп населення, у тому числі в приватному житті.

9. Не можна допускати виникнення суто українських організацій. Це не стосується філій Українського центрального комітету [...].

10. У національно змішаних районах польське населення повинно відчувати себе господарем [...].

11. Шкільні округи повинні бути організовані таким чином, щоб шкільні будівлі були розташовані в селах з переважно польським населенням [...].

12. Школи повинні бути забезпечені необхідними навчальними посібниками з польської мови [...].

16. Після закінчення середніх шкіл українську молодь слід направляти до вищих навчальних закладів не до Львова, а до інших польських міст [...].

20. З репертуару кабаре слід вилучити військові пісні, натомість запровадити народні пісні з польськими текстами на українські мелодії.
22. Слід продовжувати полонізацію православ'я [...].
31. Парцеляція повинна бути дозволена лише тоді, коли не порушуються принципи, про які йдеться, і коли вона має передусім польський елемент [...]».

На конференції присутні офіцери, які служать в Командуванні Округу Другого корпусу. Капітан Вацлав Міхновський у доповіді «Українська меншина та безпека держави – армія на передовій освітньої та громадської роботи»: «Досить глибока прикордонна смуга, що сягає близько 250 кілометрів, заселена майже на 89 відсотків українським та єврейським населенням. [...] Від імені командування корпусу № 2 я висуюю наступні вимоги: [...] обмежити мережу православних парафій до кількості, необхідної для задоволення релігійних потреб, [...] не організовувати стрілецьких товариств, товариств резервістів і інших організацій у селах, де проживає тільки українське населення [...]. До кінця року усунути всіх українців з лав лісової служби [...], а на їхнє місце прийняти заслужених польських вояків. Одночасно усунути [...] українців з шосейних і дорожніх служб [...] функціонерів, [...] українців як вчителів і вчительок на Холмщині, [...] українців як писарів і помічників у міській адміністрації, [...] всіх непольських елементів із залізничних і станційних служб, а ці посади заповнити польськими елементами».

Бригадний генерал Мечислав Сморовінський, командувач Округу Другого Корпусу, в одній з газет: «Польська держава повинна позбутися шкідливої для себе толерантності, надто далекосяжної і невиправданої істотними відносинами в цій сфері. Заради власного існування вона повинна повністю ліквідувати проблему української меншини в цій частині Холмщини».

На конференції формулюється ініціатива про повну депортацію православного населення з Холмщини і заселення цієї території лише поляками. Губернатор Юзеф Ружницький у своїй промові: «Акція полонізації повинна проходити поетапно і повинна бути пристосована до місцевості. Десь можна буде йти швидшими темпами, десь – поступово, крок за кроком. Різні кроки треба продумувати комплексно, щоб вони не спровокували шкідливої зворотної реакції. У разі прорахунку краще відступити, ніж спровокувати відкриття війну, яка, ймовірно, пошириться ще далі».

[194] [211] [255] [726] [865]

— 14 лютого 1935

Варшава. Депутат польського парламенту Дмитро Левицький (Українська парламентська репрезентація) у своєму виступі в Сеймі пропонує нормалізувати польсько-українські відносини – з урахуванням «законних потреб

українського народу та створення «П'ємонту» для українських визвольних прагнень у межах польської держави». Міністр внутрішніх справ Маріян Зиндрам-Косцялковський відповідає на очікування української парламентської репрезентації: «Панове, ви вимагаєте від нас, представників Польської Держави, декларацій і обіцянок, а самі до цього часу жодного разу не заявили, що ви є лояльними і вірними громадянами цієї Держави. [...] Кому подавати декларації про національні меншини? [...] Громадськості [...] чи вам, панове? [...] Що стосується вас, то я сьогодні вже не маю жодних ілюзій. Я можу дати декларацію українській громадськості в тій формі, в якій вважаю за потрібне – вам, панове, я її не надам».

[255]

— 23 березня 1935

Варшава. Українські депутати утримуються від голосування за нову Конституцію, допомагаючи її ухваленню. Підписана Президентом у квітні, вона стає відомою як Квітнева Конституція. У національних питаннях вона наголошує на рівномірній державній асиміляції всіх громадян, незалежно від національних, релігійних і класових відмінностей.

[255]



Крилів біля Грубешова, 1938. Руйнування православної церкви

Поляризація

— 29 травня 1935

Варшава. Перші переговори між УНДО та польським урядом щодо нормалізації українсько-польських відносин поклали початок так званій угоді про «Н.» («нормалізацію»). [705]

— 6 липня 1935

Львів. Прихильне до порозуміння з поляками крило УНДО на чолі з Василем Мудрим схиляє Центральний комітет УНДО взяти на себе зобов'язання до участі у парламентських виборах, попри несприятливу виборчу систему (польські опозиційні партії оголосили про їх бойкот). Новий виборчий закон запроваджує мажоритарну систему замість пропорційної. Кандидатів

можуть висувати лише місцеві активісти, часто залежні від влади. Це значно обмежує можливість участі тогочасних депутатів – представників української меншини в Сеймі та Сенаті – у наступних виборах. [255]

— 8 липня 1935

Варшава. Проводяться переговори між польським урядом та політиками УНДО (т. зв. угода про «нормалізацію» 1935 року). УНДО заявляє про свою участь у наступних виборах до Сейму та Сенату. Польській владі пред'явлено 18 пунктів щодо змін у політиці стосовно української меншини. Уряд ставиться до цих пунктів позитивно або нейтрально. Найважливіші вимоги не виконуються. У Східній Галичині не було запроваджено офіційної виключності терміну «український», двомовних написів на офіційних будівлях та будівлях органів місцевого самоврядування, не припинено антиукраїнську пропагандистську кампанію на Лемківщині, не збільшено участь українців у роботі органів місцевого самоврядування, ситуація в освіті – окрім поступок з українського боку – не змінилася. [255] [517] [627] [783]

— 15 вересень 1935

За результатами виборів до польського Сейму та Сенату УНДО отримує 13 місць у Сеймі та 2 місця в Сенаті. До Сейму входять 153 депутати «Безпартійного блоку співпраці з урядом» і 55 депутатів, які представляють національні меншини. [517] [783]

— 12 жовтня 1935

Львів. Після відставки Дмитра Левицького, який не дуже йшов на угоди з польською владою і не брав участі в парламентських виборах, новим президентом УНДО стає Василь Мудрий, прихильник угоди з польською більшістю. Левицький залишається заступником голови УНДО до 1939 року. [236]

— 19 листопада 1935

Варшава. Відбувся черговий раунд переговорів між депутатами УНДО Василем Мудрим, Володимиром Целевичем, Остапом Луцьким та прем'єр-міністром Польщі Маріяном Зиндрамом-Косцялковським. Українські депутати скерували 18 пунктів, які стосуються «прав української мови, амністії

українських політиків з Берези Картузької, Православної Церкви, української освіти, колонізації на територіях, де проживає українське населення». У результаті врегулювання польська влада оголошує амністію політв'язням, надає кредити українським кооперативам, створює окремі українські та польські гімназії замість двомовної гімназії у Стрию, створює паралельні класи з українською мовою навчання у Тернополі, працевлаштовує 100 вчителів-українців, видає декрет про створення кафедри історії української літератури у Львівському університеті, а також запроваджує українську мову як мову діловодства у деяких гмінах. [255] [772] [783]

— 23 листопада 1935

Львів. За ініціативою військових кіл створюється Погоджувальний секретаріат польських громадських організацій у східній Малопольщі. В установчій конференції беруть участь представники 25 організацій. Секретаріат є громадським голосом мешканців прикордоння, що дискредитує польсько-українське врегулювання. З записки про Погоджувальний секретаріат у східній Малопольщі: «ми тут є не емігрантським населенням, а споконвічним, і навіть ранішими, ніж русини та українці, мешканцями цієї землі й, практично, цивілізація Малопольська [...] є прагненням польської думки та праці». [255]

— 13 грудня 1935

Варшава. У польському Сеймі сформовано групу польських та українських депутатів від південно-східних воеводств – Львівського, Станіславівського, Тернопільського. Головою групи стає Тадеуш Шетцель. Створення такої групи підтримує «Безпартійний блок співпраці з урядом». Передбачається, що члени групи розроблятимуть політичні тези щодо Східної Галичини. [783]

— 20 грудня 1935

Варшава. Відбувається перше засідання Комітету у справах національностей, до складу якого входять прем'єр-міністр та міністри внутрішніх справ, закордонних справ, військових справ, у справах релігійних конфесій та сільського господарства. Обговорюється діяльність Православної Церкви в Польщі. Серед іншого, висувається теза про те, що стосовно українізації Православної Церкви державна політика повинна проявляти «максимальну стриманість, і в жодному разі утримуватися від пропаганди цього процесу». Було взято зобов'язання докласти зусиль для запровадження

польської мови в богослужінні та перешкоджати поширенню рідних мов православного населення в богослужінні. Польська мова мала стати офіційною мовою Православної Церкви. Підготовка православних священників має відбуватися у Варшаві – семінарії у Вільнюсі та Кременці планується ліквідувати.

[255] [363] [517] [860]

— 13 січня 1936

Варшава. Винесено вироки у кримінальній справі 12 членам ОУН за вбивство Броніслава Перацького – т. зв. Варшавський процес. Оскільки вбивця Григорій Мацейко втік до Аргентини, суд засудив трьох членів ОУН – Степана Бандеру, Миколу Лебеда та Ярослава Карпинця – до смертної кари, яка пізніше була замінена на довічне ув'язнення в результаті амністії.

[610]

— 27 лютого 1936

Варшава. Міністерство внутрішніх справ видає циркуляр, згідно з яким «термін «український» не є підставою для перешкоджання з боку місцевої адміністрації». Термін «українець» є рівнозначним терміну «русин» – «руський». Циркуляр суперечить Закону про державну мову від 1924 року, в якому вже використовуються терміни «русин» або «руський».

[627] [783]

— 14 травня 1936

Сянок (Львівське воєводство). Відбувається перший лемківський з'їзд, організований з ініціативи УНДО. На з'їзді було прийнято декларацію про те, що лемки вважають себе частиною української нації, українську парламентську репрезентацію вважають представництвом Лемківщини в Сеймі РП, вимагають запровадження української мови в школах.

[781]

— 7 червня 1936

Львів. Завершується судовий процес над 23 членами Крайової Екзекутиви ОУН, обвинуваченими у причетності до вбивств або замовленні вбивств Якова Бачинського та Івана Бабія, замовленні, підбурюванні або замаху на вбивство інших осіб (у тому числі волинського воєводи Генрика Юзевського), замаху в радянському консульстві, участі у нелегальній організації та інших злочинах. Степан Бандера був засуджений до семи довічних ув'язнень і трьох багаторічних термінів позбавлення волі.

[236] [627] [783]

Тернопіль. У колишній українській гімназії (перетвореній на польську гімназію) запроваджено класи з українською мовою навчання. Українські батьки, через попередню освітню політику польської влади та конфлікт з керівництвом польських шкіл, ігнорують можливість зарахування дітей до цих класів. [236] [627] [783]

— Кінець червня 1936

Варшава. Щоб продемонструвати сприятливу політику щодо нормалізації польсько-українських відносин, Міністерство релігійних визнань і публічної освіти видає указ про створення кафедри української мови в Університеті Яна Казимира у Львові. Через відсутність зацікавленості з боку керівництва Університету Яна Казимира указ так і не набув чинності, а обраний завідувач кафедри не був призначений. [517] [627] [783]

— 2 липня 1936

Варшава. Міністр військових справ Тадеуш Каспшицький на нараді командирів корпусних округів заявив про необхідність асиміляції українського населення: «Польська держава повинна прагнути до того, щоб прихильники різних віросповідань перебували під асиміляційним впливом польської культури. [...] Що стосується слов'янських меншин, то процесу асиміляції у сфері релігійно-церковного життя має бути надана чітка і рішуча підтримка». [255] [753]

— 14 липня 1936

Львів. Під час засідання Української парламентської репрезентації було заявлено, що наслідки «нормалізації» на сьогодні є недостатніми, а тому необхідно вимагати від польської влади прискорення «нормалізації» та вирішення важливих для українців проблем. [236]

— 1 жовтня 1936

Варшава. Міністерство сільського господарства та аграрної реформи публікує інвентаризацію поміщицьких маєтків у Східній Галичині для парцеляції. Власники повинні продати «надлишки» своїх маєтків державі за ринковими цінами, а селянам дозволено викупити землю в кредит на 40 років. У Львові ультраправі польські кола намагаються чинити тиск, щоб тільки поляки, переважно поселенці, могли купувати землю. [363] [478]

— 2 грудня 1936

Варшава. Голова УНДО, депутат сейму РП Василь Мудрий у виступі на засіданні Сейму вимагає негайної зміни правил розмежування Східної Галичини – на користь українців, а також припинення польської колонізаційної діяльності на її території. УНДО організувало майже 200 акцій протесту проти антиукраїнських принципів розподілу землі від розпаювання поміщицьких господарств. Організуються селянські страйки. [610]

— 11 грудня 1936

Люблін. З метою започаткування програми ревіндикаційної акції при Командуванні округу корпусу ІІ (м. Люблін) створено Координаційний комітет. Його очолює генерал Мечислав Сморовінський. Метою акції є, відповідно до вказівок державної влади, обмеження впливу Православної Церкви на мешканців східних воєводств, закриття сакральних споруд та полонізація місцевого населення. Комітет, проводячи політику національної асиміляції, спирається на тезу, що всі православні Холмщини є «зрутенізованими поляками» – частково представниками так званої поміщицької шляхти, які піддалися впливу російської культури. [194] [255] [627] [752]

— 15 січня 1937

Наказом Міністерства військових справ РП визначено деталі кампанії зі «зміцнення польськості на кресах» (на Холмщині та Волині): «1. Збереження польського прикордонного населення в повній національно-державній свідомості та його соціально-економічна активізація; 2. Ревіндикація польського елемента, який з історичних причин втратив свідомість і придатний до ре-націоналізації; 3. Культурна асиміляція національно індиферентних громад (русинів) зі збереженням певних регіональних особливостей; 4. Нейтралізація впливу українського національного руху на елемент, що підлягає національній (ре)асиміляції». [627]

— 14 березня 1937

Львів. Союз поляків Червенської землі (Станіслав Грабський, Владислав Свірський, Євгеніуш Ромер) вимагає розробити закони, які б забезпечили перехід землі та нерухомості виключно у польські руки, гарантували полякам провідну роль у місцевому самоврядуванні, а також забезпечили навчання польських дітей польською мовою та польськими вчителями. У квітні Союз

вирішує створити корпорацію власників нерухомості, щоб запобігти продажу майна в польські руки і домогтися реформи виборчого законодавства до органів місцевого самоврядування, згідно з якою поляки повинні були б отримати встановлений відсоток місць.

[236]

— 4 червня 1937

Люблін. Учасники засідання Координаційного комітету Командування округу корпусу II, серед яких представники Люблінського та Волинського воєвод, представники кураторіїв освіти, Профспілки польських вчителів, Люблінського католицького університету, опрацьовують напрямки ревіндикаційно-полонізаційних заходів щодо Православної Церкви під гаслом «повернення до польськості всього, що було польським».

[255] [542] [752]

— 17 липня 1937

Люблін. Координаційний комітет Командування округу корпусу II ухвалює директиви щодо полонізації східних земель. Виділяються три категорії православного населення: байдужі до Православної Церкви, яких можна схилити до переходу в католицизм; прихильні до православ'я, але не свідомі українці; національно свідомі українці: «Повернення до польської національності тих поляків, які [...] протягом останнього століття, оточені русинським елементом, рутенізувалися, змінили свою релігію, забули свою мову і занедбали польські звичаї. [...] Необхідно пропагувати гасло, що поляки на Холмщині мають особливу місію полонізації і тому на цій платформі повинні консолідувати всі свої сили».

[562] [881]

— 26 жовтня 1937

Люблін. Командир 3-ї легіонерської піхотної дивізії генерал Бруно Ольбрихт видає наказ про завдання полонізаційної кампанії на Холмщині, в якому, серед іншого, наказує підготувати плани повітів.

[194] [881]

— 19 грудня 1937

Гриньки (Кременецький повіт, Волинське воєводство). У відповідь на осквернення католицького вівтаря, збудованого для проведення богослужіння з нагоди свята Корпусу охорони прикордоння, війська КОП беруться до конверсії майже всіх православних мешканців села на католицизм. Понад

400 українців примусово перейшли в католицизм. Хрещеним батьком охрещених дітей стає командир роти корпусу. [165] [260] [320] [425] [709] [886]

Познань. Публіцист під псевдонімом «JDM» у статті в тижневику «Przewodnik Katolicki»: «У селі Гриньки було велике свято, [...] 130 осіб вирушили процесією до сусідніх Лановичів, щоб урочисто прийняти католицизм в місцевому костелі і задекларувати свою приналежність до польського народу. [...] Не минуло й чотирьох днів з того пам'ятного моменту, як нова процесія, що складалася з 270 осіб, також вирушила до костелу Лановичів. Це була решта мешканців Гриньків». [165] [260] [320] [425] [709] [886]

— Кінець грудня 1937

Львів. Створено таємний Контактний комітет – неофіційне представництво українських політичних партій та груп. Він відкидає «ундовську» концепцію опори на сильну польську державу як основу для побудови української держави на Наддніпрянщині, вирішуючи зробити акцент на відстоюванні інтересів і зміцненні українського елемента на землях Другої Речі Посполитої. [236]

— 5 січня 1938

Львів. У Театрі Розмаїтостей завершився п'ятий з'їзд УНДО. З'їзд УНДО одностайно ухвалює резолюцію з вимогою надати українцям територіальну автономію з власним парламентом, урядом і військом, змінити виборчі закони та закон про самоврядування, припинити польську колонізацію, заснувати університет і розвивати українську освіту. [236] [706]

— 20 січня 1938

Люблін. Генерал Бруно Ольбрихт, командир 3-ої легіонерської піхотної дивізії, керівник ревіндикаційної акції Координаційного комітету КОК ІІ на Холмщині, у своїх основних настановах щодо полонізації Холмщини: «Полонізаційну акцію щодо православних, прихильних до православної релігії та поляків, які називають себе русинами, слід проводити [...] з точки зору полонізації православ'я. [...] Підтримувати рішення про ліквідацію закритих православних храмів. Боротися проти змішаних шлюбів, якщо вони не укладаються в Римо-Католицькій Церкві. [...] Суспільство має розуміти важливість полонізаційної акції та бути налаштоване на активну роботу». [194] [613] [881]

— 10 лютого 1938

Варшава. Стефан Баран, депутат від УНДО, в інтерпеляції до Сейму РП щодо масового навернення у Гриньках: «До непокірних православних у Гриньках застосовується частково терор. Так, наприклад, щодо православного українця Юстина Нічки, голови місцевого комасаційного комітету, сини якого Наум і Тарас разом з дружинами 19 грудня 1937 року перейшли в римо-католицизм, [...] вони повернулися до православ'я. [...] За це повернення до православ'я діти з дружинами тепер погрожують Юстину Нічці зміщенням з посади голови комасаційного комітету. [...] Наразі вони збирають підписи під листом з проханням до волинського воєводи відібрати у православних у Гриньках їхній православний храм і віддати його під костел для римо-католиків. [...] Сільський голова Тарас Ковальчук [...] зібрав людей до школи в Гриньках, зачинив двері і нікого не випускав доти, доки ті не підписали вищезгаданого листа. [...] Чи не дадуть міністри розпорядження припинити подальші дії щодо позбавлення православних у Гриньках їхнього православного храму і перетворення його на римо-католицький?».

[378] [478]

— 25 лютого 1938

Варшава. Створено Комітет у справах загородової шляхти у Східній Польщі. План «повернення до джерел» передбачає полонізацію до мільйона осіб. Складаються списки мешканців Волині, чий прізвища закінчуються на «-ski», «-cki» або «-icz». Їм обіцяють земельні ділянки та інші пільги, а в разі відмови погрожують виселенням з прикордонної смуги. Ян Урбан у католицькому журналі «Ogłos», що виходить раз на два місяці: «Ваші предки були католиками, а якщо католиками, то поляками. Про це свідчать ваші польські прізвища. [...] Дехто з вас належить до шляхетського роду, а шляхта – це, зрештою, поляки. Вас, напевно, насильно рутенізували, вашим батькам, напевно, нав'язали чужу віру. [...] Залишаючись у православ'ї, у руськості (чи українськості), ви душею на боці гнобителів».

[363] [562] [817]

— 8 березня 1938

Замостя. Генерал Бруно Ольбрихт у зверненні до керівників полонізаційної акції: «Ще раз роз'ясню і категорично заявляю, що конфесійна ревіндикація повинна бути проведена тихо, таємно, але без жодних потурань для кожної сім'ї й душі і так, щоб офіційно не провокувати боротьбу з православ'ям». Генерал Ольбрихт в інформації про полонізаційну акцію на Холмщині міністру військових справ: «Полонізаційна акція на колишній Холмщині не

підє далі і не дасть ніяких результатів, поки центральна влада, а саме міністерства освіти і внутрішніх справ, ясно, рішуче і гостро не поставить справу перед митрополитом Діонісієм таким чином, щоб він видав недвочасний декрет, який наказує православному духовенству на території колишньої Холмщини виголошувати проповіді і відправляти молитви польською мовою.

1) Православна Церква на території колишньої Холмщини в її теперішньому вигляді однозначно проводить рутенізаторську роботу [...], всі ці православні були католиками, які в часи до поділів молилися польською мовою і слухали польські проповіді. [...] Польських селян навіть римо-католицького віросповідання агітують польською мовою усно і письмово, що вони не поляки, а русини. [...] У православній парафії в Жулині селяни розмовляють тільки польською мовою. Нещодавно туди прислали українського попа, так що за 3 місяці населення і діти почали говорити руською мовою [...]. У зв'язку з цим необхідно: [...] негайно знести і частково передати Католицькій Церкві 54 закриті і стоячі порожні православні церкви, як такі, що є фактором антидержавної агітації як для попів, так і для комуністів, [...] створити 38 нових посад римо-католицького духовенства, заповнити ними римо-католицькі костели, ще збудовані за часів давньої Речі Посполитої. [...] Повинен бути прийнятий принцип: «Жоден клаптик землі не повинен потрапити в інші руки, окрім польських».

[715]

— 13 березня 1938

Львів. Проводиться зїзд 72 польських громадських організацій (близько 1500 делегатів), спрямований проти діяльності архієпископа Андрея Шептицького та з питання польської державної справи у Східній Галичині. Вони вимагали заборонити збори «Просвіти», «Сокола» та «Лугу», які «можуть спровокувати небажану стихійну реакцію місцевого польського суспільства», зупинити дотації з державної скарбниці для Львівської греко-католицької архієпархії та, за погодженням зі Святим Престолом, вжити заходів для звільнення греко-католицького духовенства Львівської архієпархії від залежності від політики націоналістичного українського табору, ворожого до Польщі.

[210] [236]

— Кінець березня 1938

Львів. У приміщенні «Діла» відбулася конференція представників української преси, на якій було засуджено терор ОУН. Наступного дня боївкарі напали на редакції газет «Діло» та «Українські вісті», вимагаючи «більш націоналістичної позиції».

[236]

— 11 квітня 1938

Варшава. Марія Домбровська, письменниця та громадська діячка, у своєму щоденнику: «Телефонував Рикунцьо [Генрик Юзефський, Волинський воевода]. Здається, що з Юзевським кінець. Бідна Волинь. Все, що від неї залишиться – це Гриньки (про які вже багато говорять в Європі) і військо в ролі польських хрестоносців, що навертають православ'я в католицизм через страх і підкуп. З моральної точки зору – це гидко, з політичної – клінічна дурість, божевілля, за яке Польща дорого заплатить».

[260]

— 13 квітня 1938

Луцьк. Волинський воевода Генрик Юзевський, противник ревіндикаційної акції, подає у відставку з посади волинського воеводи і отримує посаду подзького воеводи. Новим волинським воеводою стає Александер Гауке-Новак, друг Едварда Ридза-Сміглого, який заявляє: «Питання Великої України можна обговорювати в Києві чи Варшаві, але не на Волині, де не можна створювати український П'ємонт».

[478]

— 24 квітня 1938

Варшава. Генрик Юзевський, колишній волинський воевода у «Меморіалі про напрямки польської державної політики на Волині»: «Подальший розвиток відносин на Волині можна собі уявити лише як збільшення ваги української в позиціях освіти, самоврядування, у змішаних громадських організаціях різного типу. Подальший розвиток відносин мислимий лише в перспективі розвитку українського життя в політичній, конфесійній і культурній сферах. [...] Політика, яку зараз проводять певні військові чинники, рухається в протилежному напрямку. Окремі моменти цієї політики будуть діяти з дедалі більшою силою в напрямку появи ненависті до всього польського. Ставлення до Православної Церкви, [...] ставлення до освіти і вчителів [...], тенденція до явної колонізації в освіті, усунення такої малої горстки українців з роботи і посад, політика земельного обігу, дуже дієлива до українського населення, акцентування ставлення панівної нації до цього населення – все це повинно привести в короткому часі до змін, дуже небажаних і небезпечних для нас в умовах волинського життя. [...] Така політика завжди приводила на прикордонних територіях до поразок і найбільших катастроф Речі Посполитої».

[363] [477]

— Кінець квітня/початок травня 1938

Торторичі (Сицилія, Італія). Михайло Колодзінський, голова військової референтури ОУН, відповідальний за підготовку планів повстання українських націоналістів, формулює бачення майбутньої збройної боротьби: «Наше повстання [...] мусить очистити Україну від чужого, ворожого елемента і від поганого власного, місцевого елемента. Тільки під час повстання буде нагода вимести польський елемент буквально до ноги із західноукраїнських земель [ЗУЗ] і таким чином покінчити з польськими претензіями до [...] цих земель. Польський елемент, який чинитиме активний опір, повинен бути розбитий у бою, а решта повинна бути залякана і змушена до втечі за Віслу. [...] ЗУЗ в майбутній Українській Державі має бути чиста в національному відношенні, бо ці землі мають особливе значення [...] – і тому не буде часу на боротьбу з польським елементом, якщо такий елемент ще вийде з повстання зовсім не розгромленим. [...] Слід пам'ятати, що чим більше ворожих елементів буде втрачено під час повстання, тим легше відбуватиметься побудова Української Держави і тим міцнішою вона буде».

[32] [58] [59]

— 7 травня 1938

Львів. ЦК УНДО прийняв автономну декларацію, в якій зазначалося, що політика «нормалізації», яка проводилася протягом трьох років, з вини польської сторони не дала достатніх позитивних результатів. Декларація вимагала визнання українського народу окремим суб'єктом державного права та запровадження територіальної автономії на всіх землях, заселених переважно українцями.

[236] [706]

— 23 травня 1938

Роттердам (Нідерланди). Агент НКВС Іван Судоплатов здійснює вбивство лідера ОУН Євгена Коновальця.

[778]

— 14 червня 1938

Межилісса (Більський повіт, Люблінське воєводство). В селі знесли православну церкву. Ніна Луцюк, мешканка села: «Приїхали машини. З них вискочили поліціанти. Вони оточили церковну площу. Під церкву збіглися люди з села та околиць. [...] Одразу ж одну з літніх жінок так вдарили нагайкою, що у неї на спині аж порвалася сорочка. Ну й викинули все з церкви – чашу, ікони, Боже мій! Така образа для Бога! Потім вони розтяли церкву на чотири частини».

[189]

— 11 липня 1938

Замойщина. «Samodzielny Referat Informacyjny DOK II» про руйнування православних храмів у Томашівському повіті: «Православне населення згаданих сіл не чинить опору знесенню православних храмів, але обурюється діями польської влади, проте висловлює своє обурення тільки в розмовах між собою. [...] Лише в с. Жарники [...] заштатний священник Хоменко підбурював населення не допустити зруйнування церкви. В результаті цієї агітації молодь почала озброюватися вилами, готуючись розігнати робітників, зайнятих знесенням. До сутички не дійшло завдяки умовлянням старших селян та тактовній поведінці поліцейного патруля».

[715]

— 16 липня 1938

Варшава. З меморандуму Собору єпископів Святої Автокефальної Православної Церкви в Польщі до вищих органів влади РП про дії державної адміністрації в період з травня по липень, спрямовані проти православної громади: «Жахливі інциденти, які сталися останніми днями на Холмщині та Підляшші, шокували всіх православних християн Польщі. За короткий проміжок часу було зруйновано більше сотні православних храмів, частина з яких була збудована ще за часів польських королів».

[552]

— 18 липня 1938

Люблін. Підбито підсумки акції проти православ'я. З інформації Воєводського управління: «16 липня 1938 року акція знесення православних храмів була завершена. Загалом було розібрано 91 православний храм, 10 каплиць, 26 молитовних домів».

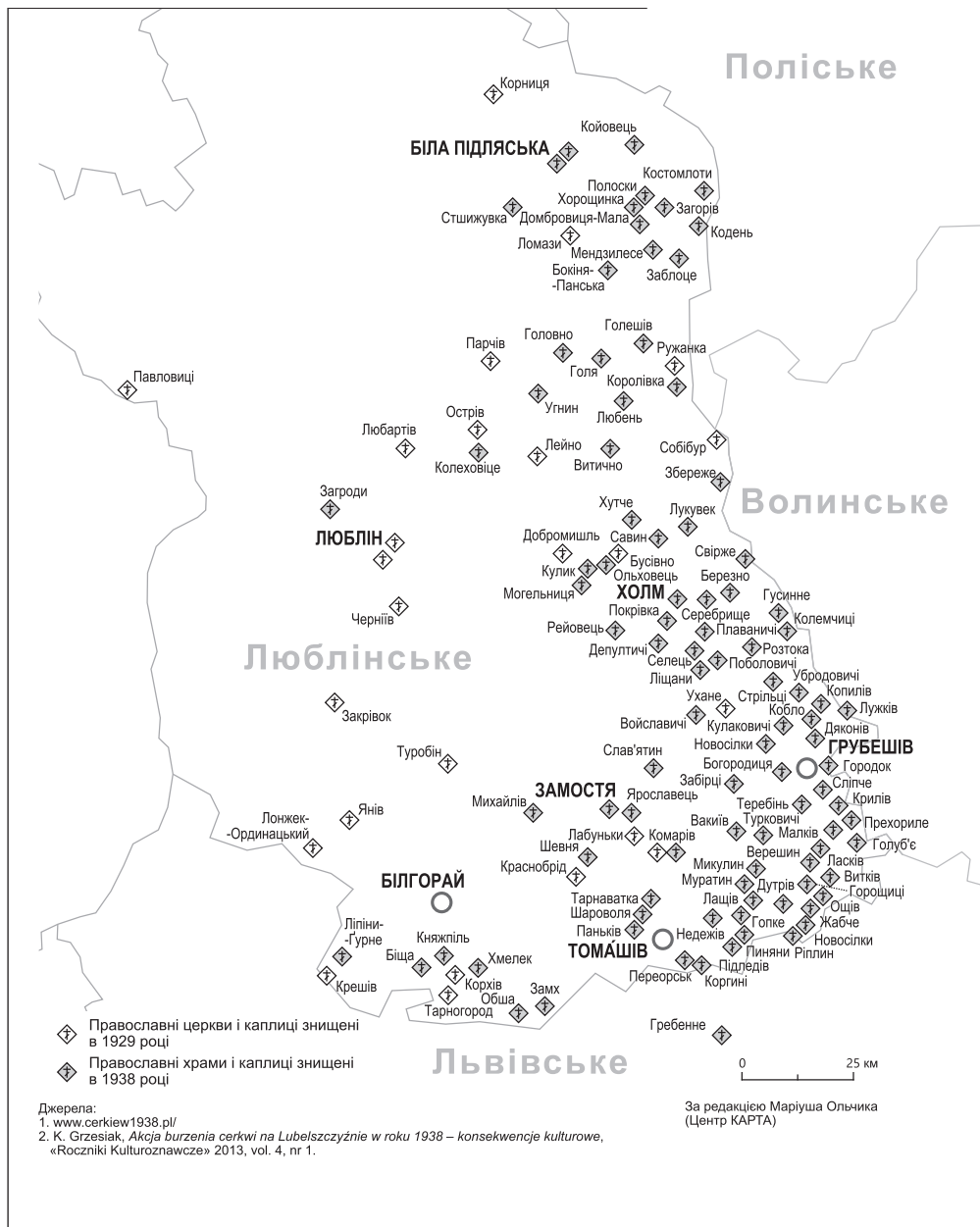
[189] [255] [752]

— 23 серпня 1938

Львів. Гродське староство конфіскує пастирське послання архієпископа Андрея Шептицького від 16 серпня про знищення військовими православних церков на Холмщині, як документ, в котрому подано упереджену і неправдиву картину знищення православних об'єктів у деяких повітах Люблінського воєводства. У вересні районний суд затверджує цю конфіскацію.

[552]

ЗНЕСЕННЯ ПРАВОСЛАВНИХ ХРАМІВ У 1930-Х РОКАХ



— 1 вересня 1938

Люблін. Влада інформує місцеву адміністрацію про необхідність дій проти православ'я в регіоні. Майор Я. Шиманський від імені Люблінського воєводи звернувся до старост: «Пан прем'єр-міністр та міністр внутрішніх справ розглянули питання ліквідації окремих православних об'єктів на території східних повітів Люблінського воєводства як таке, що стосується найсуттєвіших потреб держави та релігії. [...] Пан прем'єр-міністр не може визнати до речною будь-яку критику з цього приводу. [...] У випадку, якщо якесь з видань виявить нерозуміння [...] він рішуче налаштований застосувати [...] репресії до Берези включно».

[751]

— 8 жовтня 1938

Ужгород (Чехословаччина). Створено Карпато-Руську Раду. Мета Ради – вимагати від чехословацької влади автономії Підкарпатської Русі на тих самих умовах, що й Словаччини.

[632]

— 10–11 жовтня 1938

Прага (Чехословаччина). Чехословацький уряд затверджує автономний уряд Підкарпатської Русі на чолі з Андрієм Бродієм – вчителем і політиком про угорської та москвофільської орієнтації. До складу уряду увійшов, серед інших, Августин Волошин – вчитель, священнослужитель Греко-Католицької Церкви.

[632]

— 22 жовтня 1938

Підкарпатська Русь (Чехословаччина). Початок акції «Лом» – диверсійної діяльності II відділу штабу Війська Польського у співпраці з угорською армією. Метою акції є дестабілізація Підкарпатської Русі, що сприяло б включенню цього регіону до складу Угорщини та встановленню польсько-угорського кордону. Акція полягає у руйнуванні адміністративних і військових будівель та мостів. Основна диверсійна діяльність мала охопити райони, які з'єднували Чехословаччину із Закарпатською Руссю. Акція тривала до 24 листопада 1938 року. «В результаті польської диверсійної діяльності на території Закарпатської Русі було знищено (або пошкоджено): один залізничний міст [...], 12 автодорожніх мостів, одна гребля, телефонна станція і будівля пошти. В одному місці було розбито залізничну колію та високовольтну лінію, а в 27 місцях обірвано телефонні лінії. Ці дії призвели до того, що чехословацька

жандармерія, армійські підрозділи та прикордонники були повністю розгублені і навіть впали в паніку. [...] За даними командира акції «Лом», втрати противника склали 23 вбитих, 15 поранених, 20 полонених». [261]

— 2 листопада 1938

Відень. Згідно з так званим Першим Віденським арбітражем, частина території Підкарпатської Русі з найбільшими містами Ужгородом і Мукачевом відходить до Угорщини. Решта територій переходить під управління Автономної Підкарпатської Русі (Карпатської України), головою її уряду стає отець Августин Волошин. [517] [627]

— 3 листопада 1938

Львів. Антиукраїнський мітинг біля Політехніки (близько 1000 осіб), на якому був присутній представник ректорату Едвард Гейслер, ухвалив резолюцію з вимогами ліквідації всіх українських культурних і господарських установ, шкіл з українською мовою навчання, усунення українських і єврейських написів з вулиць «польського Львова», припинення радіопередач українською мовою, виключення «непольських елементів» з лав Академічної Легії, а також звільнення всіх українських і єврейських співробітників Політехніки. Аналогічна акція проходить днем пізніше в Університеті Яна Казимира. [236]

— 9 листопада 1938

Хуст (Підкарпатська Русь, Чехословаччина). У зв'язку з польською та угорською диверсійною діяльністю з воєнізованих підрозділів Української національної оборони була сформована Карпатська Січ – Українська військова організація Підкарпатської Русі, яка налічувала 2 тис. осіб. Командирами Карпатської Січі були: Іван Рогач (ОУН), Степан Росоха, Дмитро Климпуш у штабі, члени ОУН Євген Стахів, Роман Шухевич. Військовим начальником Карпатської Січі став Михайло Колодзінський. [632]

— 22 листопада 1938

Прага (Чехословаччина). Чехословацький парламент визнає автономію Карпатської України і формує уряд на чолі з отцем Августином Волошином. [627]

— 3 грудня 1938

Варшава. На засіданні Сейму голова УНДО Василь Мудрий заявив про розрив польсько-української угоди про «нормалізацію»: «Не так давно, лише три роки тому, ми увійшли до цих законодавчих палат як українське національне представництво з надією, що наші національні вимоги будуть тут належним чином поважатися і братися до уваги. Основою нашої участі та співпраці в законодавчих палатах було бажання нормалізувати польсько-українські відносини. Нашою метою було досягнення взаємної згоди, тобто між українським представництвом і відповідальними польськими чинниками, щодо української національної справи і польської національної справи, щоб забезпечити українському народові в Республіці Польща його повне право на життя і розвиток, і таким чином досягти головної мети наших зусиль, тобто нормалізації польсько-українських стосунків. Здавалося, що найвідповідальніші чинники в державі йшли до цієї концепції. На жаль, реальність виявилася зовсім іншою. [...] Протягом трьох років нормалізації українська нація в Польщі все більше втрачала свою національну субстанцію, а її можливості до конструктивної і творчої праці в усіх сферах національного життя з кожним роком зменшувалися. Такий стан речей яскраво свідчив про те, що в Польщі домінуючою тенденцією у ставленні до української нації була і є тенденція боротьби з усім українським. [...] Питання нормалізації [...] перейшло з площини реалізму в сферу теорії. [...] Українську проблему в Польщі треба вирішувати ґрунтовно і радикально, а єдиним способом розв'язання цієї проблеми є реалізація на законодавчому рівні територіальної автономії для всіх автономних українських земель у державі. [...] Це завдання, яке ми поставили на перше місце наших політичних вимог у 1935 році і за яке ми будемо боротися в правових рамках, згідно з чинним законодавством, інтенсивно і непохитно. Ми переконані, що тільки реалізувавши цю нашу вимогу, можна буде досягти справжньої нормалізації польсько-українських відносин, а також можна буде задовольнити всі потреби українського і польського народів, які проживають на теренах цієї автономної держави... [...] Для того, щоб ця наша вимога не стала простою банальністю, під яку можна вкладати різний зміст, ми маємо намір найближчим часом детально конкретизувати цю вимогу і подати її на стіл спікера у вигляді проекту закону про територіальну автономію».

[236] [741]

— 9 грудня 1938

Варшава. На П'ятому засіданні Сейму Василь Мудрий з Української парламентської репрезентації вносить пропозицію про запровадження автономії для східних земель, заселених українцями. Разом з цією пропозицією він

намагається подати проект «Конституційного закону Галицько-Волинської землі». У зв'язку з «вичерпаним порядком денним, [...] читання проекту та його формальне ухвалення відкладається до наступного засідання». «Конституційний закон Галицько-Волинської землі» мав охопити кілька воєводств: Тернопільське, Станиславівське, Волинське, частину Львівського, більшу частину Полісся, частину Люблінського та Більсько-Підляського повітів. Виконавчу владу мав здійснювати уряд у Львові, законодавчу – сейм Галицько-Волинської землі. Судова влада та освіта будуть відокремлені від Варшави. Обидві мови, польська та українська, були б рівноправними. Проект передбачав організацію, у разі «життєвої необхідності», окремої армії, що складалася б з територіальних одиниць.

[706] [773]

— 24 січня 1939

Люблін. Полковник Маріян Турковський, командир 3-ої легіонерської піхотної дивізії, керівник ревіндикаційної акції Координаційного комітету КОК ІІ на Холмщині (наступник генерала Бруно Ольбрихта) до керівників ревіндикаційної акції: «Потрібно твердо стояти на позиції, що тільки поляки є господарями, повноправними громадянами і тільки вони мають право голосу в Польщі. [...] Організовувати просвітницькі та пропагандистські кампанії про велич і могутність Польщі, а також сприяти пробудженню у непольського населення бажання стати поляками і католиками».

[562] [752]

— 14 лютого 1939

Варшава. Генрик Дунін-Борковський, директор у Міністерстві релігійних визнань і публічної освіти у виступі під час зустрічі воєвод: «[Політика держави] полягає в тому, щоб посилити, де це можливо, експансію польської культури. Однак можна сказати, що стосовно [...] воєводства [...] Люблінського [...] ми ставимо собі за мету колонізацію».

[194]

— 19 лютого 1939

Луцьк. Волинський воєвода Александер Гауке-Новак на зустрічі з польською парламентською групою оголошує про відмову від принципів політики Генрика Юзевського, в тому числі від ідеї творення з Волині як «українського П'ємонту».

[627]

— 23 лютого 1939

Люблін. Під час конференції з питань національностей приймаються директиви Воеводського управління щодо деукраїнізації в державних установах. До 1941 року планується усунути всіх українців з державної служби на Люблінщині. Воевода Єжи Альбін де Трамекорт у документі про кадрову політику щодо української та німецької меншин: «Прийнято принцип, що тепер ні українець, ні німець не може бути влаштований на державній службі. [...] У Люблінському воєводстві немає місця для українців. Ми можемо змиритися з правом приватної власності українського селянина на польській землі, але не можемо змиритися з українцем у технічному нагляді поштово-телеграфної служби [...]. На ці посади чекає безробітна польська інтелігенція. [...] У 1940 році ми могли б завершити чистку в етнічно змішаних районах, а остаточна реалізація трирічної чистки на решті території воєводства – у 1941 році».

[210] [394] [627] [726]

— 14–15 березня 1939

Угорська армія окупує Підкарпатську Русь.

[517]

— 18 березня 1939

Луцьк. На з'їзді активістів за незалежність, прихильників нинішньої національної політики, презентують елементи концепції політики прикордоння волинського воеводи Александра Гауке-Новака: «1. Ми – поляки. 2. Віра наших батьків – віра наших дітей. 3. Поляк поляку брат. 4. Польща – наша мати, а про матір не можна говорити погано. 5. Свобода в думках, дисципліна в діях – ось наші гасла».

[478]

— 19 березня 1939

Солотвино (Підкарпатська Русь). Після окупації Підкарпатської Русі Угорщиною Михайло Колодзінський був страчений угорською армією.

[499]

— 26 квітня 1939

Бреслау (Вроцлав). На заставі Абверу починається формування бойових підрозділів для дій на території Польщі. У травні завербовано 4 тис. українських диверсантів (планувалося 15 тис.). До бойових загонів набирають переважно членів Союзу українських офіцерів, молодіжної організації «Сокіл» та осіб, які належать до виробничих кооперативів. Відповідальним за українських диверсантів у Польщі стає галицький німець, колишній офіцер австро-угорської армії, Української галицької армії, член Союзу українських офіцерів, полковник Альфред Бізанц. Завдання, поставлені німцями перед українськими дивізіями, – «очищення» Станиславівського воєводства від польської армії та поліції, захоплення лінії Дністра, міст Заліщики, Галич, Миколаїв і Самбір, а також залізничної лінії Самбір–Сянок–Новий Сонч.

[726] [770]

— 5 травня 1939

Варшава. Директор Генрик Дунін-Борковський у звіті про офіційну перевірку на Холмщині: «Депресія [...] все ще переважає [...]. Польське населення [...], отримавши звістку про те, що постава урядових чинників є проправославною, що за ревіндикаційну діяльність будуть наслідки, – висловлює здивування і розчарування, з одного боку, і засмучення і гіркоту в дуже яскравих виразах – з іншого. На селі можна почути [...] приказку, що армія програла, адміністрація програла – а виграли попи [...] Адміністративна влада, в тому числі органи безпеки, не тільки уникає [...] співпраці, але навпаки, вороже ставиться до будь-яких дій, спрямованих на утримання або збереження сьогоdnішнього стану польських володінь [...]. Як наслідок, колонізаційна акція не може продовжуватися».

[255]

— Кінець травня 1939

Броди (Тернопільське воєводство). Члени ОУН викрадають зброю зі складу 22-го полку Язловецьких уланів. Поліція намагається заарештувати деяких членів ОУН, які в умовах наближення війни планують організувати деструктивні акції проти структур польської держави.

[860]

— Початок липня 1939

Місцевість неподалік Дахштайну (Австрійські Альпи). На озері Гальштат починається процес формування Українського легіону – військових частин спеціального призначення (Sondergruppe zur besonderen Verwendung), які з початком війни мають увійти на східні терени Польщі та організувати там повстання. Активну участь беруть члени ОУН, а також колишні офіцери Української Галицької Армії, вояки загонів Січових Стрільців. З боку Третього Райху в проєкті беруть участь шеф розвідки і контррозвідки Вермахту (Абверу) Вільгельм Канаріс і шеф Другої дивізії Абверу Ервін Лагоузен. [5]



16 червня 1944 року. Жертви нападу боївки ОУН(б)
на пасажирів польського потяга залізничного
маршруту Белжець - Рава-Руська біля села Затилля



1939 — 1948



Костур Гринько, заарештований 1 липня 1939 року за підозрою в приналежності до ОУН. Фото з анкети Слідчого управління в Тернополі

Вересень 1939

— 24 серпня 1939

Львів. На засіданні Центрального комітету УНДО одногослосно приймається постанова, в якій проголошується, що українське суспільство виконає свої громадянські зобов'язання перед Польською державою. Політики УНДО заявляють у ньому, що наразі не бачать жодної зовнішньої сили, яка б прагнула розв'язати українське питання, тому таке очікування не відповідає українському державному інтересові. Вони висловлюють переконання, що хоча на цей момент політичний рахунок між поляками та українцями не вирівняно, але історична необхідність призведе до того, що «політичні відмінності» будуть вирівняні в обопільному інтересі.

[90] [491] [694] [775] [888]

Іван Німчук (редактор львівської газети «Діло» і український політик): Обидві, найбільш зацікавлені сторони, українська і польська, відітхнули після того з полегшою: українці, без уваги на партійно-політичну приналежність, відітхнули тому, що така заява провідної політичної партії забезпечувала український нарід на випадок війни – як усім здавалося – від репресій польського уряду і польської вулиці; поляки, зокрема урядові чинники були вдоволені тому, бо така ухвала скріпляла їх позиції і давала надію на те, що мільйони українців стануть у війні з Німеччиною по стороні Польщі. [90]

Леонід Зашкільняк:

У переддень війни ці сили (УНДО) ухвалили нелегке для себе рішення – враховуючи факт підписання пакту Молотова–Ріббентропа [...], який за своєю суттю означав союз двох головних ворогів української незалежності – рішення орієнтуватися на Польщу, оскільки не бачили іншого виходу з наявної ситуації, а також розраховували на те, що лідери останньої зможуть належним чином оцінити цей нелегкий крок для українських лідерів.

1998

[888]

— 1 вересня 1939

Агресія Третього Райху на Польщу розпочала Другу світову війну. Більшість мобілізованих українців перебувають у частинах на заході та в центрі країни. Це відповідає положенням мобілізаційного плану, що для «безпеки південно-східного району» передбачає виведення значної частини українських резервів з округів корпусів «Львів», «Перемишль» і «Люблін» «в інші округи корпусів або в суто польські відділення того самого округу корпусів». [55] [553] [726] [775] [786]

Михайло Козій (солдат Війська Польського української національності): Коли почалися війна, наша батарея протитанкових гармат стояла недалеко німецької границі від сторони Східних Прус. [...] Воювати за Польщу нікому не хотілося, але й до німця переходити ніхто не збирався добровільно. Пам'ятали як німці продавали Карпатську Україну і не було до них симпатій. [55]

Андрей Шептицький (Митрополит Львівський і Галицький), **фрагмент послання до вірян:** В ім'я добра нашої Церкви й нашого народу мушу Вас сьогодні усильно перестерегти перед тою небезпекою [з боку агітаторів і провокаторів]. Не слухайте намов людей, що їх не знаєте, не поступайте без поради старших, відповідальних наших провідників духовних і світських. Не давайтеся наклонювати до яких-небудь актів насильства або непослуху, захуйте розвагу й супокій, єдність і згоду, керуйтеся в усім розумом, просвіченим вірою. [153]

— 1/2 вересня 1939

Південно-східні воеводства Польщі. Вночі польська влада «зупиняє антидержавні елементи». За складеними до війни списками було заарештовано або інтерновано представників української інтелігенції та людей, підозрюваних у приналежності до ОУН чи у зв'язках з українським націоналізмом – загалом кілька тисяч осіб. [231] [420] [491] [694]

Марія Паньків (українка з Підгайців): Все руйнується, а нас українців везуть до Берези Картузкої [...]. Тут багато осіб з Підгайців і околиць. З жінок тільки я й якась німкеня. Решта – чоловіки (священники, адвокати, студенти, свідомі мешканці села, підприємці, одним словом – цвіт української інтелігенції). [231]

— 2 вересня 1939

Варшава. Під час засідання Сейму депутат з Волині Степан Скрипник та голова УНДО і віцемаршалок Сейму Василь Мудрий виступають із заявами, в яких стверджують, що українське суспільство повністю залучиться до оборони держави та висловлюють надію, що всі невирішені політичні справи між українцями і поляками будуть вирішені після війни. [491] [775] [786] [888]

Степан Скрипник (депутат Сейму Речі Посполитої з Волинського об'єднання українців): Я щасливий, маючи можливість стверджувати, що українське суспільство Волині належним чином відчуло велику відповідальність, що лягла на нього сьогодні перед державою, власним народом і майбутніми поколіннями. [...] Вже сьогодні наші брати власною кров'ю окроплюють Польську землю, свідомо даючи доказ готовності принести на вівтар захисту спільних цінностей найвищу жертву – жертву життя, власної крові. [235]

— 5 вересня 1939

Львівське воеводство. З'являються випадки диверсій з боку українців. На думку командувача обороною Львова, генерала Владислава Лангнера, їх здійснюють люди, навчені та направлені для цього німцями. На його прохання Митрополит Львівський і Галицький Андрей Шептицький пише пастирського листа до підпорядкованих йому парафій, у якому підкреслює, що Німеччина є спільним ворогом як поляків, так і українців. [420] [509]

— 11 вересня 1939

Самбір. Німецький напад прориває польську оборону в Самборі, відкриваючи собі дорогу на Львів. [617]

Історична комісія польського генерального штабу в Лондоні:

Вторгнення німців вглиб Східної Малопольщі 11 вересня у ряді міст Підкарпаття стало заклик до початку акцій [диверсійних], а передчасна евакуація, фактично втеча, державної поліції також відіграла у цьому питанні свою роль.

1950

[617]

— 12 вересня 1939

Львів. Німецькі війська підходять до міста. Починається оборона, в якій беруть участь і солдати української національності. Вони присутні, зокрема, у боях на вулиці Грудецькій (Городоцькій), де ціною великих людських втрат, вдалося затримати перший німецький штурм. Атмосфера в місті напружена, поляки та українці б'ються один одного. Доходить до спричинених неперевіреними підозрами актів репресій з боку польської влади. [63] [90] [420] [491] [518] [775]

Ярослав Курдидик (публіцист і солдат Війська Польського української національності): Ця горстка українських вояків у польських мундирах своїми тілами дослівно загородила шлях німецьким панцерним військам і стримала німецький наступ. [...] Всюди лилася українська кров, на жаль, під чужими і ворожими їй прапорами. [63]

Отець Гаврило Костельник (греко-католицький священник зі Львова): Польське військо і польське населення ставилося до нас щораз гірше [...] Щораз частіше кружляли чутки, мовляв, поляки хочуть вистріляти «усіх українців». [37] [775]

Іван Німчук (редактор «Діла» і український політик): Психоз серед польського населення, вихованого шовіністичною пресою, був такий загальний, що воно підозрювало мало не кожного українця в тому, що він якимось чином допомагає німцям. [90]

Михайло Швагуляк:

Воюючи проти новоявленого агресора, українці в польських мундирах, думали передусім про захист своєї рідної землі.

1998

[775]

Стрийський район (Станиславівське воєводство). Через німецькі бомбардування більша частина польської армії та поліції залишає місто. Люди, замкнені у в'язниці, залишені без захисту, тікають – серед них багато українських політв'язнів та людей, заарештованих у перші дні війни в рамках акції «знешкодження антидержавних елементів». Українці з ОУН намагалися взяти під контроль Стрий, були вивішені українські прапори, а в районі вокзалу відбулися сутички з кількома польськими підрозділами. У місті та навколишніх селах було організовано українську міліцію, озброєну залишеною поляками зброєю. Наступного дня армія і міліція повертаються і жорстоко пацифікують всю територію. Села Дуліби, Нежухів, Завади та Конюхів спалені.

[79] [156] [491] [617] [694] [775]

Мирон Барабаш (мешканець Конюхів; заарештований на початку війни як «антидержавний елемент»): У Стрию мені винесли вирок на Березу Картузьку, але через те, що транспортна інфраструктура була розбомблена німцями, я залишився у Стрийській в'язниці. Там вже було понад 700 в'язнів [...]. Ми сиділи в цьому тісному приміщенні без жодних новин, лише час від часу чули віддалені вибухи бомб. У ніч з 12 на 13 вересня ми помітили через вікно камери, що від відділку поліції виїхало кілька навантажених машин. Тієї ночі ми чули своєрідний рух на вулицях міста – машини, підводи, рев худоби. Це було схоже на якусь велику евакуацію. Вранці 13 вересня у двері постукав наглядач і повідомив, що у в'язниці залишилося лише четверо ключників. Отримавши таку звістку, ув'язнені вирішили силою вийти з камер. [...] Ми вийшли на вулицю, а там вже чекали родичі та друзі багатьох в'язнів. Тоді хтось приніс звістку, що зі Слобідки повертається польська поліція. Всі розбіглися в різні боки [...]. Дорогою я зустрів інженера Михайла Кравцова та Альфреда Козака. Я розповів їм про свої переходи, і Кравцов сказав, щоб я пішов з ними до них додому, бо там планували створити українську міліцію.

[79]

Іван Кедрин-Рудницький:

Найстрашніші події відбувалися на Стрийщині. 11 вересня 1939 року зі Стрия втекли всі польські урядовці, армія та поліція. На полях і в садах у Стрию та навколо нього військові масово кидали зброю. Місцеві жителі збирали цю зброю і озброювали нею сільську охорону. Тим часом покидьки почали бешкетувати. Вони підпалили село Дуліби, яке вигоріло на дві третини, а в Конюхах згоріло 21 господарство. Між вартовими і паляями зав'язалася перестрілка. Наступного дня [...] до Стрия прибув якийсь сильніший військовий підрозділ. Місцеві поляки звинуватили українців перед командуванням, що вони підняли повстання. У Завадові військові розстріляли харківського вчителя і сина священника Охримовича. У Дулібах розстріляли

6 місцевих жителів. Тільки в Стрию розстріляли без допиту близько 40 українців. У Синьоводську розстріляли 46 осіб, тих, кого поліція привезла з Грабовець.

1940

[52]

Історична комісія польського генерального штабу в Лондоні:

Стрий зазнав сильного бомбардування 12 вересня. Щоб уникнути втрат, батальйон охорони, який стояв там увечері, був виведений за межі міста. Також місто залишила основна частина поліції. У казармах і на складах залишилися охоронці, але вони виявилися безсилим, коли вночі соціальні натовпи і звільнені з в'язниць засуджені кинулися мародерствувати. Зрештою, до світанку місто було захоплене українським натовпом. Пізніше тієї ж ночі (12/13 вересня) війська, розквартировані в цьому районі, [...] отримали наказ повернути місто під гарнізон.

1959

[617]

Андрій Яремчук:

Під час німецько-польської війни, у період 11–18 вересня 1939 року, відступальна польська армія, польська поліція та «Національна оборона» провели каральні експедиції проти українського населення у Стрию та навколишніх селах. Внаслідок цих акцій у Стрию та дев'яти селах було вбито 148 і поранено 16 осіб [...]; поіменно вдалося ідентифікувати 38 вбитих і 8 поранених.

2019

[156]

— 13 вересня 1939

Львівське воєводство. У селах дедалі частішають вбивства окремих поляків, у тому числі католицького духовенства. Німецькі солдати використовують на місцевості українських провідників. Частина українців, однак, саботує німецькі дії, за що – трапляється – їх розстрілюють.

[448] [509] [726]

Збігнев Любенецький (син солдата Війська Польського): Я віддалився трохи від табору, розпалив мале вогнище і пік у ньому картоплю. [...] Час від часу підозріло оглядався довкола, бо українці вбивали кожного, хто відстав від великих груп. [...] Краєм ока я побачив селянина з вилами, що підкрадався у моєму напрямку.

Околиці Городка-Ягеллонського

[448]

Через невдачі на фронті перервано мобілізацію солдатів. До складу мобілізованої на той час групи входить приблизно 110 тисяч польських громадян української національності (близько 8 тисяч з них загинуло і ще стільки ж отримало поранення). Польські командири та бойові побратими позитивно оцінюють їхню воєнну позицію, багато з них виявляють героїзм, деякі отримують нагороди. Водночас багато з них критично ставляться до польської держави. Їх рідко допускають до офіцерських функцій, трапляється, що поляки їх цькують. [63] [90] [491] [694] [775] [786]

Ярослав Курдидик (публіцист і солдат Війська Польського української національності): А про двох наших старшин-українців [...] поляки-підхорунжі просто казали: «Чи я, польський підхорунжий, можу віддавати честь ТАКОМУ-то (тут нецензурне слово) РУСИНОВІ?» Як бачимо, комплекси «мегаломанії» не залишили поляків навіть в обличчі такої трагедії, якою була для них ця безнадійна війна. [63]

Львів. Одну з рот, що захищали жорстоко обстріляли з вікна української бурси. В середині знайдено радіостанцію, що дозволяла контактувати з німцями. [509]

Бережани (Тернопільське воєводство). З ініціативи командира польського гарнізону, полковника Рюсснера, проводяться спеціальні збори за участю старости, голови районного суду, прокурора, начальника районної міліції та двох українських представників: голови місцевої УНДО та адвоката. Збори вирішили звільнити всіх політичних в'язнів, які утримуються в місцевій в'язниці. Також мають бути створені громадський комітет, до складу якого увійдуть поляки, українці та євреї, і громадянська міліція, що складатиметься з поляків та українців. Вона має взяти під свій захист усі військові об'єкти, а тому має бути озброєна 2 тис. гвинтівок, 5 кулеметами та достатньою кількістю боєприпасів. [116]

Володимир Бемко (учасник зустрічі у Бережанах, адвокат): Не минуло й доби після звільнення політв'язнів, як в окрузі почали горіти будинки колоністів. Неймовірні новини про «вбивства і пожежі» почали поширюватися серед польського суспільства. [...] Розпочало свою роботу українське підпілля. Опір чи радше відплата за побиття, тюрми, суди, паціфікації [...] виявилася з усією повнотою і силою. У лісах формуються повстанські загони. Їхнє озброєння – пошарпані гвинтівки, кілька пістолетів, але з великою відвагою вони обстрілювали польські війська, що відступали. [116]

Андрій Руккас:

Раптове збільшення кількості терористичних актів у селах і значне погіршення ситуації на Бережанщині були безпосередньо пов'язані зі звільненням 15 вересня трьохсот ув'язнених, більшість з яких були українськими націоналістами.

2004

[116]

— 15 вересня 1939

Львів. Щоб нейтралізувати напругу між поляками та українцями, митрополит Андрей Шептицький і голова УНДО Василь Мудрий публікують у газеті «Діло» заяву, в якій спростовують чутки про те, що українці в місті співпрацюють з німцями та шкодять польському війську. Однак результатів це не приносить.

[775]

Митрополит Андрей Шептицький і Василь Мудрий, голова УНДО і депутат, в заяві в газеті «Діло»: Українці вірні заклику своїх лідерів та діячам державної влади, а також здоровому інстинкту самозбереження. У часи, коли діють виняткові закони війни, протягом усього періоду війни і сьогодні у Львові поводяться спокійно та відповідно, з гідністю ставляться до історичних подій, вирішення яких залежить від армій держав у стані війни.

[308]

Львів. Добровольча рота «Оборона Львова» вбиває 9 українців, які працювали на радіостанції, а в іншому місці – 4 українців, затриманих зі стратегічними планами і фотографіями одного з районів Львова.

[390]

Львівське воеводство. Бійки з озброєними українцями або напади українців на війська і потяги, що рухаються, відбуваються в околицях Самбора і Дрогобича. У всіх південно-східних воеводствах польських солдатів зупиняють і роззброюють спеціальні загони, деякі пов'язані з українським рухом за незалежність, а інші є звичайними кримінальними угрупованнями. До багатьох із них долучаються дезертири польської армії, які все частіше залишають війська, що перегруповуються в тилу фронту.

[491] [617] [694] [726]

Станиславівське воеводство. У сутичці між поляками та українцями в селі Надітичі з польського боку вбито 12 осіб, 31 важко поранено. З українського боку втрати становлять 15 осіб. Того ж дня на придушення повстання відправлено 2 полки кавалерії та піхоти.

[495] [726]

Лейтенант Кароль Вігольд Дашкевич: 15 вересня [...] я отримав наказ вирушити з п'ятдесятьма моїми найкращими солдатами до села Надітичі, де з

самого ранку дві роти поліції захопили село. [...] Село оборонялося до вечора, до 7 години вечора. Коли я прибув, село вже було захоплене, 7 поліціантів було вбито і 20 тяжко поранено. Село було спалене. Захопленого попа [греко-католицького священника] і вчителя розстріляли. [491]

Південно-східні воєводства Польщі. Польська армія і поліція придушують антипольські виступи українців. Села, з яких лунали постріли, спалюють, чоловіків, запідозрених в ініціюванні виступів або співучасті в них, розстрілюють. [491] [495] [694] [726]

Юзеф Бонк (підхорунжий Війська Польського): Капітан взяв на себе організацію щоденних експедицій проти українців, які, підбадьорені нашими невдачами на фронті, почали палити, вбивати, грабувати. Три дні вечірніх прогулянок вистачило, аби братам-слов'янам перехотілося «вільної України». [375]

Вальдемар Резмер:

Особливо небезпечною для польських оборонних намірів була присутність [української активності] у районі Жидачева, у місці впадіння річки Стрий у Дністер, тобто там, де мав повстати один з головних центрів опору румунського плацдарму. Замість того, щоб організувати оборону, бригадний генерал Максиміліан Мілан-Камський змушений кинути щойно організовані частини для придушення заворушень.

1998

[694]

Бережанський, Підгаєцький та Рогатинський райони. Починається серія скоординованих, численних виступів активістів ОУН, спрямованих переважно проти польської армії та поліції. Однак напади також зачіпають польські поселення, садиби та будинки лісничих. Під керівництвом Григорія Голяша «Бея» повстанцям вдається захопити значну частину території і здобути значну кількість зброї. [116] [161] [427] [557]

Степан Голяш (брат Григорія; учасник «повстання» ОУН у Бережанському районі): Зброю можна було дістати у поляків, які панічно тікали до Румунії, що члени ОУН і зробили. [...] Члени ОУН з усього регіону [що включав Бережанський, Підгаєцький та Рогатинський райони] були скликані на великі акції. Вони навіть планували здійснити напад на місто Бережани, на той час переповнене солдатами-втікачами. [...] Однак акцію було скасовано через нерівність військових сил. Під час проходження польських військ через українські села молодь ховалася в лісах, а члени ОУН несли варту, захищаючи населення. [116]

Андрій Руккас:

У Бережанському повіті підрозділи ОУН діяли майже в кожному п'ятому населеному пункті, у Підгаєцькому – практично в кожному четвертому, а в Рогатинському – лише в кожному сьомому.

2004

[116]

— 16/17 вересня 1939

Львів. У відповідь на інформацію, що в підвалах Централі Товариства «Просвіта» знаходиться збірний пункт членів ОУН, які готували диверсію в тилу польської оборони, вночі поліція проводить жорстку ревізію в Централі, а також в редакції львівської газети «Діло». Поміж іншим було знищено матеріали для останнього номеру «Діла», які мали видатися 17 вересня. [90] [604] [775]

Іван Німчук (редактор львівської газети «Діло» та український політик): Казали, з тих вікон стріляють у польських вояків, а в його підвалах переховуються якісь підозрілі елементи. (Тими «підозрілими елементами» були молоді хлопці, українські політичні в'язні, що їх саме в тих днях звільнили з в'язниць, і вони шукали захисту перед бомбами і в підвалах дому Просвіти, і в підвалах інших кам'яниць). [90]

— 17 вересня 1939

Радянський Союз нападає на Польщу, мотивуючи це «звільненням» українського та білоруського народів.

Командарм Семен Тимошенко (Головнокомандувач Українським фронтом) у зверненні, яке було скинуто з літака: Народе Західної України! Зброєю, косами, вилами і сокирами бий одвічних своїх ворогів – польських панів, які перетворили твою країну у безправну колонію, які тебе ополячили, у болоті затоптали твою культуру і перетворили тебе і твоїх дітей у худобу, у рабів. [527]

Південно-східні воєводства Польщі. Розпочинаються численні дезертирства українців у відділах резерву та запасу, розгорнутих між Прип'яттю, Збручем, Дністром і Стриєм. Проте велика частина українських солдатів залишається в рядах Війська Польського. Посилюються антипольські виступи, а також сутички українців з польською армією. В них беруть участь загони українських націоналістів, прорадянські диверсійні групи, розбійницькі угруповання,

а також прості селяни. На Волині, Поліссі і Люблінщині акції мають більш прорадянський характер, ніж на Галичині. Їхні учасники стараються перебрати владу в селах та містечках, там організуються «сельсовети» (комуністичні ради) і міліція; мешканці ставлять вітальні арки для Червоної Армії. Члени ОУН обеззброюють польських солдатів і пробують опанувати місцевості, до яких ще не ввійшло радянське військо. [302] [491] [495] [726]

Семен Левицький «Кліщ» (діяч ОУН): По вибуху війни [...] ми почали роззброювати поляків на Поліссі, де тільки далось. М. ін. був плян, щоб разом у «тактичній» спілці з комуністами, захопити повітове місто Дорогичин [...]. Але по дальшій застанові, ми цей плян занехали, як нереальний. Після 17 вересня 1939 [65]

Підпоручник Станіслав Крочек: Населення Полісся ставиться до нас вороже. [...] Стрільянина триває кожної ночі. Солдати бояться замикати стрій, бо поліщуки стріляють у них. Спеціальна рота, яка складається з моряків виконує страти в селах. Часті пожежі показують, де пройшло військо. Після 17 вересня 1939 [376]

Анджей Л. Сова:

Важко [...] встановити, який відсоток цих акцій був справою німецької агентури, яку частину здійснили радянські диверсанти, а що треба записати на рахунок членів ОУН, а що, зрештою, було справою стихійно організованих грабіжницьких сільських банд кримінального характеру. [...] Ці події мали дуже негативний вплив на подальші польсько-українські взаємини. Більшість з кількох тисяч біженців з центральної Польщі вже восени 1939 року повернулася з воєнних поневірянь до своїх домів. Майже кожен погано згадував [...] свої контакти з українцями. Не виключено, що власне тоді у свідомості більшості поляків закріпився негативний стереотип українця, який нападає на беззахисних утікачів або солдатів з розбитих частин.

1998

[726]

— 18 вересня 1939

Конюхи. Створені в селі два збройні відділи ОУН (по 110 і 20 осіб), вбивають загалом близько 40 поляків (серед яких мешканці Конюх), під час кількохденних акцій, спрямованих проти польського війська та населення. Самі також зазнають втрат – 14 вбитих і 5 поранених. [116] [491]

Славентин (Підгайцівський повіт, Тернопільське воєводство). Під час нападу 150-особового відділу ОУН гине близько 85 місцевих поляків. Ще кількадесят осіб вбито в сусідніх Шумлянах і Букові. [116] [161] [427] [494] [557]

Якубівці (Бережанський повіт, Тернопільське воєводство). Українці з ОУН спалюють 57 загонів і вбивають понад 20 мешканців колонії. [161] [427] [494] [557]

Андрій Руккас:

Варто зауважити, що масштабні збройні виступи українських націоналістів на Бережанщині почалися 18 вересня і фактично збігалися у часі із масовими звільненнями політичних в'язнів та кардинальною зміною військово-політичної ситуації, пов'язаної із початком радянського нападу. Сконцентровані в тому районі значні сили польських військ, присутність яких до останнього моменту стримувала ініціативу місцевих активістів ОУН, отримали наказ відходити до румунського чи угорського кордону.

2004

[116]

— 19 вересня

Південно-східні воєводства Польщі. Уночі в Потуторах (Тернопільське воєводство) група військових, яка їхала автомобілями в сторону Румунії, попадає в українську засідку. Втрати становлять: 7 авто, 32 забитих і щонайменше 50 поранених. 19 вересня в передмісті Станиславова озброєні українці затримують також конвой, який евакуювався з Варшави до Риму. Поляків обстріляли з вікон придорожніх будинків. [726]

Бережанський повіт. Скликаний 14 вересня громадський комітет в Бережанах робить спробу зупинити проливання крові. Його голова – українець д-р Бемко – відвідує села Рай, Лісники, містечко Нараїв, де намагається пояснити місцевим повстанцям, що «атакуючі більшовицькі війська вже в Тарнополі, тому німці не дійдуть до того району, незважаючи на те, що всі сподівалися на це. Отже, потрібно обдумати, чи варто активно виступати і чинити збройний опір». Проте його голос не був почутим. [116]

— 22 вересня 1939

Львів. Місто піддається радянській владі. Вранці того дня його покидають важливі постаті української інтелігенції: віце-маршалок Сейму і головний редактор «Діла» Василь Мудрий, редактор «Діла» Іван Кедрин-Рудницький,

голова Товариства «Луг» Роман Дашкевич, проф. Роман Смаль-Стоцький. Розпускаються українські партії: Соціалістично-радикальна, Соціал-демократична та УНДО.

[420]

— 26–27 вересня 1939

Люблінське воєводство. В околицях Влодави озброєні групи українців нападають на загони Війська Польського, а також грабують цивільне населення. Їм підпорядковуються численні села між Холмом і Влодавою, поміж інших Осова і Мацошин.

[726]

Анджей Л. Сова:

У деяких польських дослідженнях підкреслюється, що антипольський рух, який у другій половині вересня охопив низку сіл над Бугом – на південь від Влодави – мав радше класовий характер, ніж національний. До складу створеної там міліції [...] входили не лише українські селяни, а й місцеві євреї.

1998

[726]



ФОТО: ЯН ВАЛЕН

Львів, вересень 1939. Зустріч німецьких та радянських солдатів

Роздоріжжя

— 28 вересня 1939

Москва. Німецько-радянський договір про дружбу та кордони формально підтверджує лінію поділу зайнятих територій вздовж Нарви, Бугу і Сяну. В німецькій окупаційній зоні залишаються: західна частина Надсяння, Холмщина, Підляшшя і Лемківщина. Там проживає 550–750 тис. українців та лемків.

[387] [726] [774]

— 29/30 вересня 1939

Кодонець (Влодавський повіт, Люблінське воєводство). Мешканці села вбивають польських солдатів, які відступали після битви під Коцьком. Поміж інших гине саперний патруль у складі командира загону капітана Базилія Соболева і 7 саперів.

[726]

Кросно (Львівське воєводство). Відбувається нарада українського суспільно-політичного активу, в якій беруть участь політики ОУН (поміж інших Роман Шушко, Андрій Мельник, Ярослав Барановський), а також діячі з Прикарпаття і Холмщини. Виступають за відкриття нових центрів «Просвіти», створення української освіти, включно з університетом, створення нових українських кооперативів. В політичній галузі прагнуть створення центрального українського осередка, який керував би життям українського суспільства і представляв його перед німцями. В той самий час на території заселеній українцями починають організовуватися комітети допомоги. Їхньою метою є захист українських інтересів перед німецькою владою, допомога українському суспільству (переселенці з окупованих СРСР територій, військовополонені), а також збільшення територій на прикордонних ділянках. До весни 1940 утворюється 26 таких комітетів та 33 районні делегатури.

[62] [387] [726] [786]

Володимир Кубійович (український суспільний діяч): Ледве стабілізувався кордон на Бузі і Сяні, а посеред українського суспільства на територіях зайнятих німцями появилася вже багато проблем, які вимагали негайного вирішення. Передусім було необхідно забезпечити притулок і побут для тисяч біженців із земель, зайнятих більшовиками. Треба було проводити заходи відносно німецької влади, які часто виглядали дріб'язковими, але для звичайного селянина були надзвичайно важливими. На українських околицях [теренах на захід від Бугу та Сяну] масово відновлювалося зруйноване поляками культурне та економічне життя: утворювалися школи, читальні зали, кооперативи [...]. Разом з тим була потрібна наша організаційна допомога. [...] Також українцям було важливо зайняти такі посади, як-от війт і солтис, частково заповнити адміністрації, які до цього періоду були виключно в руках поляків.

[62]

Данило Богачевський (біженець з-під радянської окупації; адвокат): Мусили швидко братися до роботи. Насамперед треба було пропрацювати самосвідомість місцевого населення, вселити в них віру у власні сили і організувати їх по мірі можливостей. [...] У кожному селі старалися насамперед відкрити школу, що вдалося нам досить добре, завдяки тому, що майже кожного дня зголошувалася на це велика кількість біженців з Галичини. Розподіляли їх учителями по школах, а вони працювали з великою самовідданістю та жертівністю, долали ряд проблем, як-от відсутність приміщень, приладів, підручників.

[4]

— 15 жовтня 1939

Краків. З дозволу німецької влади утворюється Український Комітет у справах біженців, які прибули з теренів зайнятих СРСР, а також українських полонених з польської армії, яких в 1939 році налічується 20–30 тис. Завдяки допомозі зі сторони Комітету і місцевих українських організацій, вони швидко долучаються до суспільного життя українців. [62] [387] [786]

Володимир Кубійович (український суспільний діяч): Молодші [...] в основному працювали вчителями та в комітетах, старші – в адміністрації і суді, а також приватними підприємцями. Якщо візьмемо до уваги те, що на околицях не вистачало української інтелігенції, зрозуміємо, яке значення для їхнього життя, як народу, мало прибуття сотень інтелігентів, а посеред них – досвідчених діячів. [62]

— 1 листопада 1939

Москва. Верховна Рада СРСР затверджує закон «Про включення Західної України до складу СРСР і возз'єднання її з УРСР». [273]

— Середина листопада 1939

Східна Галичина. Постійно погіршується становище поляків під радянською окупацією. Окупаційний терор підтримується українцями, які долучаються до багатьох арештів, накладають на поляків великі фінансові тягарі, нападають на них і грабують. В найгіршому становищі знаходяться польські колонії та осади. [197] [256] [786] [882]

Ксьондз Юзеф Анчарський (пробош парафії у Вишнівчику, Тернопільська область): Ці колонії завжди викликали в українців злість близьку до агресії. Зараз ця ненависть переросла майже в божевілля. Радянська влада жодним чином не захищала колоністів. Українці залишаються непокарані. Роблять, що хочуть. [...] У Кабарівцях пограбували всіх колоністів. Забрали в них корів, коней, свиней, усе, що можна було, вигнали з домівок, зачинили й оточили міліцією. [...] Дні жаху нависли над поляками. Ніхто не впевнений у завтрашньому дні.

Доброполе, листопад 1939

[197]

— Після 17 листопада 1939

Краків. Після аудієнції в генерального губернатора Ганса Франка українські діячі, які були приближеними до Романа Сушка, створюють Українське Національне Об'єднання (УНО). Воно має реалізовувати суспільні, культурно-освітні та економічні цілі, сприяти зміцненню українського духу на Підляшші, Холмщині, Прикарпатті і Лемківщині, а також представляти українців перед німецькою владою Генеральної Губернії. Його керівником стає Володимир Кубійович. Ця організація починає діяти без формальної на те згоди окупаційної влади. [62] [387] [786]

Володимир Кубійович (український народний діяч): Після конференції з генеральним губернатором добре запам'ятали його слова: «Будете мати стільки, скільки собі здобуде, але здобуйте розумно». Швидко зрозуміли, що німців треба ставити перед доконаними фактами, але не перевищувати мір. Таким чином, через декілька місяців наш осередок діяв не «*de iure*», а «*de facto*». [62]

— 17 грудня 1939

Краків. Генеральний губернатор Ганс Франк створює Польську Поліцію, а також Українську допоміжну поліцію. Пости української поліції мають утворитися в гмінах, в яких кількісно переважає українське населення, що на практиці в багатьох місцях так не стається. Наприклад, в Люблінському дистрикті утворюється 95 постів польської поліції і лише 25 української. [491] [726]

Анджей Л. Сова:

Українська поліція у Генеральній губернії була повністю під контролем ОУН(б), знаходилася у підпорядкуванні одного з пізніше провідних командирів УПА, Омеляна Грабця.

1998

[726]

Гжегож Мотика:

До 1941 року кількість її членів не перевищувала однієї тисячі. Дільниці української поліції були створені зокрема у Бещадах і Низьких Бескидах, де безжально переслідувалися поляки, які намагалися потрапити через Словаччину і Угорщину до Франції.

2013

[491]

— Початок січня 1940

Краківський та Люблінський дистрикт Генеральної Губернії. На територію Холмщини та інші ділянки, заселені українцями, приїжджають перші групи поляків, які були переселені німцями з територій, доданих безпосередньо до Райху. Між іншим, були поселені в селах зі змішаним етнічним складом або ж з домінуючою кількістю українців. [62]

Володимир Кубійович (голова УНО): Співчуваючи долі польських переселенців, ми не мали жодних моральних зобов'язань, щоб ними опікуватися, і боролися перед їх оселюванням на наших землях. [...] Все ж таки, багато поляків осіло в селах, а ще більше по містах на мішаній польсько-українській території, зокрема на Холмщині й Підляшші, і це таким чином спричинилося до зміцнення польського стану посідання. [62]

— 3 січня 1940

Доброполе (Бучацький район, Тернопільська область). Ксьондз Юзеф Анчарський записує в своїй хроніці про радянські репресії українців: «Для українських діячів настали грізні часи з періоду Польщі. Хапає їх Радянський Союз на право і на ліво, і вивозить на край Землі. [...] Розпочалася активна хвиля втеч українців до Німеччини [...] Більшовики не бавляться з ними. Розвіялися сні про *самостійну Україну*. [...] Удар спрямовується здебільшого в сторону української інтелігенції, особливо адвокатів та лікарів. Полякам це все навіть подобається. Добре жили за Польщі і діялася їм «кривда», то тепер хай побачать і пізнають смак нового правління. [197]

— 4 січня 1940

Париж. Референт із національних справ проф. Ольгерд Гурка, за рекомендацією польського уряду, проводить глибоку експертизу, яка стосується української проблеми, а також її вирішення. На його думку, утворення незалежної Української Держави є чи не найважливішим інтересом Польщі, а після війни її східна частина повинна змінитися, оскільки частина території мусить ввійти в склад майбутньої Української Держави, а в даний час польський уряд повинен проголосити її незалежність, щоб держава не утворилася «без нашої участі». [786]

— 9 січня 1940

Варшава. Генерал Міхал Карашевич-Токажевський в рапорті на тему ситуації в державі повідомляє головному коменданту Союзу збройної боротьби (СЗБ)

генералу Казімежу Соснковському, який перебуває у Франції, про часткове покращення польсько-українських відносин на території радянської окупації, переважно на Поліссі та Волині. Зазначає, що радянська влада не має підтримки серед українського суспільства. [335]

Генерал Міхал Карашевич-Токажевський (комендант Регіону №3 Союзу збройної боротьби – Львів): У таких умовах належна польська пропаганда, а особливо чіткі декларації та зобов'язання польського уряду щодо справедливого розв'язання українського питання, можуть створити міцне підґрунтя для тривалого порозуміння і співпраці обох народів. [335]

— 8 лютого 1940

Варшава. Полковник Стефан Ровецький в повідомленні до генерала Соснковського ще раз зазначає, що українці в радянській зоні окупації налаштовані проти більшовиків, а також вірять у швидке звільнення з-під німецької окупації. Крім того, повідомляє про подальший наплив українських біженців до Генеральної Губернії, а також зростання впливу «табору Коновальця» (так називає ОУН і діячів, згуртованих навколо Кубійовича), який користувався німецькою підтримкою. [601]

Полковник Стефан Ровецький (комендант Регіону №1 Варшава): На території регіону Краків актуальне і нагальне є українське питання. Німці створюють «руську республіку», вирізняють Русинів, надаючи їм повні права громадян Райху, на противагу полякам. Приклади: поляки не можуть перебувати в усіх кращих ресторанах, обмежують доступ до залів очікування на залізничному вокзалі тощо, тоді як українці мають власне казино, вони займають вакансії ветеринарів, лікарів, довірених осіб у єврейських компаніях. [602]

— 10 лютого 1940

Краків. Через відсутність порозуміння між «старими» членами ОУН на чолі з Андрієм Мельником та «молодими» – під керівництвом Степана Бандери, відбувається розкол в організації на дві фракції: ОУН(м) та ОУН(б). Конференція державних діячів ОУН (Бандера та його прибічники) закінчується тим, що вони висловлюють свою підтримку поточному керівництву (зосередженому навколо Мельника). Концепція співпраці з польським визвольним рухом як справжнім союзником в боротьбі з Німеччиною та СРСР, запропонована партією Івана Мітринги, не знаходить підтримки серед інших учасників конференції. [420] [431] [491]

Східна Галичина і Волинь. Розпочинається перша масова і водночас найбільш дітклива для поляків депортація, яка в основному торкнулася осадників, землевласників та міської інтелігенції. З цієї території депортовано 89.062 особи, в тому числі 11.720 українців. За переконаннями багатьох поляків того покоління, ця депортація була принаймні частково підбурена українцями.

[197] [256] [726]

Ксьондз Юзеф Анчарський (пробощ парафії у Вишнівчику): Навіть наші місцеві українці брали в цьому участь. Кілька десятків возів з Доброполя повезли їх [депортованих польських колоністів] на станцію. [...] Їм наказали вночі їхати до Міхалполя. Лише українцям. Не взяли жодного поляка. Мусили їхати [...] Селяни їхати не хотіли, бо ніч була бридка і дуже холодна. Мусили. Лише пізніше дізналися, що це до Міхалполя і в якій справі. Українці з Доброполя сприйняли цю новину з великою радістю: «Нарешті їх вивезли, так їм і треба, з цими польськими гадами буде покінчено назавжди».

[197]

— **Ґжегож Мазур:**

Варто теж згадати про інші наслідки, які насправді не були заплановані ініціаторами депортації: відбулося зміцнення українського елементу, що полегшило майбутню діяльність підпільних структур ОУН-УПА за рахунок «зачистки» багатьох регіонів від ворожого їм польського елементу.

1994

[463]

— **24 лютого 1940**

Париж. У відповідь на експертизу проф. Ольгерда Гурки, д-р Богуслав Лонгшан де Берє (працівник Міністерства Інформації) формулює контртези. На його думку, незалежна Україна була б значно небезпечнішим сусідом, ніж Росія, східні кордони РП не слід змінювати, польський уряд не має на це права, тому не повинен видавати жодних документів, які стосувалися б незалежності України, а найкращим способом існування з українцями є відсутність будь-яких переговорів з ними.

[659] [793]

— **1 березня 1940**

Париж. Прем'єр РП Владислав Сікорський по радіо звертається до українців, аби ті забули про давні непорозуміння і приступили до спільної з поляками

боротьби проти окупантів. У відповіді діяч ОУН в Парижі, Олекса Бойків, говорить у французькій газеті, що насамперед слід чітко розмежувати Польщу та Україну на етнічній підставі. [565] [566]

Владислав Сікорський (прем'єр): Нехай передовсім пам'ятають українці, що їм, як і нам, смертельно загрожують і Німеччина, і Росія. Їхні претензії до Польщі, несправедливі, чи навіть справедливі, надто часто затьмарюють цілісну картину. [...] Не Сталін, не імперіалістична Росія, а поляки й українці можуть врегулювати своє взаємне співжиття. [162]

— 5 березня 1940

Москва. Політичне бюро ЦК ВКП(б) ухвалює рішення про розстріл 14.700 польських військовополонених, які знаходяться в спеціальних таборах НКВС в Козельську, Осташкові і Старобільську, а також 11 тис. в'язнів, яких тримали у в'язницях НКВС в західних регіонах України та Білорусі. Загалом буде вбито близько 22 тис. польських громадян, зокрема кількасот осіб української національності, а саме: офіцери, сенатори, народні діячі. [573] [649]

— 7 березня 1940

Франція. Призначений суддею у справі проф. Гурки і д-ра Лоншама, д-р Людвік Ґродзіцький (працівник Міністерства Інформації; уродженець Галичини) представляє своє бачення розв'язання українського питання. Критикує передвоєнну політику Польської Держави, фальсифікацію переписів населення та зневажливе ставлення поляків до національно свідомих українців. На його думку, українське суспільство є цілком готовим до створення власної держави і щоб «врятувати те, що вдасться» – потрібно здійснити обмін територіями і населенням між Польщею та Україною, керуючись мовним принципом. Пропонує, щоб кордон проходив вздовж Бугу та Дністра, завдяки чому в Польщі залишиться Львів та більшість Бориславсько-Дрогобицького нафтового родовища. Всі умови щодо територій слід підписати після війни, а на даний час потрібно також утриматися від декларації про підтримку незалежності України і чекати більш сприятливих обставин для цього. [786]

— 11 березня 1940

Париж. Головний комендант Союзу збройної боротьби генерал Казімеж Сосновський, надає, висланому до Львова емісару, підполковнику Станіславу

Пстронському, повноваження та інструкцію, в якій зазначає зберігати обережні контакти з українськими організаціями, наголошуючи на тому, аби «не робити нічого, що ангажувало б польський уряд з політичного погляду». [576]

Чеслав Партач:

Це було чітке твердження, пов'язане з відсутністю концепції розв'язання української проблеми в Польщі і нерозумінням далекосяжної радянської політики.

2000

[566]

— **13 квітня 1940**

Східна Галичина і Волинь. Відбувається друга масова депортація, яка торкнулася родин репресованих СРСР осіб. Із західноукраїнських регіонів депортовано 27 тис. людей. Крім поляків (які становили близько 80 відсотків від усіх переселених), депортація охопить родини діячів українського підпілля – лише в Тернопільській області щонайменше 1074 особи. Також тривають активні арешти – як серед поляків, так і українців. До в'язниць потрапляють члени ОУН, УНДО, КПЗУ.

[197] [256] [343] [361] [463] [464]

Ксьондз Юзеф Анчарський (пробоц парафії у Вишнівчику): Це правда, що поляків знищують масово і жорстоко, але правда й те, що українців, які мріють про вільну і самоврядну Україну, незалежну від комуністичного режиму, знищують безжально і рішуче.

Доброполе

[197]

— **14 квітня 1940**

Краків. Німці представляють українській делегації статут Українського Центрального Комітету (УЦК), який має утворитися як повністю контрольована окупаційною владою українська установа. УЦК, разом із діючими українськими допомогивими комітетами, приймає і водночас змінює створену раніше, на початку окупації, структуру допомогивих комітетів та їх централей – не прийнятого німцями УНО. На чолі стає Володимир Кубійович. [62] [491] [726] [786]

Ришард Тожецький:

Кубійович чітко визначив мету діяльності УЦК: усунути польський вплив і зміцнити національну свідомість місцевого населення, а пізніше перейти в наступ, щоб «повернути» хоча б частину того, що українці «втратили» у минулому.

1993

[786]

Марек Ясяк:

Комітет мав бути організацією соціальної опіки, але завдяки зусиллям українців та поступливості німців він став установою з широкою громадською діяльністю, наділеною повноваженнями в галузі освіти та економіки.

1998

[387]

— 23 квітня 1940

Париж. Президія Ради Міністрів, підсумовуючи доповіді Гурки, Лоншама і Гродзиського, вирішує, що потрібно перевірити, чи на Задніпрянщині може утворитися держава, чи тамтешні українці готові до того, а також – чи позитивно вони ставляться до Польщі.

[566]

З постанов Президії Ради Міністрів РП: З Україною на Задніпрянщині, створеній у співпраці з Польщею, дійдемо до порозуміння. З Україною в Малопольщі, створеній німцями – ніколи.

[566]

— 6 травня 1940

Джерсі-Сіті (США). На сторінках газети української діаспори в Америці «Свобода» представник Проводу ОУН, Євген Онацький, публікує статтю «Наша неутральність та ідеологічна війна», в якій викладає актуальне ставлення ОУН до вируючої війни. За його переконаннями, це є зіткнення двох імперіалістів, які хочуть заангажувати нейтральні країни, переконати їх, що війна точиться за вищі цінності, як-от лібералізм чи демократія, коли ж насправді йдеться про домінування у світі. Тому зважаючи на це, в інтересах українців – чекати поки обидві сторони проллють кров і будуть виснажені – і саме тоді піднімати питання незалежності.

[565]

Євген Онацький (представник Проводу ОУН): Нам потрібно діяти за прикладом [...] нейтральних країн. Не маємо жодної причини жертвувати собою заради союзників, якщо вони підтримуватимуть божевільне польське бажання відбудови Великої Польщі, так само й заради німців, які віддали Москві Західну Україну. Ні від однієї, ні від іншої сторони не порушено питання української проблеми, але навіть, якби воно й порушувалося, варто було б ще добряче придивитися, наскільки воно щире і реальне.

[92]

— 27 травня 1940

Грубешівський повіт. Окружний староста в ситуаційному звіті за квітень до генерального губернатора Ганса Франка пише про «численні доноси українців на поляків, які дуже часто є неістотними та неправдивими». [540] [726]

Ігор Ільюшин:

Польські дослідники цього питання наводять приклади, ніби за українськими доносами проводилися арешти в підпільних осередках польського Союзу збройної боротьби, особливо на Люблінщині та в околицях Кракова. Безперечно, такі доноси дійсно мали місце. Однак, на мою думку, вони, як правило, не містили конкретної інформації про ті чи інші дії проти окупаційної влади. Зазвичай це були загальні звинувачення поляків у нелояльності до німців. В умовах суворої конспірації та повсюдної недовіри до українців останнім було досить важко потрапити в польські підпільні структури.

2009

[368]

— 1 червня 1940

Белград (Югославія). Під час конференції Союзу збройної боротьби в Белграді (29 травня – 2 червня) представники Польщі оцінюють ставлення українців до польського питання як «загалом вороже». [316] [420]

З протоколу конференції СЗБ: [Українці] не хочуть йти на умови федерації з Польщею. Мають претензію до польського уряду: «Польський уряд навіть в тих трагічних обставинах, в яких перебувають поляки й українці, не знайшов для нас теплих слів». [316]

— Кінець червня/початок липня 1940

Львів. Зустріч керівниці політичного відділу СЗБ Владислави Пеховської з митрополитом Андреем Шептицьким, яка має на меті узгодження методів протидії ворожості, яка збільшується між українцями та поляками. Митрополит зі своїм духівництвом має вплинути на українців, щоб ті припинили доноси, які призводять до арештів і депортації поляків. Представники СЗБ зі свого боку мають вплинути на католицьке духівництво і польських діячів, щоб погасити антиукраїнські настрої. Шептицький переконаний в необхідності утворення української держави і неминучому поділі Галичини. [566] [786]

— 3 липня 1940

Східна Галичина і Волинь. Йосип Сталін присилає до першого секретаря Львівського обласного комітету КП(б) України телеграму з вказівкою негайного усунути «перегини у стосунку до польського населення». Це дає початок змінам політики СРСР у ставленні до поляків та українців. Антипольський дискурс в пропаганді («панська Польща») втихає, польська мова повертається до багатьох сфер життя, з яких раніше була витіснена українською, зменшуються репресії, поляків допускають до державних установ і посад, які раніше займали виключно українці, звільнені польські вчителі повертаються до роботи. Одночасно щораз більшої сили набирають репресії проти українців, передусім арешти і процеси щодо осіб, залучених у діяльність, яка стосувалася незалежності. Ці зміни починаються після капітуляції Франції і прогресують в міру погіршення німецько-радянських відносин – з огляду на можливий конфлікт з III Райхом.

[271] [361] [463] [882]

Ґжеґоґ Грицюк:

Посилення репресій проти українського націоналістичного руху суттєво не покращило стосунків між поляками та українцями. [...] Певне пом'якшення антипольських репресій і одночасне загострення політики проти українців навіть дало привід для звинувачень поляків у співпраці з більшовиками у справі переслідування українців, а також наміру кривавої розправи над поляками, після падіння радянського режиму.

2000

[361]

— Середина серпня 1940

Холмщина. Після переселення німців з Холмського повіту на землі Заходу Польщі, включені до Райху, влада Генеральної губернії (ГГ) інформує УЦК про можливість поселення на їхнє місце малоземельних або безземельних українців. УЦК формує список осіб для переселення (в основному біженців з радянської зони окупації або господарів, в яких земля залишилася по іншій стороні кордону), загалом 6 тис. осіб. Попри усі старання, вдається переселити лише 600 з них. Решту господарств займають поляки.

[62] [711]

Володимир Кубійович (голова УЦК): Ніде польські впливи не були такі сильні, а ми такі слабкі, як саме тут. Ніде теж не були поляки такі агресивні — і за Польщі, і також за німецьких часів. Їх стан посідання збільшився навіть тоді, під час війни, завдяки переселенню поляків з Великопольщі на місце німців. Вони мали в своїх руках адміністрацію, господарство, поліцію.

[62]

— 29 вересня 1940

Лондон (Велика Британія). Головний комендант СЗБ генерал Казімеж Сосновський видає інструкцію для представників Підпільної Держави на окупованих територіях, залишаючи за урядом в Лондоні виключне право займатися спробами порозуміння з українцями. Представникам в тій країні дозволено приймати заяви від української сторони, які потрібно передавати до Лондона. [565]

Варшава. У вказівках для областей та округів в умовах радянської окупації генерал Стефан Ровецький радить створити підґрунтя для дружнього порозуміння з білорусами та українцями на випадок німецько-радянського конфлікту, але це все одно не вирішить питання «умов майбутнього співіснування держав». Водночас він рекомендує бути обережними і підкреслює, що йдеться в основному про отримання інформації щодо подій, які там відбуваються – і використання цього в боротьбі з радянською владою. [332] [614]

Генерал Стефан Ровецький (головний комендант Союзу збройної боротьби в країні): На найближчий час вашим завданням є [...] увійти у життя українського і білоруського народів, знайти спільні точки порозуміння, не стільки ті у площині давньої польської державності, скільки ті, які уможливають братерське порозуміння перед обличчям спільного ворога. Престиж польськості повинен бути збережений. [332]

— Осінь 1940

Воля Обшанська (Білгорайський повіт, Люблінське воєводство). Під час особистого обшуку поляк Юліан Левицький вбиває пострілом з пістолета українського поліцейського – Павла Лисяка – і з допомогою двох сусідів ховає тіло. Українська поліція організовує брутальні пошуки злочинців. Два дні потому, після похорону вбитого, поліцейські, які зібралися там, а також українське населення нападає на поляків, які мешкали в селі. [18] [77] [232]

Іван Кравс-Корній (комендант дільниці UkrainischeHilfspolizei в Плазові, Львівська область): Наші хлопці пройшлися по усіх польських домах та фільварках. В кожній польській хаті могли бути спільники вбивць українського поліцейського. Тому в кожному дворі польських мешканців карали батогом. [...] Усі учасники курсу [для комендантів української поліції] прибули [два дні по тому] на похорони в Обші. [...] [Після похорону] вчинили погром польського населення [у Волі Обшанській]. Били усіх до крові, а речі і польські хати руйнували. Серед поляків були смертельні жертви від побиття. [77]

— 5 лютого 1941

Варшава. До Лондона надсилається перший опрацьований СЗБ план повстання. Передбачає те, що повстання охоплюватиме лише землі, окуповані III Райхом. До представлених там головних завдань органів безпеки під час вибуху повстання належить: не дозволити діяти лідерам українських націоналістів у Кракові, на Лемківщині, Прикарпатті і Люблінщині; обеззброїти українську поліцію та відділи Werkschutz. Також військо має роззброїти локалізовані на кордоні зі Словаччиною та Угорщиною українські військові одиниці. [328] [726]

Генерал Стефан Ровецький (Головний Комендант СЗБ): Українське питання на території ГТ є великою, дразливою проблемою, власне, як і було під час падіння Австрії в Східній Малопольщі, особливо, коли до ГТ масово ринули українські національні представники з території зайнятої СРСР, які тісно співпрацювали у різних сферах з окупантом і користали з його допомоги. [328]

— Середина лютого 1941

Вереще-Дуже (Холмський повіт, Люблінське воєводство). Українського вчителя, який прибув з Волині, Михайла Остап'яка застрелили невідомі злочинці – поляки. [18] [396] [726]

Богдан Осадчук (діяч Українського допомогового комітету в Холмі): Для мене це було ще одне велике потрясіння. Відбувся велелюдний похорон жертви, де лунали антипольські гасла, що «ми помстимося». Мене це налякало. [396]

Богдан Осадчук:

Польська куля, яка у лютому 1941 року у Верещі-Дужім відібрала життя молодому вчителю Михайлу Остап'якові, запустила страшну машину братовбивчих дій.

1985

[93]

Анджей Л. Сова:

Важко погодитися з твердженням Богдана Осадчука [...]. Якщо – як свідчать українські джерела – вже у перші місяці окупації здійснювалися різні акти помсти або терору проти поляків, це означає, що цей конфлікт ніколи на цих теренах не згасав. За винятком того, що ініціатором цієї чергової фази були українці.

1998

[726]

— 25 лютого 1941

Берлін. В результаті розмов, які велися від початку року між ОУН і командуванням Вермахту та Абверу (німецькою воєнною розвідкою) щодо військового навчання для українців, адмірал Вільгельм Канаріс погоджується на створення двох українських батальйонів. Вони мають бути залучені до німецького нападу на СРСР. [96] [496]

— 4 квітня 1941

Краків. Бандерівці організують II Надзвичайний великий збір ОУН, який остаточно підтверджує поділ організації. На ньому сформована програма, ідеологічні положення, символіка ОУН(б). [105] [491] [495] [726]

З кінцевого документу Збору ОУН: ОУН бореться проти діяльності тих польських угруповань, які прагнуть відновлення окупації українських земель. Припинення антиукраїнської діяльності зі сторони поляків є початковою умовою нормалізації відносин між українським та польським народом. [105]

— Перша половина травня 1941

Східна Галичина і Волинь. В триваючій від квітня хвилі арештів діячів, які несли ідею незалежності, за даними НКВС затримано 1865 активних членів ОУН. [197] [464]

Ксьондз Юзеф Анчарський (пробош парафії у Вишнівчику): Поляки задоволені. Нехай українці скуштують хліба, яким вони годували поляків. Адже депортації багатьох поляків відбувалися саме на підставі українських звинувачень. [...] Хто не знає, що в багатьох в'язницях мучаться поляки, ними оскаржень?

Доброполе, 12 травня 1941

[197]

— 21/22 травня 1941

Східна Галичина і Волинь. Розпочинається четверта масова хвиля депортації. З 12 тис. засланих переважно більшість становлять українці. Насамперед, це члени ОУН, їх родини, а також родини осіб, які втекли до Німеччини після 1939 року. Починаючи з лютого 1940, з цілої території радянської окупації депортовано загалом близько 200 тис. поляків та щонайменше 25 тис. українців. [197] [256] [343] [420] [464]

Ксьондз Юзеф Анчарський (пробош парафії у Вишнівчику): Досі вивозили українців, але це були радше поодинокі випадки. Зараз до країни смерті пішли тисячі. [...] І все ж мені їх шкода.

Доброполе, 22 травня 1941

[197]

— Кінець травня 1941

Краків. Інструкції, написані Проводом ОУН(б) для організаційного активу ОУН на період німецько-радянської війни, рекомендують, щоб у час воєнного хаосу були «ліквідовані» «небажані польські, московські та єврейські діячі, особливо прихильники більшовицького імперіалізму». Подібна рекомендація прозвучала в інструкції для Служби Безпеки: в період створення «нового революційного ладу», «знешкодженими» мають бути (поруч з росіянами і євреями) поляки, які «не зріклися бажань про відбудову Великої Польщі за рахунок українських земель». Антипольські записи були також в інструкціях, які стосувалися утворення незалежної Української Держави. [13] [45] [832]

З інструкції Проводу ОУН(б) на тему політики відносно національних меншин: [москалів, євреїв, і поляків] Знищувати в бою, особливо тих, хто захищатиме режим: переселяти на їхні землі, знищувати, передусім, інтелігенцію, яку не можна допускати до жодних установ – і загалом запобігти її розвитку, тобто обмежити доступ до шкіл тощо. [...] Так званих польських селян потрібно асимілювати, переконуючи їх одразу – тим паче в той гарячий, повний фанатизму час – що вони є українцями, тільки латинського обряду, примусово асимільованих [поляками]. Провокаторів знищувати. Євреїв ізолювати, усунути з різних установ, щоб уникнути саботажу – тим паче москалів та поляків. Якби була необхідність залишити – наприклад, в економічній сфері єврея, варто поставити над ним нашого міліціонера і ліквідувати за найменшу провину. [45]



ФОТО: ОТТО РОСЕНЕР/НАЦІОНАЛЬНИЙ ЦИФРОВИЙ АРХІВ

Львів, серпень 1941. Будівля Крайового Сейму
Садиба влади дистрикту Галичина

Червень 1941

— 22 червня 1941

Східна Галичина і Волинь. На світанку німці нападають на СРСР. Поляки та українці під окупацією сприймають цей факт з радістю, принаймні з полегшенням. В слід за Верхматом вирушають утворені напередодні війни з похідні групи ОУН(б): «Північ», «Центр», «Південь». Їхнім завданням є організація української адміністрації та міліції на території, звідки було вигнано радянську владу.

[197] [491] [614] [726] [774] [786]

Ксьондз Юзеф Анчарський (пробощ парафії в Вишнівчику): Люди п'яні від радості. Усі глибоко переконані, що кінець Радянського Союзу близький і неминучий. [...] Поляки задоволені. Більшовицькі злочинці вбили багатьох із нас, позначили нашими могилами поля далекого Сибіру [...]. Українці мало не божеволіють від радості. У них буде незалежна, вільна, самоврядна Україна. Щастя і радість наповнюють їхні серця.

Доброполе, 23 червня 1941

[197]

Краків. Збирається Український національний комітет, до складу якого входять представники усіх українських політичних партій, окрім мельниківців. Головою стає діяч ОУН(б) Володимир Горбовий. УНК ухвалює сформований раніше Степаном Бандерою *Акт відновлення Української Держави*, а також готує склад українського уряду, який має утворитися у Львові. [495] [515] [614] [774] [786]

— 27 червня 1941

Варшава. Комендант Союзу збройної боротьби генерал Стефан Ровецький видає інструкцію, яка визначає кордони III Округу Союзу збройної боротьби (округи: Львів, Станіслав, Тернопіль, Волинь). Метою конспіраційної роботи має бути загальнонаціональне повстання, тому не потрібно долучатися до акцій, які приносять невелику користь, а лише загрожують втратами або можуть розкрити рівень бойової готовності СЗБ. В цій інструкції є вказівка на те, щоб акти саботажу на робочих місцях обертати в такий спосіб, аби вина могла бути приписана непольським працівникам. Також рекомендується слідкувати за настроями в політиці, рівнем національної свідомості меншин. Зазначає, що головною метою діяльності польського підпілля на Сході є відновлення довоєнного стану (*status quo ante bellum*). [368] [614] [774] [786]

Ришард Тожецький:

Деякі положення, що містяться в [...] цій інструкції могли спричинити антиукраїнські провокації і викликати відплату зі сторони німців. [...] Рекомендації кидати підозри на непольську сторону (але не на окупанта) належали в Грота до винятків і найімовірніше не з'являлися у пізнішому періоді.

1993

[786]

Михайло Швагуляк:

Таким чином вже на початку німецько-радянської війни оформилася цілковита протилежність позицій польських і українських політичних кіл щодо подальшої долі Західної України.

1999

[774]

— 28 червня 1941

Рівне (Волинська область). Відбувається демонстрація на честь Української Державності, в якій бере участь близько 10 тис. людей. Чути оплески та вигуки на честь Бандери, Стецька і Гітлера. Схожі демонстрації того дня відбуваються також у Тернополі та Здолбунові. [726]

— 29 червня 1941

Берлін. Начальник Поліції безпеки і Служби безпеки Райнгард Гейдріх надсилає командирам Айнзатцгрупи наказ: «Не потрібно перешкоджати прагненню до самоочищення, яке відбувається в антикомуністичних та антисемейських колах на недавно зайнятих територіях. Навпаки, потрібно сприяти появі цього, не залишаючи слідів, посилювати, якщо потрібно, а також скеровувати на такі шляхи, щоб місцеві «кола самооборони» не могли пізніше посилатися на розпорядження та політичні обіцянки. [...] Метою є сприяння місцевим погромам вище зазначеним способом».

[757] [766]

— 30 червня 1941

Львів. Вранці, незадовго до приходу німецьких загонів, до міста прибуває частина батальйону «Нахтігаль» – одна з двох українських одиниць, сформованих весною 1941 року при німецькій армії. Ці солдати захоплюють громадські будівлі у співпраці з ОУН(б), члени якої організовують українську міліцію, розвішують по місту плакати поміж інших з таким змістом: «Народе! Знай! Москва, Польща, мадяри, євреї – це твої вороги! Знищуй їх!» Німецькі війська, які заходили після них, львів'яни вітали квітами. По місту шириться новина про знахідку з тис. тіл політичних в'язнів у тюрмах, закатованих НКВС перед евакуацією: українців, поляків, євреїв. За командою Вермахту, приборати їх мали львівські євреї.

[420] [491] [505] [614] [726] [757] [784] [786]

Тадеуш Томашевський (мешканець Львова, психолог): Німецькі солдати, які першими зайшли до міста, отримали квіти. В натовпі пролунали оплески. [...] Увесь цей [...] натовп був налаштований позитивно. Чув багато українських розмов, значно більше, ніж в звичайному львівському натовпі. Проте бачив також жінок, які говорили польською, несучи квіти, і чоловіків, які говорили польською, плескаючи з ентузіазмом. [...]

Пішов знову на вулицю Легіонерів. Власне тоді палили дерев'яний стовп із зіркою нагорі. [...] Хтось говорив про замордованих людей у катівнях НКВС. «Зараз так само будемо робити з євреями» – гаряче промовила якась місцева. «Ти, дурна бабо!» – сказала у відповідь молода жінка, яка стояла поруч. Міщанка затихла, але чоловік, який стояв недалеко відкрив рота на молоду жінку. Міщанка не залишилася в боргу. Стояли з грізним виразом обличчя. Молода жінка стояла нерухомо. Хтось легенько штовхнув, аби йшла собі. [...] Спрагла єврейської крові двійка кидала їй вслід лайку. Були там поточне «курва» і політичне «комуністка».

[353]

Оля Гнатюк:

Під кінець червня Львів вітав квітами прибулих до міста німців. [...] За наведеними фактами немає сумнівів, що раділи не лише українці, а й поляки. Завдяки пізнішій ретуші, під впливом домінуючого патріотичного канону, вдалося виконати значущий зсув: з більшості зробити меншість. Українську.

2015

[353]

Львів. Одразу після німецьких груп до міста прибуває частина керівництва ОУН(б), на чолі з Ярославом Стецьком. Організують команду у Львові, а також визнаний німецькою військовою владою – Уряд міста Львова. Стецько відвідує митрополита Андрея Шептицького, який підтримує ідею створення уряду і проголошення незалежності (проте не знаючи, що це ініціатива виключно ОУН(б), без участі мельниківців.

[361] [420]

Ян Роговський (мешканець Львова): О 12.30 я знову був на Ринку. Над воротами ратуші, поруч з німецьким прапором, з обох боків вже висіли українські прапори. На чотирьох сторонах вежі звисали малі українські прапори. Маріяцькою площею марширував відділ піхоти у німецькій формі і співав українські пісні.

[688]

Львів. Ярослав Стецько разом із діячами ОУН(б) ввечері організує зустріч в будинку Товариства «Просвіта» за участі близько 60 українських діячів і представників українського населення міста. У присутності запрошеного уповноваженого Верховного командування Верхмату у справах контактів з українцями, Стецько зачитує підготовлений в Кракові *Акт відновлення Української держави*. Там записано, що «волею українського народу» ОУН під проводом Бандери створює уряд. Очолити його має Стецько, який одразу після зібрання йде до Львівської радіостанції і проголошує акт по радіо. Також висилає листи лідерам фашистських держав: Беніто Муссоліні, Франсиско Франко та Анте Павеліча, в яких інформує про створення Української Держави.

[491] [515] [614] [625] [774] [786]

Зі звіту після зібрання: Усі присутні бурею оплесків та сльозами радості урочисто зустрічали ту історичну хвилину і співали держаний гімн.

[549]

Данило Богачевський (адвокат в Томашові Любельському): Хтось мені сказав включити гучномовця о 22.00, бо має бути важлива новина. [...] Почули проголошення нашої державності. На моє здивування, не бачив якогось мимовільного ентузіазму. Ось, почули і кожен пішов по своїх справах. Тільки мій господар – поляк – мене вітав.

[4]

Польська листівка після проголошення української державності: Купка українських молодиків приїхала з тевтонським бандитом до одвічно польського міста, гнізда Орлят, і проголосила незалежність «української держави». [...] Для купки молодиків, ватажків самостійної держави українських «Іванів», ще вистачить куль і зашморгів. [148]

Стефан Менкарський:

Проголошення було політично продуманим актом і відважно виконаним. Підготовлений у [...] Кракові, він повинен був стати ідеологічно спонтанним актом, але разом з тим політично доконаним фактом перед обличчям німців, що наступали. Німці, входячи до столиці Галичини, замість політичної пустки, повинні застати «суверена» і державного господаря, який, звісно, їх зустрічає з ентузіазмом як визволителя від більшовицького ярма, але як об'єкт і уряд території, окупованої німецькими військами. Технічна реалізація цієї вагомої ініціативи була непростою. [...] Акція, здійснена Організацією Українських Націоналістів 30 червня 1941 року, містила великий елемент ризику і вимагала особистої відваги організаторів проголошення. [703]

— **Кінець червня/липень 1941**

Східна Галичина і Волинь. Починаючи з 22 червня, на території радянської окупації діячі ОУН(б) підбурювали місцеві повстання, провівши загалом 100 боїв і опанувавши 213 місцевості в 26 районах Західної України. До прибуття німецьких, угорських або румунських груп владу там беруть на себе місцеві українські діячі. Організована ними міліція здійснює арешти і вбивства представників тодішньої комуністичної влади. В Галичині поширеними є акти насильства стосовно до польських мешканців села (вбивства, погрози, побиття, необґрунтовані арешти, нищення або ж привласнення майна). Також розгортається хвиля погромів євреїв, які, за німецькою пропагандою, допомагали советам і несуть відповідальність за їхні злочини. [197] [233] [463] [491] [614] [726]

Станіслав Лещинський (мешканець села Гермаківка, Тернопільська область): Совети зникли, а нові загарбники не з'явилися. Село контролювали дедалі галасливіші групи молодих українців. Ходили вулицями групами – юнаки і дівчата – і голосно скандували: «Смерть, смерть, смерть ляхам і жидам». [...] Виразно до нас кричали, що будуть нас різати. Ми вже не спали вдома. [...] Батько зробив у снопах велику яму, у якій ми всі четверо вміщалися. [435]

З рапорту німецьких служб безпеки (SD): Українське населення в перші дні після відходу більшовиків показало гідну похвали активність стосовно до євреїв. В Добромилі підпалили синагогу, в Самборі посеред натовпу вбили 50 євреїв. [134]

Анджей Л. Сова:

Ці вбивства, ймовірно, ще не мали масового характеру – примітно, що про них повідомлялося у польській центральній підпільній пресі – виступали локально, часто стосувалися осіб, які перед цим виступали перед радянською владою і зачепили українців, звинувачених у таких самих проступках, але все-таки викликали страх серед польського населення.

1998

[726]

Гжегож Мотика:

Є незрозумілою роль ОУН(б) [в погромах євреїв]. Існують свідчення, які підтверджують участь оунівців в окремих погромах, проте немає доказів про організацію таких дій вищим керівництвом ОУН. Так чи інакше, у виступах проти євреїв брала участь українська міліція, поспішно організована ОУН, яку підтримували різні групи населення.

[491]

— **1 липня 1941**

Львів. Українські міліціонери силою забирають з вулиць та помешкань євреїв і відправляють працювати в тюрмах і прибирати тіла жертв НКВС. До них долучається українське та польське цивільне населення. Розпочинається погром. Євреїв женуть до тюрем в такій кількості, що це унеможливає роботу. Кати б'ють їх, провокують, наказують екстумувати і обмивати тіла замордованих, які уже розкладаються. Це має бути покарання за нібито підтримку радянської влади, черпання від неї користі, а отже відповідальності за їхні злочини. Того дня гине кілька сотень євреїв. [353] [449] [491] [505] [757] [134]

Кай Штруве:

Тюрми були під німецьким контролем від ранку 30 червня. [...] Німецькі військові могли стримати значну частину насильства. Не зробили цього, дозволили, аби це відбувалося і навіть самі брали в ньому участь. [...] У тюрмі в Бригідках було застрілено, найімовірніше членами Einsatzgruppe C, близько сотні євреїв. [...] Хоча немає на це абсолютних доказів, є дуже правдоподібним те,

що Einsatzgruppe C заохочувала міліцію та цивільне населення до того, щоб доставляти до в'язниць набагато більшу кількість євреїв, ніж було потрібно для роботи, а також, що польова жандармерія сама їх впустила. Отож вони втручалися в події як було сказано в наказі Гейдриха від 29 червня, щоб сприяти антиєврейським виступам і посилювати їх.

2020

[757]

Остап Тарнавський (мешканець Львова, письменник): На будинках появилися блакитно-жовті стяги. На вулиці вийшли львівські покидьки. Відразу почалося переслідування євреїв. Мені також мало не дісталось, бо не мав на руці блакитно-жовтої пов'язки, яка була гарантією недоторканості. Такими пов'язками обв'язувалися різні особи; навіть ті, які не знали української мови, зараз мали нагоду вільно висловитися про те, що довелося їм пережити за радянської влади.

[353]

Тадеуш Томашевський (мешканець Львова, психолог): На Сикстуській вулиці зустрів закам'янілу від жаху Маню Сусуловську. Йшла з директором і двоюрідною сестрою до свого заводу. Якись цивільні забрали їх. Її залишили, бо здалася арійкою. [...] Пішли до того заводу повідомити інших. Коли верталися з вулиці Коперника, якись хлопці затримували старого, гарно вбраного єврея. Він почав опиратися. «Що, не хоче йти? – крикнув перехожий чоловік, одягнений у форму поштаря – як я йому зараз...». За нами було чути якусь шарпанину і крики жінок. Я повернувся додому. Через якийсь час пролунали крики у нас на подвір'ї. [...] Пізніше в місті бачив групу жінок і чоловіків. Йшли з піднесеними догори руками. Троє цивільних йшли позаду і били їх за те, що йдуть, нібито не в такому порядку, як потрібно. Такі сцени відбувалися по всьому місту. [...]

Антисемітизм, переслідування і приниження євреїв заспокоюють примітивне почуття справедливості, жагу помсти за пережиті невдачі. Таку думку мають возні, збідніла інтелігенція [...] і духовенство [...]. Інші радіють, що після відсторонення євреїв від посад буде багато місць для арійців.

[449]

Оля Гнатюк:

Нотатки Томашевського стосуються майже виключно львівських поляків.

2015

[353]

Львів. Керівник ОУН(б) в Східній Галичині Іван Климів видає наказ, в якому проголошується Головним комендантом Української народно-революційної армії, створеної для захисту «українського народу і його представника – Проводу ОУН». Оголошує в ньому про запровадження воєнного стану і революційних трибуналів. Усілякі злочини в сторону Української Держави

повинні бути суворо покарані: смертю, концентраційним табором і тд. В наказі зазначає: «Впроваджую групову відповідальність (родинну і національну)».

[505] [726]

Львів. В місті проходить активна українізація. З місцевих органів влади усуваються урядовці польської національності, а натомість на їхні місця призначаються особи української національності. Вибрані нові українські директори міської електростанції, трамвайного сполучення і промислових закладів. Українці переймають торгівлю після євреїв. Кіоски потрапляють до рук українських недієздатних осіб та родин, які постраждали під час радянської окупації.

[361]

Ґжегож Грицюк:

Гарячкова активність українців у заповненні найважливіших посад у новостворюваному адміністративному апараті мала антипольське підґрунтя. Українці також прагнули усунути поляків з усього культурного життя і повністю українізувати, ті установи, які залишалися до цього часу під польським керівництвом, наприклад, Оссолінеум і Політехніка.

2000

[361]

— 3 липня 1941

Тернопільська область. Німці входять до Тернополя і переймають контроль над значною частиною Тернопільської області. На території, з якої евакуювалася влада і радянське військо, але ще не дійшли німці, українці організують мітинги, утворюють осередки власної адміністрації, міліції, переймають владу в селах і містах. Вивішують українські стяги, розповідають про проголошення незалежної української держави і розкидають пропагандистські листівки. Арештовують представників радянської влади і деяких місцевих поляків. Посеред польських мешканців панує страх. Кінець цим подіям ставлять німецькі, угорські, румунські відділи і більшовики при відступі.

[197]

Ксьондз Юзеф Анчарський (пробоц парафії у Вишнівчику): Прокинулися вже у «вільній Україні». [...] Рух, лихоманка засліплюють українцям очі, неприємні. [...] Арештували щойно п'ятьох поляків, серед них двох студентів. [...] Шаленіють. Ганяють як божевільні по польських хатах з револьверами. Забирають багатьох людей. [...] Щойно смаркач зі зброєю забрав мого господаря, скачучи тою зброєю до очей. [...] Новий український уряд вислав десь три вози. Польська жінка запитала українку, куди поїхали. Почула відповідь: «До Куйданова, нищити поляків. Куйдановці прийдуть до Доброполя». Багато поляків поспіхом розбіглися полями, аби сховатися в збіжжі.

Доброполе, 3 липня 1941

[197]

Берлін. Рішенням начальника німецької Служби Безпеки, Степан Бандера, а також активісти ОУН на теренах Генеральної губернії підлягають домашньому арешту. Це є відповіддю на проголошений у Львові Акт незалежності України. [30]

Краків. Степан Бандера, Василь Мудрий, а також інші члени Українського національного комітету викликані на допит в Кракові, під час якого німці закидають їм про діяльність без узгодження і рішуче наполягають на відкритті в декларації про незалежність України. Проте ті відмовляють. [491] [111]

— 3–4 липня 1941

Львів. Німці розстрілюють польських професорів та доцентів університету ім. Яна Казимира. [491] [726] [786]

Борис Левицький:

Деякі очевидці, перебуваючи в той час у Львові, чи перед початком німецько–радянської війни в Кракові, вважають, що під час створення списків польських інтелектуалів гітлерівцям допомагали українці з націоналістичних кіл, для яких тут йшлося про деполонізацію Львова. Та думка точно недалеко від правди. Проте немає сумнівів, що за ті злочини, як і за інші, перш за все несуть відповідальність гітлерівські окупанти, так само як і носії фашистської ідеології та натхненники тих злочинів. 1960 [449]

Гжегож Мотика:

До сьогодні нерідко цей злочин приписують солдатам батальйону «Нахтігаль». Однак з усією впевненістю, всупереч поширеній думці, вони не відповідальні за цю езекуцію – хоча одразу додаймо, що ймовірно члени ОУН(М) надали німцям проскрипційні списки. 2011 [491]

Оля Гнатюк:

Найбільше поширилася версія, за якою лист арештантів, а потім уже замордованих професорів склали пов'язані зі Львовом члени ОУН [...]. Першим цю тези висунув [1941 року] радянський письменник Володимир Беляєв, який спеціалізувався

ЗЕМЛІ П РП 1941–1943



на боротьбі з українським націоналізмом. [...] Звичайно, з погляду на заплановане ОУН «очищення території від польських елементів», [цю] версію не можна відкинути повністю. Разом із тим, немає сумніву, щодо її пропагандистського вжитку і користі, яку отримували прибічники Беляєва ще у сорокових роках через її поширення. Звертає увагу те, що в арешті професорів Ягелонського університету та Гірничо-металургійної академії в Кракові [...] ніхто не шукає додаткових «мотивів злочину». Відповідальність [...] за аналогічну акцію, яку нацисти здійснили у Львові півтора роки потому, частіше приписують українським націоналістам [...], шукаючи додаткових мотивів діяльності нацистів чи співвинних у злочинах.

2015

[353]

— 5 липня 1941

Львів. Einsatzgruppe С розстрілює на спортивному стадіоні, який знаходиться на вулиці Пелчинській, 2 тис. львівських євреїв. [757]

Берлін. Степана Бандеру викликають на допит до Кракова. Там він потрапляє під домашній арешт. Також арештовано членів Українського національного комітету, разом із Володимиром Горбовим. Після арешту посаду керівника Проводу ОУН займає Лев Ребет. [420] [491] [496] [614]

— 9 липня 1941

Львів. Німці арештовують Ярослава Стецька. [491] [496] [614]

— 10 липня 1941

Берлін. Міністр Райху у справах окупованих східних територій видає директиву про невизнання українського уряду, ізоляцію Степана Бандери, а також заборону створення будь-яких українських політичних угруповань. [614]

Львів. Німецькі сили (спільно із військами союзників) опановують цілу територію Галичини – в Львівському театрі бургоміст Юрій Полянський і колишній депутат Степан Біляк зустрічають німців від імені українців. [703]

— 11 липня 1941

Львів. За наказом німців, українська міліція арештовує кількасот молодих поляків з міста та околиць, передусім студентів та ліцеїстів. Їх утримують у комендатурі української міліції на вулиці Лозинського або транспортують безпосередньо до садиби Einsatzkommando. За висновками польського підпілля, близько 100 з них німці розстріляли. [196] [361] [491]

— 25–26 липня 1941

Львів. Німці організовують у Львові «Дні Петлюри» – акції переслідувань та вбивств єврейського народу, представленої як «вшанування» Симона Петлюри – вбитого 25 травня 1926 євреєм Шоломом Шварцбардом. Беруть в ній участь українська міліція, німецька поліція і військо, а також Einsatzgruppe C, які розстрілюють близько 1,5 тис. євреїв. [757]

Кай Штруве:

В науковій літературі «Дні Петлюри» часом розглядаються як другий погром. Насправді, вони не нагадували подій 1 липня, лише ті, які відбулися 4 і 5 липня, а саме масову екзекуцію, здійснену Einsatzgruppe C. З погляду незаангажованих безпосередньо свідків, переважно врятованих євреїв, усі три події мали досить схожий загальний образ. Не дивно, що повоєнні свідчення і спогади не завжди їх розрізняли. [...] 25–26 липня, на фоні арештів, в місті розвивалися погромові настрої. Однак вони призвели тільки до кількох ізольованих атак цивільних на євреїв. Також існують вказівки, що німецька поліція намагалася спровокувати виступи. Це не мало успіху.

2020

[757]

— 26 липня 1941

Львів. З'явившись 5 липня, офіційний орган преси Міського Управління «Українські Щоденні Вісті» черговий раз публікує статтю з вираженим антипольським змістом, звинувачуючи поляків у тому, що вони спільно з євреями живлять симпатію до більшовиків і керуються бажанням знищити все українське. [361] [368] [549]

Тадеуш Томашевський (мешканець Львова, психолог): Це була перша виразна антипольська стаття. [...] Викликала серед поляків живу зацікавленість і побоювання, що «починається». Була вчора темою усіх розмов. [449]

Ігор Ільюшин:

Після короткого періоду зближення між українцями та поляками, що виник внаслідок спільного протистояння радянзації Східної Галичини та Волині, коли на ці території вступила німецька армія, у їхніх взаєминах знову запанувала ворожість. Це вилилося передусім в українській пресі [...] Вже перший український тижневик «Українські щоденні вісті» публікував агресивні статті про Польщу та поляків. Цей тижневик ще до переходу під контроль німців, повністю відображав настрої української громади Львова, оскільки був органом міської влади.

2001 [368]

— 30 липня 1941

Лондон. Підписано так звану Угоду Сікорського-Майського, яка знову встановлювала дипломатичні відносини між Польщею та СРСР. [888]

Леонід Зашкільняк:

Підписання польсько-радянського договору [...] докорінно змінило міжнародні аспекти українського питання. Нав'язання союзницьких відносин з СРСР вимагало від польського уряду розглядати українську проблему з врахуванням інтересів Радянського Союзу.

1998 [888]



1942–1943. Жінки, які були свідками екзекуції

Окупація

— 1 серпня 1941

Львів. Німці проголошують включення Східної Галичини до Генеральної губернії як Дистрикту Галичина. [361] [420] [491] [726]

Барбара Менкарська-Козловська (мешканка Львова): Радість була шалена. Те, чого так боялися, не настало, не буде тут панування українців. Це має величезне історичне значення. [479]

Ганс Куят (міський німецький староста у Львові): Входження Дистрикту Галичина до Генерального Губернаторства сприймалося населенням по-різному. Загалом поляки були задоволені тим, що закінчилося панування українців. Особливо раділи поляки з того, що Галичина, як колись польська територія, увійшла до Генеральної губернії. Вже 2 серпня 1941 року розбіжності між поляками та українцями стали очевидними. Поляки відмовлялися користися керівникам українцям, наприклад, у міських установах. [23]

Генерал Стефан Ровецький (головний комендант Союзу збройної боротьби): Ліквідація утвореного з ініціативи ОУН українського уряду та приєднання Галичини до Генеральної губернії, позбавляли Україну найбільш національно активного складника, разом з тим спрямовували його енергію на боротьбу з поляками, що мало ослабити національно згуртований характер Генеральної губернії. [269]

Гжегож Грицюк:

Величезний вплив на ставлення поляків і українців до німців та на взаємні стосунки цих двох народів мало входження Східної Галичини до Генеральної губернії. [...] Українці вважали це своєю поразкою. Серед поляків «включення Галичини до Генерал-губернаторства сприймалося як зміцнення польського елементу» [...] Джерелом сатисфакції для поляків було не лише визнання «приналежності до Польщі», а передовсім черговий удар, завданий українцям.

2000

[361]

— **8 серпня 1941**

Сарнівський район (Волинська область). Пов'язаний з табором петлюрівців Тарас «Бульба» Боровець отримує згоду німців на створення загону в кількості 1000 осіб для боротьби з радянськими солдатами, які ховаються в лісах Полісся. [496] [614]

— **10 серпня 1941**

Старий Сонч (Новосондецький повіт, Краківське воєводство). Працівник Бюро інформації та пропаганди СЗБ Ян Новак-Єзьоранський під час подорожі випадково зустрічає Володимира Горбового (звільненого з в'язниці колишнього члена уряду Стецька), з яким кілька годин розмовляє на політичні теми. Під час розмови Горбовий виражає розчарування українських кіл через приєднання Східної Галичини до Генеральної Губернії, а також ліквідацію уряду Стецька. Визнає той факт, що ціллю німців щодо українців є їхня експлуатація. Окрім того зазначає, що українська сторона буде й надалі неухильно підтримувати німців, вважаючи це державним інтересом – навіть, якщо вони будуть їх переслідувати. Поточна ситуація, на його думку, є зміною на краще, тому що два головні вороги України – Польща та Росія – ліквідовані. [420] [515] [447] [566] [614] [786] [790]

Володимир Горбовий (колишній член уряду Ярослава Стецька): Здається, на жаль, що польська психіка взагалі не підготовлена до такого вирішення наших спорів, яке можна було б здійснити мирно. Ми не можемо відмовитися від лінії Сяну і Бугу, бо це означало б для нас зречення найціннішого національного елемента [...] У таких умовах мені здається, що, на жаль, події 1918/19 років повинні повторитися і мусимо силою розрубати національний гордіїв вузол. Говорю про це щиро, тому що ми можемо собі це дозволити. [515]

Стефан Менкарський:

Окрім політичних розчарувань, життя змушувало українське суспільство реально поглянути на дійсність. У політичній площині це ставлення знайшло своє вираження у тезі, яку колишній член «уряду» Стецька сказав полякові. У серпні 1941 українці не мають іншого вибору, як прони́мецька орієнтація. Вона продиктована українськими державними інтересами. [...] Вибір цієї політики став тим більше необхідним, оскільки ставав єдиною основою для будь-якої організації українського суспільства після окупації Галичини німцями. [703]

Ришард Тожецький:

Було багато приватних розмов, часто вони були випадкові. [...] Від цих розмов мало чого можна було очікувати. Однак існували підпільні групи, які вважали, що належна пропаганда та залучення українців до співпраці дозволить розраховувати на їхню лояльність у переломний момент, коли буде розгортатися повстання на кресах. [...] Намагалися використати перші серйозні українсько-німецькі конфлікти у часи війни.

1993

[786]

— **13 серпня 1941**

Львів. У «Львівській газеті» публікується наказ керівника СС і поліції в дистрикті Галичина Фріца Кацмана про те, що 31 серпня буде розформована українська міліція. Замість неї постане Українська допоміжна поліція. [361]

Ксьондз Юзеф Анчарський (пробош парафії в Вишнівчику): Радісна для поляків новина: українська міліція буде існувати ще до кінця місяця. Від першого вересня вже будуть створені німецькі пости, натомість українці можуть утворити лише так звану допоміжну міліцію. Буде більше спокою.

Доброполе

[197]

— Середина серпня 1941

Східна Галичина і Волинь. В багатьох місцевостях все ще існують створенні на початку німецько-радянської війни українські комітети і міліція. З ініціативи німців масово вбивають євреїв (кількість жертв попередніх 153 погромів та масових розстрілів оцінюють в 20–30 тис.). Гинуть також поодинокі поляки. Посеред польського населення панує страх і ходять чутки про те, що після євреїв українці «визьмуться за нас». Поступово контроль над тією місцевістю перебирають на себе німецькі, угорські або ж румунські відділи. Там, де вони появляються, стихають антипольські настрої, що поляки сприймають з великим полегшенням.

[197] [233] [351] [463] [697]

Ксьондз Юзеф Анчарський (пробош парафії в Вишнівчику): На Козаках [Тернопільське воєводство] злочинна рука гайдамаків убила двох поляків, а в Соколівці [те саме воєводство] – сімох. Там мало не загинув ксьондз Гановський; коли вбили сімох його парафіян, священник поїхав з цією інформацією до Львова, звідти його направили до німецької ортскомендатури у Золочеві, яка вислала батальйон німців, оточила село, викрила винних, а польовий суд засудив на смерть сімох українських міліціонерів.

Почапи біля Золочева

[197]

Станіслав Лещинський (мешканець села Гермаківка, Тернопільська область): Того дня ми були впевнені, що вони нападуть на нас. Їхні крики, п'яні обличчя та різне залізччя в руках свідчили про те, що все погано. Було очевидно, що хтось керує цими загонами, що це організовані дії. [...] Ми озброїлися вилами, під рукою сокири і лопати. У разі нападу ми повинні захищатися до кінця, а отже, навіть до смерті. Батько пояснив нам усім, що не буде до нас жодного милосердя, а тому ми не повинні датися їм живими. [...] Ми вже не ховалися у нашій ямі, бо боялися, що вони підпалять оборogi і ми згоримо живцем. [...] Раптом з боку церкви почувся гуркіт і колона зелених мотоциклів зупинилася перед млином. Вони зупинилися, бо дорогою йшла група головорізів напідпитку. З млина хтось крикнув і ті позіскакували з мотоциклів і націлили рушницю на галасливі групи. [...] Банда розбіглася. [...] Ми перевели подих.

[435]

— 28 серпня 1941

Волинь. За указом Гітлера від 20 серпня, німецька влада підпорядковує собі регіон, який входить до Райхскомісаріату Україна. Між Райхкомесаріатом Україна та дистриктом Галичина з'являється щільний кордон. Відтоді добратися на Волинь було простіше з Варшави, аніж зі Львова.

[183] [269] [368] [612] [786]

«Інформаційний бюлетень» (друкований орган Союзу збройної боротьби): Щоб на «спокійну Волинь» не проникали неспокійні, незалежницькі голоси зі Східної Малопольщі, чіткий і міцний кордон охороняє поділ двох провінцій. [183]

— Кінець серпня 1941

Львів. До міста починають прибувати переселені з Варшави офіцери СЗБ. Їхнім завданням є відбудова і реорганізація підлеглих польському уряду військових структур на тій території. [726]

Олевськ. Боровець створює на підпорядкованій собі території Поліську Січ – різновид партизанської квазідержави, зразок якої взято із Української Народної Республіки. Підпорядковується йому, імовірно, близько 2–3 тис. осіб. [496] [614]

— 1 вересня 1941

Дистрикт Галичина. Згідно з розпорядженням командира СС і поліції Фріца Кацмана, остаточно розформовується українська міліція. На її місце створюють Українську допоміжну поліцію, зменшену до 3 тис. службовців. [175] [361] [420] [614] [726]

Гжегож Грицюк:

Поляки з відвертою неприязню ставилися до українських поліцаїв як колабораціоністського формування. Підсилював неприязнь польсько-український антагонізм. Цьому сприяли часті епізоди «демонстративно ворожого ставлення до поляків при одночасній прихильності до українців».

2000

[361]

— 5 вересня 1941

Берлін. На території Райху і Генеральної губернії (з Дистриктом Галичина) німецька влада розпочинає репресивні акції проти ОУН, які спершу охоплювали лише членів ОУН(б). Серед арештованих – сотні активних членів організації (у Львові близько 100). Вони потрапляють до в'язниць або концтаборів. [491] [614] [786]

Володимир Сергійчук:

На жаль, до арештів нацистами українців часто були причетні поляки – ті, хто не допускав навіть права для українців мати свою державність. І ніякі звернення ОУН до керівництва польського підпільного руху не допомагали.

2000

[710]

Ґжеґож Мотика:

Репресії, які спіткали українських націоналістів, поляками сприймалися з прихованим задоволенням і справжнім полегшенням. Побоювання щодо української державності аж ніяк не були безпідставними. [...] Відомі сьогодні плани ОУН(б) дозволяють дійти до висновку, що уряд Ярослава Стецька, якби його визнали німці, поведився б з поляками так само жорстоко, як влада усташівської Хорватії з сербами.

2011

[491]

— 6 вересня 1941

Варшава. Генерал Стефан Ровецький повідомляє прем'єрові Владиславу Сікорському про приземлення радянських десантників. Їх помічено на багатьох теренах. Вони підбурюють цивільне населення на негайні диверсії, посилаючись нібито на генерала Владислава Андерса, який стоїть на чолі Польських Збройних Сил в СРСР.

[323]

— 11 вересня 1941

Варшава. Як пише «Biuletyn Informacyjny», у Львові все ще можна зустріти плакати, які проголошують незалежність української держави, незважаючи на те, що включення Галичини до Генерального Губернаторства «перекреслило надії українців» у цій справі. Створена на місці української міліції поліція поповнювалася поляками. Їх все частіше почали повертати до урядових органів.

[172]

З «Інформаційного бюлетеня» (друкований орган Союзу збройної боротьби): Впадає в око те, що у виборі людей, окупант керується придатністю до праці, а не національністю найнятого працівника.

[172]

Генерал Стефан Ровецький (Головний Комендант СЗБ): Визнавши нечесність українського службовця і торговця, німці допустили польських фахівців до державної служби (податкові управління, пошта, залізниця) і на посади, які вимагають технічної підготовки, скасували монополію українських кооперативів, а самих українців піддали жорсткому контролю.

[269]

— 15 вересня 1941

Дистрикт Галичина. Пік хвилі арештів діячів ОУН у Львові та регіоні. Затримано до 2 тис. осіб. В тому числі – виконувача після арешту Бандери

обов'язків обов'язків Провідника ОУН – Лева Ребета. Його обов'язки переймає Микола Лебець. [420] [614] [786]

Львів. Зустріч Володимира Кубійовича з представником СЗБ у Львові Мирославом Жулавським. Кубійович розглядає варіант, у якому дійшло б до поразки Німеччини на сході одночасно з послабленням СРСР. В такому випадку, на його думку, може з'явитися конфлікт між поляками та українцями як було у 1918 році. Аби цьому запобігти, обидва народи повинні знайти порозуміння в територіальному питанні, ідучи на компроміс. Пропонує кордон по Золотій Липі та Опорі, що передбачало б те, що Львів та нафтове родовище залишаться в Польщі. Щоб уникнути подальших конфліктів, на його думку, безумовно потрібно переселити народи. Пов'язані таким чином держави могли б покластися одна на одну: Польща повернена на Захід, а Україна на Схід. [566]

— 18 вересня 1941

Дистрикт Галичина. Карл фон Ляш заявляє, що «будь-які прояви українсько-польського антагонізму чи навпаки є неприпустимими». Незважаючи на цю заяву, німці свідомо підбурюють політику того антагонізму, підігріваючи його поміж іншим в посадовій площині. Конкуренція в адміністраціях та інших установах, які підпорядковані німцям, стає одним із головних місць національного конфлікту. [726]

З «Інформаційного бюлетеня» (друкований орган Союзу збройної боротьби): Найболючішим для українських активістів було те, що окупаційні війська залучали до співпраці польських чиновників, робітників та службовців. [175]

Стефан Менкарський:

Фактом є те, що губернатор Ляш залучав багатьох службовців – поляків – з Радомського дистрикту, який попередньо очолював. [703]

Анджей Л. Сова:

У цих німецьких припущеннях – принаймні на території дистрикту Галичина – аж ніяк не йшлося про доведення польсько-українських відносин до такої точки кипіння, яка могла б вилитися у відкритий конфлікт, оскільки це поставило б під загрозу сільськогосподарську, промислову та демографічну експлуатацію окупованих територій, яка, особливо у Східній Галичині, була пріоритетною метою німців.

1998

[726]

Ігор Ільюшин:

Більшість інтелігенції, як українського, так і польського походження, співпрацювала з німцями. Серед солтисів, вїтїв і бурмістрів, знову ж таки – чи українських, чи польських – нерідко траплялися люди, які надміру ревно виконували накази окупантів, були заповзятими запроданцями та прислужниками. Вони використовували своє службове становище і завдавали кривди не лише представникам інших національностей, але й часто власним «землякам». Проте, навіть ті українці і поляки, які працювали в окупаційних інституціях від імені патріотичних організацій, намагалися скеровувати діяльність німецької влади на користь своїх «співвітчизників», а з іншого боку – підживлювати недовіру до «чужих».

2001

[368]

— Кінець вересня 1941

Збоїща біля Львова. Відбувається перша конференція ОУН(б). У зв'язку з ліквідацією уряду Стецька та німецькими репресіями, учасники вирішують податися у підпілля, але не входити у конфлікт з німцями і не проводити антинімецьку пропаганду. Натомість хочуть зосередитися на розбудові організаційних структур, проникненні до державних установ, організацій та підприємств в містах і промислових центрах, навчанні діячів, накопиченні озброєння і поліграфічного обладнання.

[368] [491] [496] [614]

— 1 жовтня 1941

Дистрикт Галичина. Рушає польська та українська освіта. Згідно з принципами німецької національної політики, вона опиралася на антиутраквістичний принцип (тобто двомовна школа скасовується). Це має призвести до відокремлення поляків від українців і посилити між ними ворожість.

[367] [710]

— 7 жовтня 1941

Варшава. Комендант СЗБ генерал Стефан Ровецький в тижневому рапорті до Лондону пише, що на Волині уряд і поліція складаються з місцевих українців. Повідомляє також про загальнопоширену ворожість українців до поляків і просить про вказівки, яким чином впливати на національні меншини на тих землях.

[326]

— 18 жовтня 1941

Варшава. Зустріч представництва польського підпілля з офіційним представництвом ОУН(б), українським політичним письменником та експертом з радянських справ – доктором Борисом Левицьким. Він заявляє про бажання до серйозних розмов стосовно спільної політики щодо німців. Шкодує, що «офіційні українські чинники» висловлювалися 100-відсотково за німецьку сторону. В рамках невеликих повноважень, якими його наділено, декларує стримування антипольських настроїв серед українського суспільства, щоб припинилися «ексцеси, яких зараз є багато». Поляки теж мали б зупинити «антиукраїнську агітацію» та підійти до майбутніх переговорів з переконанням, що Українська Держава мусить утворитися, а питання кордонів буде вирішуватися після війни. [329] [566] [614] [786] [790]

Ришард Тожецький:

Вже тоді Борис Левицький представляв дуже помірковане середовище в ОУН.

1993

[786]

— 19 жовтня 1941

Краків. Під час зустрічі з представництвом польського підпілля український політик з Ярославля доктор Олекса Черкавський висловлює позицію – в разі поразки Німеччини – кордон між Польщею та Україною повинен йти по Бугу та Сяну; Польща може компенсувати це за рахунок Німеччини. Компенсацією за Львів, Тернопіль та інші області з переважною більшістю поляків мала би бути Холмщина з Підляшшям і Лемківщина, що за його оцінкою налічує 800 тис. свідомих українців. [329] [566] [790]

Олекса Черкавський (український політик): Для нас немає різниці чи візьмете Ви компенсацію в Німеччини і яку. Можете взяти собі Пруссію, ба більше ми Вам охоче допомогли б, але там, де нас більшість (кордон Сяну, Бугу, Прип'яті), хочемо вирішувати самі. [329]

Львів. Єжи Браун складає візит до Андрея Шептицького як посланець від Польської Підпільної Держави. Представляє пропозицію від делегата уряду Кирила Ратайського і коменданта СЗБ генерала Стефана Ровецького про делегування двох українців до Національної Ради в Лондоні. Проте той відмовляє. [244] [420]

Берлін. Німці висилають арештованих в липні Степана Бандеру, Ярослава Стецька, Володимира Стахів, Романа Ільницького та декількох інших провідних діячів ОУН до концентраційного табору Заксенгаузен. [420]

— 1 листопада 1941

Райхскомісаріат Україна. Владу над Райхскомісаріатом Україна переймає Еріх Кох. Ситуація мешканців тих земель значно погіршується внаслідок запровадженої ним політики жорсткої експлуатації. В міру переймання влади німецькою адміністрацією зазнає ліквідації українське самоврядування. Одним із перших розпоряджень Коха є ліквідація самостійної української преси. Він також закриває школи на зимовий період 1941/42. [786]

Дистрикт Галичина. Тут функціонує 3842 українські початкові школи (в 1933/34 навчальному році на цих теренах існувало 487 чисто українських шкіл та 2138 двомовних), 10 гімназій і 5 педагогічних семінарій. Польських початкових шкіл тут є 720, із них 51 у Львові – хоча з часом їхня кількість збільшується. Одночасно – всупереч антиуукраїнському шкільному закону – в українських школах навчається 21.350 польських дітей, а в польських – 2619 українських. [242] [463] [703]

Стефан Менкарський:

Українці, зазнавши невдачі у сфері суто політичних вимог незалежності, зосередили всю енергію на освітньо-культурному напрямку [...]. Українські зусилля йшли у трьох основних напрямках: 1) отримання якомога більшої кількості шкіл різного типу, 2) скорочення польської освіти; 3) українізація польської молоді. [703]

— 9 листопада 1941

Замойщина. Між 6 та 9 листопада німці проводять пробні виселення перед підготовленою на наступний рік акцією. Її метою є поселення в тому регіоні німців в рамках Генерального Плану Схід. Виселенню підлягає 7 сіл: Гущка-Мала, Гущка-Дужа, Дульник, Високе, Бялобжеги, Бортятичі і Подгущка, загалом 2098 осіб. В той список входить багато українців (а саме мешканців Бортятичів). Польський опікунчий комітет в Замості організовує акцію допомоги для поляків та українців, доставляючи їм провіант, медичну допомогу і ліки. Також доходить до порозуміння між Польським опікунчим комітетом та Українським допомоговим комітетом щодо подальшого проведення спільної акції допомоги. [371] [450] [732]

Анджей Л. Сова:

Спочатку навіть здавалося, що депортації можуть сприяти польсько-українському зближенню. [...] Пізніше, однак, німці виразно надавали перевагу українцям.

1998

[726]

— 15 листопада 1941

Варшава. Комендант СЗБ генерал Стефан Ровецький висилає прем'єрові Владиславу Сікорському повідомлення про стан польсько-українських відносин. Пише, що польське населення в Галичині ослаблене через радянські репресії, експлуатацію та націоналізацію, а в економічному житті домінують українці, що не сприяє покращенню ситуації. При спробі Польщі повернути Галичину потрібно – обмірковує – сподіватися на значну підтримку українців Галичини, які мають зараз в своєму розпорядженні власну, кількісну та озброєну поліцію, а також кандидатів до війська організованих по багатьох спортивних організаціях і підтримку адміністративного апарату. Відділена від анти-польсько налаштованого населення Волинь, на його думку, значно легша для освоєння. Її мешканці менш свідомі, а доробок польського уряду більш позитивний. Битва за Східну Галичину (і можливо Волинь) є дуже реалістичною і проводитиметься у важких для Польщі умовах. Тому потрібно – пише – зробити усе, щоб зменшити шанси на такі зіткнення і принаймні послабити опір і об'єднати собі частину українського суспільства. [329] [726] [790]

Стефан Ровецький (головний комендант Союзу збройної боротьби): [На Волині] ймовірно, із застосуванням певних компромісів, прийнятних для нас, ми б змогли взяти контроль над цією територією без бою.

15 листопада 1941

[329]

— 16 листопада 1941

Волинь. Під натиском німців Тарас «Бульба» Боровець розпускає Поліську Січ, на місці якої починають організовуватися нелегальні партизанські структури, так само налаштовані проти Радянського Союзу та Німеччини. [496] [614]

— Грудень 1941

Район Людвіполя (Жостопільський район, Волинська область). Тарас «Бульба» Боровець починає називати свій партизанський загін Українською Повстанською Армією – посилаючись тим на традиції УНР. Це так звана перша УПА. [496] [726]

— 4 грудня 1941

Москва. Під час візиту генерала Владислава Сікорського підписано радянсько-польську декларацію про дружбу та взаємодопомогу під час війни. [368]

Ігор Ільюшин:

Можна стверджувати, що з грудня Польща та СРСР фактично стали союзниками. Звертаю особливу увагу на цей фактор, оскільки він найбільше спричиняв зростання ворожнечі між українськими та польськими збройними формуваннями і врешті-решт завадив їм дійти згоди.

2009

[368]

— 12 грудня 1941

Варшава. Комендант СЗБ генерал Стефан Ровецький висилає додаткову інструкцію до Округу №3 СЗБ (Львів), у якій пише про спроби налагодження зв'язку зі сторони УНДО, ОУН(б) та українських соціал-революціонерів. Польська сторона має задекларувати забезпечення українцям культурного життя в Польщі і визнати їхні права на існування держави за Збручем, а також підкреслити необхідність співіснування обох народів на одних теренах і загрозу зі сторони Німеччини і Росії.

[786]

— 16 грудня 1941

Краків. Генеральний губернатор Ганс Франк на нараді членів свого уряду окреслює значення українців як «особливо придатних, щоб становити प्रतिвагу в стосунку до поляків». При цьому – підкреслює – існування і підтримка антагоністів не може перетворюватися в будь-які конфронтації, які могли б загрожувати спокою на тих теренах.

[420] [786]

— 22 грудня 1941

Львів. Відбувається чергова зустріч представництва Бюро інформації і пропаганди у Львові Мирослава Жулавського з головою УЦК Володимиром Кубійовичем, яка стосується врегулювання польсько-українських відносин. Кубійович пропонує визначити кордон по лінії Буг-Гнила Липа-Ломниця а також переселення українців та поляків. У випадку згоди польської сторони рекомендує спільно звертисся до німецької влади з таким проектом.

[368] [420] [614]

Ігор Ільюшин:

Прагнення обох сторін виробити платформу спільних дій і таким чином запобігти зростанню українсько-польської ворожнечі, виявилось неможливим. Погіршення становища Вермахту на

Сході перекреслило усі можливості досягнення порозуміння між представниками українського та польського національного руху. [...] Німецькі окупанти розпочали грабіжницьку політику щодо підкорених народів. [...] Не дивно, що в такій ситуації кожен намагався вижити за рахунок сусіда, особливо якщо той був іншої віри та національності.

2009

[368]

— Початок січня 1942

Львів. Українська Інформаційна Служба ОУН(б) пише в Огляді суспільно-політичного життя Західної України за грудень 1941 року про підняття поляками на території Східної Галичини антиукраїнських провокацій і настільки часті доноси, що німецька поліція «уже перестає їм вірити і критично перевіряє кожен донос».

[11]

— 14 січня 1942

Волинь. Німці оголошують інформацію про набір людей на роботу в Райху. Жителі від 14 до 65 років мають зареєструватися в управліннях зайнятості. Кожне село повинне доставити окреслений контингент працівників. Те, хто їде, вирішує місцева влада і працівники управлінь зайнятості. Це спричиняє те, що українці в основному прагнуть виселення поляків, а поляки в свою чергу – українців. До кінця року з Волині виїде близько 100 тис. людей, в тому числі близько 25 тис. поляків.

[242] [368] [491] [496]

— 30 січня 1942

Люблін. За інформацією з рапорту Комендатури Регіону СЗБ Люблін для Головної Комендатури, українці на Люблінщині сприймаються німцями так само погано як і поляки, що має їх підштовхнути до пошуку способів порозуміння з поляками. Подані приклади: архіерей з Холма, який під час промови в Монятичах говорив, щоб «не потрібно розрізняти: той поляк, а той українець», бо «всі повинні один одному допомагати»; український солтис Ярославця на зібранні казав, що «немає ані українців, ані поляків, ані євреїв – усе це зараз християни»; в Тептюкові до табору переселених із Замостя (в листопаді 1941) українці приносять полякам їжу і слова підтримки; українці із Сідлиськ пропонували полякам з Бялобжегів прийняти їх в себе; православний священник із Сідлиськ казав під час похорону: «ми і поляки ділимо одну долю і повинні підтримувати один одного».

[656] [726]

Фрагмент рапорту коменданта Округу Союзу збройної боротьби Люблін: Польська політика, однак, все ж має бути дуже обережною щодо українців. З їхнім лицемірством треба рахуватися. [656]

— 7 лютого 1942

Варшава. В листі Демократичної партії з'являється стаття *Про польсько-українську угоду*. Автор переконує, що з огляду на щоразу більш правдоподібну перемогу СРСР – яка унеможливить створення незалежної України – не можна собі дозволити битву за Львів. Натомість потрібно об'єднати сили. [521]

Уривок зі статті «Про польсько-українську угоду»: Ми будемо прагнути, щоб Польща стала для них батьківщиною, і якщо має дійти до розставання двох народів, то нехай це буде розставання між Норвегією та Швецією. [521]

Ришард Тожецький:

Саме на такому ґрунті народжувалися концепції переговорів про польсько-українські урегулювання. [...] Проте автор згаданої статті також був виразником ілюзорних поглядів, що західні українці, побоюючись приєднання до СРСР, все ж виберуть Польщу.

1993

[786]

— Середина лютого 1942

Східна Люблінщина. Уже два місяці розвивають свою діяльність радянські диверсійні групи, організовані парашутистами, яких скидають на окраїнах німецького фронту. Приєднуються до них солдати Червоної армії, які втекли з військового полону, а також, меншою мірою, мешканці з прокомуністичними настроями (поляки та українці). [223] [46] [879]

Варшава. Створено Східне бюро при Департаменті внутрішніх справ Делегатури уряду. Його керівником стає Александер Звезжинський (голова Національної партії), а заступником – Пйотр Яроцький, прихильник Національної партії. До завдань бюро входить, зокрема контроль суспільного життя на теренах «Східних земель» і створення на тій підставі звітів, висунення пропозицій та зауважень з метою збереження та посилення польського елементу на цій території, надання допомоги усім ініціативам, які можуть зміцнити польську культуру на тих землях, опрацювання зауважень щодо їх потреб після війни в сфері суспільного та економічного життя. [139] [340]

Анджей Л. Сова:

[Бюро] Кероване діячами, які походять з Національної партії, в своїх аналізах репрезентувало безкомпромісну, пропольську позицію, згідно з програмою цього угруповання.

1998

[726]

— 26 лютого 1942

Варшава. «Biuletyn Informacyjny» пише, що польсько-українські відносини в Галичині недобрі – посилюється ворожнеча українського суспільства до поляків. Автор звинувачує українців в тому, що під час співпраці з окупантом вони намагаються пригнічувати польськість, що відбивається на польській освіті, торгівлі та ремеслі. Водночас він зазначає, що німці однаково переслідують два народи, постійно арештовуючи українських діячів і накладаючи величезні контингенти на українське село. Звідти – за його оцінкою – село «швидше за місто набирається розуму» і більше схиляється до порозуміння.

[177]

— Кінець лютого 1942

Львів. Як подає *Короткий інформаційний огляд подій на Північно-Західних українських землях в січні і лютому 1942* (укладений Українською Інформаційною службою ОУН(б), опублікованому у «Віснику УІС»), поляки на Волині проявляють щоразу більшу активність в кожній сфері життя. Прагнуть займати якнайбільше посад, також керівних, в економічних інституціях, зокрема керівних. Таким чином – пише автор – вони отримують можливість звільняти українців та приймати на їхні місця поляків. Щоб усунути українця з посади – зазначає – вистачить зібрати з підписи під декларацією, що нібито він був прихильником ОУН(б).

[8]

— Початок березня 1942

Волинь. В лісах починають з'являтися групи сільської молоді, яка тікала від вивезення на роботи до Райху, а також партизанські групи (комуністичні, Українська Повстанська Армія Тараса «Бульби» Боровця, перша УПА), непов'язані з жодною організацією «дикі» партизани). Бойкот виїздам на роботи – так само як переховування євреїв або ж допомогу партизанам – німці часто карають паціфікацією цілих сіл. Для цього використовують відділи української поліції, яку посилають як до поляків, так і до українців.

[491] [496] [726]

Анджей Л. Сова:

У польській історіографії провину за більшість цих репресій покладали на українських націоналістів. Однак, оскільки, цими діями керували німці, навіть якщо їх виконувала українська поліція, то думка, що відповідальність за них несуть німці, мабуть, виправдана.

1998

[726]

— 14 березня 1942

Львів. Чергова зустріч Володимира Кубійовича з Мирославом Жулавським. Кубійович твердить, що міжнародна ситуація поляків є набагато кращою, ніж в українців, що зобов'язує тих перших зніщувати серйозніші польсько-українські розмови. Висловлює жаль, що з польської сторони «відсутній будь-який тепліший жест щодо України як в лондонській заявах, так і в державній пресі, а також те, що говориться лише про відповідальність українців «за гріхи минулого» і за співпрацю з Німеччиною чи Радянським Союзом, в той час коли «схожі речі робило багато поляків в сторону українців». На думку Кубійовича, необхідно створити ієрархію цілей, з яких найважливішим повинне бути порозуміння поляків та українців і «бажання уникнення боротьби в майбутньому».

[566] [785]

— 17 березня 1942

Генеральна губернія. Частковою ліквідацією гетто в Любліні розпочинається акція «Reinhardt», яка призводить до загибелі 2 мільйонів євреїв Генеральної губернії (з Дистриктом Галичина). Більшість з них німці вбивають газом у Треблінці, Собіборі і Белжеці, частина з них гине під час масових розстрілів. Акцію насамперед реалізують німецькі одиниці, однак нацисти також використовують польську Гранатову поліцію, Українську допоміжну поліцію, а також спеціально навчених з цією метою «людей з Травників». Це були вартівні групи СС, початково набрані для роботи з полонених з Червоної Армії (серед них великий відсоток становили українці), а пізніше також з мешканців Галичини, Поділля і Люблінщини. Знищення євреїв на різних рівнях стосується польського та українського населення і, власне, ангажує його. Деякі допомагають євреям, інші залишаються пасивними свідками, а ще інші доносять на людей, які переховують їх, беруть участь в «полюванні» на ще не зловлених євреїв, вводять їх в оману та грабують нажите майно. [195] [259] [351] [491] [695] [714] [879]

З рапорту з Району АК «Львів»: «Переважає більшість польського суспільства ставиться вороже до євреїв або щонайменше просто негативно. Лише

окремі поляки щиро співчують долі євреїв як добре знаним польським мешканцям і в разі необхідності поспішають їм на допомогу. Найбільш рішучі антисеміти голосно кричать про своє задоволення з приводу ліквідації німцями величезної кількості євреїв. [...] Натомість більшість засуджує жорстокі методи німців і окреслює своє відношення до євреїв словами: добре, що це роблять німці та українці, бо нам не доведеться цього робити. [259] [714]

— 29 березня 1942

Східна Галичина і Волинь. У відповідь на набір українців до Допоміжної поліції, який проводився німцями, ОУН(б) видає інструкцію, де закликає «національну свідому» молодь вступати до її рядів. [420]

— 30 березня 1942

Львів. За наказом німців, Український Центральний Комітет об'єднується з Українським Крайовим Комітетом, який у Галичині виконує подібну роль. Під час з'їзду організацій голова УЦК Володимир Кубійович представляє свій проєкт виселення поляків з Галичини до інших дистриктів ГГ, з одночасним переселенням звідти українців, які зайняли б місця поляків в Галичині. [614] [726] [786]

Володимир Кубійович (голова УЦК): Для поляків це не завдало б шкоди, оскільки польська частина Генерал-губернаторства отримала б значну кількість інтелігенції, а в майновому плані польське населення Галичини мало що втратило б з огляду на більшовицьку експропріацію, і обидва народи виграли б, коли райони зі змішаним населенням зникли і, в результаті чітко визначеного кордону розселення між ними, могли б жити у цілковитій згоді. [379]

— 1 квітня 1942

Варшава. Генерал Стефан Ровецький, Головний Комендант Армії Крайової, повідомляє до Лондона про посилення радянської діяльності десантників та організованих ними диверсійних груп на землях Люблінщини та Келецького краю. Вони намагаються підбурити повстання, яке – підкреслює – «не впливатиме на військові дії, а посприє масовому вбивству». Проводять шкідливу діяльність для цивільного населення та ускладнюють роботу польському підпіллю. У зв'язку з цим генерал Ровецький просить звернутися до Москви, аби припинити цю діяльність. [323]

Генерал Стефан Ровецький (Головний Комендант АК): Наша територія зараз щораз інтенсивніше закидається десантниками. У пошуках їжі вони здійснюють напади на села і невеликі німецькі пости. У відповідь на це, німці висилають карні експедиційні групи, які спалюють села, підозрювані в допомозі росіянам, і повністю винищують їх мешканців. [...] Це викликає паніку в цілій околиці, молодь тікає до лісу, щоб разом із десантниками проводити акцію не стільки диверсійну, як бандитську. В результаті чого гине польське населення. [323]

— Початок квітня 1942

Новий Яричів (Львівський район, Львівська область). Відбувається друга конференція ОУН(б). [568]

З кінцевої ухвали конференції ОУН(б): Ми виступаємо за нормалізацію польсько-українських відносин на даному етапі міжнародної ситуації та війни, у площині незалежних держав, а також визнання права панування українського народу на західноукраїнських землях. Водночас продовжуємо боротьбу проти шовіністичних настроїв поляків та їх апетиту на ті землі, проти антиукраїнських інтриг та спроб поляків опанувати важливі галузі економічно-адміністративного апарату західноукраїнських земель за рахунок усунення українців. [295]

Гжегож Мотика:

Зі сформульованого таким чином тексту виникало, що кожен поляк, який не визнає польсько-український кордон визначений ОУН, автоматично є «шовіністом», хоча було відомо, що проти такого рішення виступали усі польські політичні партії. [...] Це, здавалося б, тривіальне формулювання показує, з яким великим небажанням сприймалося зайняття поляками посад у німецькій адміністрації.

2011

[491]

— 9 квітня 1942

Варшава. «Biuletyn Informacyjny» пише, що на теренах Східної Галичини на даний момент існує 3150 українських загальноосвітніх шкіл, в яких навчається близько 100 тисяч учнів, зокрема польські діти, «позбавлені вивчення рідної мови». Натомість не вистачає українців, які працювали б учителями, що автор статті пояснює «безсумнівним прагненням до легшої праці і легших заробітків в адміністрації, в Українській допоміжній поліції тощо».

В містах – пише далі – українці прагнуть усунути поляків з торгівлі, чому сприяє Союз Українських Купців. [186]

— 29 квітня 1942

Варшава. У виданні АК «Wiadomości Polskie» опубліковано огляд пропозицій щодо ставлення держави до меншин (складений на підставі даних, публікованих у пресі АК): «Стосовно слов'янських меншин спільною характеристикою усіх програм демократичних груп буде тенденція до постійного пов'язування їх з польською державою, забезпечуючи можливість плекати та розвивати власну народну культуру, з єдиним застереженням, аби це було в рамках лояльного ставлення до країни і накладених нею, рівних для всіх, громадянських обов'язків». [523]

— Кінець квітня 1942

Східна Люблінщина. Від березня активізується партизанський комуністичний рух, який складався з радянських десантників, втікачів з таборів для військовополонених (часто осіб української національності, мобілізованих до Червоної Армії), а також місцевих комуністів (поляків та українців). Крім того, її ряди поповнює населення, яке втікало в ліси від німецького терору: поляки, українці, а також (особливо від березня, коли почалася акція «Reinhardt») євреї, які шукали порятунку від смерті. Партизани проводять саботажні акції, напади на табори військовополонених, державні установи, цукрові заводи, млини, молочні ферми, пости польської та української поліції. Також закликають людей до повстання проти німців, що особливо непокоїть польське підпілля. У відповідь на цю діяльність, німці проводять ряд кривавих акцій пацифікації у щонайменше кількадесятьох селах східної частини дистрикту Люблін. Передусім репресії торкаються єврейського населення, але також польських та українських селян. Згідно з польськими опрацюваннями, в тих акціях гине кілька сотень осіб (переважно євреїв). [879]

Замостя. З польської ініціативи починаються розмови АК і ОУН(б), в яких беруть участь: від польської сторони – Ян Туровський, від української – Леонід Лапінський (хороші колеги зі шкільних часів, які довіряють один одному). Лапінський отримує згоду на розмови від Крайового Проводу зі Львова. Вони мають на меті налагодити відносини між польським та українським населенням та інтелігенцією на Люблінщині так, щоб «одні не виступали проти інших в школі, костелі, на різних зібраннях тощо, а натомість зорганізовані українські та польські сили згуртувалися проти німців». Ці розмови мають продовжитися, але вже не вдається до них повернутися. [879]

Маріуш Зайончковський:

Безсумнівно, [...] подію потрібно відмітити як історичний факт, який свідчить про те, що важко було б говорити про спроби порозуміння на сході Люблінщини, якби весною 1942 року поляки допустилися там численних вбивств українців.

2015

[879]

Львів. Українська інформаційна служба ОУН(б) відзначає посилення підпільної та легальної діяльності поляків. Завдяки «гідній подиву народній солідарності», їм вдається успішно допомагати своєму населенню пережити важкі матеріальні умови і голод, а також перейняти важливі органи державної адміністрації, економіки, транспорту і зв'язку. Їхнє ставлення до українців автор оцінює як незмінно «шовіністично-агресивне». Українці для них – пише далі – вважаються більшими ворогами, ніж німці. Тому польська активність спрямована в першу чергу проти них.

[139]

Уривок зі звіту Української Інформаційної Служби ОУН(б) «Суспільно-політична характеристика життя на українських землях за квітень 1942»: Польсько-українські відносини не тільки не змінилися на краще, але й сильно погіршилися порівняно зі станом на другу половину 1941 року. Польська вулиця, як і раніше, має вирішальний голос і вона визначає політичну лінію керівних кіл польського суспільства. В українській справі польська вулиця має просту, нескладну позицію, вбиту їм до голови ідеологами Польщі – «смерть гайдамакам».

[139]

— **Перед 1 травня 1942**

Східна Люблінщина. Німці скидають з літаків листівки польською та українською мовами, в яких дають час місцевому населенню до 18 травня, аби ті повідомили владі все, що знають на тему радянських партизанів, включно з вказівкою на осіб, які їм допомагають. Тих, хто цьому не підпорядкується, чекає експропріація або смерть.

[46] [171]

— **Середина травня 1942**

Набруска (Каширський повіт, Поліське воеводство). Комуністичний прорадянський партизанський загін під командуванням Юзефа Собесьяка «Макса», складений переважно з поляків, який діяв на цих теренах від грудня 1941 року, розстрілює українського солтиса та його помічників. Приводом було видання ними німцям групи радянських десантників, які перебували в селі.

[34] [726]

Анджей Л. Сова:

Фактом є те, що деякі репресивні дії щодо українців, здійснені групами радянських партизанів, обтяжували становище польського підпілля, особливо те, що частина з них виступала «в польській формі, з польськими орлами на шапках». [...] Так було у випадку розстрілу кільканадцяти українських селян у селі Набруска, вже у травні 1942.

1998

[726]

— 16 травня 1942

Варшава. Генерал Стефан Ровецький пише до Лондона про небезпеку з боку радянських десантників на Волині та Люблінщині. Вони провокують польське населення до диверсійних і партизанських виступів, а також організують «банди» з радянських полонених-втікачів, які переховуються в лісах. Долучаються до них, молоді поляки, які тікають до лісу з сіл, пацифікованих німцями. Десантники часто видають себе за польських офіцерів. [321]

— 18 травня 1942

Цешанув (Любачівський повіт, Люблінське воєводство). На чолі філії служби зайнятості стоять поляки: Броніслав Кветньовський і Маріан Цеплий. Як повідомляє місцева делегатура Українського допоміжного комітету, в складених ними списках осіб, які відправляються на роботи до Райху знаходяться практично виключно українці, наприклад, – з Німстова, де поляки становлять 50 відсотків, відібрали за останній час 35 осіб, з них 31 українці. [430]

— 20 травня 1942

Східна Люблінщина. Після того як сплинув час, виділений німцями, для польських та українських мешканців сіл на доставлення інформації про радянських партизанів та осіб, які їм надають допомогу, починається широкомасштабна акція пацифікації спрямована на цивільне населення та охоплювала Грубешівський, Холмський, Красноставський, Замойський і Томашівські повіти. [46] [171] [309] [726]

«**Biuletyn Informacyjny**» (друкований орган Армії Крайової): Після 20 травня почалися німецькі каральні експедиції. Не бої радянських десантів, які ховаються та уникають сутичок з німцями, а набіги озброєних німецьких головорізів на беззахисне польське населення. Німецьку жандармерію підсилюють

українські частини, сформовані з добровольців з-поміж більшовицьких військовополонених. [171]

Уривок оголошення Проводу ОУН: Звірства пацифікації відчують на собі не самі банди, не чинники, які підтримують їх духовно і матеріально, не терени, на яких вони діють, а ні в чому не винне українське населення. [...] В середині травня німці разом з польською поліцією почали влаштовувати облави. [309]

— Після 25 травня 1942

Східна Люблінщина. Продовження акції пацифікації. Німці масово спалюють села, арештовують та розстрілюють підозрюваних у сприянні партизанам, користуючись готовими списками, які складені на підставі доносів. За підготовленими опрацюваннями Української інформаційної служби ОУН, у випадку арештів та розстрілів українців списки складали польські поліцейські і «польські фольксдольче»: «Серед внесених до списків є багато активних українців, тих, які відбирали в поляків школи, церковні маєтки, діячі кооператив та Українського освітнього товариства. [46] [309]

— Кінець травня 1942

Львів. З'являється наказ Крайового Проводу ОУН(б), який, на думку польського підпілля, становить яскравий приклад, що ілюструє «ідеологічний стрибок» всередині ОУН(б) після року від проголошення у Львові *Акту про відновлення української держави*. Попередню декларацію про підтримку Гітлера та ідеї «Нової Європи», частиною якої мала би бути Україна, замінено ідеєю боротьби українського народу власними силами проти усіх сторін поточної війни. Українці так само як інші «поневолені нації», змушені протистояти усякому імперіалізму в загально народній революції. [549] [703]

Стефан Менкарський:

Керівництво ОУН (позбавлене, втім, найцінніших лідерів, в результаті арештів після ліквідації «уряду» Стецька, а також подальших масових репресій [...]) зіткнулося з важким питанням, що дати масам своїх членів після політичного провалу основної програми. [...] «ОУН, – заявлялося, – здобуде Україну, навіть якби довелося боротися проти цілого світу». Надати реалістичності цьому фантастичному гаслу мала концепція союзу з «поневоленими народами сходу». [...] Як бачимо, ОУН після поразки, якої вона зазнала, у своєму бажанні врятувати свої

принципи, повністю відірвалася від ґрунту реальності і зійшла в доктринальну глушину, яка спричиняє кризу довіри серед відданих до тепер цій організації мас і і призводить до втрати серйозності і впливу серед українського суспільства. [549] [703]

Львів. Згідно з *Оглядом соціально-політичного життя на ЗУЗ за травень 1942* (написаного Українською інформаційною службою, опублікованого у «Віснику УІС») діяльність «польського підпілля скерована проти українців в Галичині перейшла від письмової та усної пропаганди (листівки, написи на будинках і парканах), доносів та інтриг в адміністративному управлінні до активних виступів, включно з терором (тут мова йде про вбивство двох осіб в Чортківському районі та однієї – в Бучачі). Також поляки розпускають – пише автор – фальшиві відомості, що нібито настало порозуміння між Бандерою та поляками. [10]

Східна Люблінщина. В тому самому *Огляді* події на Холмщині описані як польсько-більшовицько-німецький терор спрямований на українців. На боці кривдників: 1) «більшовицькі партизанські групи», які складаються з «місцевого польського та комуністичного елемента, більшовицьких полонених-втікачів і скинутих більшовиками десантників-диверсантів» – нападають на українських селян, крадуть в них їжу та запаси борошна, також вбивають українських поліцейських; 2) польська поліція і «польські відділи СС з Любліна, які склалися здебільшого з фольксдойчів» – вказують німцям на найбільш активних і свідомих українських діячів як нібито союзників радянських партизан, також беруть участь в акціях пацифікації; 3) Німці – здійснюють пацифікацію невинного українського населення, незважаючи на те, що – пише автор – воно не має жодних зв'язків з радянською партизанською діяльністю, жоден українець також їй не сприяє. За поданою в рапорті статистикою, на 20 спалених німцями сіл лише 3–4 були польськими. Це має доводити те, що акція мала виключно антиукраїнський характер. [11]

Маріуш Зайончковський:

Обидві сторони [АК і ОУН(б)] сприймали окупаційну реальність на цих територіях в етнічних категоріях. Говорячи про жертв німецьких репресій [...] вони думали головним чином про власне населення, тобто про етнічних поляків чи українців. Що відрізняло український погляд від польського, так це приписування ОУН(б) польській «гранатовій» поліції та фольксдойче Познанського воєводства і Верхньої Сілезії співучасті в німецьких акціях пацифікації, що насправді не можна виключати.

2015

[879]

— 16 червня 1942

Грубешів (Люблінське воєводство). За ініціативи колишніх офіцерів УНР створюється перший на Люблінщині відділ української самооборони, під назвою Холмський Легіон Самооборони. Його метою є забезпечення безпеки українського населення у зв'язку із посиленням небезпеки з боку радянських партизанів. Відділ початково налічує 20 осіб. [5] [726] [879]

Маріуш Зайончковський:

За словами українського історика Андрія Боляновського, повстання Легіону пов'язане з потребою захисту Українського допомогового комітету та інших українських інституцій в Грубешові через «терор з боку польських боївок». Проте зваживши те, що до травня 1942 – що підтверджують документи Представництва УЦК в Любліні – на теренах Люблінського дистрикту від рук польського підпілля загинуло, найімовірніше, 8 українців, з чого у Грубешівському повіті – 2 [...], тому доречність тієї аргументації досить сумнівна.

2015

[879]

— Кінець червня 1942

Львів. Провід ОУН(б) видає брошуру, в якій чітко висловлюється проти створення – в рамках організації – партизанських загонів. Вважає, що партизанський рух принесе лише криваві жертви, якими скористаються «агенти Сталіна і Сікорського». Провідник ОУН(б) на Волині Дмитро Клячківський «Клим Савур» видає інструкцію, в якій закликає до внутрішньої консолідації і застерігає не дозволити спровокувати відкритий бій. Діяльність ОУН(б) концентрується на організаційній, пропагандистській і навчальній діяльності. До організації долучаються сотні нових членів та прихильників. Агітатори проводять по селах заняття з політики, ідеології, історії, навчають націоналістичного декалогу, а також проводять військові навчання. [491] [496]

Уривок з листівки Проводу ОУН(б): Не партизанка сотень чи навіть тисяч, але національно-визвольна революція мільйонів принесе свободу. [53]

Східна Люблінщина. *Огляд суспільно-політичного життя за червень 1942* відзначає подальший розвиток радянського партизанського руху (так званих «польсько-більшовицьких банд»), який явно обертається проти національно свідомих українців (особливо націоналістів), ліквідовуючи найактивніших діячів. [9]

— Початок липня 1942

Львів. Центральний Провід ОУН(б) скеровує на Волинь посланця, поручник Василя Івахіва, з повноваженнями для прийняття контролю над самоствореним «диким партизанським рухом». Він отримує посаду Крайового військового референта ОУН на Північно-Західних українських землях (Волинь і Полісся). З проведеної ним інспекції випливає те, що підтримка населенням бандерівців слабне, щоразу частіше про агітаторів ОУН зневажливо говориться «апостоли», тобто такі, що можуть лише говорити. «Низи» організації – особливо молодь – хочуть організувати партизанську активність та битися.

[491] [496] [568]

— 4 липня 1942

Львів. Згідно з повідомленням офіцера Армії Крайової підпоручника Януша Войтовського до Делегатури Уряду, 96 відсотків політично свідомого польського суспільства в місті живить щоразу сильнішу ворожість стосовно до українців. Не має на це впливу ані ступінь освіти, ані політична орієнтація.

[472] [786]

Уривок із рапорту Армії Крайової: Завзято обговорюються способи викорінення української «меншини» після успішного завершення війни. Найпопулярніша концепція – передати їх більшовикам. Часто з'являються більш радикальні ідеї, і на їхньому тлі у безмежній наївності місцевої політичної думки зароджується така комбінація: поляки не повинні оскверняти себе українською кров'ю, адже для цього маємо радянських союзників. Тримісячна окупація Східної Малополющі цим союзником повинна ліквідувати українське питання в Малополющі на майбутнє.

[472]

Ришард Тожецький:

Ця думка перебільшена, але такі настрої панували.

1993

[786]

— 15 липня 1942

Варшава. В прийнятому штабом Армії Крайової на час загального повстання плані диверсії в Львівському окрузі рекомендується, аби дії, які мають на меті переривання залізничного та дорожнього руху зі Сходу на Захід, проводилися в місцях великих скупчень українського населення і в той час важливо не говорити польською мовою.

[726]

— 17 липня 1942

Волинь. У світлі опрацьованих німецькою службою рапортів щодо діяльності польського підпілля, конспіраційна діяльність поляків концентрується на: 1) вступі до утворених німцями органів влади, отриманні довіри їхнього керівництва і непомітному схиленню німецької влади до корисних для поляків дій та рішень; 2) допомозі іншим співвітчизникам в потраплянні до німецьких інституцій; 3) підбуренню недовіри німецької влади до українців та захоплення до репресій.

[368]

— Кінець липня 1942

Львів. У виданому Проводом ОУН(б) повідомленні, розвиток подій на східній Галичині представлений так: взимку радянська влада масово скидає десантників, які починають утворювати малі групи на теренах Холмщини і Підляшшя. В той самий час появляються «польські банди», члени якої під час нападів «намагаються говорити ламаною російською мовою». Ці всі групи з'являються виключно на українських або мішаних територіях – ніколи на корінних польських. У відповідь на «появу польських банд», німці розпочинають арешти осіб, які в 1939 підтримували більшовиків. В другій половині травня німці разом з польською поліцією направляють облави «на ті банди», палять українські села і розстрілюють людей на підставі доносів польської поліції – яка завжди вказує на «найбільш свідомих українських громадян». Це не стримує «банди», які нападають на цукрові заводи, млини і пости української поліції – інколи вбиваючи українських поліцейських. Автори роблять висновок, що ті події насправді є «польським повстанням», організованим урядом в Лондоні у співпраці з Москвою. Дискусії щодо нього, на їхню думку, проводилися вже у грудні 1941. Воно мало відкрити третій фронт в тилу німецької армії. Польський уряд ставився до цього, ніби не дуже охоче. Побоювався спрямованої в польське населення кривавої відплати від німців – яка принесла б безсенсовні втрати і підірвала би довіру до підпільної держави. Тому пішов на компроміс, а саме – розвиток партизанської акції на теренах, заселених українцями, щоб зосередити на них репресії окупанта. У свою чергу, німці – продовжують автори – досконало знали про ті плани, але використовували «польсько-більшовицький партизанський рух» як привід для знищення «фізичної субстанції українського народу».

[309] [879]

Уривок з оголошення Проводу ОУН(б): Те, що тут зараз відбувається, показує якусь неймовірну картину польсько-більшовицько-німецької змови з метою ліквідації України. Ми не закликаємо сьогодні до відплати, тому що усвідомлюємо, чим це може закінчитися у теперішній момент. Але якщо гнобителі думають, що так нас знищать, то вони помиляються. Багато разів

нищили нас вогнем і мечем, але ми вистояли і зміцніли. І зараз ми теж стаємо сильнішими. [309]

— 6 серпня 1942

Люблінщина. «Wiuletyn Informacyjny» повідомляє про поширення діяльності «диверсійно-бандицьких угруповань». Лише на території 5 гмін Томашівського повіту протягом місяця стається 40 більших нападів зі зброєю в руках. Ці угруповання грабують, вбивають і здійснюють насилля. [185]

Анджей Л. Сова:

Дуже ймовірно, що значна частина жертв з цих територій, відповідальність за загибель яких українська сторона поклала на польське підпілля, була спричинена бандитськими нападами. Характерно, що у внутрішніх оцінках, тобто не розрахованих на пропагандистський ефект [...], українська сторона відповідальність за терор щодо свого населення покладає не лише на польське підпілля, а й на «комуністичні і єврейські банди». Загалом, однак, вона прагнула звести всі злочини до зручного для неї польсько-українського конфлікту.

1998

[726]

— 20 серпня 1942

Гміна Людвін (Любартовський повіт, Люблінське воєводство). У відплатній акції, пов'язаній з діяльністю партизанів, партизан, німці розстрілюють 18 осіб, в тому числі, найімовірніше, українців з Дратова, Людвіна, Рогізна та околиць. [879]

Маріуш Зайончковський:

Важливо, що вбивство українських селян у документах УЦК приписують польському підпіллю.

2015

[879]

— 25 серпня 1942

Варшава. Аналіз плану діяльності під час загального повстання для Львівського округу Армії Крайової передбачає ведення битв за Львів, Жовкву, Раву Руську, Самбір, Дрогобич, Борислав і Стрий, а також опанування усього нафтового родовища. Завданням розвідки має бути відстеження поглядів та намірів українців. [726]

Львів. За повідомленням ОУН(б), до Львова скеровують товари, польські фірми і кадри з Кракова та Варшави, щоб «розширити стан польської власності». Протягом зими і весни полякам вдалося зайняти усі важливі відділи державної адміністрації, транспорту, зв'язків та комунікації, фінансів та економіки. В їхніх руках також опинилися *Liegenschaft-u* (націоналізовані земельні ділянки). [420]

— 31 серпня 1942

Східні райони Волині. Протягом літа селяни здійснюють поодинокі вбивства поляків та німців, які працювали в німецькій аграрній та лісовій адміністрації. [85] [614]

Петро Мірчук:

Попри інформаційну діяльність ОУН, українські селяни бунтують то тут, то там проти німецького утиску: у селі Піддубці на Поліссі під час роботи вони накинулися на чотирьох польських прислужників, які знущалися з них, і розірвали їх на місці. На фільварку недалеко Сарн селяни доведені до відчаю утисками кинулися з сокирами на німецько-польських прислужників і зарубали не тільки директора «лігеншафту», а й усіх його помічників.

1953

[85]

— 8 вересня 1942

Варшава. Генерал Стефан Ровецький в операційному рапорті прем'єру Владиславу Сікорському представляє план загального повстання. Серед ворогів, з якими доведеться зіткнутися під час повстання, на третьому місці вказує українців. Передбачає, що вони прагнутимуть зайняти владу на території по лінії Бугу і Сяну, маючи перевагу в тому, що поляки в той час будуть «вирішувати німецьку справу» на своїй етнічній території. Такі міста як Львів будуть змушені захищатися власними силами і тримати оборону навіть протягом декількох тижнів, після чого можна буде прийти їм на допомогу. Звідти – підсумовує – появляється необхідність зберегти, за допомогою політичних засобів, нейтральність хоча б частини українців (наприклад, на Волині). [328] [726]

— Середина вересня 1942

Волинь. Німецька пацифікація сіл (польських та українських) набирає все більшої сили у зв'язку зі збільшенням активності радянських партизан. [206] [491] [726]

— 19 вересня 1942

Дрелів. (Радинський повіт, Люблінське воєводство). 40 мешканців гине в акції пацифікації, здійсненій німцями у відповідь на підтримку радянської партизанської групи. 15 з них це українці, а 25 – євреї. Також німці арештовують 57 українців та одного поляка. [879]

Командир жандармерії в Дистрикті Люблін (учасник пацифікації Дрелова): Поляки звинувачували українців, а українці поляків в тому, що підтримують бандитів.

Біла Підляська, 20 вересня 1942

[206]

— Початок жовтня 1942

Львів. На першій конференції військових референтів ОУН(б) (з Галичини і Волині) одноголосно визнається потреба створення сил збройної організації. По-перше, це є відповіддю на прогнози, які стосуються поразки Німеччини і повернення радянської влади, по-друге, на ситуацію на Волині та Поліссі. Там посилюється німецький терор, діяльність радянських партизан та активність польського підпілля. Щоразу сильніше тиснуть на керівництво ОУН невеликі збройні групи, які там утворюються з весни (часто виконують функцію місцевої самооборони). Присутній на конференції військовий референт Північно-західних українських земель (ПЗУЗ), Василь Івахів, заявляє, що у разі відхилення вимог кадрової допомоги для тих груп «Волинь відмовиться від підпорядкування Командуванню». Формується 3-особова комісія, яка два наступні місяці працюватиме над тезами, на яких має опиратися військова діяльність ОУН(б). [54] [491] [496] [568] [853] [879]

Василь Івахів (учасник конференції військових референтів ОУН(б)): Давайте створимо повстанчу армію! [...] Будуть збройні сили, тоді не тільки поляки, а й німці почнуть боятися нас. [54]

— 9 жовтня 1942

Варшава. В наказі Армії Крайової для Тернопільського округу прописано те, щоб в період планованого повстання проти німців проводити диверсійні акції подалі від обласних центрів та більших населених пунктів, особливо, тих, які заселені поляками: «Тут йдеться про те, щоб ввести ворога в оману, що диверсійні акції проводять українці. Диверсійні групи під час акцій можуть говорити українською мовою». [650] [726]

— 10 жовтня 1942

Варшава. Черговий наказ для Тернопільського округу Армії Крайової зобов'язує опанувати також Золочів, Бережани і Чортків. Щоб запобігти виступам українців, а принаймні сповільнити їх, усі їхні керівники мають бути «знешкоджені», тобто ізольовані. Польські групи повинні їх арештувати і випровадити з сільських околиць до міст як заручників. [491] [726]

— 29 жовтня 1942

Варшава. «Biuletyn Informacyjny» оцінює, що польські справи на Волині «йдуть непогано». Цьому сприяло те, що окупант відділив її від Галичини; це підкреслило відмінність Волині, що зазначалася ще перед війною. На думку автора статті, вдається простежити в українцях «очікувальну позицію щодо поляків» і небажання ангажуватися проти них, «як це має місце в Галичині». Водночас останнім часом помітно посилюється життя поляків на Волині, також покращується їхній психічний стан. [181]

«Biuletyn Informacyjny» (друкований орган АК): Польські діячі усвідомлюють значення українського питання на Волині, де в першу чергу буде застосовано часто підкреслювану ідею нової організації життя, заснованої на співпраці національностей у державі. [181]

— 31 жовтня 1942

Краків. Представник ОУН(б), Володимир Горбовий, в розмові з референтом у національних справах при Делегатурі Уряду РП на Батьківщину, Станіславом Пйотровським, заявляє, що поляки не повинні розмовляти з Кубійовичем, бо УЦК, який співпрацює з німцями, є лише «формою без змісту», а його голова тримається на посаді «для прикриття позору», тому і не має впливу на власне суспільство. Для Горбового змістом українського життя є ОУН(б), що діє в підпіллі. Польща, на його думку, може повернути втрачені колись на заході землі і посунути кордон аж до Одри, а далі спільно з Чехословащиною, Україною і Росією створить потужний слов'янський мур проти німецького експансіонізму. Сама Польща з Чехословащиною, без України, не зможе протистояти німецькому тиску. Заради рівності та справедливості польська держава мусить посунути свої східні кордони. У відносинах між слов'янськими народами слід керуватися принципом етнографічної більшості. На думку Горбового, поляки слушно домагаються повернення Сілезії – незважаючи на те, що більшість міст заселена німцями – той самий принцип повинен стосуватися Галичини та Волині. [21] [269] [338] [420] [566]

Генерал Стефан Ровецький (Головний Комендант Армії Крайової): Ті розмови [восени 1942] не дали позитивного кроку вперед, обмежуючись головним чином лише підкресленням антинімецьких настроїв. Давня неприязнь до поляків змушує українських співрозмовників шукати способу обійти єдину реальну можливість – безпосереднього порозуміння з нами. [...] Свою політику [українці] ґрунтують на фікції існування сорокамільйонного світового народу. [...] Ставлення до поляків позначене зневірою і недовірою, коли йдеться про дотримання обіцянок. Висунуте поляками гасло: «За нашу і вашу свободу» – трактують як фразу, що прикриває анексієні наміри. [269]

— Початок листопада 1942

Полісся і Волинь. На південь від Прип'яті прибувають два великі радянські партизанські з'єднання, під командуванням Сидора Ковпака і Александра Сабурова. З тим фактом пов'язують значну інтенсифікацію та консолідацію діяльності комуністичного партизанського руху на Волині та Поліссі. До радянської партизанської структури долучаються групи, які повстали раніше під проводом поляків: Юзефа Собесьяка «Макса», Яна Бужинського і Роберта Сатановського. [242] [388] [491] [496] [614]

Володимир Бонусяк:

В тих групах перебували також поляки, яких в 1942 році від українців могли захистити лише радянські партизани. Тому для поляків вони ставали справжніми союзниками в боротьбі чи навіть просто в обороні перед українськими націоналістами.

2022

[242]

— 5 листопада 1942

Львів. Українці з ОУН(б) розкидають листівки, написані польською мовою, із закликом до повстання проти німців. Також раніше проводять ряд нападів на німецькі магазини, прикидаючись поляками і розкидаючи антинімецькі польськомовні листівки. [361] [420] [491]

— 11 листопада 1942

Львів. У зв'язку із розкиданими 5 листопада провокаційними листівками, у ранішні години німці арештовують близько 70 поляків, в тому числі 15 лікарів. У деяких з них з'являється думка, що проскрипційні списки подали німцям українці. У відповідь на це, контррозвідка Армії Крайової

починає укладати список тисячі потенційних заручників з осіб української національності.

[361] [420]

— 12 листопада 1942

Варшава. «*Biuletyn Informacyjny*» оцінює, що становище поляків у Східній Галичині покращується, поміж іншим, завдяки приєднанню території до Генеральної Губернії. Автор статті із задоволенням говорить, що поляки набираються сили і витісняють українців «б'ючи їх фаховою підготовкою та ініціативністю». У ставленні поляків до українців, на його думку» вдається помітити «посилення бажання до лояльної співпраці з лояльними українськими елементами», але в майбутньому вони домагаються покарання для тих, хто співпрацював з Радянським Союзом і Німеччиною. Німецькі репресії українського населення, а також провал проекту побудови української держави спричиняють – пише далі – масову втрату підтримки для українських націоналістичних політиків і поворот до поляків.

[173]

«*Biuletyn Informacyjny*» (пресовий орган Армії Крайової): Український та російський селянин однаково ненавидять німців як і власних «гнобителів» – вїттів і міліцейських. Селянин охоче звертається до поляків (польською), прагне змін і відповідного співжиття з поляками. Охочіше звертається до чиновників-поляків, ніж українців, «знімає перед ними капелюха». [...] в розмові з поляками користується польською мовою. Передбачає поразку Німеччини, впевнений в ній і вже несміливо бурмоче про Польщу. Несміливо – бо трохи боїться поляків. Може, будуть бити? Тому ми повинні докласти зусиль для демократичного правосуддя, рівних прав і поваги приватної власності.

[173]

— 14 листопада 1942

Обірки (Луцький район, Волинська область). За наказом німців, українські поліцейські проводять дводенну паціфікацію села. Німці, які спостерігали за акцією, розстрілюють 53 мешканців – поляків.

[505] [726]

Анджей Л. Сова:

У різних дослідженнях ця подія дуже часто згадується – однак здається, безпідставно – як перше масове вбивство на Волині, скоєне українськими націоналістами.

1998

[726]

Львів. Німці, довідавшись, що листівки від 5 листопада були українською провокацією, випускають на волю частину арештованих 11 листопада поляків і арештовують залучених до цього українців. [420] [491] [496]

— 21 листопада 1942

Луцьк. Казімеж Банах обирається окружним делегатом до Уряду Речі Посполитої. Збирає навколо себе групу пропольсько налаштованих українців, які за польської фінансової та технічної підтримки починають видавати підпільну газету «Селянин», а також планують створити Український Волинський Комітет, з виданням загальноукраїнського характеру. [305] [566] [614]

Замостя. У вказівках щодо виселення польських землевласників, опрацьованих замойською філією німецької Централі у справах переселення, передбачається, що українці, які можуть довести свою українськість, «підлягають спеціальному трактуванню і не можна трактувати їх так, як поляків». [862]

— 22 листопада 1942

Львів. На думку Комендатури АК Округу III українці з ОУН(б) рішуче налаштовані битися з поляками, навіть, якщо це мала б бути програшна битва. Сам факт початку боротьби мав би допомогти українцям усвідомити їхню національну ідентичність, розбудити патріотичні почуття й увійти до пантеону легенд, які будуть підтримувати національний дух. Більше того, змусив би світ зайнятися українською справою після війни. На думку Комендатури, українці не бояться наслідків програшу, тому що будь-які переселення або ж інші переслідування українського населення польською державою є нереальними. В тому самому документі вміщені спостереження, які стосуються польських та українських впливів у Східній Галичині: в державній адміністрації українці постійно витісняють поляків, хоча ще не становлять більшості; в управлінні залізниці, пошти, телеграфу польські сили переважають, особливо на вищих посадах; в управлінні пошти поляки становлять 80 відсотків, українці – 10 відсотків; в управлінні лісами в польських руках знаходяться надлісництва та лісництва, нижчі посади віднедавна займають українці; в органах самоврядування домінують українці; у Львові в управлінні праці біля німців знаходяться виключно українці, які використовують це, відсилаючи на роботи до Райху в основному поляків; поліція, окрім Кгіро, виключно українська (4 тисячі членів), залізнична поліція змішана, з перевагою українців; тільки у Львові пожежна служба – в основному польська; керівництво економічних та освітніх відділів належить до УЦК. [420] [786]

Люблін. Голова СС і поліції в дистрикті Люблін Оділо Глобочнік зазначає в наказі, що українці «переселені» на відміну від «виселених» поляків. Саме переселення повинне проводитися з допомогою українських перекладачів, членів українських допомогівих комітетів, а також української поліції. Українці мають отримати чотири години на завантаження речей в той час, коли виселення поляків не повинні перевищувати однієї години. Потім колона під наглядом українських поліцейських має переміститися до села в Грубешівському повіті, звідки виселено поляків. Там мають отримати ділянку землі і худобу. [697] [862]

— 27 листопада 1942

Замойщина. Починається перший етап німецької акції виселення на Замойщині. [879]

— Кінець листопада 1942

Варшава. Працівник Бюро інформації та пропаганди Болеслав Ґалінський складає план пропаганди стосовно українського питання як основу для окремих центрів БП. Пропаганда, скерована на українців, повинна призвести до послаблення польсько-українського антагонізму і звернення української ненависті в бік Німеччини і СРСР. Має опиратися на чотири стовпи: 1) доведення марності та шкоди співпраці з німцями; 2) нагадування про радянську небезпеку; 3 і 4) переконування у відсутності перспектив для самостійної української держави і користь, яку принесе українцям співпраця з Польщею в рамках центральноєвропейської федерації. Працівникам української адміністрації потрібно доводити, що «німці уже програли війну», німецьких союзників переможці англосакси безжалісно покарають, ніхто за них не заступиться, проте ще є «час на виправлення і відкуплення гріхів». На Волині потрібно особливим способом підкреслювати позитивний доробок польського управління, а також те, що українському населенню ніколи не було так добре, як під час 20-річного польського правління. На Холмщині навпаки – потрібно уникати посилення на доробок польського правління, натомість опиратися на сильне змішування поляків та українців. Метою скерованої на поляків пропаганди має бути «усунення виявів ненависті стосовно до українців, переконування в користі порозуміння з українцями, створення атмосфери спокою, але не зневіри». Потрібно доводити, що порозуміння з українцями корисне для поляків – особливо, якщо вони хочуть уникнути захоплення Волині та Галичини СРСР, що поляки не втратять свого стану власності, а винні в антипольських ексцесах і так будуть покарані. Натомість повинні бути свідомі того, що українцям, які «є чисельним народом, здібним і молодим», варто забезпечити усілякі свободи національного, релігійного, культурного та економічного

розвитку, аби сприймали Польщу як справжнього союзника. Потрібно рішуче виступати проти усіляких екстермінаційних помислів, також підкреслювати те, що асиміляційна політика, кантональна концепція (поділ країни на кантони, за зразком Швейцарії), а також ідеї виселення є неможливими, небезпечними, а «в майбутній Європі – немислимі».

[829]

З плану Бюро інформації та пропаганди – аргумент пропаганди за кордоном: Створення української держави на Східних Кресах не заспокоїло б нічийх прагнень, призвело б до заснування слабкого утворення, нездатного до самостійного життя під жодним поглядом, фактор постійного неспокою та інтриг.

[829]

З плану Бюро інформації та пропаганди – аргумент пропаганди для українців: Польсько-український конфлікт не дасть українцям незалежності, [...] натомість створить зручний для Росії мотив для вторгнення і ймовірного захоплення. Для Польщі – це загроза втрати частини території, для українців – це загроза остаточної катастрофи.

Львів. Пйотр Яроцький (заступник керівника Східного Бюро) готує розлоге опрацювання, яке містить його «погляд на питання Східних Земель». У висновках формулює наступні твердження: 1) жодна з частин розколотої ОУН не може входити як партнер до будь-яких угод, розмов чи переговорів з польською владою ні зараз, ні в майбутньому; 2) потрібно рахуватися з опором, а передусім з непередбачуваністю ОУН(б) в момент повернення польської влади на територію Східної Галичини; 3) треба постійно брати до уваги, що ОУН, окрім нинішньої антинімецької позиції, може знову змінити свої погляди під впливом кон'юнктури.

[549]

Краків. Український народний діяч з Підляшшя на сторінках газети «Краківські вісті» (органу преси УЦК) скаржиться на наслідки масового відпливу українського національного активу, який відбувся разом з німецькою агресією на СРСР і перенесенням політичного життя українців назад до Галичини. У результаті цього національне життя українців дистрикту Краків та Люблін завмирає. «Підляшшя докладає героїчних зусиль, аби рятуватися перед наступом польського елемента, який вже протягом двох років атакує кожен проблиск нашого існування. Ще в 1941 році до шкільного інспектора приходили делегації селян, які просили українських шкіл, сьогодні ж ті самі люди не прийняли до села українського вчителя, а дітей посилають до польських шкіл».

[726]

Варшава. Селянська партія формулює два шляхи вирішення української проблеми в майбутній польській державі. Надається перевага створенню форми самоврядування, яке діятиме подібно до системи Швейцарії або Сполучених

Штатів, якщо українське суспільство висловить бажання спільного розвитку Польської Держави як її громадяни. «На згаданій території населення руського походження мають бути наданні рівні права співспадкоємця та співгосподаря тих земель, базуючись на принципах мирного співжиття, лояльної співпраці та виконання усіх громадянських прав за умови визнання польської державності як власної та єдиної державності». У разі переваги відцентрованих тенденцій, потрібно поділити Волинь та Галичину і створити автономну українську провінцію, яка не ідентифікує себе з польською державністю. [869]

— 4 грудня 1942

Львів. Німці арештовують Івана Климів (офіцера зі спеціальних завдань при референті з військових справ ОУН(б)), Ярослава Старуха (референта з пропаганди ОУН(б)), Дмитра Гриця (керівника військового штабу ОУН(б)) і кільканадцять інших провідних діячів ОУН(б). Після краху уряду Стецька німці постійно переслідують, арештовують і часто розстрілюють діячів ОУН різних рангів – від Центрального Проводу до звичайних членів. Унаслідок трьох хвиль арештів: у вересні 1941, весною 1942 та в грудні 1942 – арештовано 80 відсотків керівної сітки ОУН(б), включно із провідниками і зв'язківцями. [420] [463] [496] [784] [786]

— 6 грудня 1942

Львів. У статті, опублікованій в органі преси Армії Крайової «Biuletyn Ziemi Czerwieńskiej», антагонізм українців до поляків представлений як односторонній і недалекоглядний. Українські війти та інші представники влади, які мають вплив на рівень контингентів, обвинувачуються в свідомому знищенні поляків за допомогою накладання на них більшого тягаря контингентів, ніж на українців. «[Польська] держава не зможе однаково ставитися до поляків, які страждали і боролися, та українців, які ті страждання завдавали. Відплата наступить, так як того вимагає почуття справедливості і буде залежати від ступеня провини. Це єдине, на що зараз українці мають вплив». [415]

— 8 грудня 1942

Дистрикт Галичина. Кількість, вивезених з 19 березня 1942 року євреїв до табору смерті в Белжеці, становить близько 250 тис. Більшість транспортів припадає на період від серпня до листопада (серпень – 14 транспортів, 80 тис.; вересень – 11 транспортів, 55 тис.; жовтень – 9 транспортів, 34 тис.; листопад – 14 транспортів,

36 тис.). Тим часом в масових екезеуціях на місці додатково гине близько 80 тис. євреїв. На теренах дистрикту залишається 161 тис. з 500–540 тис. євреїв, які мешкали на території Галичини влітку 1941 року. [421] [857]

Волинь. Починаючи з 1941 року німці – використовуючи також українських поліцаїв – розстрілюють 200 тис. євреїв. [695]

Гжегож Мотика:

Повне винищення, майже з дня на день, цілої національної групи, віддавна вписаної в історію тих земель, мусило відбитися на моральності суспільства. Винищення євреїв так само, як раніше радянські депортації, показувало, що можна усувати великі групи людей, ламаючи фундаментальні принципи моралі.

2011

[505]

— **13 грудня 1942**

Волинь. Командир одного з радянських партизанських загонів, Александр Сабуров, повідомляє командуванню про позитивне ставлення польського населення до радянських партизанів: «Лісничий Рокитнянського району Рівненської області, Стромський, звернувся до наших партизанів із заявою: «Дайте нам командирів, у нас вже є зброя і готові люди, приєднаємося до партизанських відділів». [27]

Володимир Трофимович:

Існування добрих стосунків між радянськими партизанами і місцевою польською меншиною значно ускладнювало ситуацію на західноукраїнських землях, бо їхня співпраця поглиблювала українсько-польський конфлікт. Оскільки українське населення не схвалювало радянську владу, більшовики намагалися використати польські колонії і села як бази для партизанських операцій, за які потім несла відповідальність місцева українська більшість. Це одна з причин конфлікту на Волині.

1999

[789]

— **16 грудня 1942**

Озірці (Костопільський район, Волинська область). Німці з українською поліцією оточують село, блокуючи усі дороги для втечі. На поле під лісом виганяють польських та українських мешканців та розстрілюють 360–380 осіб. Це є відповіддю на смерть кількох німців, які день перед тим загинули

в організованій загоном радянських партизан, на чолі з полковником Дмитрієм Медведевим, засаді в сусідньому лісі. [661] [713] [726]

— Перед 23 грудня 1942

Варшава. Для конфронтації німецької акції виселення на Замоїщину, Командант Армії Крайової генерал Стефан Ровецький скерує акції чинного опору і диверсії на теренах Люблінщини. [333]

— 24 грудня 1942

Варшава. «Biuletyn Informacyjny» повідомляє про чергові переслідування німцями українців Галичини – лише у Львові кількість жертв останніх арештів і екзекуції мала сягати 200 осіб. Автор виражає надію на те, що ці репресії призведуть до відвернення від німців тої частини українського суспільства, яка ще до того моменту співпрацювала з ними, і що вона звернеться до польського суспільства. Тривога за польську державу – пише – змушує сьогодні брати в опіку усіх її переслідуваних мешканців, незважаючи на національність. Проте ті, що у вересні 1939 року виступили проти Польщі, а потім співпрацювали з гітлерівцями, будуть змушені «понести заслужене покарання». [176]

Львів. «Biuletyn Ziemi Czerwieńskiej» пише, що українці на фоні інших слов'янських народів вирізняються особливим світоглядом, з якого не випливає «жодна провідна конструктивна політична ідея», оскільки в ньому домінує ненависть до усіх, «а найбільше до Польщі». Цей світогляд справляє, що вони нездатні до будь-якої співпраці і співжиття, «без візії радості творення і культури». Цей світогляд неморальний і передовсім нереалістичний, тому що «політичний реалізм завжди ставить українців поруч із Польщею». Маючи бажання на будь-який шанс політичного існування, українці повинні зрозуміти власні політичні помилки – і «спокутувати провину за злочини і проступки, скоєні проти Польської Держави і її громадян». [520]

Ришард Тожецький:

Ця своєрідна лекція моральності в політиці, коли ототожнюються поняття: нація = національний рух = крайній націоналістичний рух, промовисто характеризує спосіб мислення не лише представників суспільства цих територій, але й керівництва підпілля. Інакше стаття, про яку йде мова, не з'явилася б у цьому журналі.

1993

[786]

Замойщина. Закінчується перший етап німецької акції виселення, реалізованої в рамках Генерального плану Ост. Починаючи з 25 листопада, німці виселяють з 62 сіл повіту 9771 поляка і 6878 українців для створення в тому регіоні простору для німецького осадництва. Кількість поляків, які зі страху перед виселенням втікають тим часом до лісів, сягає 24 тис. осіб. Польський опікунський комітет позбавлений усяких повноважень для допомоги виселеним полякам, натомість Український Комітет отримує згоду на вхід до бараків з виселеними та опіку над ними під час перевезення до місця нового проживання. Ця ситуація викликає невдоволення посеред польських діячів. В рапортах Польського опікунського комітету і підпілля підкреслюється те, що ставлення до українського населення набагато краще. Поміж іншим їм дозволяється забрати домашнє знаряддя, вози та коней.

[333] [579] [580] [726] [734] [746] [879]

Львів. В рапорті Регіону III АК ставлення поляків на Креслах до українців оцінюється як «загально вороже» – так, що усілякі потенційні концесії зі сторони польської влади щодо українців були б для них неприйнятними. Далі в рапорті прописуються актуальні погляди політичних груп щодо українського питання – 1) Національна Партія: єдиним способом вирішення української проблеми є фізичне виселення до СРСР всіх українців як «мешканців, які виявилися негідними, щоб жити в цій державі». 2) Польська соціалістична партія: Свобода, Рівність, Незалежність: Події війни викопали прірву між польським та українським населенням, однак воно приречене на співжиття, тому що «переселення кількох мільйонів українців за Збруч чи близько 2 мільйонів за Сян становило б акт, що перевищив би усі межі жорстокості, які на цьому терені були здійснені під час війни». Вирішенням має бути економічна модернізація майбутньої держави – ліквідація гострої нестачі землі і створення робочих місць для українців по цілій державі.

[786] [855]

Східна Галичина. Здійснюється черговий аналіз «ситуації на українській ділянці», найімовірніше, підготовлена Східним Бюро. З аналізу випливає три висновки: 1) відсутність будь-якої орієнтації українців на побудову спільного з Польщею майбутнього; 2) українське суспільство знаходиться під сильним впливом націоналістів; 3) посеред українських політичних середовищ немає ознак готовності йти на компроміс з Польщею. «Спроба розмов з українцями може сприйматися як доказ нашої слабкості на невпевненості. [...] Ці розмови викриють наші сумніви в нерозривному зв'язку тих земель з Річчю Посполитою».

[420] [548]

Львів. *Короткий огляд політичної, культурної та економічної ситуації на ЗУЗ [західноукраїнських землях] за 1942 рік* польське питання трактує як

«особливо важливе питання в галузі управління, транспорту, зв'язків, фінансів та економічного життя». Поляки проводять – в світлі документу – широку антиукраїнську діяльність, йдучи до опанування тих галузей і перенесення на українців всіх тягарів німецької економічної та фінансової політики. Прикладом слугує Львів, де польські управителі помешкань разом із бюро з працевлаштування склали список «непрацюючих українців», яких далі вислали на роботи до Німеччини. Щоб усунути українців від зайнятих ними посад, поляки «представляють їх як негожих людей, непрофесіоналів». Підсувають німцям матеріали, які вказують на окремих українців як на «злочинців, бандитів, злодіїв, працівників НКВС, конспіраторів-комуністів або прибічників Бандери». Це має на меті «ліквідацію українського націоналістичного руху». Документ наводить також випадки насилля з боку поляків: розстріл українського студента під Перемишлем, аварія автобуса, який віз українських дітей, нібито навмисно влаштована водієм-поляком, побиття українців, які здійснювали управителі маєтків, їхні помічники, а також охорона залізниці, зневажливе викрикування їм «Ото маєш свою Україну». «Поляки прагнуть створити на ЗУЗ революційно-політичну базу для боротьби з українцями. [...] Тому нічого дивного, що посеред українців формуються настрої на взір: «Що то за робота, краще дозволили б нам погуляти пару годин, бо не можна більше витримати.»

[657]

Ситниця (Луцький район). Українці вбивають власника млина – Сибільського – з родиною (чотири жертви). За польськими підрахунками, загалом в 1942 році подібним чином на Волині гине щонайменше 300 поляків.

[459] [496]

Чеслав Мадайчик:

Спочатку вбивства на Волині були одиничними випадками, спричиненими жагою помсти особам, які намагалися вислужитися перед німцями і не раз з огляду на зайняту посаду були змушені проти інтересів місцевого населення (управителі маєтків, лісова, дорожня служба), або особистими поррахунками.

1970

[454]

— Грудень 1942

Львів. Учасники Другої конференції військових референтів ОУН(б), ознайомившись із висновками роботи створеної в жовтні комісії, вирішують створити на Волині з утворених збройних угруповань вій ОУН.

[568] [879]

З програмних тез стосовно дій щодо національних меншин у зв'язку із хвилею вибуху українського повстання, підготовлений в грудні 1942 року робочою групою військових референтів ОУН(б): 1. Представників російської національної меншини взагалі потрібно залишити в спокої, тому що вони зжилися з українським населенням і не становлять жодної загрози. [...] 2. Євреїв не потрібно ліквідувати, лише виселити з України, даючи їм можливість вивезти щось зі своїх речей. З ними потрібно рахуватися, тому що вони мають великий вплив у Англії та Америці. Тих, які не будуть хотіти виїхати – ліквідувати. Більш запеклих ворогів серед них усіх, зокрема членів антиукраїнських організацій, ліквідувати за день до оголошення мобілізації. [...] Ліквідацією займатиметься жандармерія, а в особливих випадках СБ. Забороняється для цього використовувати солдатів армії. [607]

Іван Патриляк:

В жовтні–грудні 1942 року ситуація на північно–західних землях України дуже погіршилася. Від жовтня 1942 на Західному Поліссі німці почали проводити масові облави на селян і вивозити їх на роботи. В листопаді і грудні радянські партизани з Білорусі щораз частіше проникали на українське Полісся, вбиваючи старостів і поліцейських. У відповідь німецькі карні експедиції вбивали по десять селян в кожній місцевості, де мали місце вбивства, або взагалі спалювали села. Одночасно, під погрозами ув'язнення в концентраційних таборах, збирали провіант, що загрожувало регіону голодом. Втікачі від німецького терору почали спонтанно утворювати партизанські групи, частина з яких приєдналася до червоних партизанів, решта – діяла на власний розсуд.

2016

[568]

Ярослав Грицак:

На Волині [...] під час Другої світової війни йшла боротьба кожного з кожним [...]. Були там німці, і радянські партизани, і кілька гілок ОУН і УПА, які билися між собою, групи Тараса Бульби, Андрія Мельника, бандерівської фракції ОУН, українська поліція, потім польська гранатова поліція, польське підпілля. В такій ситуації буде достатньо будь–якої іскри, щоб та порохова бочка вибухла. Такою іскрою виявився український націоналізм, який крім того, що був ксенофобським, робив висновки з досвіду отриманого під час Першої світової війни, революції та громадянської війни. Діячі ОУН закидали діячам покоління першої української революції про те, що програли через надто добре відношення до національних меншин, які жили на українських землях і боролися надто ліберальними методами.

2022

[891]

— 12 січня 1943

Варшава. В листі до Делегата Уряду на Край генерал Стефан Ровецький зазначає, що загрозі втрати східних земель треба протиставити програму федерації. Її головною умовою успіху є схилення на польську сторону українців та білорусів. Аби це вдалося – пише – необхідно укласти чітку декларацію про зрівняння тих меншин в правах і надання можливостей для культурного розвитку; за обіцянками повинні йти конкретні декрети і розпорядження.

[786]

— 13 січня 1943

Східна Люблінщина. Починається другий етап акції виселення на Замойщині, з кодовою назвою «Ukraineraktion». Німці виселяють жителів сіл, які мешкають на теренах наступних повітів: Замойського, Томашівського, Красноставського і Грубешівського. Польське населення скеровується до таборів в Замості і Холмі, українське – заселяють на її місце, створюючи «буфер», що відділяє район німецьких колоній від Пуці Сольської (де переховувалися польські та радянські партизани), а також від теренів, де проживали поляки. Люди тікають від переселень в ліси. Деякі долучаються до радянських партизанських загонів або банд грабіжників.

[160] [180] [349] [726] [879]

Володимир Левицький (координатор акції переселення від УЦК): Оскільки метою тогорічного переселення було звільнення територій навколо Замостя для німецьких поселенців, то цьогорічні плани будувалися таким чином, щоб з українських поселенців у селах, які залишилися після поляків, створити живий оборонний щит і захист від польських банд, а також відділити німецькі колонії, які на даний час численніші від польських сіл. Усі наші сили направлені на зміну плану, який на нашу думку з самого початку був приречений на невдачу, не закінчилися успіхом.

[349]

«Biuletyn Informacyjny» (видання Армії Крайової): Українці анітрохи не в захваті від німецької великодушності і голосно виражають своє незадоволення. Ненависть обох виселених національних груп до окупанта – єдина.

[180]

Генерал Стефан Ровецький (головний комендант АК): На Люблінщині, а особливо у Замойському повіті, панує повний хаос. Більшість людей, не чекаючи на виселення, втікає до лісів, так що є гміни, з яких втекло 70, а то й 90 відсотків мешканців (гміна Скербешів). [...] Перед втечею населення спалює і нищить господарства, б'є худобу, і часто вбиває поодиноких німців. Економічне життя завмерло повністю.

Варшава, 21 січня 1943

[322]

— Середина січня 1943

Володимир-Волинський. Місцеві українські націоналісти вбивають дві польські родини, які мешкали на Льотничій вулиці. У відповідь за наказом Керівництва диверсіями Армії Крайової, Тадеуш Карпета з двома іншими солдатами АК ліквідує виконавців вбивства. [674]

Тадеуш Карпета (солдат ліквідаційного загону АК): Акція пройшла успішно. Подальших вбивств польського населення у Володимирі не було. [674]

— 16 січня 1943

Садів (Луцький район). Українці вбивають лісника і двох гайових. [496]

— 22 січня 1943

Варшава. У відповідь на розпочату німцями «Ukraineraktion», Головна Командатура Армії Крайової видає наказ, в якому рекомендує «завдавати неприємностей противнику і щоразу сильніших ударів за допомогою диверсійних та саботажних акцій, а також уже зараз відповідати на акти насилля стосовно до польського населення». [349] [879]

Ігор Галагіда:

Хоч не було тут сказано напряду про українців (проте без сумніву бралася до уваги українська поліція на німецькій службі, яка, як і польська поліція, брала участь у виселенні), але найімовірніше, власне на цій підставі польське підпілля розпочало – як це назвав Гжегож Мотика – «відстрілювання» українських солтисів, агрономів, довірених осіб Українських допоміжних комітетів, а також усіх, кого визнавали винним у завданій Польщі шкоді. [349]

— 26 січня 1943

Варшава. Генерал Стефан Ровецький корегує плани повстання проти німців, обмежуючи дії на теренах Львівського округу лише до Львова. На його думку, немає можливості розвинути повстання в інших частинах Округу. [496] [726]

— 29 січня 1943

Сумін (Холмський повіт, Люблінське воєводство). Німці вбивають 45 українців, в тому числі 18 дітей, у рамках репресії за акції польських партизанських загонів (АК/БХ), організованих у відповідь на проведені німцями виселення. [879]

Фільварок Теремець (Грубешівський повіт, Люблінське воєводство). Під час виселення мешканців села польське підпілля забирає до лісу двох українських діячів: довірену особу зі Стрільців Адама Микитюка і підреферента Українського допоміжного комітету з Грубешова Тимофія Стахурського. Найімовірніше, там їх і вбито. [18] [349]

Маріуш Зайончковський:

Польське підпілля почало чинити терор щодо українських селян в Грубешівському повіті в обмеженому масштабі від кінця січня 1943 року. Тоді також дійшло, думаю, дійшло до перших на території Грубешівського повіту вбивств українського цивільного населення.

2015

[878]

— Кінець січня 1943

Львів. Східне Бюро представляє польській підпільній владі *Звіт про ситуацію зі Східних земель*. Його автори оцінюють ситуацію, що загал «українського або псевдоукраїнського» населення на східних землях ставиться до повернення польської державності доброзичливо або нейтрально. Рекомендує розвивати посеред населення «пропагандистську та просвітницьку» акцію, яка в жодному разі не може полягати на «завойовуванні чи здобутті прихильності того населення. Натомість варто створювати посеред них переконання, що польська держава буде гарантом стабільності, «впевненості у завтрашньому дні, житті та власності», правосудді, справедливості, більше того, що покарає з усією суворістю усіх, хто буде виступати проти поляків і Польської Держави. Автори рапорту переконують, що український загал проти «безнадійних зривів», у зв'язку з чим не потрібно шукати «способів запобігання повстанням шляхом будь-яких переговорів з ОУН(б), яка не знайде підтримки серед суспільства. Зрештою не можна розраховувати на досягнення чесних домовленостей з нею. [242]

Янівка (Сарненський район). В українському нападі на польський будинок гине 10 осіб. [496]

— Початок лютого 1943

Ковель (Волинська область). З Варшави прибуває загін для створення Округу АК Волинь. [614]

Північно-східна Волинь. З'являється перший Військовий загін ОУН (з часом визнаний першою сотнею Української Повстанської Армії), під командуванням Григорія Перегіняка («Довбешки-Коробки»), сформований, найімовірніше, з Самооборонних Кущових Відділів. [491] [496]

— 3 лютого 1943

Янівка (Сарненський район). Українці нападають на магазин родини Теодоровичів і вбивають всю родину та клієнтів – разом вісім осіб. [496]

Гжегож Мотика:

На початку 1943 року значно зросла кількість вбивств поодиноких осіб та родин.

2006

[496]

— 6 лютого 1943

Стрілець (Грубешівський повіт, Люблінське воєводство). Польське підпілля вбиває Надію Байкевич та Василя Лукашука – сестру і батька Холмського коменданта Легіону Самооборони, Юрія Лукашука – а також завдає поранень Осипу Головерсу. [18] [349] [879]

Маріуш Зайончковський:

[Ті випадки] були, ймовірно, протидією перших груп Кедиву Армії Крайової і партизанських загонів БХ щодо Німецької акції колонізації на Замойщині, у цьому випадку її другої фази, описаної в німецьких документах як «Ukraineraktion».

2015

[666]

Ігор Ільошин:

Не було зв'язку між попередніми вбивствами українських в'їттів, солтисів, поліцейських, а деколи і простих селян, які здійснювалися радянськими партизанами на Холмщині і Підляшші під час проведення німцями акції переселення в дистрикті Люблін під кінець 1942 – початку 1943 року і антипольськими виступами бандерівських загонів УПА на Волині з весни – літа 1943.

[367]



Тарношин біля Рави-Руської, 18 травня 1944.
Станіслав і Розалія Пазур – вбиті партизанами УНС/УПА

Апогей

— Лютий 1943

На підставі таємного рішення Центрального Проводу ОУН(б) розпочинається антипольська акція. Окрім збройних угруповань СБ і військових відділів ОУН(б) (після привласнення назви партизанського формування Тараса Боровця «Бульби», яке називалося УПА), в неї включилася також частина місцевого українського населення. На тих теренах антипольською акцією керує Дмитро Клячківський «Клим Савур». Вона має характер етнічної чистки і супроводжується численними вбивствами. Антипольська акція вписується в ідею боротьби бандерівського підпілля за незалежне державне існування – з усіма ворогами української державності, веденої усіма можливими методами, незважаючи на понесені жертви. Битви за державу, яка своїми кордонами має обіймати усі «етнографічні українські землі», незалежно від того, який відсоток становить на них українське населення. У результаті антипольської акції до літа 1944 року, тобто до кінця німецької окупації, за різними оцінками, від рук українців на Волині гине від 40 до 60 тис. поляків, переважно безневинного

населення. Понад 100 тис. волинських поляків втікає з теренів, які знаходяться під загрозою терору українського підпілля на землі Генеральної Губернії.

В другій половині 1943 року антипольські виступи помічені також на сусідніх з Волиню землях Східної Галичини і південно-східної Люблінщини. За рішенням Центрального Проводу ОУН(б) (Романа Шухевича «Тура») зимою 1943/1944 масштабна антипольська акція охоплює одночасно Східну Галичину і Холмщину. Її особлива інтенсивність припадає на весну 1944. За польськими підрахунками, до весни 1945 на тих землях загалом гине 30 тис. поляків (15 тис. відомо за прізвищами), з яких 2 тис. на Люблінщині. Більше 230 тис. поляків зі Східної Галичини і, найімовірніше, від близько 20 до 60 тис. з Люблінщини (в тому числі переселенці з Волині з літа та осені 1943) змушені покинути свої домівки і втікати на Захід, де переважає польське населення, а терени контрольовані польським підпіллям або ще німецькою владою, щоб врятувати свої життя. Активізація діяльності бандерівського підпілля на Забужжі та південно-східній Люблінщині в другій половині 1943 року, разом із національною політикою німецького окупанта в дистрикті Люблін Головної Губернії, в яку німці та діячі УЦК втягують також частину місцевого українського населення, спричиняють реакцію польського підпілля, особливо сильну напровесні 1944 року в околицях Грубешова. У результаті антиукраїнських акцій АК, БХ і пов'язаної з ними польської самооборони, до літа 1944 на усій території, охопленій антипольською акцією ОУН(б) і УПА та національним конфліктом, гине не менше, ніж 6-8 тис. українського цивільного населення, з яких понад 3 тис. на Холмщині. Через терор польського підпілля до 20 тис. українських селян з Холмщини змушені покинути свої домівки і втікати на схід та південь, тобто на землі, які знаходяться під контролем ОУН(б) і УПА.

[44] [491] [536] [607] [879]

Володимир В'ятрович:

Термін «друга польсько-українська війна [1942–1947]» є новим в історіографії [...]. Першою в ХХ столітті була війна між збройними силами, відродженої в 1918 році, Речі Посполитої і Західноукраїнською Національною Республікою. Війна тривала з 1918 до 1919 року і закінчилася перемогою поляків, проте переможені українці не погодилися з поразкою і прагнули реваншу. Тож, «друга польсько-українська війна» [...] – це по суті продовження першої, подібно до того, як Друга світова війна стала повторною спробою зрівняння рахунків між країнами, які брали участь в Першій світовій війні. В ширшому часовому контексті ця війна була останнім етапом довготривалого конфлікту між поляками та українцями, який протягом кількох століть набирав різних форм (релігійний, етнічно-суспільний чи зрештою етнічно-політичний). [...] Чи можна називати цей кривавий конфлікт війною? В польській історіографії прижилися

такі його окреслення як «ліквідація», «екстермінація», «етнічна чистка» чи навіть «геноцид». Таким чином польська сторона конфлікту представляється лише жертвою і страждання приписують практично лише полякам. Активні дії солдатів польського підпілля, які мали на меті ліквідацію українського населення, показують лише як вимушені акції у відповідь на українську агресію. [...] Обидві сторони в однаковій мірі проводили як атакуючі, так і захисні дії, часом їхні зіткнення переходили в затяті і довготривалі фронтові бої. Головною метою двох сторін було встановлення власного контролю над спірною територією, звідки й беруться напади на поселення, а часом навіть акції ліквідації цивільного населення, які вважалися потенційною перешкодою в реалізації тих завдань. [831]

Анджей Л. Сова:

Важко назвати війною конфлікт, величезною частиною якого були вбивства цивільного населення, а збройні битви лише його невеликою краплею. [...] Тому немає підстав, щоб польська сторона порівнювала діяльність українських націоналістів в роки II світової війни з тими подіями, які відбувалися в 1918–1919 роках. [31]

— **8 лютого 1943**

Володимирець (Сарненський район, Волинська область). Сотня «Довбешки-Коробки» здійснює напад на пост німецької поліції з метою визволення одного з діячів ОУН – «Діброви». Озброєні револьверами, карабінами, автоматами, ножами і сокирами партизани вступають в бій із поліцейськими, які там перебували: німцями, казахами та іншими радянськими полоненими. В тій битві вбивають 7 людей, з них 1 німця – коменданта жандармерії, а також викрадають 6 полонених (російських казахів). Після виходу з міста сотня керується в бік заселеної поляками колонії Паросля I. [496]

— **9 лютого 1943**

Колонія Паросля I (Сарненський район, Волинська область). Рано вранці сотня Григорія Перегіняка «Довбешки-Коробки» прибуває до заможної колонії Паросля, де мешкало 27 польських родин, по дорозі вбиваючи в лісі 5 поляків з сусіднього Видимера, які прийшли туди по дерево. В селі представляють антинімецьким партизанським рухом і розходяться по хатах так, що в

кожній знаходиться декілька з них, після чого вимагають їжі. Командири відділу разом із полоненими з Володимирця розташовуються в будинку Колодинських. Після обіду допитують в їхній спальні полонених, а потім по черзі їх розстрілюють. Після прийому їжі українці вбивають Колодинських та решту мешканців дому. Гинуть усі (за різними підрахунками – від 155 до 173 осіб), за винятком 12 важкопоранених – серед яких 12-літній Вітольд Колодинський. Після відходу з Паросля партизани прямують до хутора Топти (Туптин), де гине ще 15 поляків. [491] [496] [681] [726]

Вітольд Колодинський (вцілілий мешканець села Паросля І): В післяобідню пору, по завершенню останньої наради, один з бандерівців запитав у мами: «Де сокира?». Мама вказала на сіни. [...] Через хвилину вивели одного казаха, скеровуючи його до великої кімнати. Було чути звуки рубання сокирою і нелюдські стогони. [...] До спальні увійшов командир з дуже задоволеним виразом обличчя, а за ним кілька роздягнутих до сорочок, усміхнених бандитів. Керівник сказав нам: «Мусите лягти, ми вас зв'яжемо, щоб німці вас не скривдили за перетримування і годування партизанів». Наказав лягти головою на підлогу і почалося звіряче мордування, рубання наших голів сокирою. [681]

Владислав Кобилянський (солдат АК): Те масове вбивство [...] стало попередженням для усього польського населення Волині. Було прийнято рішення, що треба остерігатися і захищатися, не сидіти зі складеними руками. Від того часу почали організовувати самооборону. [404]

Ґжеґож Мотика:

Події в Парослі мають величезне значення, тому що це було перше польське село, де УПА здійснила масове вбивство. Раніше ОУН(б) вбивала поодиноких осіб або родини.

2011

[491]

— 23 лютого 1943

Східна Галичина. Поблизу Олеська (Золочівський район, Львівська область). Закінчується ІІІ конференція ОУН(б), в якій беруть участь, зокрема Микола Лебідь, Роман Шухевич і Михайло Степаняк. [491]

Михайло Степаняк «Сергій» (член Центрального Проводу ОУН(б)): У своїй доповіді [...] пояснив, що СРСР, найімовірніше, вийде з війни переможцем [...]. Німці [...] вже фактично програли війну [...]. Потрібно взяти до уваги існуючі протиріччя між Англією і Америкою [...] і СРСР [...]. Якщо повстання буде

успішним, Англія і Америка будуть рахуватися з існуванням великих анти-радянських сил всередині держави. [...] Оскільки в Україні, крім ОУН [Бандери] також є інші націоналістичні формації [...], варто об'єднати наші зусилля, створити спільне керівництво [...]. Утворення такого спільного представництва різних націоналістичних формацій [...] могло б [...] полегшити відносини з Англією, Америкою, а також іншими державами в боротьбі проти СРСР, тому що ОУН «напрацювала собі» погану репутацію фашистської організації, яка знаходиться під впливом німців. [...] Усі делегати погодилися з представленим мною аналізом, а також запропонованими заходами [...]. Проте, під впливом [...] [Романа] Шухевича – «Тура», вказаний на конференції курс був відкинтий, а політика організації збройної боротьби привела до практично уже реалізованої на Волині [Дмитром Клячківським] «Климом Савуром», як головнокомандувачем УПА, боротьби проти червоних партизан і поляків.

[314]

— Початок травня 1943

Волинь. «Тихотемний» (спеціальний агент), поручник Лех Лада «Жагев», який тимчасово проник до керівництва ОУН(б), інформує командування Інспекторату Рівне АК про їхню діяльність: «З 1 березня українці розпочали збройне повстання, тобто військове повстання, скероване проти окупанта. Нинішній окупант (Німеччина) вважається тимчасовим, тому не варто витрачати сил на боротьбу з ним, коли ж і так відійде. Справжнім противником є той, хто надходить (більшовики). Щодо польського питання, то воно радше не військове, а таке, що стосується меншин, вирішимо його, як німці справу з євреями. Хіба би [поляки] почули заклики і втекли за Буг».

[879]

Волинь. Доходить до бунту української поліції на німецькій службі і численних групових диверсій.

[491]

Гжегож Мотика:

Збройне повстання ОУН(б), отже, мусило пов'язуватися з повстанням поліцаїв.

2011

[491]

Анджей Л. Сова:

Перехід поліції до бандерівської УПА визначило, як видається, те, що саме ця організація здобула для себе абсолютну перевагу, часто навіть силоміць підпорядковуючи собі незалежні доти від неї українські партизанські загони.

1998

[726]

— 3 березня 1943

Лопатин (Луцький район, Волинська область). Бандерівці палять літній будинок ксьондза Радзивіла, вбиваючи в ньому близько 30 осіб польської національності. [495]

— 5 березня 1943

З листа начальника Українського штабу партизанського руху Тимофія Строчака до Пантелеймона Пономаренка (керував з Москви партизанським рухом в Білорусі): 9 лютого [1943] в селі Паросля Володимирського району українські націоналісти знищили 21 родину поляків. [134]

— 9/10 березня 1943

Колонія Антонівка (Костопільський район, Волинська область). Бандерівські партизани, підлеглі Івана Литвинчука «Дубового», вбивають близько 20 поляків. [495]

— 11 березня 1943

Лондон. Інформація підготовлена для Станіслава Миколайчика (міністра внутрішніх справ в уряді у вигнанні): «Звістка про розселення українців на території Грубешова, звідки депортували поляків [в рамках другого етапу німецької акції заселення Замойщини з кодовою назвою «Ukraineraktion» (Українська акція), яка тривала з 13 січня по 6 березня 1943 року], не є, на мою думку, придатною для публікації. Однак мені здається, що було б добре, якби відповідні англійські чинники були поінформовані про цей факт, зважаючи на національну ситуацію, яку німці навмисно створюють у цій місцевості, і яка одного дня може бути неправильно сприйнята союзними урядами, якщо вже зараз не дати зрозуміти, що вона створена штучно». [374]

— 18 травня 1943

Колонія Боровка (Костопільський район, Волинська область). Під час нападу українські партизани (бандерівці) вбивають 29 поляків. [495]

— 20 березня 1943

Деражне (Костопільський район, Волинська область). Бандерівці позбавляють життя кілька десятків польських селян. [495]

— 25 березня 1943

Волинь. Лист Тараса Боровця «Бульби» до Крайового Проводу ОУН(б) на Волині: «Під час [...] наради 21 I 1943 року. [...] [польське] питання обговорювалося всесторонньо. Тим часом замість того, щоб дотримуватися усталеної тактики, Організація [ОУН(б)] в останні дні відкрила для українців ще один фронт – польський. В хід пішли сокири та віхті. Цілі сім'ї зарубують і вішають, а польські поселення спалюють. «Сокирники» ганебно рубають і вішають беззахисних жінок і дітей, а польські активісти-бойовики ховаються в лісах і організуються в офензивні банди, які здійснюють відплатні акції проти українського населення. [...] По-перше, таким чином українці лише роблять послугу СД, а по-друге, виставляють себе в очах світу варварами. Треба рахуватися з тим, що війну неодмінно знову виграє Англія, і вона буде ставитися до таких «сокирників» і «вішателів» з палями як до агентів людожерського гітлеризму, а не як до почесних борців за свободу». [125]

— 26/27 березня 1943

Колонія Липники (Костопільський район, Волинська область). Партизани УПА під керівництвом Івана Литвинчука «Дубового», підсилені українськими селянами, озброєними холодною зброєю, та групами підпалювачів, здійснюють напад на село. В результаті вбито 179 поляків, 4 євреїв і росіянка. Близько 500 поляків рятується втечею. [491]

— Кінець березня 1943

Мельниця (Костопільський район, Волинська область). Самооборона з Гути Степанської, спільно із відділом радянських партизан Яна Собесяка «Макса», здійснює нічний напад на село. Метою цієї акції є усунення бандерівців, які там локалізувалися. Гине щонайменше кілька десятків українців. [491] [724]

Владислав Кобилянський (член самооборони в Гуті Степанській): Найближче до нас, у селі Мельниця, перебувало 500 добре озброєних бандерівців. Після докладної розвідки наше угруповання з Гути, разом із партизанами «Макса», пішло на них у складі 150 осіб [...] Бандерівці не сподівалися на якісь дії

з нашого боку, після розпивання спокійно спали без жодного забезпечення. Обеззброюючи їхні пости, ми вели бої, в яких гинули і вони, і ми. Попри наказ діяти обережно, щоб передчасно не підірвати усіх до оборони, не обійшлося без пострілів. До помешкань ми кидали ручні гранати і стріляли по тих, хто намагався утекти. [724]

— Березень 1943

Дедеркали, Потуторів, Садки, Боложівка, Сураж, Антонівці (Жременецький район, Волинська область). Протягом тижня від українських рук гине в сумі 64 особи польської національності. [496]

— 7 квітня 1943

Бутейки (Костопільський район, Волинська область). Нічний напад самооборони з Гути Степанської і відділу радянських партизанів Яна Собесяка «Макса» на село. В акції, скерованій проти локалізованих у селі бандерівців, гине кілька десятків українців. [44] [491] [724]

Владислав Кобилянський: На сходах сидів бандерівський вартовий. В середині будинку грала музика і було чути жіночі вигуки. [...] Партизани «Макса» потихеньку обеззброїли вартового. Кожен з нас чув стукіт власного серця. Раптом, за наказом, вискочили усі з-за кущів і зі всіх сторін шкільної будівлі вкинули всередину гранати. Після трьох вибухів земля задвигтіла. Бандерівці пробували вискакувати через відкриті вікна. Усі Бутейки затрусилися від вибухів та невпинної стрілянини. Бандерівці як одержимі кинулися втікати, але зі всіх сторін їх вітав вогонь. Густо падали. Старалися також чинити опір. Тим часом у кількох будинках загорілося світло, чудово освітляючи місце подій. [...] Досвідчені у бойовому мистецтві, люди «Макса», зі всіх сторін сіяли знищення в рядах бандерівців. [...] Поле битви було всіяно трупами. [724]

— 10 квітня 1943

Княже (Горохівський район, Волинська область). Німці пацифікують село: вбивають від 172 до 425 українців і палять 40 господарств. [368] [491]

Ігор Ільюшин: Німці вбивали цілі родини, грабували, спалювали, використовуючи складені поляками списки. Комісар Еріх Кок під час свого перебування в Горохові усю відповідальність за німецьку акцію у Княжому перекинув на поляків. 2009 [368]

— Перша половина квітня 1943

Волинь. Триває конфлікт між партизанським рухом Тараса Боровця «Бульби» та бандерівським підпіллям (ОУН(б) та її збройними відділами), між іншим, на тлі різного бачення польського питання. [125]

Тарас Боровець «Бульба» у звіті: Організація бандерівців, яка надалі використовує для назви своїх полків «Військові Відділи ОУН», перейменувала їх на УПА. Одразу ж розпочалася ширша акція проти німецької цивільної влади і етнічних меншин в Україні. В основному тероризували поляків. Я не міг погодитися з такою політичною лінією і тактикою [бандерівської] УПА. Через це розпочався конфлікт між мною і організацією бандерівців. Я перейменував свій партизанський рух з УПА на УНРА [Українську народно-революційну армію]. [125]

З листа Центрального Проводу ОУН(б) до Тараса Боровця «Бульби» про умови, необхідні для військової співпраці: Очистити всю повстанську територію від польського населення, яке скрізь шкодить українській справі провокаційною роботою польських урядовців у німецькій адміністрації та масовою підтримкою більшовицьких партизанів польськими селянами. [6]

Фрагмент відповіді Тараса Боровця «Бульби»: Звільнити територію від національних меншин може лише суверенна держава шляхом обміну населенням, а не регулярна армія шляхом репресій. Карати за ворожі польські дії лише самих винуватців, а не все населення. Принцип колективної та сімейної відповідальності можуть застосовувати лише варвари, а не культурна армія. [6]

— 17 квітня 1943

Волинь. Операційний звіт Українського штабу партизанського руху: «Українські націоналісти проводять масовий терор по відношенню до польського населення. У селах Володимирського та Висоцького районів: Степань, Деражне, Рафалівка та інших спалили 200 дворів і до одного вирізали поляків, які там знаходилися, разом із особами похилого віку та дітьми. Польські чоловіки – тисячами, разом зі своїми родинами, ховаються у лісах. Делегації польського населення звертаються до [радянських] партизанських відділів з проханням про допомогу, запрошують наші відділи локалізуватися у селах, в яких зовсім немає зброї». [878]

— 22/23 квітня 1943 (Страсна п'ятниця)

Янова Долина (тепер Базальтове, Костопільський район, Рівненська область). Внаслідок нападу загону УПА «Дубового» гине близько 600 поляків, більшість з яких – у пожежах. Крім того, вогнем знищено 100 будинків. [491]

Зі звіту УПА: Коли загорілися польські будинки, перелякані шляхтичі біжать у зворотному напрямку і потрапляють під влучний вогонь сотні «Пугача». [611]

— 2/3 травня 1943

Кути (Кременецький район, Тернопільська область). Об'єднані загони Івана Климишина «Крука» та Миколи Недвезького «Хрона» нападають на село, де вбивають частину мешканців, здійснюють мародерство та підпали. Боротьбу з нападниками веде польська самооборона. Попри її зусилля, українські партизани вбивають щонайменше 53 поляків, які живуть у будинках за лінією оборони. [491]

Макс Скорупський «Макс» (учасник нападу): Починаючи з нашої акції під Кутами, день за днем, одразу після заходу сонця, небо купалося у відблисках пожежі. Горіли польські села. [122]

— 5/6 травня 1943

Дермань (Здолбунівський повіт, Волинське воєводство). Польська поліція вбиває 70 українців і спалює 80 будинків. [491]

Володимир Косик: Причиною став постріл з невідомого напрямку. Для поляків села Мізоч це стало приводом до спалення українського села.

1993 [462]

Колонія Липники. Бандерівці вбивають близько 20 поляків. [495]

— 6 травня 1943

Моложів (Грубешівський повіт, південно-східна Люблінщина; за українською традицією: Холмщина). Солдати із грубешівських загонів Кедиву Армії Крайової атакують село, в якому проживають переселені під час

німецької колонізаційної акції на Замойщині українці (Aktion in Zamosc, етап якої окреслено кодовою назвою «Ukraineraktion»). Польські солдати палять будівлі. Від куль солдатів АКівців та в полум'ї хат гине 9 українських селян. [879]

Набріж (Замойський повіт, Люблінське воєводство). Солдати томашовської Армії Крайової вбивають місцевого православного священника Сергія Захарчука, якого звинувачують в співпраці з Гестапо (що було безпідставно). [32]

— 12 травня 1943

Колонія Угли (Костопільський район, Волинська область). Після попереднього обстрілу місцевості трасуючими кулями і зламу короткотривалого опору нечисельної польської самооборони, сотня УПА «Яреми» вбиває понад 100 із близько 320 мешканців. Українські партизани також грабують власність жертв нападу. [495]

Василь Левкович «Вороний» (учасник нападу): Очистили від поляків також село Угли. [66]

— 18 травня 1943

Волинь. Звернення Дмитра Клячківського «Клима Савура» (крайовий провідник ОУН(б) на Волині та Поліссі) до польського населення: «Поляки! Схаменіться! Повертайтеся додому. Ті, хто сьогодні служать і допомагають німцям, ще можуть повернутися назад [з хибного шляху], але завтра буде занадто пізно». [44]

— 21 травня 1943

Олександрівка (Сарненський район, Волинська область). На світанку, коли мешканці виходять з криївок, починається атака УПА. В результаті нападу гине близько 40 осіб. [495]

З місячного звіту 1 групи УПА (звіт сотні «Шавули»): 3, 4, 15, 19, 23 і 25 [травня 1943] ліквідовано колонії, які співпрацюють з більшовиками і німцями, власних втрат не зазнали.

Волинь

[72]

— 26 травня 1943

Околиці Стрілецьких Лісів (Грубешівський повіт, Люблінське воєводство). Села Стрільці і Тухані зайняті українськими переселенцями з «Української акції» (Ukraineraktion), спалені солдатами грубешівського округу АК «Кедив». Загалом від куль АК гине 29 українських селян. [32]

— 27 травня 1943

Немильня (Комарня-Яцьковичі) (Костопільський район, Волинська область). Унаслідок, здійсненої на світанку атаки УПА вбито 126 польських селян. У відповідь 202 рота батальйону Schutzmannschaft, яка локалізувалася у Бистриці, з допомогою гранатової поліції вбиває мешканців українського села Вілія. [495]

Житель Гурної Колонії (15-літній поляк): Коли Степан Бандера відійшов від німців, вони взяли собі у допомогу поляків і пообіцяли, що відбудують Польщу. Тоді усі поляки пішли до німецького війська за власним бажанням, щоб охороняти свої родини і самих себе. Назвали себе «зеленими», «гранатовими» називали їх німці. Після різанини в Немильні поляки обурилися на українців, пішли до сусіднього українського села, яке називалося Вілія, і забили усіх українців, щоб помститися, спалили ціле село, а худобу забрали собі. [726]

«Biuletyn Informacyjny»: Німецький окупант – не будучи в силах опанувати анархію, використовує її в політичних цілях, намагаючись збільшити та поширити польсько-українську ворожнечу. Поміж іншим, з тією метою німецька влада поспіхом вербує поляків для боротьби з українськими бандами. До Луцька відправлено [в травні] ескадрон жандармерії [йдеться, ймовірно, про 202 батальйон Schutzmannschaft], який складався виключно з поляків (німецькі уніформи, офіцери – німці), який вже здійснив декілька карних виїздів, під час яких спалено пару сіл. [178]

Генерал Тадеуш «Бур» Коморовський (Головний Комендант АК): Також німці прислали батальйон поліції з Генеральної Губернії, що чинним звірствам надає характеру польської помсти. [182]

— 28 травня 1943

Рудня-Старики (Сарненський район, Волинська область). Після придушення короткого опору нечисельної польської оборони, партизани УПА спільно із групою українських селян, озброєних сокирами, влаштовують різанину і вбивають близько 90 осіб. [495]

— 29 травня 1943

Звіт Івана Шитова (командира Тернопільського партизанського з'єднання): [Українські націоналісти] громлять, палять, вбивають поляків сокирами і вилами. Решта [вцілілого польського населення] тікає до районних центрів, де німці забирають польську молодь до поліції, а решту відправляють до Німеччини [на роботу]. Вони направляють поліцаїв [поляків на німецькій службі] на боротьбу з українськими націоналістами. [878]

— 30 травня 1943

Дермань (Здолбунівський район, Волинська область). Польська поліція вбиває 70 українців і спалює 40 будинків. [491]

Володимир Косик:

Причиною були постріли з невідомого напрямку. Для поляків з місцевості Мізоча це було приводом, щоб спалити українське село. 1993 [462]

Набріж. Збройне формування ОУН(б) у відповідь на смерть православного священника вбиває у селі 5 поляків, серед яких був місцевий католицький пробощ та член Армії Крайової. Найімовірніше, це був перший антипольський виступ на теренах Холмщини зі сторони бандерівського підпілля. [32]

— 30/31 травня 1943

Набріж. Ймовірно, за смерть 5 поляків солдати Армії Крайової вбивають в селі 17 українців. [32]

— Кінець травня 1943

Волинь. Наростає конфлікт між націоналістами з ОУН(б) та УПА (бандерівцями), ОУН(м) (мельниківцями) і демократичною гілкою українського підпілля – УПА Боровця «Бульби» (бульбівцями). [878]

Зі звіту комісара Житомирського партизанського угруповання: Мельниківці б'ють бандерівців, бандерівці б'ють мельниківців. Бульбівці б'ють перших і других. Німці б'ють їх [українських націоналістів], а вони німців і водночас, з винятковою люттю, [українські] націоналісти знищують польське населення. Спалюють село і ріжуть поляків, починаючи від дітей і

старців. Українські націоналісти мають завдання знищити поляків на території України. [878]

— 2 червня 1943

Гурби (Здолбунівський район, Волинська область). В результаті атаки партизанів УПА, яких підтримувала місцева українська самооборона, від багнетів і ударів сокирою гине 250 осіб. [495]

— Червень 1943

Волинь. Звернення Головного штабу бандерівської УПА до української нації: «Якщо [...] на українських землях вибухне нова Гайдамаччина чи Коліївщина, то відповідальність за це впаде виключно на ті кола, які завели польську визвольну політику в антиукраїнський табір московського та німецького імперіалізму і діють сьогодні на українській території [...] проти українського народу. Але нехай посіпаки Москви й Берліна не забувають, що український народ може взяти реванш!». [528]

— Кінець червня 1943

Волинь. Стаття Василя Мудрого *Україна і Польща*: «Якби поляки хотіли спільними зусиллями відбудувати Польщу та Україну [...], тоді можна було б серйозно говорити про це. Але ж справа в тому, що таких поляків немає. [...] Вихід є простим! Вести переговори з поляками [...] лише тоді, коли будемо мати в наших руках щонайменше таку силу як вони. Лише тоді поважатимуть наше право на життя [у вільній державі]». [73]

— 2 липня 1943

Берлін. Лист райхсфюрера СС Генріха Гімmlера до Ганса Франка, генерал-губернатора центральних і південно-східних земель Польської Республіки, окупованих Третім Райхом: «Завдяки акції «Вервольф» [третього і останнього етапу німецької колонізаційної акції на Замойщині, який мав насамперед пацифікаційний характер і проводився з кінця червня до серпня 1943 року]. [...] Чого ми досягнемо [...], так це того, що безсумнівна ненависть переміщених осіб або сіл, що межують із селами переміщених осіб, буде спрямована проти польських та українських колоністів, а не проти німців. Села в Замойському повіті, де будуть розселені поляки та українці, повинні бути змішаними за національним

складом таким чином, щоб ми могли досягти балансу між поляками та українцями на цій території і, таким чином, легше там керувати».

[457]

— 4 липня 1943

Околиці Пшебража. Відділи УПА розпочинають операцію спрямовану на розбиття однієї з головних польських баз самооборони на Волині – Пшебража [нині Гайове]. Від березня 1943 вона разом із навколишніми селами створюють систему оборони, яка займає 330 дворів, де проживає близько 2 тис. постійних мешканців; у кульмінаційний момент тут перебуває ще до 10 тис. переселенців з навколишніх сіл. Залога бази становить близько 500 озброєних осіб. Атака починається від ліквідації польських скупчень навколо Пшебража. Внаслідок тих дій спалено близько 20 місцин і забито 550 поляків.

[257] [307] [493] [496] [713]

Генрик Цибульський (комендант Пшебража): Тих, хто досі не вірив у жорстокість націоналістичних банд, драматична ніч з 4 на 5 липня 1943 року остаточно позбавила будь-яких ілюзій. Села спустошувалися. Хто вцілів – йшов до Пшебража. Черговий, шалений наплив населення спричинив нові труднощі і нові клопоти. Передусім, треба було забезпечити харчування і дах над головою. І зробити це якнайшвидше. Втікачі залишили найнеобхідніші речі в своїх покинутих хатах, погребях і найрізноманітніших схованках, в основному це була їжа та одяг. Треба було повернути це все якнайшвидше. Щодня по кілька або ж кільканадцять разів люди вибиралися з цією метою до своїх спалених або ж спустошених сіл. Розбиралися хати, які вцілили перед вогнем. З цього дерева мали побудуватися бараки. Пшебраже швидко розросталося. Якби не бункери, оборонні рови і помітна на кожному кроці атмосфера тимчасовості, можна було б прийняти цю місцину за повітове містечко.

[257]

— 5 липня 1943

Пшебраже; 11:00. Зібрані відділи УПА атакують уже безпосередньо базу. Проте після кількогодинного бою їх відсувають.

[493] [496] [713]

Звіт Про відносини між українськими націоналістами і поляками на окупованих ворогом територіях Західної України і Генеральної Губернії, підготовлений Сергієм Савченком, народним комісаром державної безпеки УРСР для начальника Українського штабу партизанського руху Тимофія Строкача: «Виходячи з того, що відносини між українцями та поляками на території Західної України і Генеральної губернії набирають для нас важливого політичного значення, ми повинні уважно вивчати їхній подальший розвиток».

[657]

— 10 липня 1943

Кустичі (Ковельський район, Волинська область). Під час розмов, ініційованих Окружною Делегатурою Уряду між польським підпіллям і ОУН(б) польське представництво у складі: Зигмунт Румель (уповноважений Окружної Делегатюри і керівник Селянської охорони на Волині), Кшиштоф Маркевич (представник Округу АК Волинь) і Вітольд Добровольський (провідник) вбиті представниками української сторони. [459] [493] [496] [675] [683] [713]

Ришард Маркевич: «Кшиштоф Поремба» запропонував налагодження контактів на території району з політичним керівництвом УПА для проведення розмов, які прояснили б потребу співпраці польського та українського народу, метою якої є спільна боротьба з гітлерівським окупантом [...]. Це мала бути вирішальна спроба подолання ворожнечі і братовбивчої боротьби, яка буде корисна лише нашому спільному ворогу. [459]

Кременецький район. У своєму звіті за період з 11 червня по 10 липня Іван Климишин «Крук» пише: «Зараз ситуація на території активності групи є кращою для УПА, ніж для німців. Це все завдяки прихильності населення і проведеній чистці таємних співробітників та ворогів народу, здебільшого поляків, які використовують кожну можливість, щоб завдати шкоди у справах, які стосуються визволення України і загалом українського населення. Після чистки поляків, на тих теренах зрідка можна зустріти якогось ляха. Вони, так як і німці, згрупувалися по великих містах та районних центрах і лише час від часу нападають на цих теренах». [47]

— 11 липня 1943

Волинь: Горохівський, Володимирський, Ковельський райони. Загони УПА атакують одночасно 99 місцевостей. [491] [713]

Домінополь (Володимирський район, Волинська область); північ. Загін УПА «Січ» у складі 160 партизанів разом із групою СБ ОУН оточує село, ліквідує групу діючих там польських партизанів, після чого вбиває мешканців. Гине близько 220 осіб. [154] [493] [496] [713]

«Ворон» (ад'ютант в штабі «Січі»; за словами Данила Шумука): Разом з командиром загону підійшли під будинок польського штабу і застукали в двері. Поручник, глянувши у вікно, швидко зорієнтувався в чому тут справа, але виходу не було, відкрив нам. Застрілив його на порозі. Капітана я застрелив на ліжку, а машиністка вискочила через вікно, де застрелили її наші хлопці. Тим часом керівник загону вистрелив з ракетниці; це був сигнал, що штаб

ліквідовано і можна починати. Тоді наші хлопці разом з СБ почали гуляти по цілому селу. До ранку в живих не залишився жоден ях. [154]

Гурів (Володимирський район, Волинська область); 2:30. Колонія оточується приблизно 100-особовим загonom УПА та мобілізованих з навколишніх сіл мешканців. Протягом години вбито близько 200 поляків. [493] [496] [654] [655] [713]

Ян Ціхоцький «Волиняк» (солдат Армії Крайової, мешканець села Зджари Дуже; сьогодні – Заставне): Кожну польську хату оточувало не менше як 30–50 селян з холодною зброєю і двоє з вогнепальною. Наказували відчинити або в разі потреби рубали двері. Кидали всередину ручні гранати, рубали мешканців сокирами, кололи вилами, а хто втік – стріляли з автоматів. [654]

Вигранка (Володимирський район, Волинська область); 3:00. Мешканців будять відлуння пострілів з недалекого Гурова. Невдовзі починають приходити звідки втікачі та нападники, які переслідували їх навздогін. Побачивши це, люди втікають в поля або ж до підготовлених раніше криївок. Один з мешканців має автомат і починає оборонятися. Половині мешканців вдається врятуватися, інші 150 осіб українці вбивають сокирами, вилами, пострілами з автоматів. [493] [496] [713]

Зджари Дуже (Володимирський район, Волинська область) 4:00. Село та однойменну колонію атакує відділ УПА, за підтримки місцевих українців. Під час нападу гине щонайменше 51 поляк. [654] [713]

Ян Ціхоцький «Волиняк»: Коли о 2.30 почув постріли з сусідніх колоній, сам пішов по хатах і питав, що тут відбувається. Відповідь звучала одногласно: «Нічого не знаємо». Але за пів години до нападу на мій дім [українець Ян Балут] в останню хвилину прибіг до мене і плачучи як мала дитина, розказав мені про все: що було вирішено вночі на зібранні і що відбувається довкола [...]. Тільки завдяки йому залишився з родиною живий. Одразу після перетину кордону Генеральної Губернії, який знаходиться заледве 400 метрів від мого дому, спрямував свій курс на німецький пост, повідомив про все знайомому коменданту і просив його, аби дав мені на допомогу солдатів, щоб врятувати трохи їжі та одягу. Комендант відповів, що [...] вже пізно [...]. Я казав йому у відповідь, що звідки я міг знати раніше, що може відбуватися щось подібне, він мені повідомив, [що] вже раніше було відомо про це, проте офіційно йому було не дозволено говорити. [654]

Янін і Замличі (Горохівський район, Волинська область); 5:00. Група озброєних рушницями та сокирами українців вбиває 50 поляків, які працювали в маєтку Янін, після чого тримають курс на Замличі. Там за наявним планом села вибирають польські хати, під виглядом ревізії наказують їхнім

мешканцям лягати на підлогу і вбивають за допомогою сокир. Хати спалюють. [537] [640] [713]

Кристина Ірена Каліта (мешканка Замличів): Пішла до фільварку в Яніні напоїти ягня молоком. [...] Коли підійшла до корівника, в якому були лише прив'язані корови, а усюди відчинені двері і жодної людини. Як малу дитину мене охопив страх. Боялася вийти з того корівника. В певну хвилину почула постріли. Помолилася, проговорюючи «Pod Twoją obronę...». Почала визирати через шпаринки між дошками. Побачила велику групу чоловіків (українців), деякі з вогнепальною зброєю, топірцями, сокирами тощо. Подалися в сторону Замличів. [...] [Коли повернулася додому] двері були відчиненими. Не входила, глянула через вікно і гукнула: «Мамо! Мамо!». Побігла до сусідки українки, Параски, бо ніхто не відізався. [...] Почала [мені] розповідати, що прийшла до неї група незнайомих чоловіків і наказали [їй] зайти до хати. Але через якусь хвилину витягнули план, глянули на нього, залишили її в спокої і побігли далі. Раптом до хати Параски прибігла [моя] подруга Яніна Галка і повідомила, що будинок Радомського горить, а у Колендів багато в хатині крові. [...] Після тієї інформації Параска почала нас виганяти. Ми побігли [...] до іншої українки, Мацючки. Тут вже й залишилися на декілька днів. [537]

Гуцин (Володимирський район, Волинська область); рано вранці. Частину мешканців колонії українські націоналісти виводять з хат і зачиняють у старій кузні, яку підпалюють. Решту завели до однієї стодоли і там – разом із мешканцями сусіднього Мишова – розстріляли. Загалом гине понад 140 осіб (в тому числі 95 з Гуцина). [496] [678] [713]

Валерія Бартечко (мешканка Гуцина): Бандерівці зібрали людей в одне місце по одній стороні села. Там була стара кузня, до якої і загнали людей. Потім обстелили кузню соломою і підпалили. Люди кинулися до дверей, вивалили їх і частині з них вдалося втекти. Українці стріляли по них, але недалеко був живопліт, далі дозрівало збіжжя і хати, тому декому таки вдалося зберегти життя. [678]

Новини. (Володимирський район, Волинська область); 8.00. Українці входять до колонії головною дорогою і починають вбивати поляків, яких застали по хатах. Гине 80 з 90 польських мешканців. [665] [677] [713]

Уршуля Ортинська (мешканка Новин): Бандерівці йшли із західного боку, від українського села Біличі, рухаючись по двох сторонах дороги і вбиваючи сокирами, палками, тобто чітко виконували свій злочинний план. Знали кожну польську родину та зі скількох людей вона складається. Адже були нашими найближчими сусідами. Їхнім ватажком був 35-літній М. Волечко, зять Антонія Мелешка [поляка]. [...] третім сотником був Антон Немчик, поляк

за походженням, за вибором – бандит. Був одружений з українкою Спиридонівною, прийняв православ'я. Після служби в Війську Польському навчав бандерівців техніки вбивства. [677]

Леонарда Бухман (мешканка Новин): Моя бабуся замість того, щоб втекти [...] пішла до сусіда українця, Стефана Кедиби. Коли колонія [...] була вже повністю винищена, усі бандерівці зібралися в його хаті, милися, співали, пили, а Кедиба посадив бабуся на горищі, плакав і казав: «Подивись, Вероніко, що сталося, скільки років жили в згоді, спокійно, а що тепер виробляють мої діти і внуки!».

[665]

Порицьк; 11.00. Відділ УПА оточує костел і після початку служби відкриває по людях вогонь. Постріли летять через двері й вікна. Двоє українців йдуть вздовж лавок, стріляють по черзі в людей, що на них сидять, і добивають раних. Частині вдається вижити, бо прикидаються мертвими або ж ховаються в підвалах і на горищі. Нападники, щоб знищити костел, зносять під вівтар солому і артилерійський снаряд, проте вибух не знищує стін. Під час акції, яка тривала 20 хвилин, загинуло щонайменше 100 осіб. [493] [496] [536] [662] [713]

Іван Гринь (партизан УПА, учасник нападу на Порицьк): До села Павлівка [Порицьк] приїхала з лісу Іванівського району бандитська група, яка налічувала близько 40 осіб. Місцеве збройне угруповання, яким тоді керував Оранський С. У., налічувала 12 осіб. [Ці групи] об'єдналися. Тоді мали великокаліберний кулемет (російський), а також два міномети малого калібру. Уночі підготувалися, а наступного дня ціла бандгрупа, разом зі мною, напала на польський костел. У той час в костелі йшла служба, під час якої було до 200 людей польської національності [...]. Тих, кому вдалося вибратися [з костелу], доганяли і на ходу вбивали. Уже після розстрілів людей польської національності в костелі, бандитська боївка командира Оранського розпочала погром поодиноких родин в селі Павлівка. [313]

Ян Б. (житель колонії Олин, свідок нападу на Порицьк): Ксьондз пробощ Болеслав Шавловський розпочав службу. [...] Несподівано я почув відлуння пострілів кулемета, які було чути зі сторони головного входу. Тато швидко посадив мене в нішу, в якій колись стояла фігура Матері Божої, викрадена більшовиками. [...] Я там сидів скам'янілий.. Бандерівці кидали гранати поміж лавок. Чинили страшне спустошення, розривали тіла прихожан, нутрощі вивалювалися і виділяли жахливий запах. [536]

Ядвіга Краєвська (мешканка маєтку Ляхів, свідок нападу на Порицьк): Як я почувла, що ходять по костелі і кажуть: «О, той ще живий!», то швидко якоюсь шапкою, намоченою в теплій липкій крові, потерла собі і сестрі лице і вдавала трупів. [609]

Зигмунт Станський (мешканець Порицька, свідок нападу на Порицьк): [Тяжко поранений] Ксьондз Шавловський хотів посповідатися перед смертю і тому попросив нападників привести православного священника з найближчої церкви. Піп прибув одягнутий в ризи висповідав ксьондза Шавловського, який лежав на сходах до вітваря, причастив його і пішов без жодного слова, яке опам'ятало б вбивць. [662]

Ожешин (Володимирський район, Волинська область); по 11.00. Коли в колонії вже чути постріли з сусіднього Порицька, до хатин починають входити озброєні партизани УПА. Під виглядом евакуації перед зіткненням з німцями зганяють жителів на дорогу. Людей ведуть з двох кінців села до хреста, який знаходиться посередині. Звідти українці двома етапами ведуть їх до лісу і розстрілюють. Тіла спихають до старих радянських окопів. Гине щонайменше 306 осіб. [493] [496] [536] [654] [713]

Зофія Яніна Шваль (жителька Ожешина): Вийшли і стали перед хатою. На нашому подвір'ї стояли інші сусіди, частина стояла на дорозі. Пан К. підійшов до чоловіка в шоломі і якусь хвилю розмовляв з ним. Припускаю, що видав себе за українця (ніхто його не знав в околиці), бо через мить той в шоломі дозволив йому запрягти віз. [...] Коли наш гість уже сідав на нього, забираючи свою жінку і племінника, мій батько підійшов до українця і попросив, аби той дозволив забрати мене і брата на віз. Той [...] погодився. Також сказав пану К., щоб по дорозі до Самоволі, зупинився біля фігури [придорожного хреста] і залишив нас там. Говорив, що наші батьки прийдуть туди. Рушили. Коли доїхали до фігури, попросила пана К. висадити нас, але він сказав, що ніде не буде нас висаджувати і, щоб взагалі ми не балакали. [З однієї хати] вийшли українці та оточили віз. Питали К., хто він і куди їде. Відповідав, що є українцем і їде до солтиса в Самоволі. Тоді зауважила зі сторони Самоволі велику групу людей. Також бачила, що люди з нашої частини Ожешина громадилися в одному місці. Нам українці наказали вилізти з воза і розпрягати коней. [...] Увесь час за нами стежили. Коли люди, які йшли з Самоволі наближалися, я помітила, що їх супроводжували озброєні українці. Повернули до лісу. Тоді українці, які наглядали за нами, почали поспішати. Сказали, щоб ми їхали до Самоволі і там чекали у солтиса. Коли ми вже трохи відїхали, почули постріли з лісу і страшні крики. [536]

Хринів (Володимирський район, Волинська область); 11.30. Після служби о 9.00, розставлені в околицях костелу патрулі УПА завертають прихожан до костелу, одночасно пускаючи тих, хто йшов на службу, яка мала би бути об 11.00. Під час процесії під костел заїжджають фурманки з українцями, одягненими у форму допоміжної поліції, які оточують костел, встановлюють навпроти входу та виходу кулемет і починають стріляти по скупчених всередині та біля виходу поляках. Люди в паніці намагаються утекти. Від куль гине близько 150 з 200 присутніх на службі осіб. [536] [713]

Віслав Вігольд Г. (житель Хринова): Йшов з мамою до Хринова на службу, яка мала початися об 11.00. З кущів при дорозі біля лісу з'явився українець і почав махати руками: «Вертайся! Вертайся!», Мама запитала: «То що, до костелу не можна йти?»; відповідь: «Не говори, просто вертайся». Близько 11.30 із сторони Гринова було чути постріли і вибухи. [536]

Тадеуш Сальва (житель Хринова): Були всі вдома. Розпочалася потужна стрілянина [...]. Німці приїхали? Не можемо глянути на дорогу, немає вікна. [...] Може, через хвилину 15 почувся тупіт людей у бігу. На подвір'ї і прямо до хати забігає дві знайомі жінки і дівчинка [...]. Коли нам вдалося їх трохи заспокоїти і повернути до тями, сказали нам, що українці вбивають в костелі людей. Закинули всередину гранату і стріляють по всіх [...]. Українець хотів стріляти і по них, але вони благали про помилування, тому наказав їм швидко утікати, що одразу й зробили. [...] Може, десь через годину після вбивств я пішов до околиць костелу (мабуть один з перших) [...]. З величезним страхом ходжу по слідах в збіжжі [...], шукаю поранених та вбитих. За стодолю священника лежить двоє моїх знайомих зі школи. [...] Один з них дихає, має рану на голові. Не маю відваги обернути його. [676]

Сондова (Володимирський район, Волинська область); по 12.00. Зірвавши попередньо міст на річці Луг, щоб відрізати дорогу до Володимира Волинського, партизани УПА разом із місцевими українцями нападають на колонію і вбивають її мешканців. [496] [713]

Николай Квятковський (учасник нападу на костел в Порицьку і Сондовій): Після вбивства людей в костелі [...] направився з групою до сусіднього села Радовичів, а також польських колоній Сондова і Єжина, де взяв участь в масовій ліквідації польського населення. У зазначених колоніях вбито 180 жінок, дітей і старців. Усі хати спалено, і власність, і худоба розграбовані. [222]

Кисилин (Горохівський район, Волинська область); 13.00. Відділ ОУН атакує прихожан костелу, коли ті починають з нього виходити. Люди втікають до бічної каплиці і з'єднаної з нею плебанії. Частині вдається вилізти на горище і в результаті оборони, яка тривала до 22.00, їм вдається вижити. Решта людей, які залишилися знизу здаються, після чого їх розстрілюють. Гине близько 90 осіб. [493] [496] [682] [713]

Влодзімеж Славош Дембський (житель Кисилина, учасник оборони на горищі): Кілька осіб спустилося і я за ними. [...] На коридорі того поверху нікого не було. Побіг сходами вище на горище, там в найбільш тісних кутках і закамарках ховалися люди. Молоденька дівчинка намагалася залізти в димар. [...] Збіг спантеличений на коридор другого поверху і лише зараз помітив, що тримаю в руках цеглу. З'явився мій брат Єжи, разом з ним почали

барикадувати двері на сходовій клітці куврами, скринями, наповненими цінними речами і одежею [...]. В найближчі хвилини поралося нас тут багато. [...] Хтось приніс сокиру, інші зносили цеглу і дошки з горища. Було їх там багато. [...] Знизу бандерівці почали випроваджувати тих, хто піддався. [...] Після випущених залпів карабіна, хтось крикнув: «Зараз візьмуться за нас!». І справді, через якусь мить стукнула клямка, після чого: «Виходьте». [...] З того боку почали рубати згори, де двері не були забарикадовані. [...] Несподівано з нашої сторони старий Крупінський з люттю також почав рубати і коли сокири зустрілися, бандит зупинився. Діра була уже досить значною. Подав цеглину. Крупінський кинув, потім швидко наступну – почули тупіт ніг по сходах – втікали. Знизу ми почули: «Цеглою кидають, не можна увійти». Видихнули: цегли бояться. [682]

— 12 липня 1943

Горохівський та Володимирський райони. Загони УПА атакують 50 польських поселень. [491] [713]

Гута Майданська (Здолбунівський район, Волинська область); світанок. Українські групи під керівництвом Ковальчука і Кирилюка заганяють більшість людей до стодоли, яку підпалюють. Загалом гине 184 особи. [496] [713]

Новий Загорів і Старий Загорів (Горохівський район, Волинська область); 3.00. Хати поляків обох сіл оточують мобілізовані з сусідньої місцевості члени ОУН. До 10.00–11.00 нападники вбивають усіх польських мешканців, відповідно: 30 і 70 осіб. [318] [319] [640] [642] [643] [713]

Федот Десятничук (житель Лукович, член ОУН(б)): Пам'ятаю, що у неділю, день перед святом Петра, до мене прийшов сотник і член ОУН Корольок Кузьма [...], який переказав мені команду станичного ОУН села Луковичів Галана Єфрема, щоб ввечері я з'явився на порозі Мухи Демяна з сокирою. [640]

Прокоп Люблюк (житель Лукович, член ОУН(б)): Перед заходом сонця виїхали із села Луковичі на кількох підводах, маючи при собі: одні – сокири, інші – пилки або лопати. Я мав сокиру. [...] Усім сказали, що їдемо копати окопи та землянки. На підводах приїхали до лісу, який знаходиться біля села Загорів. [318]

Степан Недбайло (житель Лукович, член ОУН(б)): У Загорівському лісі я не міг побачити усіх зібраних, лише за голосом можна було зрозуміти, що там було багато людей. [...] Невідомий мені бандит створив групи по 8–10 людей. Я опинився в групі разом із Кужелем Петром і 6–7 іншими невідомими

мені бандитами. Двоє з них мали карабіна і револьвера, решта – сокири. [...] Я не мав ні сокири, ні зброї. Коли мене приєднали до групи, бандит пояснив нам, що зараз підемо в село Новий Загорів вбивати поляків. Мали обійти усі хати, в яких живуть поляки та ліквідувати їх. [Додав, що] того, хто не виконає завдання, чекає те, що поляків. [319]

Ростислав Закревський (житель Нового Загорова): В липні 1943 року вночі у свято Петра, приблизно о 2.00 або 3.00, до нашої хати постукали невідомі бандити ОУН. [...] Тоді наша сім'я винаймала житло у громадянина Радянського Союзу польської національності Миколая Жолковського. Спочатку бандити вибили сокирами вікна, а коли дізналися, що ми українці – перейшли до іншої частини хати, звідки силою вивели родину Жолковського і на подвір'ї зарубали усіх сокирами. Це бачила уся наша родина. [642]

Федот Десятничук (житель Лукович, член ОУН(б)): Після вбивства поляків Захар сказав чоловіку – українцю, який мешкав у тому домі, щоб той закопав тіла забитих у підвалі. При мені чоловік, українець, виніс з підвалу бочки, ваги та інші речі, потім закинули до підвалу тіла жінки, двох чоловіків і одного юнака у віці 15–16 років. Пам'ятаю, що того хлопця до підвалу підтягнули ще живим, тому Захар наказував мені добити його сокирою, але я відмовив. Тоді він сказав зробити це хлопцю на ім'я Михайло (з Галичини). [640]

Тростянець (Луцький район, Волинська область), 3.45. Відділ польської самооборони з Пшебража під керівництвом Генрика Цибульського здійснює напад на село. Будинок рільничої школи і частину села спалено. Гине щонайменше 18 українців. [91] [257] [306] [383] [493]

Генрик Цибульський (комендант самооборони в Пшебражі): Певна частина села, де донедавна жили спокійні люди, змінювалася під натиском банд на осередки українського фашизму. [...] Так було, наприклад, з Тростянцем. Це велике село стало для членів УПА опорним пунктом для наступу на Пшебраже. Мали тут ідеальні умови. Тростянець, зручно розміщене село, віддалене від Пшебража заледве на сім кілометрів. [...] В будинку рільничої школи тепер розміщувалася підофіцерська школа упівців. Верхівка високої вежі церкви була чудовим оглядовим пунктом. З неї було видно шляхи по різні сторони села. Бандити почувалися там панамі ситуації. [...] Вже давно дійшли до висновку, що раніше чи пізніше власне звідти відбудеться серйозний напад на нас. Турбували нас частими нападами менших упівських груп, які завжди відходили в одному напрямку, до Тростянця, того разу ми вирішили атакувати першими. [257]

Олена Бондар (жителька Тростянця): Найгірше було на Свято Петра і Павла [12 липня]. Поляки увійшли між полями жита до села і стріляли, кого тільки бачили. Було вбито не менше п'ятьох людей. Вишневського Степана.

Тарасюків, Максимюків. В тій стрілянині нашу хату і ціле господарство спалили. Поляки забрали коней і корів. Їх там в Пшебражі було дуже багато, треба було їсти, то йшли і грабували. А ми сиділи в лісі аж до зими. Ночували там. [112]

Зенобіуш Яніцький (член самооборони в Пшебражі): Після розбиття УПА [...] під час нічного нападу на Тростянець, деякі українські села, відчуваючи небезпеку зі сторони Пшебража, покинули свої господарства, переходячи в безпечні місця, де знаходяться їхні сотні. [383]

Іван Ольхівський:

Напад поляків на Тростянець звичайно відбувся. Тільки метою було не знищення підфіцерської школи УПА, бо такої тут не було. Йшлося про покарання мешканців села за те, що тут вбито польського Шуцмана, який хотів знайти віз для перевезення до Ківерців партії масла з фільварку, який знаходився в колишній рільничій школі. Акція вдалася: вбито 18 мешканців, яких відомо за прізвищами та декілька мешканців інших сіл. [...] Люди розбігалися, хто і куди міг.

2013

[91]

Горохівка (Горохівський район, Волинська область); 10.00. У зв'язку із нападами на сусідні села мешканці проводять ніч в збіжжі. В домі залишається лише Вацлава Зінчик. Рано до села приходить група ОУН з наміром вбити поляків. Українці змушують жінку закликати рідних і сусідів. Тих, що виходять зі збіжжя, заводять до одного двору і ділять за статтю. Чоловіків і хлопців вбивають на подвір'ї, жінок і дівчат замикають в домі і палять живцем. Наступні два дні триває прочісування полів у пошуках поляків, які ще залишилися. [496] [513] [640] [713]

Федот Десятничук (житель Лукович, член ОУН(б)): [Після закінчення вбивств у Новому Загоріві] Ковальчук Микола зібрав свою групу. Сказав нам, що треба йти до колонії Горохівки і допомогти з ліквідацією поляків іншій групі членів ОУН. Пішли туди, але застали там лише одну жінку, інші ж мешканці колонії Горохівка сховалися перед нашим приходом. [640]

Октавин (Володимирський район, Волинська область); ранок. Після ночі проведеної в збіжжі в очікуванні нападу, жителі колонії вирішують виїхати звідси. Під захистом озброєної самооборони майже ціла колонія евакуюється до Володимира Волинського. [713]

Хринів, ранок. Після атаки на костел, вцілілі мешканці вирішують евакуюватися до Володимира Волинського. [676] [713]

Тадеуш Сальва: Поспіхом складали на вози усе необхідне, тобто: їжу, трохи одержі та інші необхідні речі. Забрали також трохи худоби. Решту [...] випустили в поле, щоб не пропала з голоду. І так десь 30 возів вирушило до Володи-мира. [676]

Загаї (Горохівський район, Волинська область); 13.00. Село атакують українці, які озброєні карабінами і господарським знаряддям. Мешканці намагають-ся організувати оборону в школі, проте безрезультатно. Гине 260 місцевих і приїжджих – поміж інших 35 осіб, захованих в погребі столяра Владислава Шуберта, дорогу до якого нападникам вказує його робітник, Мішка. Хати поляків розграбовані та спалені, а здобич ділиться за принципом, хто скіль-кох убив. [496] [673] [680] [713]

Станіслава Могельницька (жителька Загаїв): Рано до нашого села дійшла но-вина про вбивства людей в костелах в Порицьку і Кисилині. Люди ходили по селі дуже занепокоєні, передчуваючи близьку трагедію. Біля обіду до села по-чали в'їжджати вози, на яких сиділи озброєні чоловіки, вдягнуті у цивільне. Це були українці. [...] Несподівано зі всіх сторін полетіли вистріли, на возах нікого вже не було, люди почали кричати. [673]

Смолова (Володимирський район, Волинська область); після обіду. Колонія ото-чується загоном УПА та українцями з сусідньої місцевості, які підпалюють хати і вбивають мешканців. 40-особова група поляків замикається в кузні, піс-ля чого її підпалюють. Напад триває до ночі, гине щонайменше 65 осіб. [713]

Марія Воля (Володимирський район, Волинська область); 15.00. Українці вбивають 228 осіб за допомогою вогнепальної зброї та господарського зна-ряддя, в тому числі 10 з польсько-українських мішаних родин. Усі будівлі спалено. [667] [713]

Мечислав Фотима (житель Марії Волі): Мені відомо, що до студні, яка була власністю Юзефа Корняка [...], глибиною 25 метрів, живцем скинуто 30 осіб разом із Корняком і його дружиною, також закидано камінням. [667]

Уланівка (Володимирський район, Волинська область); вечір. До села за-їжджають озброєні українці із сусідніх місцевостей: Хмельової, Микулича, Біскупича, Сільця. Підпалюють польські будівлі і починають стріляти по тих, хто втікає. Трупи і поранених складають в одній із стодол, яку підпалюють. Гине 31 поляк. [536] [713]

Леокадія Павляк (жителька Уланівки): Один з українців підійшов до нас. Впізнала в ньому знайомого моїх батьків [...]. Просила, щоб не вбивали. Глянув на нас і звернувся до керівника банди: «Не вбиваймо їх, хто інший зламає, той

і заб'є». Він же наказав йому запитати нас, чи ми польки, чи українки. Відповіли, що польки. Тоді крикнув: «То беріть їх!». Знайомий завів Терезу [молодшу сестру] до стайні, а потім вернувся по мене. Увійшла до стайні і побачила стос кількох десятків трупів. Вдарили мене в голову, втратила свідомість. Прийшла до тями, коли стайня почала горіти. Кричала: «Тату! Тереню!». Батько не відгукувався. Відізвалася Терезка, сказала, що її вдарили сокирою по спині, тому не може втікати. Кричала до мене: «Втікай сама, Льодзю!». Я виповзла на колінах, усе горіло. Поповзла до саду і там заснула. Вранці побігла до Прохорів [української родини, яка опікувалася нею та її старшою сестрою].

[536]

Ґжегож Мотика:

Згідно з планом від 11 липня 1943 року загони УПА одночасно напали на 96 місцевостей в Горохівському і Володимирському районах, а також на 3 в Ковельському районі. Наступного дня, 12 липня, та сама доля спіткала наступні 50 місцин у двох перших районах.

2015

[496]

Ігор Ільюшин:

Оскільки у Варшаві [...] точно знали про антипольські виступи в травні, може видаватися, що місцеве керівництво Армії Крайової повинно було зреагувати одразу ж. Проте для польського підпілля на Волині акції УПА [11 і 12 липня] були розгорнуті в певній мірі неочікувано, особливо кількість осіб та спосіб, яким їх було вбито. Це свідчило, по-перше, про те, що рішення в ОУН-СД про «деполонізацію» західних земель було прийнято і реалізовано дуже швидко, а по-друге, доводило погану орієнтацію місцевих структур розвідки Армії Крайової щодо українських планів.

2009

[368]

— Середина липня 1943

Володимир Волинський. В результаті напливу польських переселенців як з найближчих районів, такі зі східної частини Волині, місто стоїть на межі гуманітарної катастрофи: бракує місця для розселення такої великої кількості переселенців, часто важко поранених а також врятованої худоби, коней, отар. Німці тиснуть на населення, щоб вони їхали на роботи до Райху і вилучають тварин. А польське населення навпаки – тисне, щоб люди залишалися на місці. За згодою окупантів та в порозумінні з керівництвом Армії Крайової жителі організують самооборону, яка з часом перетворена німцями в 107 батальйон Schutzmannschaft (так звану чорну допоміжну поліцію).

[307] [493] [713]

Єжи Красовський «Лех» (член конспірації, організатор самооборони): Після 11 липня Володимир був переповнений втікачами, яким вдалося уникнути тортур і смерті від рук бандерівців. На площах та вулицях було багато людей у розпачі. Лікарні переповнені пораненими. Тим нещасним бракувало одержі і загрожував голод. Місто знаходилося під загрозою нападу УПА з огляду на невелику залогу німців. В передмісті відбувалися атаки на втікачів та польські хати. Уночі заграва наводила страх і сіяла паніку серед втікачів та місцевого населення, готувалися до масової втечі за Буг. [576]

Влодзімеж Вітольд Г. (біженець з Хринова): У фарному костелі Володимира був разом з батьками вже об одинадцятій годині. Під час служби до костелу забігла може дванадцятирічна дівчина. У неї була відрізана рука десь біля плеча. Побігла до головного вітвара і кричала: «Матінко Божа, дякую Тобі, що дозволила мені врятуватися». Пізніше дізнався, що усю її родину було вбито, вдалося врятуватися лише їй, тому бігла через ліс 10 кілометрів. [536]

— 15 липня 1943

Пильгани (Горохівський район, Волинська область); пізній вечір. З лісу приходять до села партизани УПА без форми. Молодим чоловікам (найімовірніше, членам ОУН), мешканцям села, визначають «варту» і заселяють їх у хати до поляків. Через деякий час в село заїжджає друга група упівців і пострілом дає сигнал на вбивства. Протягом ночі вбито 97 поляків та декілька українців з мішаних родин. [493] [713]

— 16 липня 1943

Широке (Горохівський район, Волинська область); 15.00. Один з українських жителів колонії інформує про майбутню німецьку паціфікацію і організовує «евакуацію» поляків під ліс. Там з-за дерев виходять озброєні партизани УПА і розстрілюють зібраних, після чого йдуть до села забити тих, хто залишився. Частина – попереджена українськими сусідами – втікає в поля. Гине 50 осіб. [496] [713]

Галина Жуковська (жителька Широкого): Всі почали втікати в сторону Куповальців. За стодолю був величезний лан пшениці, в який усі ринули. Пам'ятаю, коли батько уже не міг бігти далі, я і Ромця тягнули його за руки. [...] Так добралися до Куповалець. [...] Коли перейшли через подвір'я в поля, по нас знову почали стріляти. Тому ми вернулися назад, а бандити, побачивши німецький літак, перервали вогонь, нам вдалося заховатися у збіжжі. [...] [Звідти] Нам було видно жакливу сцену. Навколо уже горіло. Так зникали з мапи світу Куповальці. [668]

Куповальці (Горохівський район, Волинська область); 15.00. Село атаковане з кількох напрямків загонами УПА, в яких були також його українські мешканці. Через неочікуваність нападу не вдається організувати оборону, люди рятуються втечею, однак близько 150 осіб вбивають. [496] [713]

Ян Жуковський (житель Куповальців): Атакували нас з трьох сторін: Галичан, Широкого та Борочича. На пагорбі зі сторони Галичан установили кулемет і мали цілі Куповальці як на долоні. [663]

Кахімеж Гілевич (житель Куповальців): Я йшов від батьків і на половині шляху почув постріл. Зустрівся з сусідом. Ці постріли повторювалися щоразу частіше та ближче. Виявилося, що це в лісі [зі сторони Широкого і Люлівки], від нас приблизно 5 кілометрів. [...] Розійшлися [...]. Не доходячи до місця, бачу, що тією лісовою дорогою біжить двоє людей. Стривожений побаченням, лечу назустріч їм. Але вони дають рукою знати, щоб я втікав. Зорієнтувався, біжу додому, по дорозі даю знак усім сусідам, щоб втікали. Прибігаю додому. В той момент Марися – українка, яка у нас працювала – вибігла до дороги і каже українською: «Пане, щось коїться, бо летять якісь люди!». Тим часом [...] з одного боку їдуть на возі українці. Віз їде по дорозі, а вони йшли по землі один за одним. Двоє з них відійшли, коли побачили, що ми переходимо дорогу, один забігає спереду, другий – ззаду. [664]

Люлівка (Горохівський район, Волинська область); 15.00. До села входить чисельна (50–100 осіб) група озброєних українців, після чого приступає до вбивств поляків. Мешканці села поспіхом втікають в поля, проте 87 з них гине. [496] [713]

Александра Гловінська (жителька Люлівки): [Після відходу нападників] Несподівано помітила двох чоловіків, які йшли з-під лісу. Швидко втекла додому [...]. Один з них сказав, щоб я не боялася. [...] Увійшов до хати, підійшов до мене, взяв за руку і відправив надвір. Той другий стояв перед хатою і блював. [...] На клумбі перед домом почали копати яму. [...] Через мить побачила, як двоє чоловіків виносили замотані в полотно трупи і склали їх до могили. Думали, що я плакатиму і тому сховали мене за кущі, але я не плакала. [...] Після того як засипали могилу землею, взяли мене за руку і пішли до лісу. [...] Через садок підійшли до якогось дому. [...] Посередині кухні стояла миска з водою. Порозтинали мені сукню, а волосся, яке звисало все в крові, обрізали. Мили мене і оброблювали рани, яких мала вісім: дві на голові, решта була на правому боці грудної клітки і на лівій руці. [...] Після миття і обробки йодом ран положили мене на соломі в комірчині. Доглядав за мною в більшості чоловік. Він міняв перев'язки, годував, навчав молитви українською та хреститися. [...] Швидко забула польську мову і щоразу краще говорила українською. Моїх опікунів називала «мамою» і «татом». Коли видужала [...], говорили знайомим, що я їхня племінниця». [660]

Район Гути Степанської; 23.00. Загони УПА Івана Литвинчука «Дубового» розпочинають завдавати удар по комплексу польської самооборони, організованій навколо штабів у Вирці та Гуті Степанській. Поділені на дві сильні бойові групи українці атакують з багатьох сторін, спалюючи кільканадцять ближніх польських сіл і вбиваючи тутешніх мешканців. Діючі там групи самооборони, разом із населенням відступають до Вирки і Гути. [41] [496] [672] [724]

З рапорту для комендантів відділів УПА: Завдання – знищити озброєні польські банди, які були постійною загрозою для місцевого українського населення, адже здійснювали вбивства і грабували. Сили ворога склалися з понад 400 озброєних ляхів та загону червоних. [88]

Станіслав Шумський (житель Туру; учасник оборони Гути Степанської): Близько 23.00 (стояв на варті у селі Тур) в селах Гали, Переспа, Ужани, а також в багатьох інших місцевостях – одночасно відкрито інтенсивний вогонь, за хвилину ті села почали горіти. [...] За наказом командира [...] цілим табором почали відступати на південь до села Вирка, де була сильніша самооборона. [672]

— 17 липня 1943

Вирка; 3.25. Призначена для знищення бази у Вирці група «Бористена» починає штурм і після двогодинної боротьби виганяє поляків до Гути Степанської. Одночасно інша бойова група атакує Гуту – там бій триває до обіду. [41] [496] [724]

Ванда Гулевич (жителька Вирки): Почали втікати в сторону Гути Степанської. [...] Під час нашої втечі згадана українка [сусідка] була з нами і ховалася в збіжжі від куль. В певний момент наткнулися на двох бандерівців, які розпізнали, що ми поляки. Після чого ця українка заступилася за нас, доводячи, що ми українці і разом ховаємося від куль, щоб втекти від смерті. Але після того залишилася на місці і ми були змушені втікати далі самі. [679]

Станіслав Савіцький (учасник оборони Гути Степанської): Провідні українські загони напали на Гуту із південної та західної сторони з вигуками «Різати ляхів!». Спалахнула стрілянина. [...] Ми рушили до бою з тим, хто що мав – пилками, косами, вилами, мисливською зброєю. Переважаючи сили українців були змушені відступити. [724]

Вінцентій Романовський (учасник оборони Гути Степанської): Головним оборонним пунктом була велика школа. [...] Вхідні двері були заброньовані бляхою з розібраного танка. Щоб захистити середину від гранат, вікна оббито сіткою, а стрілецька позиція захищена скриньками і мішками з піском.

Директор школи підготував кімнату для поранених. Лікар мав вишколених санітарок. Два літри спиртового розчину йоду із запасів шкільного кабінету хімії були єдиним медичним засобом. [...] У школі, в сусідніх сільських будинках, сховищах, ровах і усіх куточках на цих теренах зібралось кільканадцять тисяч людей. [...] Нам треба було діяти з обережністю під час відкриття вогню, щоб не наразити на небезпеку своїх. [724]

Свинаринські ліси (захід Волині). Штаб загону УПА «Січ» видає відозву до поляків, в якій зазначає, що недавні антипольські акції служили виключно для покарання зрадників, які співпрацювали з німцями та знищували українське населення. Лояльні до українців поляки будуть мати цілковиту безпеку. [533]

З відозви:

- 1) Українська Повстанська Армія після зради групи польських політиків [...], як і виступів деяких поляків, що з німецькою зброєю в руках знищували українське населення і палили села, була змушена покарати винних у повній мірі суворості воєнно-революційних вимог.
- 2) Міри, які були застосовані до поляків з деяких громад, були засобом захисту українського населення перед планованою зрадою. Вони не будуть поширюватися на тих громадян-поляків, які стоять на ґрунті співпраці з нами.
- 3) Гарантуємо цілковиту безпеку тій частині населення, яка допомагатиме нам в боротьбі проти німців та польських провокаторів. Український народ не має на меті знищення своїх національних меншин, а навпаки – забезпечує рівні із ним права, взамін на лояльність та співпрацю.
- 4) Закликаємо лояльне польське населення не піддаватися ворожій агітації і не покидати своїх осель, а спокійно працювати на своїх господарствах. [533]

Ґжеґож Мотика:

Після 16 липня ситуація почала нормалізуватися. Загони УПА лише зрідка нападали на польські місцевості. Здається, що в такий спосіб хотіли приспати польську пильність, що дозволило б провести черговий зосереджений удар. Також існує думка, що краще зачекати на закінчення жнив польських землеробів, завдяки чому було б легше зібрати їхній урожай. Власне такою була мета заяви загону «Січ».

2015

[496]

— 18 липня 1943

Гута Степанська (Костопільський район, Волинська область); 1.00. Група «Корбана» атакує Гуту і поновлює боротьбу. Одній з груп вдалося добратися до

села і підпалити деякі будівлі. Бій триває до вечора; українські втрати становлять 6 убитих і 3 поранених, польські – 100 вбитих. Тим часом частина зібраних в Гуті цивільних людей починає евакуюватися. Користуючись туманом, відходять до залізничної лінії, яка знаходиться на відстані 20 кілометрів на північ. Однак по дорозі попадають в засідку організовану УПА. Після відбиття чергового нападу, командування визнає, що через відсутність озброєння та людські втрати, подальша оборона неможлива. У зв'язку з чим, приймає рішення про загальну евакуацію. Усі поляки, які залишилися до тієї пори в Гуті, формують колону і відходять на північ. [41] [496] [724]

Владислав Кобилянський (учасник оборони Гути Степанської): У ніч з 17 на 18 липня серед серед зібраних мешканців Гути настав розкол. Близько тисячі людей вирішили втікати і подалися в сторону Рафалівки. [...] З ними пішло 20 наших чергових людей зі зброєю. Переходячи через Вирку, попали на вогонь бандерівців. Почали страшенно панікувати. Було вбито близько 400 осіб. [724]

Ігнацій Яніцький (учасник оборони Гути Степанської): Під час нашого походу, мабуть завдяки якимось вищим силам, вулицю окутав густий туман, який супроводжував нас практично до кінця нашого походу. Він був рятівним для багатьох людей, бо в центрі Вирки розпочалася шалена стрілянина уже на початку колони. [...] Серед втікачів з'явилася паніка і метушня. Вози почали плутатися між собою, одні верталися назад, інші з'їжджали з дороги. [...] На заході сонця добралися до села Грабина, де помітили німецькі бункери, а в них або поруч – німецьких солдатів. [...] Коли під'їхав товарний потяг, німці затримали його і наказували нам залазити до вагонів. Так заїхали до Сарн. [724]

Вінцентій Романовський (учасник оборони Гути Степанської): Натопв рушив в сторону Вирки. Кілька кінних повозів були призначені виключно для поранених, тяжко хворих, немічних та старців. В селі повипускали на волю всіх тварин. [...] Останнім возом їхав [командир оборони] «Бомба». [724]

Яполоть (Костопільський район, Волинська область). У засідці, підготовленій українською самообороною гине 19 німців та польських шуцманів. [528] [671]

Польський поліцейський з 202 батальйону Schutzmannschaft: З тієї засади чудом вийшов з нами наш командир, який бажав стерти відбиток фатальної поразки і влаштував в нашій роті п'ятику, під час якої звернувся до нас щодо поразки. Він закінчив обіцянкою, що від сьогоднішнього дня не маємо жалості до українців. Незважаючи на те, чи то буде жінка, чи дитина. Те саме обіцяємо йому і ми. Від сьогоднішнього дня залишаємо свої

криваві сліди. Село Підлужне оточуємо і спалюємо, населення – розстрілюємо. Злазне – спалено все до однієї халупи. Напівспалене нами село Ставки, зустрічає нас контратакою і змушує нашу цілу компанію відступити. Село Яполоть, місце трикратної засади, спалене, жінки та діти – вистріляні. Зненацька виходимо з лісу на село і робимо ґрунтовні чистки. Великий бандитський осередок, село Головин, також після засади, частково спалено. В кожному селі спочатку палимо млини і церкви так, що згодом в радіусі кількох кілометрів немає ніде млина, ані церкви, ані попа, так само знищуємо пам'ятники-кургани.

[671]

— 19 липня 1943

Гута Степанська; ранок. Українці входять до села, яке покинули захисники, палять та знищують усі будівлі.

[41] [496]

Зі звіту УПА: В результаті проведення першою групою акцій [...] ліквідовано села і колонії: Гута Степанська, Борек, Омелянка, Ляди та хутори Кам'янка, Ромашкове, Подселече, Поляни, Голинь, Темне. Друга група ліквідувала села і колонії: Вирка, Седлисько, Сошники, Острувек, Пареспа, Виробки, Гали, Шимоніско, Ужане, Зівка, Березина, Тур, Осовіче, Іваньче, Длуге-Поле, Березівка. Втрати ворога – понад 500 вбитих і незлічена кількість поранених. [...] Власні втрати: 18 вбитих і 17 ранених. Завдання повністю виконане. Завдяки розбиттю польських збройних банд ліквідовано загрозу, яка зависла над місцевим населенням.

[41]

Ігор Ільюшин:

Знаменною тут є диспропорція в кількості жертв серед поляків та українських повстанців, яка може свідчити з однієї сторони про відсутність підготовки і слабкість тих перших, навіть за підтримки німців або радянських партизан, а з другої сторони про ретельно обдумані та попередньо визначені «згори» дії.

2009

[368]

— 20 липня 1943

Луцьк. У зв'язку із триванням антипольської акції УПА, керівництво Армії Крайової Волинського Округу вирішує негайно створити партизанські загони, метою яких має бути захист польського населення і їхньої власності. Створюється 10 мобільних одиниць загальною кількістю 1100 людей, які підтримували місцеві самооборонні бази.

[307] [496]

— 21 липня 1943

Гумнище (Горохівський район, Волинська область). 50-особова група із німців та поляків в'їжджає до села, палить 14 господарств і викопує тіла вбитих раніше поляків. Їх фотографують і забирають до Берестечка для поховання. [100]

— 24 липня 1943

Туличів, Літин, Радовичі (Ковельський район, Волинська область). Німці, яких підтримували загони поляків (найімовірніше, так звані шуцмани – члени чорної допоміжної поліції) знищують українське село. В Туличові спалено усі господарства, в Літині – половина, в Радовичах – 50. Вбито кілька сотень мешканців, з яких в самому Туличові – близько 100. [151] [789]

З суспільно-політичного звіту референта Пінського округу УПА: Цікаво, що під час тієї акції вбито близько 50 поляків. [42]

Тарас Боровець «Бульба» (командувач так званої першої УПА, яка не має відношення до ОУН, українського демократичного партизанського руху): Весна і літо 1943 в Україні, а особливо на Волині та Поліссі, справді нічим не відрізнялося від опису пекла в Божественній комедії Данте. Куди не глянь – негасима заграва. До «революції» Миколи Лебеда вмішалися радянські партизани. Однієї ночі лебедівці [бандерівці] паціфікують вогнем і мечем польське село. Вдень німці та польська поліція паціфікують за це 5 українських сіл. Наступної ночі більшовики з поляками [польські загони в радянських партизанських угрупованнях] паціфікують за те саме ще 5 українських сіл і розстрілюють в лісах вцілілих [українських] втікачів. [6]

— 25 липня 1943

Львів. З половини липня прибуває транспорт з польськими біженцями з Волині. «Biuletyn Ziemi Czerwieńskiej» пише про ситуацію в місті: «У Львові знаходиться велика кількість біженців з Волині. Це жертви акції екстермінації, проведеної бандами тарасівців, проти польського населення. В одній школі Кордецького знаходиться 800 осіб. Біженці розповідають про сцени від яких холодне кров у жилах. Німці зовсім не керують ситуацією через відхід військових гарнізонів, які пішли на фронт. [...] Поляки різних верств приносять до пунктів перебування біженців гори їжі [...] Сиротів, батьків яких було вбито на Волині, поляки розподіляють по сім'ях. Подальша доля переселенців у всіх викликає страх». [187] [188]

Оля Гнатюк:

Під впливом новин, які доходили з Волині, та безпосередніх свідчень тисяч переселенців, у Львові наростала хвиля ворожості. [353]

— 28 липня 1943

Луцьк. У заяві до волинського населення Окружний Делегат Уряду Казімеж Банах твердить, що сьогоднішні події на Волині є результатом політики Німеччини та Радянського Союзу, які «українськими руками вбивають польське населення». Звинувачує їх у фальшивій політиці щодо поляків: «Німці висилають на цю територію групи паціфікації, які палять українські оселі, вбивають жінок, дітей та невинних – справжніх вбивць навіть не намагаються покарати, бо справжній вбивця потрібен їм як союзник». Радянська влада у свою чергу «приходять до будинків поляків, пропонуючи допомогу в самообороні в заміні на польську молодь, яка піде до їхніх партизанських загонів. Якщо їм це не вдається, сіють паніку серед населення, викрадаючи зброю та людей, таємно втікають до лісу, а через декілька днів їх можна відшукати на чолі банд, які атакують те ж саме польське населення». У зв'язку з цим Делегат закликає українське і польське населення рішуче протиставитися політиці окупантів і зупинити кровопролиття. [535]

Із заяви: Знаємо, що багатьох українців огортає розпач при розумінні того, що зараз діється. Знаємо про численні спроби порозуміння з боку та вгамування злочинних вбивств поляків – відомо нам також і те, що ці спроби ще в зародку приглушуються. Знаємо, що в українському селі діє терор, який змушує долучатися до банд або в найкращому випадку до пасивної участі [...] Громадяни Речі Посполитої – Українці Волині! [...] Не можна вам просто тихо протестувати, піддаватися злочинному терору і дозволяти далі, щоб ворог Вашими руками вбивав Ваше майбутнє. [...]

Поляки! [...] Ні в якому разі не можна співпрацювати з німцем. Вступ до німецької міліції та жандармерії є найважчим злочином проти Народу Польського. Міліцейські-поляки, які взяли б участь у знищенні обійсть, а також вбивствах українських жінок та дітей, будуть викреслені з рядів Народу Польського і будуть суворо покарані. Співпраця з більшовиком є таким самим злочином, як співпраця з німцем. [535]

Ігор Ільошин:

Незважаючи на це, поляки не керувалися порадами керівників Армії Крайової і діячів місцевої Делегатури Уряду Польщі на Батьківщині. Ситуація на Волині складалася так, що хід дій вирішували не накази керівництва, а інстинкт самозбереження. [...] Як потрібно трактувати співпрацю з німцями тих поляків, які після

масових антипольських акцій загонів УПА були змушені шукати захисту в колишнього «господаря» тих теренів? Багато з них передусім хотіли вижити і в якійсь мірі помститися українцям. [368]

— 4 серпня 1943

Волинь. Відкритий лист Тараса Боровця «Бульби» до Центрального Проводу ОУН(б): «Вже в березні цього року конспіративні недоліки організаційної мережі [ОУН(б)] спровокували передчасне і організоване повстання української поліції [...]. Вже під час переговорів [лютий–травень 1943 року], замість того, щоб здійснювати акцію відповідно до спільно узгоджених планів, військові загони ОУН [Бандери], видаючи себе за Українську Повстанську Армію і начебто за наказом Бульби, почали ганебним чином знищувати польське цивільне населення та інші національні меншини». [610]

— 10 серпня 1943

Львів. З пастирського листа Митрополита Львівського та Галицького Андрея Шептицького до духовенства і вірних: «Ми були свідками навіть жахливих вбивств, скоєних молодими людьми, можливо, навіть з добрими намірами, але з катастрофічними наслідками для нації. Не раз ми бачили людей, які [...] наказували вбити когось для блага справи. [...] На жаль, такі інциденти створили серед молоді хибне переконання, що можна позбавляти когось життя. [...] Бережіть життя і майно ваших ближніх в ім'я християнської цивілізації і в ім'я того християнського суспільного ладу, який ви хотіли б колись бачити в нашій незалежній соборній Українській державі. [...] Нехай вони [члени церковних братств] перш за все з'ясують, чи є [...] якась небезпека в селі, чи не загрожує комусь смерть. Потім вони повинні подумати, що можна зробити, щоб врятувати чиєсь життя в такому випадку». [446]

— 25 серпня 1943

Золота Слобода (Бережанський район, Тарнопільська область). Закінчується 5-денний III Надзвичайний Великий Збір ОУН(б). Роман Шухевич «Тур», військовий референт в Центральному Проводі ОУН(б) і одночасно член діючого при ньому триособового Бюро, зміцнює владу у своїх руках в результаті зіткнення, яке відбувається під час обговорення між прихильниками керівника волинської ОУН(б) Клячківського і відсунутого вбік в травні 1943 Лебеда, який від літа 1943, після арешту німцями Степана Бандери, виконував обов'язки провідника ОУН(б). Прихильники Лебеда критично налаштовані до тієї

моделі дій щодо польського населення, яку Клячківський реалізує на Волині, бо це, на їхню думку, компрометує організацію. Проте на захист Клячківського стає ціле Бюро ЦП ОУН(б), що остаточно призводить до маргіналізації положення групи Лебеда у польській справі та її позиції в організації. [56]

Оцінка діяльності бандерівського підпілля, зроблена Миколою Лебедем «Рубаном» та Михайлом Степаняком «Сергієм» на III Надзвичайному Великому Зборі ОУН(б): Українська Повстанська Армія дискредитувала себе своїми бандитськими діями проти польського населення, так само, як ОУН дискредитувала себе своєю співпрацею з німцями. [56]

Ярослав Грицак:

Сьогодні відомо про внутрішні розбіжності всередині самої ОУН та УПА щодо методу вирішення питання поляків на тих [українських] теренах. Історики пишуть, що в ОУН та УПА дискутують, варто чи ні проводити антипольську акцію. Виглядає так, що інші пропоновані варіанти пропадають, владу здобуває група, яка хотіла збільшити свої шанси, мати більше гарантій свого утвердження, вважаючи, що проведення акції проти поляків їм в тому допоможе. З іншого боку, вона гарантувала, на їхню думку, розширення впливів УПА, якщо вдалося б долучити до тієї акції селян, то тим підтримають УПА, а через участь в акції, зі страху, стануть заручниками УПА. Звичайно, спроба вияснення складної ситуації, яка існувала на території, не знімає відповідальності з керівництва УПА, яке ті антипольські акції зніціювало і проводило. Деякі історики – серед них ті, хто був раніше в УПА, як професор Петро Потічний – вважають, що це рішення було безсенсовним і злочинним, нічим не допомогло, а лише принесло багато шкоди українській справі. [891]

— Кінець серпня 1943

Із звернення загону УПА «Турів» до українського населення Холмщини: «Українці Холмщини! Пам'ятайте, що Холмська земля є [...] найбільш загрожена, бо це найвіддаленіша [західна] українська земля. [...] Тому не сидіть склавши руки, чекаючи милосердя [...]. Не дозволяйте себе фізично знищити. Не йдіть беззахисними на смерть під німецькі чи польські кулі. [...] Створіть [...] власні збройні сили для свого захисту. Хто живий, хто може носити зброю – нехай бере її і йде в УПА. Нехай всі стануть під [її] прапори. УПА – єдина всеукраїнська сила, яка гарантує захист населення. Допомагайте їй!».

[135]

— 29 серпня 1943

Своз (Луцький район, Волинська область). У відповідь на напад УПА на поляків у ближньому Ретові, польська самооборона з Рожища проводить акцію у відповідь. Вбиває 26 мешканців, хати грабує, а село спалює. Забрані речі, худоба потрапляють на німецько-польський пост поліції в Рожищі. [606]

Люціан Шот (член польської самооборони в Рожищі): Влітку 1943 року [...] ми – члени аванпосту разом із німецько-польською поліцією поїхали на збройну бандитську акцію до села Своз [...]. Під час того нападу [...] ми впіймали певну українку – Іванюк Надію, щоб розправитися з нею. Дорогою, коли вели, вона сказала до мене: «Ледику, нащо мене ведеш, ти ж мене знаєш?!» Відповів, що ти бандерівка і повели її далі. Привели Іванюк Н. С. до групи поляків. Ті почали питати, хто вона – полька чи українка. Дівчина знала польську мову і, рятуючи своє життя, відповіла: «Jestem Polką». Але я знав, що вона українка і, ненавидячи її, сказав усім, що вона не полька, а українка і вдарив сильно вилами по голові. Іванюк звільнили за проханням одного з поляків [...]. Він сказав відпустити її, тому що добре знає, що вона не має нічого спільного з бандерівцями. [606]

Мечислав Мацьонжек (член польської самооборони в Рожищі): Тоді вбито 26 осіб – жінок та чоловіків. Біля забитих знайшли лише 8 чи 9 карабінів, решта жертв була неозброєна. [питання офіцера НКГБ:] Навіщо вбили неозброєного громадянина, якщо можна було зупинити і запитати, бандерівець він чи спокійний мешканець села? [відповідь:] Я і решта членів, не визначали тоді, хто був перед нами – жінки чи чоловіки. Знали, що вони були з села Своз і стріляли, не задумуючись. Мстилися. [606]

— 30 серпня 1943

Кути (Любомльський район, Волинська область). Партизани з куреня УПА «Лисого» після оточення села вбивають в ньому, за різними підрахунками, від 180 до 213 поляків. [491]

Янківці (Любомльський район, Волинська область). Під час нападу на село піддєглі «Лисого» вбивають майже 90 осіб. [491]

Острівки (Любомльський район, Волинська область). Партизани УПА вбивають в селі від 476 до 620 осіб. [491]

Воля Островецька (Любомльський район, Волинська область). Бандерівці вбивають в селі від 572 до 620 осіб. [491]

Іван Климчак «Лисий» (командир куреня УПА) у звіті про проведені акції: «Я ліквідував усіх поляків від малого до старого. Я спалив усі будівлі, майно і худобу забрав на потреби куреня». [726]

Юрій Стельмашук «Рудий» (командир загону УПА «Турів»): «У червні 1943 року [...] «Клим Савур» передав мені усно таємну директиву Центрального Проводу ОУН про загальну фізичну ліквідацію всього польського населення, яке проживає на території західних областей України. Виконуючи цю директиву [...], у серпні 1943 року разом з [...] Українською Повстанською Армією я знищив понад 15 тис. поляків у Ковельському, Седлищенському, Мацеевському та Любомльському районах Волинської області [...]. Ми робили це так: зібравши все польське населення в одному місці, ми оточували його і почали різанину. Коли не залишалося жодної живої людини, ми копали великі ями, скидали туди всі трупи, засипали їх землею і, щоб приховати сліди цієї страшної могили, палили на ній великі багаття і йшли далі. Так ми ходили від села до села [...]. Ми забирали всю худобу, цінності, майно та харчі, а будівлі та інше майно палили». [491]

Ґжегож Мотика:

Після оточення села [Острівки] групи партизанів, ідучи від господарства до господарства, забирали польські родини до школи і на площу. Пізніше частину осіб – в більшості жінки та діти – також скерували до костелу. [...] Після того, як зібрали усіх поляків, найперше українці забажали здачі коштовностей та годинників, а далі почали по черзі виводити чоловіків. Їх вбивали у трьох різних місцях, ударами сокири або кийка в потилицю. Вбитих складали у спеціально викопані могили. [...] Мешканців [Волі Островецької] зібрано на площі школи, де близько 10.00 пролунало звернення, яке заклиало до спільної боротьби проти німців. Далі усіх замкнули в школі, звідки по черзі, групами від 5 до 10 осіб, виводили чоловіків, спрямовуючи їх до стодоли. Там їх вбивали сокирами, молотками та іншими тупими предметами. В обід школу обложили соломною, облили бензином і підпалили, а всередину закинули декілька гранат. Тоді в приміщенні знаходилося 150–200 жінок та дітей. [491]

Новий та Старий Гай (Ковельський район, Волинська область). В обох польських колоніях бандерівці позбавляють життя близько 600 мешканців. [491]

Пшебраже (Луцький район, Волинська область). У селі точаться оборонні битви за найбільшу на Волині базу польської самооборони. [878]

Григорій Балицький (керівник загону радянських партизанів ім. Сталіна) **в щоденнику**: Отримав повідомлення від польського населення села Пшебраже, яке звертається з проханням про допомогу в боротьбі з націоналістичною бандою. Прочитав того листа і вирішив допомогти. З тією метою виділив дві роти з відділу товариша Прокоп'юка – 80 осіб. Швидко рушили. Не минуло й години, як розпочався бій: партизани [почали нападати на] націоналістів, націоналісти почали ганебно втікати, партизани їх наздоганяли. В тій битві було забито 130 націоналістів, здобуто – 1 великокаліберний кулемет та 4 ручних. [878]

— 31 серпня 1943

Грушівка (Ковельський район, Волинська область). Відділ під керівництвом Владислава Чермінського «Яструба» проводить наступальну акцію на угруповання УПА. З польської сторони гине 1 особа, з української – 20. [491]

— 1 вересня 1943

Рівне (Ковельський район, Волинська область). У відповідь на вбивство УПА 30 місцевих поляків, загін лейтенанта Казімежа Філіповича «Корда» спалює українську частину села. [491]

— 8 вересня 1943

З листа голови Польського Опікунського Комітету в Холмі до Головної Опікунської Ради в Кракові (Звіт про стан біженців з Волині від вбивства українських банд): Банди [УПА], озброєні кулеметами і рушницями, оточували окремі села і освітлювали їх ракетами, а українське населення з сусідніх сіл, озброєне сокирами, вилами, лопатами, косами і серпами, напало на окремі хати, в яких перебувало по кілька чи кільканадцять осіб, і вбивало сплячих мешканців. Після того, як вбивства були завершені, а напівмертві люди вкинуті в колодязь, житлові та господарські будівлі були підпалені. «Таким чином, – зазначалося у звіті Польського опікунського комітету в Холмі, – при здійсненні вбивства лише невеликому відсотку [польського] населення вдалося врятуватися і дістатися до Люблінщини. Оскільки масове вбивство відбувалося вночі та рано вранці, то люди, яким вдалося врятуватися, прибули без одягу та взуття. Перші звістки про те, що відбувається по той бік Бугу, надійшли до Польського опікунського комітету в Холмі ввечері 29 серпня 1943 року, але вони не були підкріплені доказами. Наступна новина надійшла

30 серпня від семи втікачів, які прийшли до Польського опікунського комітету і детально розповіли про те, що сталося 29 серпня. Наступні повідомлення надходили разом із залізничним транспортом з втікачами. [817] [879]

— 10 вересня 1943

Кличковичі (Ковельський район, Волинська область). Польська самооборона з Ружина вбиває 11 мешканців села (за іншою версією – спалює село). [26] [114]

— 11 вересня 1943

Волинь. Загін радянських партизанів під командуванням Григорія Балицького під час рейду з метою проведення диверсійної роботи на залізничних шляхах противника досягає глибокого тилу східного фронту в районі Ковельського вузла. [878]

Зі щоденника Григорія Балицького: Ми проїжджали через польські населені пункти: [...] Гута Степанська, Седлисько, Барте і ряд інших сіл, ми дивилися на всю цю жахливу картину, просто страх бере – до чого довели ці села і польське населення покидьки націоналісти. Скрізь на вулицях були розкидані трупи польського населення, а їхні хати спалені. [...] Націоналісти неодноразово вбивали невинних поляків. [878] [879]

— Друга половина вересня 1943

Південно-східна Люблінщина. Починаються перші серйозні антипольські виступи з боку бандерівського підпілля. Одночасно на територію Люблінщини починаючи з половини серпня і вересня 1943 прибуває хвиля переселенців з Волині, жертв кульмінаційної фази антипольської акції ОУН(б) та УПА. До кінця року їх буде не менше, ніж 30 тис., з яких більшість (близько 25 тис. осіб) зареєстрована місцевими відділами Головної опікунської ради в Грубешівському і Холмському повітах Люблінського дистрикту Генеральної губернії. [879]

З документа Делегатури Уряду Республіки Польща на Батьківщині: Останнім часом українці почали переносити криваву пожежу Волині також на Холмщину. Там помічено наплив українських агітаторів з Волині, які підбурюють місцевих українців проти поляків. Криваві українські напади на поляків починаються також на Холмщині. [203]

Зі звіту ОУН(б) про події на Холмщині: З польських кіл можна було почути такі гасла: «[антиукраїнські виступи на Холмщині] – це відплата за звіряче знущання [над поляками] на Волині», а також: «Ми не будемо задумуватись, винен хтось чи ні, і якщо він зараз займає якусь посаду в українському суспільному житті, він повинен бути зліквідований». [142]

Південно-східна Люблінщина (Грубешівський повіт). Відповіддю польського підпілля (АК та БХ) є атаки не лише на пости української поліції на німецькій службі і лідерів українського суспільства (діячів українських комітетів, кооперативів, вїттів, солтисів, представників інтелігенції – вчителі, лікарі, священники), але також щораз частіше, на засаді групової відповідальності, на українські села. [491]

Витяги зі звіту організаційного відділу Українського допомогового комітету в Грубешові: У вересні активізувалися польські терористичні дії в районі Грубешова. Причини: а) помста за Волинь [...]; б) повернення поляків, які перебували на Майданеку в Любліні [переміщених під час «Aktion in Zamosc»] з кінця листопада 1942 до серпня 1943 року]. [491]

— 17 вересня 1943

Заболотці і Зджари (Володимирський район, Волинська область). Упівці вбивають польсько-українські родини, позбавляють життя 116 осіб. [496]

— 19 вересня 1943

Колонія Пісочне (Ковельський район). Бандерівці вбивають близько 90 поляків. [496]

— 26 вересня 1943

Луцьк. Окружний делегат уряду Казімеж Банах в листі до коменданта Округу Армії Крайової Казімежа Бомбінського критикує «хибні установки деяких партизанських загонів і оборонних баз»: «Приклад Ружина [...] є тут виразним доказом. В [переданій туди] інструкції чітко підкреслював, що нам не можна проводити жодної акції, яка торкалася б українців, що нам не можна використовувати загальну відповідальність, що не можна проводити безоплатну реквізицію, що в жодному разі не потрібно створювати переконання, нібито поява наших партизанських загонів була

початком польсько-української війни. [...] Тим часом в Ружині: відділ па-
лить два сусідніх українських села Кличковичі і Туровичі. Вбиває про-
сто зустрічних українців. Грабує власність українського населення. По-
надшістдесятилітнього Грабарчука, який домагався у відділу повернення
реквізованих коней, вбивають і для вселення страху не дозволяють похо-
вати його тіло». [726]

— 28 вересня 1943

Руда (Володимирський район, Волинська область). Польська самооборона з
Беліна вбиває в селі 12 українців, багатьох поранено, забирає корів, коней
і одяг. [26] [114]

— 29 вересня 1943

Луків (Луцький район, Волинська область). Польська самооборона з Рожища
нападає на село і вбиває 17 українців. [26]

— 30 вересня 1943

Волинь. Лист Тараса Боровця «Бульби» до Центрального Проводу ОУН(б):
«Ваша «влада» діє не як національно-революційна влада, а як звичайна бан-
да. Замість того, щоб боротися з анархією в краї, ви самі збільшуєте її своєю
ганебною поведінкою, яка призводить до варварського вбивства беззахисних
жінок і дітей [з] національних меншин, спалення і розграбування їхнього
майна, чим ви накликаєте вічну ганьбу на всю українську націю. [...] Своїми
«подвигами» ви призвели до того, що сьогодні за кордоном з українцями не
хочуть розмовляти. Через вас весь культурний світ ставиться до українців
не як до людей, які шляхом революції борються за свою державу, а як до ви-
роджених варварів і звичайних бандитів». [125]

— 2 жовтня 1943

Омельне (Луцький район, Волинська область). 200 членів самооборони з Пше-
бража разом із радянськими партизанами нападають на село. Насамперед
обстрілюють його кулеметами і мінометами, спричиняючи численні пожежі,
а потім починають штурм. Гине від 10 до 62 українців, нападники забирають
кільканадцять штук худоби. [91] [491] [615] [712]

Іван Ольховський:

Треба сказати, що подібні акції на території Пшебража були досить частими. На них виходило нерідко по 200 озброєних людей [...]. І так в Ківерцівській окрузі (а це лише частина Луцького району) пшебражани, разом із самообороною з сусідніх постів у Рафалівці і Колосанці [Комарівці?], вбили і закатували, за підрахунками Івана Пущука, близько 600 невинних українців. Найбільше постраждали села: Омельне, (62 особи), Клепачів (38), Гавчиці-Муравище (31), Домашів (30), Вінцентівка (25), Хопнів (20), Тростянець (18–59), Озеро (17), Бодячів (17), Борухів (16), Котів (15), Яромель (14).

2013

[91]

— Початок жовтня 1943

Замостя (Володимирський район, Волинська область). Поляки вбивають у селі 22 українців.

[26]

— 5 жовтня 1943

Полапи (Любомльський район, Волинська область). Об'єднані відділи Казімежа Філіповича «Корда» і Владислава Чермінського «Яструба» спалюють село і вбивають 42 українців, серед яких жінки і діти.

[303] [491]

Сергій Юхимович (житель Полап): Коли сонце тільки почало сходити, почули постріли. Думали – може, німці йдуть. Але люди, які втікали з центру села, сказали нам: «Поляки!». Побігли з ними в зарослі до лісу [...]. Дивимося звідти: село горить. Церква горить. Прибігли чергові люди з села і говорять: «Того забили, того... Посходилися. Коли село спалахнуло [...], поляки рушили на Сокіл.

[113]

Уляна Степанюк (жителька Полап): Прийшли поляки. Один із них відчинив двері і говорить до Івана: «Виходь!» Але він не виходить. То вони забили його тут, в домі. Потім знову прийшов поляк. Походив по хаті і каже: «Дай ключа від куфра!». А я зі страху не знаю, де він є... Вдарив мене прикладом [...] в груди. Я впала, лежу... Приходять наступні поляки. Один з них каже до іншого: «Не бий жінок і дітей». Забралися і пішли.

[113]

Сокіл (Любомльський район, Волинська область). Після спалення Полап, відділи «Корда» і «Яструба» ідуть на Сокіл. Жителям, яким було видно, що робиться в Полапах, вдалося втекти. Однак зрештою село спалено, вбито – 6 осіб.

[113] [303] [491]

— 8 жовтня 1943

Нетреба (Тернопільська область, пограниччя Волині та Східної Галичини). Відділ УПА здійснює напад на село, вбиває 17 поляків, грабує худобу і палить будівлі. На допомогу полякам приходять залога німецького посту прикордонників з Новиків, яка обстрілює нападників і змушує їх відступити. Це було одне з перших групових вбивств поляків у Східній Галичині, здійснене бандерівським підпіллям. [496]

— 8/9 і 10/11 жовтня 1943

Опільсько, Войславичі, Конотопи (Грубешівський повіт, пограниччя Волині, Східної Галичини та Люблінщини). Від рук членів боївок ОУН(б) або створеного німцями українського Selbstschutz/Ortschutz (Холмський Легіон Самооборони) гине або ж отримує поранення загалом 30 поляків. [879]

— 9 жовтня 1943

Волинь. Після вбивств та вигнання з Волині значної кількості польського населення, настає черговий етап стирання польських слідів на землях, визначених ОУН(б), як етнографічно українських. [74]

З наказу організаційно-мобілізаційного референта Рівненського надрайонного проводу ОУН(б): На території, де є польські пам'ятники, костели і т.п. польські статуї, все розбити, розвіяти на порошок, навіть не залишити місця. Провести цю акцію в ніч з 10 на 11 жовтня. [74]

З інструкції Волинського проводу ОУН(б) про «ліквідацію слідів польськості»: а) Зруйнувати всі стіни костелів та інших культових споруд. б) Знищити дерева, що ростуть біля будинків, щоб не залишилося жодних ознак того, що там колись хтось жив (не знищувати фруктові дерева біля доріг). в) [...] знищити всі польські будинки, в яких раніше жили поляки (якщо в цих будинках живуть українці – їх обов'язково треба знести і зробити землянки); якщо цього не буде зроблено, будинки будуть спалені, а люди, які в них живуть, не матимуть де перезимувати. Ще раз підкреслити, що якщо залишиться щось польське, то поляки претендуватимуть на наші землі. [94]

— 22 жовтня 1943

Мірче (Грубешівський повіт, південно-східна Люблінщина). У результаті нападу на село, здійсненого партизанами БХ Станіслава Басая «Рися» гине щонайменше 26 українських селян, а вогонь спалює численні господарства. [879]

— 28 жовтня 1943

Перемишль. Інформація місцевої ОУН(б) на тему настроїв українського населення у Варшаві: «[З часу] волинських подій [...] у Варшаві також появилось бажання помсти [українцям]». [140]

— 30 жовтня 1943

Грабовець (Замойський повіт, Люблінське воєводство). Рапорт підпоручника Юзефа Смеха «Цьонга» для капітана Станіслава Пруса «Адама», керівника диверсійних та лісових відділів в Інспектораті Замостя АК і заступника коменданта, на тему антиукраїнських дій АК: «Застрелив найважливіших українських діячів на чолі з попом. [...] Якщо українці і на далі переслідуватимуть поляків, прошу дозволу вирубати всіх по черзі. Зараз немає жодної реакції». [234]

— 6 листопада 1943

Харків. Начальник Українського Штабу Партизанського Руху Тимофій Строкач в повідомленні до народного комісара з державної безпеки УРСР: «В районі Гути Степанської «Бомба» [капітан Володимир Коханський] організував бойовий відділ, який [19 липня 1943 року] розбили бандерівці, а «Бомба» разом з вцілілими перегрупувався в район Антонівка – Володимирець. [...] Поляки, бачачи беспорядність польської організації в боротьбі з бандерівцями, почали переходити до радянського польського партизанського формування ім. Костюшка під керівництвом Сатановського. З метою збереження людей у їхній групі «Бомба» переніс своє угруповання до лісів в район Сарни-Моквин, де створив потужне формування в кількості 800 людей, забезпечених великокаліберними та ручними кулеметами, автоматами і рушницями, після чого рушив у напрямку Цуманських лісів, знищуючи на своїй дорозі українські села і групи бандерівців. [606]

— 15 листопада 1943

Стаї (Грубешівський повіт, Люблінське воєводство). Збройне формування ОУН(б) вбиває 9 поляків. [879]

— 16 листопада 1943

Стара Гута (Костопільський район, Волинська область). Члени польської самооборони ведуть оборонний бій з УПА. За підтримки загону радянських партизанів вдається відкинути українських нападників. У битві гине декілька поляків, українці втрати становлять 54 вбитих та понад 40 поранених. Це один з визначних успіхів поляків в боротьбі з УПА на Волині. [496]

— Листопад 1943

Грубешів. Звернення місцевої АК до українців: «Не хочемо допускати безсеновних вбивств, були б раді захистити від помсти кожному невинну особу, але в сьогоднішніх умовах змушені діяти за принципом загальної відповідальності. За злочин відповідатимуть найближчі околиці. Дивіться, аби серед вас не ховалися вбивці. Гоніть їх від себе, ліквідууйте самі, якщо не хочете відповідати за них своїми головами. Будьте лояльними. [...] Війна – це війна, кожен опір буде зламане, нелояльні господарства чи села буде знищено. Пам'ятайте про великі історичні хвилі. Не копайте між нами прірв, які неможливо подолати». [212]

— 6/7 грудня 1943

Колонія Стенжаричі (Володимирський район, Волинська область). Після відходу німецької залоги, бандерівці вбивають в одному з маєтків 42 поляки. [496]

— 15/16 грудня 1943

Старе Село (Грубешівський повіт, Люблінське воєводство). Збройне формування ОУН(б) вбиває 25 поляків. [879]

— 24 грудня 1943

Двірець (Рівненський район, Волинська область). Упівці вбивають 35 поляків. [496]

Олика (Луцький район, Волинська область). Бандерівці нападають на польські будинки в передмісті, 42 поляки гинуть від ударів сокир, інколи за різдвяним столом. [496]

— Грудень 1943

Околиці Бережан (Східна Галичина). Наказ окружного референта СБ ОУН(б) «Збуя»: [За кожного вбитого українця карати] 10 поляків, яких непотрібно розстрілювати, а зарубати сокирами і покинути. [147]

Олександр Луцький «Андрієнко» (командир Української Народної Самооборони в Східній Галичині): Щодо поляків було видано розпорядження про фізичну ліквідацію всіх учасників «Армії Крайової» [...] і її прихильників. У результаті усі вони були ліквідовані Українською Народною Самообороною. [115]

Анджей Л. Сова:

Наприкінці 1943 року в польсько-українських відносинах під впливом подій на Люблінщині та Волині все більшого поширення почав набувати принцип колективної відповідальності, який зводився до вбивства лише за те, що ти українець чи поляк, що створило таку послідовність подій, що вже не було зрозуміло, яка акція була відплатою за яку.

1998

[726]

Ігор Ільюшин:

Від осені 1943 року антиукраїнський терор польського підпілля набрав масового характеру на території Холмщини та Підляшшя. За підрахунками люблінського представника Українського Центрального Комітету, кількість вбитих українців сягала близько 500 осіб. Вважаю, що масовий терор був спричинений наказом головного керівника АК генерала Тадеуша Коморовського «Бура» від 4 серпня 1943 року щодо початку загальної акції «помсти» українцям за «участь в німецьких паціфікаціях». Акція мала обійняти цілу територію ГГ, за винятком дистрикту «Galizien». До посилення антиукраїнського руху долучилися також польські переселенці з Волині, які приєдналися до місцевих партизанських відділів. Лише в Грубешівському повіті в серпні 1943 року їх було близько 6000. [368]

— Кінець 1943/початок 1944

Східна Галичина. З ситуаційного звіту Східної секції Департаменту Інформації та Преси Делегатури Уряду Польщі на Батьківщині, в якому звертається увага на головні напрямки діяльності бандерівського підпілля на антипольському відрізку: «Першочерговою метою є вбивство найвідоміших поляків, незважаючи на те, до якої верстви вони належать – чи до інтелігенції, чи до робітників, міщан, селян. Йдеться [...] про ліквідацію людей [...] здатних впливати на оточення і організацію самооборони. [...] Другою ціллю є вбивство польських ксьонзів, які вважаються справжніми провідниками польськості. [...] Третьою ціллю є ліквідація польського лісництва, тобто лісничих інженерів, гайових тощо. Це є плановане очищення лісів, щоб зробити можливою свободу руху організованим там українським бандам. [...] з половини грудня [1943] українці приступили до реалізації четвертої цілі – біологічного винищення польського населення, без огляду на те, яким воно є – активним чи пасивним. [496]

— Початок січня 1944

Львів. Митрополит Андрей Шептицький у до духовенства і вірних «*Мир у Господі*» (Про вбивство священників): «Хто своїми діями розділяє і противиться єдності двох католицьких віросповідань, які різняться лише обрядом, і у такий спосіб викликає в одних віруючих жаль, образу, ненависть до віруючих іншого обряду – той завдає удару Церкві у найбільш вагомому рисі, всеобіймаючу істину братерської любові. [...] Навіть язичницькі народи вважали вбивство безневинного ганебним для чоловіка вчинком. Першочергово протестуємо проти вбивств, коли виконавцями є вороги Церкви Хрестової. Але, коли бачимо небезпеку, що ті вбивства можуть проникнути і навіть проникають [...] в ряди наших вірних, то [...] зі страху перед майбутнім християнського народу ми не перестанемо попереджати їх». [48]

Клюськ (Ковельський район, Волинська область). У відповідь на акцію, яку провела УПА в районі Ковеля під час Різдвяних свят, відділ АК «Олгера» під керівництвом Зигмунда Кульчинського скерований на акцію пости. Проте мешканців не застає, тому що уже втекли з худобою. [418]

Ольгерд Ковальський (солдат 27 Волинської піхотної дивізії АК): Помсту мали влаштувати у селі Клюськ, де потрібно було розстріляти усіх зустрічних чоловіків у віці від 16 до 60 років. Сам факт реваншу терором за терор мені здавався цілком виправданим і доречним. [...] Мабуть, уже наступного дня наша карна експедиція, з подібним завданням, вирушила інше село. [418]

Вінцентій Романовський:

Отже, розпочато застосування принципу групової відповідальності. На різанину, розбої та пограбування відповідати збройною відплатою, вбивствами, реквізиціями і пограбуваннями. Вбивство вважається чеснотою. Юнаки, які вбили цілі родини, ризиками на прикладах карабінів записували своїх жертв. Людська справедливість сходила на край звірячої помсти.

1993

[693]

— Середина січня 1944

Південно-східна Люблінщина (Холмщина). Створені на початку року боївки СБ ОУН(б) розпочинають акції проти поляків, атакуючи маєтки і польські колонії, які знаходилися по сусідству до українських сіл. [311]

З інформації ОУН(б) з Холмщини: Вже наприкінці 1943 року було скликано низку організаційно-політичних зборів, на яких холмських активістів закликали до неминучої боротьби. На початку 1944 року було організовано дві боївки СБ, розширено мережу ОУН та організовано одиниці сільської самооборони в багатьох селах. [...] У середині січня 1944 року сформовані боївки розпочали каральні акції проти поляків, переважно [нападаючи] на ті верстви, з яких рекрутувалося польське підпілля, а саме на польських землевласників. [606]

— 15/16 січня 1944

Маркова (Підгайцівський район, Тернопільська область). Бандерівці вбивають 57 поляків. [496]

— Кінець січня 1944

Тростянка (Луцький район, Волинська область). У помсту за завданні втрати під час нападу УПА в районі Копачівки, самооборона з Рожища вбиває понад 30 українських мешканців села. [692] [693] [726]

Вінцентій Романовський (солдат волинської АК): У якийсь із найближчих днів настала помста на українському населенні села Тростянка. [...] Ця «операція» була діями тих, хто чекав на нагоду помсти за усі нові та старі кривди. [...] Спалення кількох господарств у Моньові під час самої акції [в районі Копачівки] не могло скинути напруги поки не полилася кров. Захисники

Копачівки не отримували від цього задоволення. Очевидно, такі думки торкнулися когось з українців в Тростянці. Щоб випередити події створив список українців того села, які володіли зброєю, і передав цей документ німцям в Рожищах. Ті організували облаву. Міліція, як і зазвичай в таких випадках, попросила допомоги окремих загонів самооборони, які мали отримані від німців карабіни. Близько ста п'ятдесяти людей оточило Т. [...] Вбито кілька чоловіків, яким вдалося вийти з котла. Якщо ж знаходили зброю – одразу відбирали. Пізніше дізнався про вбивство принаймні однієї родини з цієї причини. [692]

— 2/3 лютого 1944

Ганачів (Перемишлянський район, Тернопільська область). Сотня УПА «Сіромахи» і, найімовірніше, також група українських селян з навколишніх сіл, озброєних сокирами, нападає на базу польської самооборони і сильну одиницю АК, яка співпрацює з групою єврейських партизанів, які переховуються в околицях. В результаті багатогодинної битви, яка супроводжувалася вбивствами мешканців, між загonom УПА за підтримки групи «сокирників», та польською самообороною, прибулим для допомоги відділом Кедиву з Перемишлян та групою єврейських партизанів, загинуло близько 90 польських мешканців, серед яких 62 жінки та діти, а 18 осіб отримують важкі поранення. Гине також кільканадцять солдатів АК і 15 єврейських партизанів. [460] [495]

Дмитро Карпенко «Яструб» (керівник сотні «Сіромахи») **в повідомленні:** Вбито понад 180 ляхів, поранено близько 200, а решта згоріла у полум'ї. Село спалено на 80 відсотків. Вціліли тільки муровані хати та костел. Поляки чинили затятий опір. [...] Людських втрат не понесли. [149]

— 3/4 лютого 1944

На теренах Бродівського, Кам'янського і Сокальського районів бандерівські партизани здійснюють напад на 120 лісничівок. [496]

— 11 лютого 1944

Теребінець (Грубешівський повіт, Люблінське воєводство). Збройне угрупування Української Народної Самооборони (УНС – відповідник УПА в Східній Галичині і на Холмщині) нападає на місцевий маєток і млин, який спалює. У результаті нападу гине 17 поляків, серед яких власник маєтку та млина. [879]

— 12 лютого 1944

Ставки (Ковельський район, Волинська область). Поляки з базованого в Беліні угруповання АК «Основа» вбивають понад 80 українців – переважно чоловіків та хлопців. [113]

Іван Ольховський:

Апогей так званих польських акцій помсти, превентивних, очищувальних, а також проведених з метою демонстрації власної сили відбувається в січні–лютому 1944 року, коли формується 27 Волинська дивізія Армії Крайової. Вона нібито готує антинімецьке повстання на Волині, але у розвитку бойових дій їм перешкоджає українське населення. Тому появляється ціль – усунути їх з території операції. Мені вдалося нарахувати близько ста жертв таких очищувальних акцій в селі Ставки, 52 – в Свиначині, 47 – в Маковичах, 41 – в Купичеві, 40 – Осеєкові, 39 – в Вербичні Другім, 26 – Туропині, 23 – в Осі [...], близько 100 – в Запіллі, 64 – в Штуні, 30 – в Радехові. [91]

— 23 лютого 1944

Гута Пеняцька (Бродівський район, Тернопільська область). В зіткненні з польською самообороною гине двоє солдатів з розвідувального підрозділу 4 полку поліції СС, яка складається з добровольців з першого кола мобілізації до дивізії «Галичина», яких сприйняли за переодягнених упівців. На допомогу підрозділу СС приходить сотня УПА «Сіромахи», яка нападає на поляків збоку, даючи можливість солдатам СС відступити. [460] [495]

— 28 лютого 1944

Гута Пеняцька. У відповідь на смерті двох солдатів, на світанку 4 полк поліції СС, після попереднього обстрілу з кулеметів і мінометів, займає село, не зустрічаючи опору самооборони. Після чого вбиває не менше, ніж 600 мешканців, замикаючи їх групами по 20–30 осіб в стодолах і спалюючи живцем або розстрілюючи тих, хто намагався утекти. [879]

Зі звіту Губешівської АК: Ненависть польського селянства до українців у сто разів більша, ніж до німців. [...] Українські боївки (офіційно дозволені гестапо) [в] період з 28 грудня 1943 року по сьогоднішній день вбили близько 30 осіб, переважно інтенлігенції (трьох лікарів, двох власників млинів, трьох управителів маєтків, двох практикантів і багатших колоністів). Акція спрямована проти

ймовірних провідників руху за незалежність – однак вона не має під собою жодних підстав, оскільки вбиті люди не належали до жодної організації. [87]

— 3 березня 1944

Кам'янка Струмилова / Кам'янка Бузька (Тернопільська область). Мирослав Литвин «Орест», «Карат», провідник Кам'янка-Струмилівського повіту Сокальського надрайону ОУН(б), в інструкції, виданій того дня, наказав підлеглим йому районним провідникам не зволікати ні хвилини і негайно спрямувати всі сили на виконання наказу Проводу ОУН(б) ЗУЗ з початку 1944 року (№ 6/44) про посилення антипольської акції на Східній Галичині і південно-східній Люблінщині. Це завдання покладалося головним чином на референтів СБ ОУН(б) та комендантів адміністративних боївок в цьому районі. При цьому Литвин наголошував на важливості політико-пропагандистської роботи. За виконання наказу всі районні провідники та члени підпорядкованих їм проводів. [87]

— 6 березня 1944

Штунь (Любомльський район, Волинська область). Поляки з 27 Волинської дивізії АК оточують село і забирають з нього близько 60 чоловіків до сусіднього Замлиння. Там їх вбивають. [113]

Михайло Міщук (житель Штуня): Тато запряг разом зі мною коней. Намагалися виїхати. Побачив поляків та вискочив з воза. Тато їхав далі. Доїхав за церкву. Поляки оточили там усіх чоловіків. Забрали їх до Замлиння. Там тримали. Наступного дня тато приходить додому. Разом з ним приходить ще троє людей – наших, з села. Зустріли там знайомого татові поляка, який за Польщі працював у нас в школі вчителем. Добре знав тих людей, врятував їх. Решту там вбили, порубали, закопали в землі. [113]

— 8–9 березня 1944

Пригоріле (Грубешівський повіт, Люблінське воєводство). Дворазово, 8 березня о 6.00 ранку та 9 березня о 13.00 здійснюються напади на село. В них бере участь група близько 100 осіб, озброєні автоматами і ручними карабінами. Нападники вбивають близько 40 українців та поляків, плюндрують місцевість і палять в ній 140 дворів. Найімовірніше, тоді спочатку відбувається українська атака на польську частину села (відділ УПА з Волині), потім – польська на українську частину (Грубешівський відділ БХ). [215] [873]

Євгенія Щур (жителька села): На Пригорілому більшість була католиками. Там практично пів на пів. [...] Об одинадцятій годині ночі почали, з Кречова, з-за Бугу прийшли, наплинули [партизани УПА] [...]. Були і з нашого села, як виявилось, провідники [православні], показували, де [жили] католики [...]. Вночі спалили [українські партизани] з Кречова, били католиків. А зранку одразу напав «Рись» і бив православних. [879]

З ситуаційного рапорту грубешівських Батальйонів хлопських: Не подаємо окремих випадків вбивств, бо їх по декілька щодня. Аж шуміло. 9 березня українські Різуни [Холмська УНС, відділи волинської УПА], СД [колабораційний легіон Волинський, 5 полк поліції СС], поліція [українська] нападає на колонію Пригоріле, бажаючи знищити її, але того разу зустрічають відсіч. Лісничі групи, а також місцеві БХ палять село Пригоріле, вбиваючи [українське] населення. Тієї ж ночі розпочалася так звана «Грубешівська революція». [879]

— 9/10 березня 1944

Грубешівський повіт. Грубешівський і Томашівський відділи АК спільно із Грубешівськими відділами БХ за принципом групової відповідальності здійснюють підпали, крадіжки і вбивства українського населення в 14 селах на теренах повіту. Того дня від рук аківців і бехівців гине близько 1,3 тис. українського цивільного населення, найбільше під командуванням Зенона Яхимка «Віктора» в Сагрині і його колоніях (понад 600 осіб), а також підлеглих Стефана Квасневського «Віктора» і Станіслава Басая «Рися» в Шиховичах (близько 140 осіб) і Ласкові (майже 330 осіб). Події з ночі з 9 на 10 березня дають початок так званій Грубешівській революції. Вона триває до кінця березня/початку квітня 1944. В час «Грубешівської революції» гине близько 2 тис. українських селян, а цілковитого або часткового знищення зазнає не менше, ніж 35 сіл, які до того часу заселяли українці. [18] [349] [879]

Зінаїда Малимон (жителька села Пасіка, перебувала в Сагрині): По дорозі до постерунку [...] ранили мене в обидві ноги. Мама взяла мене на руки і занесла до будинку. Там було багато дітей. Через якийсь проміжок часу прийшли бандити і почали, бити в двері і кричати, де є поліція. Поліції на постерунку не було. Бандити забрали з хлівів [...] свиней і поїхали. Друга група бандитів прийшла до постерунку і кричала, щоб ми відкрили їм двері. Погрожували, що кинуть міни під будинок. Люди почали втікати нагору. Тим часом бандити почали стріляти [...]. Стріляли розривними кулями. [...] Вирубали двері знизу і вдерлися нагору. [...] забили всіх чоловіків... Жінок з дітьми зігнали на низ, а нагорі запалили вогонь. Розпитували жінок про кенкарти, котра показала, вбивали на місці. [Жінок] без кенкарт повиганяли надвір. Питали, де сховище поліції. Взяли мене, щоб показала. [...] Водили мене по інших

подвір'ях і наказували показати [сховища], але я не показувала, бо не знала, де вони. [...] Один з них поранив мене в голову і я впала. Бандит стрілив ще раз і потрапив в руку. [...] Бандити думали, що я вже не живу і відійшли. [118]

Стефан Квасневський «Віктор» (офіцер грубешівського округу АК): Вперше в історії польських збройних сил ми вирішили діяти на основі повної жорстокості. [...] І це лише внаслідок ситуації, яку створили українці в цьому регіоні Польщі. Оскільки ми зайняли таку позицію, згідно з загальнолюдським принципом, треба чинити менше зло, щоб уникнути більшого зла. Саме з метою подолання більшого зла ми були змушені вступити в боротьбу, яка характеризувалася цілковитою жорстокістю. Боротьба з жорстоким ворогом диктувала це рішення. [...] Мета була зрозуміла. Ці масштабні дії я назвав кесарським розтином. Вони повинні були своєю раптовістю і жорстокістю призвести до притуплення українського жала. [873]

З оперативного звіту коменданта німецької поліції порядку (Орго) в Люблінському окрузі ГГ: У ніч з 9 на 10 березня [1944 року] бандити напали на українські села Сагринь, Ментке і Турковиці [...], вбивали мешканців, а села підпалили. Відділення української поліції в Сагрині було обстріляно з кулеметів, але поліціантам вдалося прорватися. Частина особового складу 10 березня [1944 р.] прибула до Грубешова близько 7.30 ранку. За їхніми словами, загальна чисельність банди становила близько 400 осіб, деякі її члени були на конях. Частина банди [йдеться про партизанські загони з Томашівського округу АК] 9 березня [1944 року] перейшла із Замойського повіту до Грубешівського повіту. [215]

— 11 березня 1944

Підкамінь (Бродівський район, Тернопільська область). В містечку і місцевому монастирі від рук партизанів УПА гине не менше, ніж 100 поляків. [460] [495]

— 12 березня 1944

Холм. З листа православного архієпископа Холмського і Підляського Іларіона (професора Івана Огієнка) до голови УЦК Володимира Кубійовича про події на Холмщині: «Православне населення вбивають сотнями, православні церкви спалюють і оскверняють, майно пускають з димом. Тисячі людей залишилися без даху над головою. Поляки жорстоко вбивають православних дітей, жінок і старих. Вони вимагають навернення до католицизму. [...] Від імені всього православного населення я благаю, щоб наші життя і майно були якнайшвидше взяті під захист». [438]

— 15 березня 1944

Гоздів (Грубешівський повіт, Люблінське воєводство). Боївка ОУН(б) нападає на вузькоколійну залізничну станцію. Нападники руйнують станцію і вбивають 27 поляків і 4 українців. Серед жертв – 22 працівники залізниці. [873]

— 15/16 березня 1944

Глібовичі (Перемишлянський район, Львівська область). Під час 45-хвилинної антиукраїнської акції львівських відділів Кедиву АК спалено 12 українських господарств. Гине 44 мешканці, серед яких греко-католицький священник о. Григорій Тиктор, 4 клирики, вчитель і солтис, 9 дітей і не менше, ніж 17 жінок (разом із їмостю). [726]

Анджей Л. Сова:

[Волинь і Люблінщина] В рамках очищення теренів від УПА відділи АК провели з 11 січня по 18 березня 1944 року 16 більших бойових дій. В окремих акціях виступали вони силами від однієї роти до чотирьох батальйонів. Найімовірніше, з тими діями пов'язана велика антиукраїнська акція проведена від 9 березня на Люблінщині. В її рамках в районі Томашова Любельського знищено щонайменше 49 українських сіл, убито від 1385 до 2500 їхніх мешканців, серед яких жінки і діти. Не виключено, що однією з цілей тієї акції, поза екстермінацією українського населення, було бажання підтримати відділи АК з теренів Волині через стягування звітди відділів УПА.

1998

[726]

Маріуш Зайончковський:

Акції АК і БХ щодо українського населення, навіть якщо лише мінімально нагадували дії бандерівських партизан проти польського населення, незалежно від намірів виконавців також не знаходять виправдання і заслуговують на цілковите засудження, бо їхніми жертвами в більшості були невинні люди.

2015

[879]

Ольгерд Ковальський: Коли нас обстріляли в тому селі [Ставки], я одним із перших підійшов до найближчої хати [...], закликав мешканців покинути хату. Вийшли дві жінки. Зрадів, що не чоловіки [...]. Зненацька до «моїх» жінок підбіг «Й.» і з близької відстані забив їх пострілом в голову. Відчував себе винним у тій непотрібній смерті. [418]

— 18 березня 1944

Тарношин (Грубешівський повіт, Люблінське воєводство). Партизани з галицького куреня УНС/УПА «Галайда» підпалюють село і, за різними підрахунками, вбивають від 47 до 72 поляків. [873]

Заполе (Любомльський район, Волинська область). Відділи Міхала Фіялки «Сокола» і Казімежа Філіповича «Корда» вбивають 83 українців. [61] [113] [615]

Петро Місюрин (житель Заполя): Ще спали, коли прийшов сусід, каже: «Втікайте – поляки». [...] Запрягли коня, виїхали до лісу. Там підїхали якісь коні, один чоловік, в російській шапці-ушанці, кричить: «Чого втікаєте! Ми свої!». Усі люди стоять і кажуть: «То руський». Вони вже оточили ціле село. Зненацька – ракета. Тим часом той знімає ушанку, натягує рогативку і кричить: «Ку*ва! Що ви нашим робили!». І почалося... [113]

Іван Левонюк (житель Заполя): [Поляки] Загнали нас до села. [...] Бачу: там вже стоїть тато та його двоюрідний брат. Руки зв'язані. Стоять парами. Тих пар було дванадцять. [...] Приходить один поляк у формі. [...] Казали, що це директор борковської школи. Вийняв записника і читає: «Такий, а такий є?». вираховує тих, хто був в ОУН і УПА. А їх тут вже не було. [...] Немає тут таких. Каже: «Брешете, вони тут». Підходить до першої пари – стояли там чоловік моєї двоюрідної сестри Ігор і сусід. Виймає пістоля, кричить: «Це ти, такий то такий з ОУН, з УПА?» – «НІ». В зуби його. Руки зв'язані – що зробіть? [...] Стою [...], а недалеко поляк в рогативці – весь у формі польської армії. Усі поляки до нього звертаються «Пане поручнику! Пане поручнику!». Тато [...] каже: «Підійди – до пана поручника, може, відпустить додому». Підходжу «Пане поручнику, чи можу йти додому?» – «Йди. Де краща халупа, там сядь». [113]

— 21 березня 1944

Бересть (Грубешівський повіт, Люблінське воєводство). Солдати АК вбивають або смертельно ранять близько 240 українських мешканців села. [349]

Грубешів. З листа голови Українського Допомогового Комітету: «Кількість жертв на кінець січня 1944 року, тобто протягом року, становила 312 осіб. [...] Поки відбувалися вбивства, польські банди почали влаштовувати підпали. [...] Перша хвиля припала на квітень [травень] 1943 року. Друга хвиля відбулася в серпні [жовтні] 1943. Третя фаза датується початком лютого 1944 [...] 9 березня [10 березня] 1944 розпочалася довготривала четверта фаза підпалів і вбивств. [...] До 22 березня [...] було спалено близько 3 тис. господарств

і приблизно стільки ж сімей залишилися без даху над головою. Кількість загиблих лише на цьому останньому етапі перевищує 1200 осіб». [221]

— 23 березня 1944

Холм. Ситуативний рапорт німецької поліції про ситуацію в Грубешівському повіті: «В чисто українських районах починаються акції чисто польських банд, які в грубий і жорстокий спосіб грабують, вбивають і плюндрують українців. На теренах з переважаючим польським населенням те саме відбувається зі сторони українців. В період з 8 [...] березня 1944 близько 15 разів доходило до виступів банд в складі 200–400 осіб. Підпалювали двори і в найжорстокіший спосіб вбивали і грабували населення». [214]

— 27 березня 1944

Смолигів (Грубешівський повіт, Люблінське воєводство). Німецькі поліцейські та армійські підрозділи разом з українськими колабораціоністськими формуваннями (Український легіон самооборони, 5-й полк поліції СС) після переможного бою з партизанами Батальйонів Хлопських паціфікують село. В результаті було вбито понад 140 польських і майже 60 українських мешканців. Доповнення до інструкції референта Крайового Проводу ОУН(б) ЗУЗ щодо активізації антипольських виступів: «Щоб привести до тями польських імперіалістів і польську громадськість, просимо якнайшвидше посилити антипольську акцію на теренах ЗУЗ, такого характеру, як у наказі № 6/44 [...]. Акції повинні бути жорсткими залежно від конкретної ситуації, а під час них повинна поширюватися пропаганда з вуст в уста і за допомогою листівок, що ці акції – це відплата за польський бандитизм на Холмщині. [...] Це має відчувати польське населення сіл і містечок. [...] З огляду на стан, який виник на Холмщині, буде потрібна допомога збройних відділів з районів «Трояна» і «Лемика». [Ймовірно, з Волині та Східної Галичини]». [101]

— 28 березня 1944

Холмщина. Постскрипtum, ймовірно, до інструкції КП ОУН(б) ЗУЗ про активізацію антипольської акції та політико-пропагандистської роботи: «Те, що ляхи стріляють у мешканців і палять села, треба вміло використовувати в пропаганді. Сьогоднішні події повинні раз і назавжди розділити українців і поляків у цьому регіоні – вони дадуть зрозуміти, хто є українцем, а хто

поляком. Ненависть до ляха треба розпалювати так, щоб при слові «поляк» українці кипіли бажанням помсти і йшли рубати і бити ляхів. Сьогоднішні події мають змусити українців шукати поляків і мститися їм. Вони повинні спонукати українського чоловіка зарубати свою польську дружину, а українську дружину – вбити свого польського чоловіка або своїх польських дітей. Гайдамащина, Коліївщина, нові Гонти, Яреми, Галайди – сьогодні настав їх час. На українській землі не повинно залишитися жодного ляха – спалить все лядське. Всі повинні йти воювати з ляхами. Хто що має під рукою: зброю, коси, сокири – повинен йти бити і рубати. Надихати народну помсту, формувати дивізії сокирників – пострах ляхів».

[871]

— 30 березня 1944

Острів (Грубешівський повіт, Люблінське воєводство). За німецькими розвідними даними щодо нападу на село Острів зазначається, що його здійснює неідентифікована «банда» в складі близько 1000 осіб, яка після цього відходить через річку Солокія до лісів біля Ванева і Прусинова на територію дистрикту Галичина. За оцінкою німців згадана місцевість спалена і повністю знищена «бандою».

[215]

Мирослав Онишкевич «Богдан» (командир УПА): В останніх числах березня 1944 року зведені сотні в кількості 450 осіб під командуванням моїм і «Галайди» здійснили збройний напад на село Острів біля Белза. В результаті цієї акції село було частково спалене, польські партизанські загони розбиті. Частина з них сконцентрувалася в мурованому костелі в Острові, звідки вони оборонялися. Цей костел ми разом з польськими партизанами і населенням не захопили [...]. Мій брат Тарас, псевдо «Галайда», був важко поранений під час цієї акції [...]. Яких втрат зазнало тоді населення і польські партизани, я не знаю, факт залишається фактом – жертви були. [...] Островська акція була не зовсім успішною, оскільки завданням УНС було виловити всіх польських партизанів і ліквідувати їх. З околиць Острова ми поїхали до Холмщини.

[641]

— 31 березня 1944

Люблін. Начальник управління губернатора Дистрикту Люблін інформує губернатора Дистрикту Річарда Вендлера про те, що в період з 8 по 23 березня 1944 в південній частині Грубешівського повіту горить 25 сіл, гине близько 2500 українців і 500–600 поляків. Підкреслює також те, що більшість сіл підпалена поляками.

[220]

— Кінець березня /початок квітня 1944

Південно-східна Люблінщина (Холмщина). Після прибуття зі Східної Галичини і Волині сильні відділи УНС/УПА, які також на тій території реалізують вказівки до посилення антипольської акції, «Грубешівська революція» перетворюється на польсько-українську партизанську війну. Внаслідок запеклих битв зі змінною перевагою в районі Посадова (5 і 9 квітня), Наброжа (19 травня), Нароля (21 травня), а також Жечиці, Ульгівка і Домброви (2 червня) лінія польсько-українського фронту стабілізується на відрізьку, який лежить поблизу Грабовця на півночі і Угнова на півдні, опираючись значною мірою на річку Гучва та лінію вузькоколіїної залізниці Вербковичі – Угнів. Її шлях у західному напрямку від Угнова до Люблінця біля Цешанова і далі через Волю Ружанецьку, Бриську Волю аж по річці Сян в районі Кирилівки стояли розміщені польські відділи на північному боці та українські по її південній стороні. Партизанська війна триває в реаліях німецької окупації та наближення східного фронту до червня 1944. Під час неї обидві сторони, володіючи в принципі порівнюваними силами, ведуть битви з найбільшою брутальністю, використовуючи одночасно терор проти населення противника. Жертви складають близько 2,8 тис. українських селян і близько 1,3 тис. польських, спалено повністю або частково кілька десятків сіл і колоній. Розгортання пізньою весною 1944 фронтових одиниць Верхмату на лінії Бугу та далі військові дії під час літньої офензиви Червоної Армії ставлять крапку на кульмінаційній фазі національного конфлікту на тих територіях. [18] [215] [349] [873] [879]

— 1 квітня 1944

Потуржин (Томашівський повіт, Люблінське воєводство). Партизани УНС/УПА вбивають у селі близько 120 осіб, з яких 100 – польської національності і 20 української. [879]

— 2 квітня 1944

Східна Галичина. Бандерівське підпілля на теренах ЗУЗ видає звернення, в якому погрожує смертю польському населенню, якщо воно не покине «землі Західної України» і не переселиться в термін не пізніше 6 квітня на «неукраїнську територію». Бандерівці мотивують це ситуацією в Грубешові, де, як стверджують, польські партизани скоювали дикі вбивства українців. Українська помста має полягати на суворій, радикальній боротьбі з поляками, яка зі свого боку має бути повтором подій липня 1943 і травня 1944. У разі якщо не підпорядкуються наказам українського підпілля, чоловіки будуть вбиті, жінки та діти – вигнані, а всі надбаня – спалені. У разі збройного опору – все польське населення повинно бути знищене. [35] [871]

— 4 квітня 1944

Околиці Рави Руської і Угнова (Східна Галичина). Радянські партизани здобувають наказ одного з місцевих керівників УНС/УПА «Тараса», де наполягається провести «негайну фізичну ліквідацію ряду осіб [польської національності] [...] як таких, що налаштовані антирадянсько і [водночас] можуть надавати допомогу радянським партизанам». [150]

Зі штабного документа радянського партизанського з'єднання ім. Хрущова: Форсувавши залізничну лінію Рава-Руська–Кристинопіль, ми вступили в район [...] Лашів-Грубешів, [де] точилися кровопролитні бої між українськими націоналістами за підтримки німецького командування [...] і польськими підрозділами ППС [Польський повстанський союз, назва, що використовується як взаємозамінна в документах АК для позначення польських збройних сил в краї] і БХ, які також перебували під захистом німецької влади [...]. Ця лінія «внутрішнього фронту» простягалася від Грубешова до Лащова і [далі] вздовж [колишнього] радянсько-німецького кордону від Лащова до Белжця, Цешанова, Олещиць, [і далі] від Сеняви до річки Сян. Вона [...] простягалася на 150 км [...]. Тут були зосереджені значні сили українських націоналістів (бандерівців), які намагалися витіснити польське населення за річки Сян і Вісла та спустошити села цих територій. З іншого боку були зосереджені значні сили польських підрозділів ППС і БХ, які захищали свої села і населення від українських націоналістів, водночас здійснюючи напади на українські села, спустошуючи, грабуючи і спалюючи їх. Села в районі Грубешова, Лащова та інші, прилеглі до цієї лінії, були повністю зруйновані, населення вбито, а деякі втекли. [150] [879]

— 5 квітня 1944

Любче (Томашівський повіт, Люблінське воєводство). Партизани УНС/УПА з відділів «Галайди» і «Тигра» вбивають в селі 106 осіб, з яких 70 польської національності, української – 36. [879]

— 6 квітня 1944

Кам'янецький район (Східна Галичина). Спливає термін українського ультиматуму на теренах ЗУЗ. В таємному розпорядженні для районних провідників ОУН(б) мова йде про негайне проведення чисток по всій території району, які мають обійняти поляків та «українсько-більшовицьких агентів». Закликають до твердої, жорсткої боротьби. Ціла акція має закінчитися перед Великодніми святами, які православні і греко-католики цього року святкують 16 квітня. [87]

— 8 квітня 1944

Східна Галичина. Інформація ОУН(б) про суспільно-політичну ситуацію на теренах Сокальського округу: «У відповідь [на антиукраїнські виступи АК і БХ, від 8 квітня в районі Сокаля] знищено понад 16 польських сіл та колоній, де вбито близько 1000 польського населення». [70]

Юрій Макар:

Якщо хтось підтримує думку про те, що Українська Самооборона, відділи УПА чи підрозділи дивізії «Галичина» прибули на Холмщину для того, щоб вбивати поляків, то в певній мірі це відповідає фактам – такою була відповідь на підняту поляками спробу вбивства усіх українців. [...] Вина за смерті українців та поляків лежить по обох сторонах. Якби ті відділи не прийшли на Холмщину [...], їхнє українське населення загинуло б на 100 відсотків.

2006

[455]

— 10 квітня 1944

З наказу організаційного референта КП ОУН(б) (ЗУЗ) (Східна Галичина): З огляду на офіційну позицію польського уряду щодо співпраці з Радянським Союзом, поляки повинні бути виселені з наших земель. Прошу розуміти це так: дайте наказ польському населенню протягом кількох днів виселитися на корінні польські землі. Якщо цього не буде зроблено, то вислати боївки, які ліквідують чоловіків, а хати і майно спалять (зруйнують). Хочу ще раз наголосити, що поляків треба закликати покинути ці землі, а вже потім їх ліквідувати, а не навпаки (прошу звернути на це особливу увагу). Зі змішаних сіл слід виганяти особливо тих поляків, які не хочуть асимілюватися. [...] не чіпати тих, хто має українські родини і не дуже тужить за поляками, а просто дотримується [римо-католицької] релігії. [89] [495]

З постскриптуму, ймовірно, до інструкції КП ОУН(б) ЗУЗ про активізацію антипольської акції та політико-пропагандистської роботи на Холмщині: Не смійте залишати серед себе жодного поляка, не жалійте ні жінок, ні дітей, бо ця гідра буде рости і смоктати кров з наших жил. [...] Якщо вас звинуватять у надто жорсткій тактиці, покликайтесь у розмовах зі своїми провідниками на мене. Будь ласка, дотримуйте висновків Третього надзвичайного великого Збору ОУН. Вірю, вірю, що ви добре зробите свою справу і піднімете свій округ на рівень інших та підготуєте його до визвольної боротьби українського народу за Українську Державу. [871]

— 17 квітня 1944

Станіславка (Жовківський район, Львівська область). Загін УПА «Громового» і збройне угруповання «Довбуша» нищать польський осередок, вбиваючи, за рапортом, 80 чоловіків-поляків. [744]

— 18 квітня 1944

Околиці Белза. Німці скидають з літаків листівки з оголошенням від керівника СС і поліції в дистрикті Люблін Головної Губернії, спрямованим на групи УНС/ОУН. В ньому повідомляється про те, що ліквідовано «польську терористичну банду під керівництвом Басая, яка впродовж довгого часу непокоїла і тероризувала українське населення Грубешівського повіту». Одночасно закликають українські групи покинути територію повіту і зупинити напади на «спокійне сільське польське населення». Вказується, що належною зоною діяльності для українців має бути територія, яка знаходиться на схід від Бугу, зайнята Червоною Армією. Зрештою апелює до українців: «Зараз найкращий час, щоб зрозуміти, що боротьба на життя і смерть між українцями і поляками на тих теренах – це лише вода для більшовицького млина. Ця боротьба спровокована лише більшовицькими агентами». [439] [874]

Щебжешин (Замойський повіт, Люблінське воеводство). Доктор Зигмунт Ключовський занотує у своєму щоденнику: «Сьогодні протягом усього дня через Щебжешин проїжджали поодинокі вози з біженцями – поляками з Грубешова. До нас доходять жахливі новини про те, що відбувається під Грубешовом, під Томашевом, під Сокалем. Українські націоналісти вбивають поляків у абсолютно незбагненний спосіб, а поляки у відповідь вирубують цілі українські села. Тисячі людей гинуть з обох сторін». [402]

— 19 квітня 1944

Рудка (Равський район, Львівська область). Загін УПА «Месники» під командуванням Івана Шпонтока «Залізняка» палить село, вбиваючи, за рапортом, 80 поляків. [744]

— 21 квітня 1944

З рапорту холмської поліції СС: Національна боротьба між поляками та українцями набула дуже гострих форм. Останніми тижнями спалювали переважно польську власність. Це, ймовірно, зробили українські банди, оскільки

українське населення також говорить, що ці маєтки треба було спалити, щоб вони не могли служити притулком для польського опору. [...] На півдні Грубешівського повіту українці все більше намагаються стати незалежними. Вони хочуть стати незалежними від німецької влади (старости, повітового представника сільських господарів). Одне українське село звернулося до повітового представника господарів з вимогою, щоб до нього тимчасово не надсилали німецьку владу, оскільки воно само розправиться з польськими бандами. [213]

— 27 квітня 1944

Улицько-Середкевичі (Рава-Руський район, Львівська область). Боївка УПА, за різними польськими та українськими оцінками, вбила від 46 до 60 мешканців села. [842]

Грубешівський повіт. Звернення командування Волинського легіону «До всіх українців – волинян!», яке закликає до збройної боротьби проти «історичних ворогів»: Наші західні польські вороги, – писалося, – дедалі виразніше видають свої лисячі наміри та хижі імперіалістичні нахили щодо наших західноукраїнських земель. Ляські банди разом з більшовиками та терористичними групами польських підпільних організацій, з пожежами українських сіл, вбивствами українського населення та вбивствами провідних і активних українських польових активістів, знову намагаються закріпити своє право на панування в майбутньому над західноукраїнськими землями як Східними Кресами Польщі. [526]

— 29 квітня 1944

Люблін. В повідомленні 327 Вищої польової комендатури Верхмату за період з 16 березня до 15 квітня, йдеться про 3120 польських та українських цивільних жертв і 82 спалених села в Грубешівському повіті унаслідок польсько-українських битв. [43]

З інформації ОУН(б): В квітні в південній частині Грубешівського повіту спалено дощенту усі землевласницькі будинки і фільварки, які були польською твердиною. [...] В акціях помсти спалахнули усі польські села і колонії на тих теренах [...]. Десятки заграв від пожарів з травлених вогнем колоній і фільварків показали Українській Землі, що Холмщина, так само як інші українські області криваво розправляться з польськими землевласниками і колонізацією. [311]

— 3/4 травня 1944

Цешанув (Любачівський район, Львівська область). Партизани УПА і члени збройного угруповання СБ ОУН(б) вбивають в містечку 46 поляків і спалюють понад 90 відсотків його будівель. [207] [879]

— 4 травня 1944

З записів «З роздумів члена ОУН в поважному віці»: Вони вбивають голоту, яка ніколи не брала участі в політичному житті – це гра в «цюцібабки». Вбивати людей тільки тому, що вони римо-католики, незважаючи чи це жінки, діти чи люди похилого віку, і дозволяти польському елементу, здатному воювати, просякнутому ненавистю до всього українського, збиратися в містах – це безумство. [...] ще є час зійти з цієї дороги. Те, що сталося досі – звалити на німців, більшовицьких партизанів, війну і т.п. [511]

— 5 травня 1944

З листа Михайла Шкамбари «Скелі» (провідника Львівського окружного проводу ОУН(б)) **до Федора Заборовця «Жена»** (провідника Холмського окружного проводу ОУН(б)) **про створення Холмського підрайону ОУН(б) та продовження антипольської акції на Холмщині:** Прошу звернути особливу увагу на антипольські акції [...]. Весь комплекс польських сіл, які ділять Холмщину на дві частини, має бути знищений. [871]

— Весна 1944

Із звернення членів Грубешівського загону ОУН(м) до бандерівського підпілля «За найсмівлівіших з найсмівлівіших! Героям Галичини і Волині!»: «Ми багато чули про те, як ви гартували і творили нашу батьківщину на Волині [...]. А тут [на Холмщині] не переставайте палити все, особливо хати, сільськогосподарські знаряддя [...], яка нам від них користь, будемо сіяти руками, яка нам користь від молотарок, будемо молотити ціпом. У селі Крилів ще залишилася хата, спаліть її, нехай наші діти [...] сидять у землянках. Те, що не спалили для нас ляхи, спалите для нас ви. [...] Цікаво, що буде, коли ляхи придуть дякувати нам за вашу лицарську працю, тоді ви неодмінно залишитеся тут і будете нас захищати, як свого часу захищали волинських селян від більшовиків, бо ми віримо, що ви лицарі, а те, що ви втекли сюди від більшовиків, – брехня. Ваша рідна Волинь ніколи не забуде Вас, адже з 1942 року

Вам було доручено реорганізувати там національне життя і навести порядок. І так сталося насправді! Багато вишневих сіл було втрачено, на їхньому місці залишився широкий степ, димарі та могили. [...] Чи думав Бандера, скільки потрібно сил, часу і відваги, щоб спалити стільки сіл за такий короткий час. Ви справді лицарі, але насправді вас не можна порівняти з лицарями з-під Крут – адже вони віддали життя за Батьківщину». [526] [531]

Зі звіту Холмської ОУН(б) про ситуацію на територіях: Українські селяни у багатьох випадках [...] втікали разом з поляками [від партизанів УНС/УПА] під час [антипольської] акції [на Холмщині]. [310] [879]

За інформацією ОУН(б): Під кінець травня в південній частині Грубешова не залишилося жодного польського села та колонії. Під натиском української революційної стихії пробудженого народу, поляки відходили у напрямку своїх материнських земель на захід. [311]

— 9 червня 1944

Східна Галичина. Наказ Василя Левковича «Вороного», командира Військового Округу УПА «Буг»: «Не можна: а) вбивати жінок, дітей та старців; б) вбивати змішані українсько-польські родини; с) вбивати людей, які не тягнуться до польщизни і є справжніми українськими римо-католиками. Потрібно: а) ліквідувати сильні та активні польські скупчення; б) вдарити по польському керівництву; с) під час акції забирати зброю, амуніцію та майно (худобу, [...] збіжжя, особливо взуття та одягу)». [146]

— 16 червня 1944

Околиці села Затиля (Равський район, Львівська область). На залізничному відрізьку Белжець – Рава Руська, недалеко від села 20-особовий український підрозділ (збройне угруповання СБ ОУН(б) «Бориса») одягнений у форму залізничників і Вермахту затримує пасажирський потяг. На підставі документів українські партизани відбирають пасажирів. Поляків виводять з потягу і вбивають. Відпущено лише українців та німецького офіцера, який сидів серед них. [254] [879]

З листа голови Польського Опікунського Комітету в Замості до радника Головної Опікунської Ради в Любліні: Коли поїзд зупинився, з лісу вийшла група українців з кількома людьми в німецькій формі, оточили поїзд, наказали всім вийти, включаючи польських залізничників, і розстріляли всіх на місці в лісі кулями «дум-дум». Одна жінка, яка прикинулася мертвою,

дуже швидко поїхала в Белжець після того, як нападники пішли, і привела допомогу вмираючим. Дехто (п'ятеро людей) умирає в лікарні Томашева, 19 були поховані в Томашеві, 27 – в Белжеці – таким чином, загинуло 46 осіб, п'ятеро важко поранених. Це число включає мешканців Томашева [Люблінського], Белжеця та навколишніх сіл, а також одну особу із Замостя. Просимо Вас разом з [німецькою] владою захистити польське населення від дикого українського бандитизму. [216]

— 10 липня 1944

Східна Галичина. Наказ Василя Сидора «Шелеста», командира УПА «Захід»: «Постійно бити по поляках аж до знищення останнього на тих землях». [117]

— 15 липня 1944

Лісничівка поблизу села Сприня (Карпати, Східна Галичина). Добігає до завершення чотириденний I Великий Збір Української головної визвольної ради. [74]

З протоколу Збору: [З промови Лева Шанковського] Єдина можлива з ними [польським підпіллям або урядом] розмова – це розмова карабінів та дій. [...] [З підсумку дискусії, який підвів Роман Шухевич] з поляками ведемо на північно-західних українських землях [Волині та Поліссі] війну [...], яка закінчилася влітку 1943. Залишилися лише [польські] острівці під німецькою обороною, тоді розвинулася УПА. [...] Створюємо для себе вигідні позиції, яких не можна здобути за зеленими столами [розмов]. Не дозволимо себе ошукати. Українські маси в наших руках. [74]

[За словами Василя Потішки потрібно] шукати можливості оборони від поляків, паралізувати їхню діяльність за кордоном, приховувати те, що зроблено. [...] Наш народ робить те, що роблять великі держави. [74]

— 19/20 липня 1944

Східна Галичина (після липня 1944, Ряшівське воєводство). Великі Очі та Змієвиська (Яворівський район). Сотня УПА «Сіроманці» нападає на два населені пункти. Від куль українських партизанів гине 20 поляків, а містечко Великі Очі спалено. [494]

З рапорту УПА: З Великих Очей зробили Малі Очі. [494]

— Літо 1944

З інформації ОУН(б) з Холмщини: Одразу після переходу через Буг червоноармійці повторювали кожному зустрічному мешканцю Холмщини, що прийшли творити «Незалежну Польщу». [...] Заохочені поляки почали вертатися з корінної Польщі на свої спалені господарства. [...] Боївки СБ здійснювали детальний контроль жителів і частина прибулих поляків була ліквідована, а інших завернули назад до Польщі. Залишилися лише колонії з польськими родинками, які попередньо не брали участі в антиукраїнських битвах. [607]

З висновку одного з діячів ОУН(б) у справі припинення антипольських виступів у Східній Галичині: Польський опір зменшився до такого ступеня, що українські сили роблять враження німецьких акції проти жидів. [...] вважаю, що здобули усього, чого хотіли. Чи зі Східної Галичини виїде ще тисяча поляків більше чи менше, вже не має значення. [69]

— 6 серпня 1944

Балигород (Ліський район, Львівська область). Партизани УПА вбивають 42 польських чоловіків серед осіб, які виходили з костелу після недільної служби. Частині чоловіків, які вирішили не виходити з костелу, врятувала життя інтервенція греко-католицького отця Мирослава Олешка. [721]

— 1 вересня 1944

З наказу №7/44 командира УПА-Захід Василя Сидора «Шелеста» у справі припинення масових антипольських акцій та пошуку можливості порозуміння з поляками проти радянської влади: Поляки обманулися в очікуванні здобуття держави більшовицькими руками. Помітили, що стали предметом в руках Москви і виконують роль маріонеток. Є ознаки відсторонення поляків від НКВС, а тим самим можливість зближення з нами. Стримуємо великі масові антипольські акції. Однак все ще треба їх проводити проти польського елемента, який співпрацює з НКВС та з тими органами московського імперіалізму, які прагнуть морального та фізичного знищення українського народу. [144] [429]

— 9 вересня 1944

Підписано угоду між ПКНВ та Українською РСР «про взаємну евакуацію громадян тих держав». Згідно з угодою польське населення має покинути

землі Західної України, натомість українське населення – Польщу. Проте радянські плани викликають опір поляків, переконаних в тому, що війна з Німеччиною невдовзі перетвориться на збройний конфлікт між СРСР і Великою Британією та США, отож Польща, будучи на боці Альянсу, поверне довоєнні кордони на сході. Крім того, зима, яка вже стоїть на порозі і перспектива виїзду в невідомість не заохочують кинути надбання усього свого життя і вирушити на польські території, які зайняті Червоною Армією. [491]

— 11 вересня 1944

В наказі № 12/44 командир Львівського округу УПА, який обіймав також південно-східні території сьогоднішньої Польщі, Василь Левкович «Вороний» повторює вказівки «Шелеста» від 1 вересня 1944. [875]

— 22 вересня 1944

Околиці Дубенки (Грубешівський повіт, Люблінське воєводство). Маріян Голембевський «Ірка», тихотемний, комендант Грубешівського Округу АК (під час німецької окупації, між іншим, Начальник Кедиву в Інспектораті Замостя), офіцер, безпосередньо відповідальний разом із Стефаном Квасневським «Віктором» (автором проекту плану акції з 10 березня 1944) за антиукраїнські виступи АК в Грубешівському повіті з березня 1944, скликає збори вищих командирів Інспекторату Замостя і Холм. Під час засідання обгрунтовує пошуки порозуміння з ОУН(б) і УПА через спільну загрозу зі сторони СРСР і комуністичної влади в Польщі. Листівку розповсюджено від Влодави до Ярослава. [875]

Маріян Голембевський: У листівці я вказував на те, що ті, хто виступував перед німцями зі шкодою для наших народів, пішли зі своїми покровителями, натомість наші народи попали під радянську окупацію, яка позбавила природного права на свободу і незалежність. Тому нашим обов'язком було припинити взаємну боротьбу та активізувати співпрацю у прагненні до незалежності. «Простягаємо до Вас, брати, руку, руку дружби [...]. З'єднаймося у боротьбі за незалежність наших народів». [525] [666]

— 5 жовтня 1944

З довідки Комендатури Округу Люблін АК, яка стосується оцінки ситуації в Грубешівському повіті: Ненависть до українців закриває [...]

наявні здорові шляхи поведінки. Є фактом те, що неможливо зараз увияти собі співжиття двох народів на одній території. Але нам не можна й надалі провокувати боротьбу з українцями. Тим більше, що наше положення збігається з положенням українців. [...] У нашій цивільній та військовій роботі наявна хвиля вимагає якісного розуміння українського питання і його контроль! Але не можна керуватися рефлексами. Складається враження, що з самого початку нам не вистачає якоїсь національної інституції, яка б досліджувала територію і давала б матеріали для керування в такій важливій політичній галузі, яка до цього часу залишається за малопідготовленими особами. [...] Мені здається, і власне це є переконанням населення Грубешівського повіту, що зараз не можна провокувати українців. Оборонний удар повинен бути підготованим, сильним і одноразовим – якщо є необхідність. Пограбування й самовільна діяльність є абсолютно небажаними. [875]

— 9–10 жовтня 1944

Новий і Старий Люблинець (Любачівський повіт, Ряшівське воєводство). За зникнення трьох польських лісників з Руди Ружанецької в околицях Нового Люблинця, в якому обвинувачено місцевих українців, 9 жовтня міліція з постерунків у Цешанові, Фільварках, Плазові і Руді Ружанецькій проводить репресивну акцію стосовно до українського населення. Керуючись принципом групової відповідальності, міліціанти беруть серед місцевих мешканців 36 заручників, в тому числі греко-католицького священника. Незабаром міліціанти звільняють священника і дві інші особи, які переказують міліцейський ультиматум. В ньому звучать погрози розстрілом решті заручникам, якщо до кінця дня до Руди не повернуться зниклі поляки. Після закінчення визначеного терміну і невиконання поставленої умови, 10 жовтня в лісі біля Руди гине 33 українських заручники. [875]

— 18 жовтня 1944

З надсекретної інструкції ОУН(б) на випадок примусового переселення українців з Польщі до СРСР: Серед поляків [як «більшовицьких співників»] поширювати чутки, що якщо хтось займе українське господарство, то буде фізично ліквідований. Тих, хто не підкориться, буде фізично знищено, включно з жінками і дітьми. [...] потиху помагати в переселенню польського елементу з ЗУЗ до Польщі. [561]

— 23 жовтня 1944

Трійця (Східна Галичина). Бандерівці вбивають 58 поляків і 14 українців. [496]

— 1 листопада 1944

Львів. Вмирає львівський митрополит архієпископ. Андрей Шептицький. Верховенство над Греко-Католицькою Церквою після нього переймає архієпископ Йосиф Сліпий. [756]

— 2/3 листопада 1944

Околиці Белжця і Любичі Королівської (Томашівський повіт, Люблінське воєводство). Боївка СБ ОУН(б) вбиває 19 поляків. Тієї ночі лише в колонії Шаленік від рук українських партизанів від куль і багнетів гине 13 осіб. [875]

— 24 листопада 1944

Східна Галичина. У листі «Сидора» до «Зеленого» йде мова про заборону антипольських акцій. Допускається можливість вбивства лише «прислужуючого [радянській владі] елемента, тобто членів винищувальних батальйонів і донощиків. Під загрозою смерті заборонено вбивати жінок та дітей». [496]

На зламі 1944/1945 років відбувається чергова хвиля антипольських виступів бандерівського підпілля на Забужанських теренах. Особливо багато акцій такого типу відбувається у Тернопільській області. Найімовірніше, їх спровокувала діяльність Винищувальних батальйонів, які складаються з поляків. Частина українських нападів торкається місцевості, де існують такі батальйони. [496]

— 3 грудня 1944

Чемеринці (Східна Галичина). Партизани УПА із сотні «Риболовці» нападають на село. Відбувається бій з винищувальними батальйонами (ВБ), в результаті якого частина села охоплена пожежею. За українськими повідомленнями, від куль УПА гине 45 членів ВБ. [496]

— 21/22 грудня 1944

Завадівка, Коржова, Товстобаби (Східна Галичина). УПА нападає одночасно на 3 села. Українські партизани вбивають загалом щонайменше 140 поляків, у тому числі 32 членів ВБ: у Завадівці – 53 особи, у тому числі 6 членів ВБ; у Коржовій – 15 осіб; у Товстобабах – 72 особи, у тому числі 26 членів ВБ. [496]

— 24 грудня 1944

Ігровиця (Тернопільський район, Тернопільська область). Сотня УПА «Бурлаки» напала на національно змішане село саме тоді, коли його польські мешканці сідали до Вігільної вечері. Нападники вбивають своїх жертв у їхніх будинках. Загибло близько 80 поляків. [496]

— 28/29 грудня 1944

Лозова (Тернопільський район, Тернопільська область). Внаслідок нападу на село сотні УПА «Бурлаки» 107 осіб вбито і 60 поранено. Вбивства зупиняє поява радянського бронепοїзда, який викликають під приводом нападу на радянський пост охорони мосту. [151]

— Початок січня 1945

Львів. Починаються масові арешти поляків. [270] [359]

Олександр Воронін (начальник Управління Народного комісаріату державної безпеки Львівської області): В результаті операції, проведеної управлінням НКДБ і транспортним відділом НКДБ у м. Львові, серед поляків заарештовано 772 особи антирадянського елементу. [517]

Альма Гечко (мешканка Львова): Люди охоплені страхом. Стоять у черзі в Репатріаційному бюро і записуються на виїзд до Польщі. Цього місяця поїде три транспорти [...]. Ходять чутки, що на Заході справи не кращі. Хоча нам страшно, збираємося їхати. Скільки триватимуть арешти, невідомо. Ми не зробили нічого, що могло б стати причиною арешту; але їм не потрібні причини. Кожного разу, як хтось стукає в двері, мені стає страшно. Ми всі боїмося. [359] [518]

Іван Грушецький (перший секретар Львівського обкому КП(б)У): Арешти антирадянських елементів змушують поляків прискорити свій від'їзд. [270]

— Друга половина січня 1945

З території УРСР до Польщі з місією прибуває Євген Штендера «Зоряний», «Прірва», наділений відповідними наказами Керівництва ОУН(б) Львівського краю і командуванням Волинського округу УПА «БУГ», які стосуються зміни відносин і пошуку контактів з польським пролондонським підпіллям. [875]

— 3 лютого 1945

Київ. Сергій Савченко (нарком НКДБ СРСР) **Микиті Хрущову** (першого секретаря КП(б)У): «Як ми вже зазначили, після проведених нами арештів різко зростає кількість поляків, які хочуть виїхати до Польщі. [...] Цілі групи поляків, записаних на виїзд, не чекаючи організованого виїзду, беруть у комісії відповідні документи та виїжджають самостійно, використовуючи для цього весь можливий транспорт. На виїзд записуються й родини арештованих, які намагаються якомога швидше виїхати до Польщі. У Львівській та Дрогобицькій областях зафіксовано низку випадків незаконної переправи через Буг».

[362]

— 5–6 лютого 1944

Східна Галичина, околиці Бережан. Відбувається нарада ЦП ОУН(б), під час якої, відповідно до змісту листів від Степана Бандери, Миколи Лебеда і Ярослава Стецька, доставлених Романові Шухевичу за посередництвом полковника Юрія Лопатинського «Шейка», перекинутого німцями повітряним шляхом, видається *Інструкція до виконання №1*. Її фрагмент стосується польської справи, а також говориться про необхідність розпочати розмови з польським підпіллям.

[496]

— 8 лютого 1945

Явірник-Руський (Перемиський повіт, Ряшівське воєводство). Посилюються атаки українського підпілля на польське населення. Одну родину скинули до студні.

[413] [591] [597] [599] [761]

Ян Пісулінський:

Користуючись слабкістю місцевої міліції та пасивністю апарату безпеки, українське підпілля тоді взяло фактично під повний контроль значні території Люблінського (південно-східна частина Грубешівського і Томашівського повітів) і Ряшівського воєводств (південь Сяноцького повіту, майже всю територію Леського повіту та території за Сяном від Сянока до кордону з Люблінським воєводством), тероризуючи місцевих поляків. Тож вони все частіше залишали свої домівки та втікали в безпечні місця.

2017

[599]

— 11 лютого 1945

Ялта (СРСР). Закінчується конференція союзників, яка мала на меті поміж іншим усталення повоєнних кордонів у Європі. [350] [400]

— 13 лютого 1945

Лондон. Польський еміграційний уряд не підтримує рішення Ялтинської конференції у справі кордонів: «Уряд Польщі заявляє, що рішення Конференції трьох держав стосовно Польщі не можуть бути визнані Урядом Польщі і не можуть зобов'язувати польського народу. Відділення від Польщі східної половини її територій через нав'язування так званої лінії Керзона як польсько-радянського кордону поляки трактуватимуть як новий поділ Польщі, цього разу здійснений союзниками Польщі». [612]

З коментаря в українській газеті «Свобода», що видається в США:

У Ялті підписано якусь таємну домовленість, це була джентльменська угода про людей, які живуть у Львові і які [...] мають бути переважно поляками, національно-культурного походження. Як це можна зрозуміти, важко здогадатися, але, вірогідно сталося так, що виграла російська сторона, що означає, що Львів перейшов до Росії, оскільки Рузвельт і Черчилль, як говорять, наприкінці року погодилися на російські територіальні вимоги, а Сталін мусів піти на поступки щодо того, хто повинен керувати Польщею, а також щодо майбутніх виборів у Польщі, а тут чергова заковика зі Львовом. Здається, що від того, хто саме керуватиме Польщею, залежатиме, що ще може статися зі Львовом. Можна припустити, що якщо новою владою, яку буде обрано в Польщі, будуть «Совети», то Совети готові уступити Польщі й Львів. Йому [Сталіну] вдалося юридично визнати Львів Росією. І водночас дає нам зрозуміти, що ще могло б статися, якби поляки створили в Польщі такий уряд, який «Совети» вважали б добрим сусідом. [168]

— 16 лютого 1945

Прикарпаття. Українська міліція нападає на село Пашова, вбито 11 українців. [491] [591]

«Ігор» (провідник Району V Надрайону ОУН «Холодний Яр») **в рапорті:** Польська поліція в кількості близько 150 осіб оточує село. [...] Міліціанти почали палити хати і грабувати те, що люди намагалися рятувати. Хто гасив вогонь, в того відразу стріляли з автоматів. Під час паління хат ляхи страшно поводитися, кричали: «Стріляй, бий, пали кабанів, бандерівців». [...] Вбивали людей. [467]

— 2 березня 1945

Мриглоди і Грушка (Любачівський повіт, Ряшівське воєводство). Відбувається одне з найбільших зіткнень УПА з прикордонними військами НКВС на землях сучасної Польщі і одночасно одна з найсерйозніших поразок УПА на тих теренах. У битві з більшовиками гине 62 українських партизани. Невдовзі після зіткнення тіла полеглих партизанів УПА поховано у спільній могилі на території василіянського монастиря у селі Монастир біля Верхрати. [875]

— 2/3 березня 1945

Павлокома (Березівський повіт, Ряшівське воєводство). Партизани загону Юзефа Бісса «Вацлава», що походив з угруповання «Варта» Львівського округу АК полковника Францішека Рекуцького «Топора», разом з загонами польської самооборони вбили до 365 українських селян (поіменно відомі 344 вбитих). [411] [486] [599]

З розповіді Олександри Потічної (жительки села): Незадовго потім сталася в селі така подія: з Діброви, дорогою, попри плебанію, прийшов у село відділ у більшовицьких уніформах. Відділ невеликий – близько 60 осіб. [...] Випадково, в тому самому часі, переїжджали через село, біля церкви поляки з Динова [...]. Згаданий відділ, що прийшов у село, забрав їх обох, а крім того, забрав ще таких поляків: [...]. Всіх їх повели з собою в сторону Явірника. Пізніше поляки поширили відомості, що це був відділ УПА і що забраних постріляли в явірницькому лісі. Треба припустити, що це був відділ більшовицький та що такі відомості поширили з метою провокації. На результати не довелося довго чекати [...]. В старостві могли їм [матерям розстріляних] сказати: «Можеце себе робіць з Павлокомом цо хцеце». Окрім того, всі доколичні і павлокомські поляки відбули в Динові довірочну нараду. Нарада відбулася в неділю з кінцем лютого 1945. Зараз у понеділок усі місцеві поляки з Павлокоми вийшли на сусідні села. По їх виході з Павлокоми доколичні села зачинають посилену акцію з нападами на Павлокому. Беруть у них участь Дильонгова, Барткувка, Сільниця, Бахуж, Бахужец і містечко Динів. Організовані банди оточували Павлокому, ходили по хатах і грабували, що попало. На звістку, що банди наступають на село, люди ховалися по криївках, або втікали до церкви так, що хати оставали пустими. [...] Дня 3 березня 1945 р. в годині 4-тій рано ці банди разом з тими поляками, що в понеділок вийшли з села, а тепер вернулися, оточили село і з усіх боків почали його нищити. Зганяли людей до церкви, по дорозі страшенно їх били. В церкві сортували людей – окремо вагітних жінок і жінок із дітьми до 4-ох літ, їх залишали в церкві. Всіх інших гнали на цвинтар двійками і там казали ставати над

викопаними (вночі) ямами, стріляли їх та зразу засипали (самі поляки). По дорозі на цвинтар немилосердно всіх били. [...] Вони прийшли до церкви і до священника, що благословив людей Найсвятішими Тайнами, кричали: «Жуць то, бо нам і тобі того юж не потшеба!» Взяли священника, вивели на цвинтар і там його застрілили. [569] [856]

Юзеф Беднаж (регіональний представник Тимчасового уряду РП в Ярославі з питань евакуації українського населення з Польщі) **у листі щодо переселенської акції в Перемиському повіті:** Як нам повідомляють, 28 лютого 1945 року в селі Павлокома, що за 3 кілометри від міста Динів, вбито 13 осіб, з лютого цього року близько 500 осіб українського населення, а їхнє майно розграбоване. За словами мешканців навколишніх сіл, ці напади здійснюють жителі сіл Сільниця, Дильонгова, Бартківка, Динів і Бахорець. Натомість отримавши інструкції від свого головного уповноваженого радянська комісія заявила про готовність співпраці за умови надання їй військової допомоги для безпеки. За цієї нагоди ще раз дозволю собі підкреслити, що переселенська акція в Перемиському повіті, можливо, на даний період набула найбільшого розмаху, тому радянську комісію знову поповнили на кільканадцять осіб. [583]

Євген Місило:

3 березня 1945 року підрозділ Армії Крайової під командуванням поручника Юзефа Бісса «Вацлава» за підтримки жителів сіл Бартківка, Борівниця, Сільниця та Дильонгова вбив 365 мешканців Павлокоми, включно з жінками, дітьми та греко-католицьким священником Володимиром Лемцем. Українців загнано до місцевої церкви, а потім по одному розстріляно. Тіла вбитих кидали в ями, вириті на кладовищі. Після 1947 року церкву та цвинтар знищили, а на їх місці збудували свиноферму.

2018

[685]

— 6 березня 1945

Ряшівське воєводство. Польська влада інформується про величезне збільшення зголошень українського населення на виїзд на територію УРСР. Це є наслідком нападів на українське населення, здійснених польською самообороною чи загонами польського підпілля різного походження. [599]

Я. Вуйцік (регіональний представник Тимчасового уряду Республіки Польща в Перемишлі з питань евакуації українського населення з Польщі) **у листі до воєводського представника з питань евакуації:** З 25 лютого цього року і дотепер на території Перемиського повіту [...] відбуваються напади,

грабунки та вбивства українського населення, є випадки, коли українське населення залишає цілі села, втікає хто в чому стояв і масово зголошується до уповноваженого УРСР, вимагаючи негайно вивезти їх за кордон. [582]

— 11 березня 1945

Махнівок (Томашівський повіт, Люблінське воєводство). Партизани УПА, прикидаючись солдатами прикордонних військ НКВС, після короткої і жорсткої битви з членами Управління Безпеки, займають село. Після виконання відбору мешканців, вбито щонайменше 21 людину (стільки відомо за прізвищами). Найімовірніше, що це особи виключно українського походження. [875]

— 19 березня 1945

Кульно (Білгорайський повіт, Люблінське воєводство). Партизани із загонів Ряшівського округу Національної військової організації/Національного військового з'єднання Юзефа Задзерського «Волиняка», Станіслава Пельчара «Майка» і Францішка Казуба «Лиса» вбивають у селі 21 українця. [232]

У звіті Повітового комітету Польської робітничої партії в Білгораю: Останнім часом на нашій території відбуваються серйозні виступи реакційних груп. 19 березня цього року в гміні Поток-Гурни було спалено село Кульно. Цей випадок має польсько-українське шовіністичне підґрунтя. У зв'язку з виїздом населення української національності до Радянського Союзу розпалювання національної ворожнечі між польськими та українськими шовіністами досягло апогею. На території повіту [...] почали з'являтися елементи Національних збройних сил з темним (розбійницьким) минулим [...]. Користуючись давньою (з часів німецької окупації) ненавистю між польським і українським населенням, вони здобули вплив на польське населення і використали його для своїх ворожих дій проти українського населення, яке зі свого боку поводить провокативно. [729]

— 21 березня 1945

Старий Люблинець і Новий Люблинець (Любачівський повіт, Ряшівське воєводство). Солдати з 2 Самостійного операційного батальйону внутрішніх військ в Любачеві під командуванням підполковника Станіслава Шопінського спільно з міліціантами з постерунків у Фільварках і Руді Ружанецькій вбивають в обох містах близько 90 українських цивільних. [875]

— 25 березня 1945

Краківське воєводство. Терени воєводства заселені переселенцями у результаті протоколу від 3 березня 1945 року підписаного головним представником уряду СРСР у справах евакуації українського населення з Польщі Миколи Підгорного. Краківське воєводство формально охоплене акцією переселення, відлік якої йде від циркуляру МЗС від 25 березня 1945. Однак існує численна група осіб, які до виїзду відносяться неохоче, виражаючи бажання залишитися на своїх господарствах. [599]

У листівці УПА під назвою «До мешканців Лемківщини»: Нас кривдять. Наша 45-мільйонна нація страждає. Нам не дають жити на наших землях. Москва торгує нашими землями. Переселенською акцією керує НКВС. З одного боку – терор польських банд, з іншого – НКВС. Там будуть нестатки, голод і там буде погано. Тут ніхто не буде жити. Не залишайте землі своїх Предків, вони захищали ці землі з давніх-давен. Захищали від татар. Кожен камінь, хрест, могила тут говорить мовою багатьох століть. Ви хочете залишити ці землі? Хочете полишити всі святині? [...] Хочете залишити свої церкви? [...] Не дайте себе обманути. Не накликайте на себе прокляття, бороніть свій край і свої хати. Не шукайте ніде щастя і залишайтеся тут. Краще вмерти, ніж покинути рідну землю. Пам'ятайте, що Бог на шибениці Вас благословить. Ви вірні, бо Ви не залишите Вашу землю. [276]

Міхал Олесневич (житель Береста, Новосондецького повіту): Тато сказав, що ні, що він був в Америці і повернувся на свою малу батьківщину, де народився і тут хоче жити. Люди теж вперто стояли на своєму «Ми не їдемо!». Умовляння та поради не допомагали. Зрештою виїхало лише кілька бідніших сімей. [542]

— 25–27 березня 1945

Крилів, околиці Долобичева або Угринова і Лісок Варенських (Грубешівський повіт, Люблінське воєводство). Партизани УПА з сотні «Вовки» розстрілюють в Крилові або вже після того, коли завели до лісу в районі Долобичева або Угринова, а також недалеко від Лісок Варенських загалом близько 30–40 жертв акцій на Крилові (поляків), серед яких міліціанти. Серед забитих є Станіслав Басай «Рись», відомий керівник партизанського руху в Грубешові у часи німецької окупації. [219]

— 6 квітня 1945

Гораєць (Любачівський повіт, Ряшівське воєводство). Операційна група підполковника Шопінського, яка складалася із солдатів Любачівського батальйону Внутрішніх Військ, Війська Польського, працівників Управління безпеки і міліції підпалює село і вбиває щонайменше 196 українських мешканців (стільки відомо за прізвищами). [875]

— 11 квітня 1945

Львів. НКВС арештовує ієрархів Греко-Католицької Церкви: архієпископа Йосифа Сліпого, єпископів Микиту Будку і Миколу Чарнецького. [98] [119] [238] [308]

Станіславів. З міста вивезено єпископів Григорія Хомишина та Івана Лятишевського. [98] [119] [238] [308]

Мацьковичі (Перемиський повіт). У помсті за повішення УПА двох поляків партизанський загін під керівництвом Александра Лаби «Грозного» вбиває 28 українців та спалює 11 будинків. [491] [591]

Бахів. Підрозділ Народної Охоронної Гвардії вбиває щонайменше 72 українців. [491] [591]

З польового звіту ОУН: О 4.30 ранку напали на село Бахів. Прибули групою, яка налічувала близько 180 осіб, де 120 були озброєними, решта прибула з сокирами на грабунок. Окрім того, цивільні поляки з Гути оточили ліс, унеможлививлюючи доступ до нього українському населенню. Комендантом тієї групи був поляк з Березки Ян Ковальський, який втік на інший берег Сяну. [...] Спалили в Бахові 20 будинків, 2 стодоли і 4 обори. Забрали 40 корів, 16 коней, 3 кози, 10 возів, а також дуже багато збіжжя. Викрикуючи «Мстимося за Волинь!», забили 72 особи [прізвища зазначені]. [...] Далі поділилися на три групи і рушили на Березку. [201]

Березка. Той самий відділ Народної Охоронної Гвардії вбиває близько 180 українців. [201] [491] [591]

З польового звіту ОУН: В Березці спалили 36 домів, 24 стодоли. Забрали 20 корів, 13 коней з упряжем і близько 150 центнерів збіжжя. Вбили 161 особу [прізвища зазначені]. Майже усіх вбили пострілами, тільки в Березці 6 осіб кинули у полум'я, 9 зарубали сокирами. Жертвою польського терору став місцевий священник. [201]

Юліан Панкевич (житель Березки): Був сонячний ранок, коли зненацька почалася стрілянина. З мамою, яка тримала на руках мого 4-місячного братика, взялися тікати. Коли бігли коло сільської канцелярії, побачили, як поляки підпалюють стріхи. Добралися до нашого дядька Михайла Санечка. Нас там вони спіймали і забажали, щоб ми показали кентарку. Дізналися, що наша мама українка. Один з поляків почав кричати до мами, обзивав її бандерівкою, бандиткою, проте вмішався інший і нас випустили. Не мали куди йти, бандити всюди шукали людей, село горіло. Ми кинулися до вуйкової хати і там заховалися. Тим часом поляки забили на подвір'ї його сина, Володимира. Дочка впала на нього і кричала «Татусю мій рідненький!». Також хотіли вбити її, але послушали благань матері, якій вдалося переконати, що її дочка полька. [201]

Марія Мурин (жителька Березки): Польські банди, які йшли через село Бахів, яке лежить на притоці Сяну, так само вбивали невинних людей, на світанку напали на наше село Березка. Чули плач і крики з західної частини села, присілка Грушова, де було найбільше жертв. Босими і як хто міг, бігли в сторону містечка Бірча. Польські бандити доганяли людей, забиваючи нас по дорозі аж до села Суфчина. Вбили також мого батька. Священника разом із жінкою порубали сокирою. Старші мешканці підрахували, що загинуло тоді близько 200 осіб. [201]

Суфчина. Той самий відділ Народної Охоронної Гвардії вбиває 26 українців. [201] [491] [591]

Іван Оліяр (солдат УПА з Суфчини): Коли перейшли через Березку, рушили на Суфчину. Вбили 26 осіб. Від Софії Гутман вимагали 500 злотих. Взяла усі гроші, віддала і вижила. У Павла Гутмана не вистачило до бажаної квоти 20 злотих – у зв'язку з чим не вижив, а гроші і так забрали. Мешканці втікали до лісу, банда дійшла вже до половини села, коли підійшли наші стрільці з УПА. Поляки повернули. [543]

Гжегож Мотика:

Навесні 1945 року тут [у Ряшівському воєводстві] сталася серія вбивств українського населення. У них загинуло ймовірно 3–3,5 тис. українців. Відбулися масові вбивства, серед інших, у Павлокомі (365 убитих) і Малковичах (116 убитих). Це зробили, ймовірно, незалежно один від одного, різні місцеві загони самооборони, пов'язані з партизанами АК, підрозділами Батальйонів хлопських і Національного військового з'єднання – Національних збройних сил, і, нарешті, військовими та міліційними формуваннями, підпорядкованими Польському комітету національного визволення.

2000

[493]

— 17 квітня 1945

В'язівниця (Ярославський повіт, Ряшівське воєводство). Дві сотні УПА «Залізняка» палять село, вбиваючи, за різними підрахунками, від 65 до 100 осіб. [493]

— 17/18 квітня 1945

Малковичі (Перемиський повіт, Ряшівське воєводство). Найімовірніше, від рук відділу Народної Охоронної Гвардії Романа Кіселя «Грифа» гине 128 українців – жителів села. [591]

— 18 квітня 1945

Пискоровичі (Ярославський повіт, Ряшівське воєводство). Партизани Польського Національного об'єднання з загонів Юзефа Задзерського «Волиняка», Станіслава Пельчара «Майки» і Францішка Казуба «Лиса» вбивають близько 100 українських селян. [232]

— 20 квітня 1945

Ряшівське воєводство. УПА підіймає пропагандистську акцію, яка має на меті переконати українське населення залишитися на південно-східних теренах Польщі. [599]

З інструкції агітаційної газети Надрайону ОУН «Холодний Яр»: Виїзд в Україну – це не спосіб врятувати наше життя, а лише підсвідомий відступ з «поля бою в тил» – щоб там зустріти повільну смерть у далекій сибірській тайзі чи на каторзі в Кузнецьку, чи в підземеллях Донбасу. Наша боротьба на місці дає більшу гарантію збереження життя наших родин (хоча хтось має померти – бо де триває боротьба, там є й жертви). Натомість виїзд «на Україну» (дотепер нікого не поселили в Україні, за винятком кількох сімей для розповсюдження лицемірної пропаганди) – це шлях до царства мільйонів рабів, які вже сьогодні стоять на межі голодної смерті. [372]

— 20/21 квітня 1945

Борівниця (Перемиський повіт, Ряшівське воєводство). Партизани УПА, а також члени Самооборонних Кущових Відділів і СБ ОУН(б) у відповідь на антиукраїнські виступи палять село і вбивають у ньому 66 поляків. [599]

— 29 квітня 1945

Селиська біля Динова (Березівський повіт, Ряшівське воєводство). Укладено угоду між підпілям, яке походить від АК і УПА. [494]

Марек Ясяк:

Було вирішено 29 квітня припинити всі провокативні дії щодо протилежної сторони і спрямувати всі сили на боротьбу проти СРСР. У діях проти «Советів» обіцяли допомагати один одному й обмінюватися розвідданими. Гарантували повну безпеку мирного населення та досягнули домовленості про спільну боротьбу з бандитизмом. Також встановили принципи зв'язку один з одним. «Від того дня, — пише член перемиської ОУН Іван Кривуцький, — на південь від Перемишля аж до Карпат на кілька місяців запанував спокій».

2000

[385]

Маріуш Зайончковський:

Згідно з попередніми усталеннями, перше перемир'я з українцями на Ряшівщині мало відбутися наприкінці квітня 1945 року у Седлиськах Березівського повіту, а укласти його мав кап. Драган Сотирович «Дража». З 29 квітня мало діяти двостороннє перемир'я у таких повітах: Ряшівському, Березівському, Перемиському та Добромильському (останній на території УРСР). Передусім це передбачало припинення будь-яких каральних акцій проти мирного населення та співпрацю в боротьбі з комуністичним апаратом репресій і звичайним бандитизмом. Крім того, обидві сторони зобов'язалися якнайшвидше реалізувати вищезазначені домовленості також на територіях, не включених до протоколу зустрічі. Укладення угоди було вирішено тримати в суворій таємниці, ймовірно, через побоювання, що воно буде використане комуністами в пропагандистській діяльності.

2016

[875]

— 30 квітня 1945

Новий Тарг (Краківське воєводство). Звіт Кароля Хліпала, новотаргівського старости: «Від першої хвилі окупації [лемки] прийняли свою національну приналежність до українського народу і впродовж усього часу окупації співпрацювали з окупантом [...]. Їхня співпраця була настільки пов'язана з німцями, [...] що німці майже в кожному лемкові мали свого інформатора. Також

великий відсоток з них виражав бажання виконувати військові обов'язки і вступав до СС або інших подібних формацій [...]. Характеризуючи загальні манери і поведінку, їх варто описати як сумнівний елемент, ворожий для поляків та Червоної Армії». [735]

— 2 травня 1945

Підкарпаття. Частина українців закликає до співпраці з поляками. [609]

У листівці Української Народної Самооборони «Поляки з сіл Горохівці, Княжичі та Кругель»: З боку українських повстанців Вам гарантовано життя і безпеку, про це ми вже неодноразово інформували місцеву громадськість і далі стоїмо на позиції співпраці з польським народом та його революційним антибільшовицьким рухом. Не слухайте жодних провокаційних чуток про те, що українці нібито збираються Вас різати – це неправда, брехня, і це придумали наші вороги для розпалювання та поглиблення ворожнечі між нашими народами. Вас ніколи не зачеплять навіть тоді, коли польська міліція і цивільні вбивають українців, а ми стаємо на захист свого народу і відплачуємо їм. Так було з селом Борівниця та іншими селами, так було в Горохівцях (недавно), де ми покарали тих поляків, які були донощиками і знущалися з українців. Але ми також караємо донощиків і української національності. [...] Бо ми знаємо, що мирне суспільство не має нічого спільного з цими бандами та служками Сталіна. Тільки не співпрацюйте з цими бандами і не доносьте на українців. Ми почали на всій українській землі і на цій території акцію роз'яснення серед польського суспільства про потребу і необхідність співпраці в боротьбі проти більшовиків, які також поневолюють і Вашу Батьківщину. [...] Через розпад СРСР – до незалежної Польської і Української держави. Нехай живе співпраця і спільна боротьба польського й українського народів. [609]

— 3 травня 1945

Південно-східна Польща. Частина осередків, які пов'язані з АҚ, закликає українців до примирення та солідарності з поляками. [503] [875]

З відозви Армії Крайової до українців: Українці! Коли більше п'яти років тому Польська Держава, а за нею весь світ, стали у вогні війни, яку розпочав нестримний імперіалізм гітлерівської Німеччини, коли Польський Народ став до одного з найважчих боїв за своє існування, свою Свободу, своє Майбутнє, то ви, українські націоналісти, стали йому в боротьбі з ворогом усіх слов'ян – німцями, не союзником, а відвертим ворогом. Ми сьогодні

не будемо вирішувати, хто винен у тому, що ми стали у ворожих один одному таборах. Безсумнівно, були помилки минулого, як у нашій польській політиці, так і у Ваших хибних розрахунках балансу сил. [...] Сьогодні ці моменти лишаються в минулому... Але інший ворог все ще живий і витягує свої загарбницькі кігті проти обох народів. Польський і український народи зіткнулися з тим самим ворогом, спадкоємцем царського імперіалізму [...]. Українці! Перед обличчям важливого історичного моменту настав час перекреслити помилки минулого... [...] Ми закликаємо Вас припинити вбивства поляків. Ми закликаємо Вас зосередитися і з'єднати свої сили з нашими в спільній боротьбі проти одвічного ворога обох народів – Росії і ворога національної думки – комунізму. Сьогодні, коли ми перебуваємо у вогні битви, коли ведеться вирішальний бій за існування чи неіснування обох наших Народів, давайте відкинемо національні суперечки.

[809]

— 10 травня 1945

З інструкції КП ОУН(б) у Польщі, яка стосується зміни тактики щодо поляків: Оскільки до цієї пори відбуваються непорозуміння щодо нової тактики по відношенню до поляків [...] на теренах Польщі, подаємо ще раз чіткий наказ у цій справі. [...] зобов'язує сьогодні і аж до відкликання цілу організацію і усі збройні сили до наступної тактики [...]: не можна проводити акцій, які стосувалися б поляків. [...] Не можна проводити на українських теренах акції у відповідь проти польського населення без спеціального дозволу [...]. Не можна вбивати затриманих поляків на українських теренах, але детально перевіряти. [...] Проводити серед польського населення організовані рейди [...]; поширювати літературу, міцну пропаганду щодо спільного визвольного фронту і небезпеки через більшовицько-московський імпералізм, який стосується усіх зневолених народів. Нічим не загострювати польсько-українські відносини.

[218]

— 14–19 травня 1945

Бородиця і район Сагринь (Грубешівський повіт, Люблінське воєводство), околиці села Ляхівці, Радків, Ріплин (Томашівський повіт, Люблінське воєводство). Партизани УПА з сотні «Вовки» вбивають, за розбіжними підрахунками, близько 40 польських цивільних.

[875]

З хроніки загону УПА «Вовки»: 6 травня [1945] неділя. [...] Сьогодні перший день Великодніх свят [...]. Наступного дня з самого ранку відбувається збір. [...] Ввечері командир [Мар'ян Лукашевич «Ягода»] «Черник» від'їжджає. Командир [Михайло Курас] «Крапка» визначає кожній групі територію, на яку

кожна з них відходить зі спеціальними завданнями. Тим часом в околицях відбувається терор польської міліції та штурмовиків. Над селами навколо Варяжа, Белза і Угринова зависнув привид польського терору. [...] Здавалося б, що легкодушним польсько-радянським терористам ніхто не підриже крил? Уночі з 21 на 22 травня загін йде на колонію Радків. Стрільці сердечно вітаються, розказують про свої останні враження. [...] Біля 13.00 йдемо під село Ліски на обід. З нами також є командири «Черник».

[764]

З листа наочного свідка: 18 травня [1945] у нас була велика катастрофа, люди поїхали до Жеплина і Ляхівців [...] працювати в поле, українці напали на них і вбили. [...]. Десятьох уже знайшли, вбитих так, що глянути не можна. [...] Тих людей привезли до нас на цвинтар, це все бачила своїми очима.

Лащів (Томашівський повіт, Люблінське воєводство).

[884]

Іван Партиляк:

В травні [1945] сотня УПА провела акцію в чотирьох польських селах, викриваючи і знищуючи 60 поляків, які брали активну участь в ліквідації українців.

[95]

— 18/19 травня 1945

Бородиця (Грубешівський повіт, Люблінське воєводство). Під час нападу групи спеціального призначення, яка підпорядковувалася СБ ОУН(б) і була під командуванням Володимира Сивака «Зірки», спалено 120 господарств, а щонайменше 8 поляків вбито. Це була остання акція бандерівського підпілля в рамках антипольської акції на тих теренах.

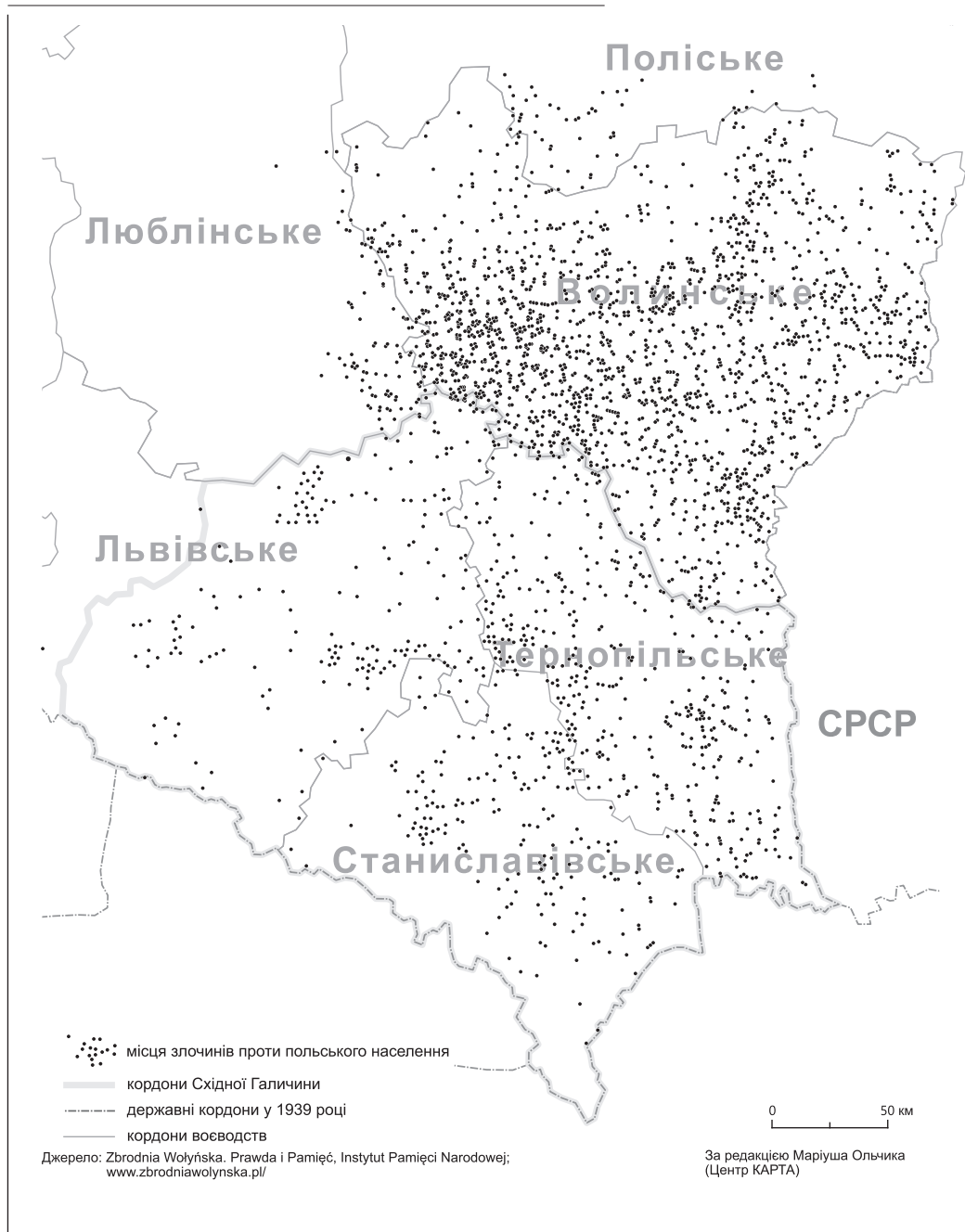
[875]

— 21 травня 1945

Жар біля Нового Люблинця (Лубачівський повіт, Ряшівське воєводство). Після серії підготовчих зустрічей, які відбуваються в другій половині квітня 1945 в околицях Цішанова, Нароля і Руди-Ружанецької в Лубачівському повіті відбувається головна зустріч між представниками АК/Делегатури збройних сил та ОУН(б) і УПА. Вона закінчується укладенням перемир'я, яке охоплює околиці Любачова, Холму і цілу Замоїщину. Під час зустрічі насамперед узгоджується припинення усіх збройних виступів проти населення противника, а також обговорюються особливості майбутньої співпраці у пропагандистській, розвідницькій та військовій площині. Крім того, порушується тема боротьби з грабіжницькими бандами, натомість питання майбутнього державного кордону відкладено на пізніше.

[869]

**ВБИВСТВА ПОЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ПІД ЧАС АНТИПОЛЬСЬКОЇ
АКЦІЇ ОУН(Б) ТА УПА (ЛЮТИЙ 1943–ТРАВЕНЬ 1945)**



З нотатки про польсько-українські переговори: Польська сторона вітає заяву української сторони про припинення бойових дій, пропозиції пакту про ненапад, пропозицію співпраці в самообороні від радянського терору та обіцянку пропаганди «співіснування». Це дозволяє сподіватися, що польсько-українські переговори призведуть до сприятливого для обох сторін результату. [...] Українці мають продемонструвати добру волю не лише на словах, а й на ділі. Для демонстрації цього потрібен час, тобто має пройти певний період, який надасть факти, що підтверджують реальність намірів української сторони – підготовчий період. Протягом його тривалості буде зібрано матеріал, на основі якого можна буде сформулювати політичну позицію, яку визнають авторитетні чинники обидвох народів. [399]

Маріян Голембевський (командувач підпіллям АК на території Холмщини): Я не очікував українських представників такого високого рівня, тому що для мене перш за все йшлося про заспокоєння, по-перше, території, по-друге, страхування від російських провокацій, НКВС тощо. І лише далі – налагодження співпраці. [300]

Сергій Мартинюк «Граб» (активіст 3-ої округи ОУН(б)): Після укладення угоди пішла вістка поміж люди, що поляки та українці помирилися і разом будуть бити убеків (...). Населення сприйняло наше рішення з полегкістю, але без ентузіазму. Відтоді, коли ми входили до польського села, то там принаймні не боялися, що ми їх перестріляємо. [491]

Ґжегож Мотика:

У його рамках [перемир'я] розмежовано зони взаємного впливу, встановлено способи підтримки зв'язку, паролі для підрозділів, а також правила пересування по території, контрольованій іншою стороною, у разі переслідування УБ чи НКВС. Було вирішено обмінюватися розвідувальною інформацією та спільно боротися з комуністичними агентами. Щоб уникнути підозр у вбивстві невинних людей, суд над особами польської національності на територіях, які контролювалися УПА, вимагав консультацій з комендантами АК, натомість при суді над людьми української національності на територіях під контролем АК необхідні були консультації з УПА. Обидві сторони також зобов'язалися спільно боротися з бандитизмом.

2000

[493]



ФОТО АРКАДІЯ ШЕРШЕТА / З КОЛЕКЦІЇ МАРІ АНАТОЛІВНИ ЖОТКОВОЇ-ШЕРШЕТ

Львів, кінець липня 1944 року. Командувач 1-м Українським фронтом Іван Конев вітає зі звільненням жителів міста. На подіумі перший секретар Центрального комітету Комуністичної партії України Микита Хрущов

Повоєнний період

— 1 червня 1945

Тернопільщина. Деякі поляки з територій, включених до СРСР, виявляють небажання виїжджати на територію Польщі. Деякі місцеві активісти закликають залишитися в ім'я зміцнення польськості, деякі – вмовляють виїхати. [360]

На шпальтах підпільного польського журналу «Strażnica Kresowa»: Зараз у Польщі проводять більшовизацію країни. Запроваджують колгоспи. Через опір населення більшовики за допомогою польської міліції нещодавно провели криваві пацифікації у 286 селах. Є багато загиблих і поранених. Польське населення, незалежно від статі, тікає в ліси. Формуються партизанські загони. На заході внаслідок довготривалого фронту поля стоять необроблені, а за інформацією, отриманою з-за кордону, Європі цього року загрожує страшний голод. Цей голод обіцяє бути переважно в Польщі. [...] Якщо донедавна

всі йшли на реєстрацію або за реєстраційними документами з почуттям несправедливості та сорому, то зараз ми розглядаємо питання про реєстрацію як бунт проти радянського громадянства з одночасним обов'язком залишатися на цих територіях, аж до чіткого розпорядження лондонської влади, свідомість польського суспільства заспокоїлася [...] і сьогодні вже не має поспіху виїздити. Є навіть випадки, коли вагони, призначені для виїзду поляків, від'їжджають порожніми (Борщів, Бучач). Є випадки, коли люди повертаються у свої помешкання і починають роботу в полі. Характерно, що це відбувається переважно в селах, де раніше відбувалися масові вбивства (Монастириський район). [524]

Юзеф Опацький (делегат уряду Польської Республіки в Тернопільській області): Фактором, який ускладнює нам підготовку нашого опору, є, на жаль, [...] досить велика група нашого духовенства. У Тернополі, Теребовлі, Копичинцях, Гусятині, Ягільниці, Борщові та інших осередках ксьондзи проповідують, що треба виїжджати, організують ці виїзди, потрібні вони, чи ні, водночас авторитетно посилаються на розпорядження, що йдуть з курії щодо підтримки виїзду. [524]

— 6 червня 1945

Верховини та присілок Веселівка (Красноставський повіт, Люблінське воєводство). Люблінським угрупованням Акції спеціальної (АС) Національних збройних сил (НЗС) під командуванням капітана Мечислава Паздерського «Шарого» в обох населених пунктах вбито загалом 194 українських жителі (православних і дослідників Святого Письма). Це була спроба зірвати перемир'я між АК-ДЗС та ОУН(б) і УПА, яке відбулося 21 травня 1945 року у Замойському повіті, а також в Холмському та Любачівському. [505] [835] [871]

— 9 червня 1945

Із ситуаційного рапорту Мечислава Паздерського «Шарого», командира угруповання АС НЗС Люблінського округу: Доповідаю, що війська АС після концентрації рушили під моїм командуванням у загальному напрямку на Замостя, за наказом. Дорогою було вирішено ліквідувати кілька українських сіл. Першим і найближчим мало стати село Верховини та Касілан. [...] Верховини були оточені з усіх боків та вирубано 194 особи української національності. Десятку вдалося втекти. [...] Після операції всі війська відступили в напрямку Мазярні в найліпшому порядку. Я мав намір просунути поки до стрілецьких лісів, але через переслідування противника [...] я вирушив у напрямку Гути біля Войславичів. Після дводенного відпочинку ми рухаємося далі в стрілецькі ліси, які тим часом були звільнені з дозору. [880]

— 10 червня 1945

Гута. Загін НЗС капітана Мечислава Паздерського «Шарого» виявлено і повністю розбито групою переслідування 98-го полку Внутрішніх військ НКВС. Загибло до 200 партизанів. [491]

— 17 червня 1945

У рапорті Романа Ярошинського «Романа», командира одного із загонів Люблінського угруповання АС НЗС «Шарого»: 6 VI [19]45 р. загони НЗС [...] капітана «Шарого», підпоручика «Яцка» [Збігнева], підпоручика «Романа», старшого сержанта «Земсти» [Евгеніуша Валевського] і сержанта «Сокола» [Болеслава Кулімовського] вирушили на акцію в українське село Верховини [...]. Командування Національних збройних сил [...] віддало наказ вбити жителів села Верховини до одного. [...] У селі було вбито 194 людини тільки українського походження. [880]

— 18 червня 1945

Зі статті «Захисники ворогів», опублікованої в пресовому органі Національної партії «Боротьба», в якій йшлося про дії НЗС у Верховині: Поляки, помиляючись, що виселення цього села за Буг покладе край їхній трагедії, чекали цього моменту, зціпивши зуби, але коли було встановлено, що Верховини не охоплені планом цієї акції на найближче майбутнє, послали їм наказ піти. Жителі Верховини наказу не послушалися, навпаки, забезпечені зброєю НКВС, почали погрожувати. Тоді загін НЗС, поклавши край їхній ворожій роботі і водночас відтинаючи в корені брехливі звістки про «таємні угоди» національного табору з українцями, жителів села Верховини ліквідував. [...] Ми вболіваємо над станом, коли за провини батька, сина або брата, страждає його сім'я, де пролита кров приносить нездорові жертви, де можуть статися речі, далекі від намірів ініціаторів. У той же час ми згадуємо ці незліченні жертви невинно вбитих польських дітей і жінок на Східних Кресах серед сцен диких звірств. Підкреслюємо, що у Верховині цього не було. [880]

Маріуш Зайончковський:

Кульмінацією акції «За Бугом» стала різанина 194 українських жителів села Верховини у Красноставському повіті, вчинена [...] партизанами «Шарого». Вона сталася, хоча командування НЗС знало про перемир'я між «поаківським» і бандерівським підпіллям, що діяло від 21 травня в Замойському повіті,

а також в Холмському і Любачівському. Ця акція була проведена всупереч декларації, проголошеній 30 травня 1945 року представникам Люблінського округу Делегатури Збройних сил, в якій йшлося, між іншим, про утримання від будь-яких виступів проти українців.

2016

[875]

— 23 червня 1945

Зі статті, опублікованої в пресовому органі командування східних земель і Люблінського округу НЗС «Szczerbies», в якій йшлося про акцію на Верховинах: Для зрадників Люблінського Комітету ми жалітимемо кулі. Для них – суха гілляка. Цей комітет обріс більшовицькими комуністами, євреями і бульбівцями. Вся ця трійця танцює під сатанинську дудку. Але все намарно. Боротьбу з жидокомуною та гайдамаками розпочато. Верховини були одним із багатьох прикладів розгулу гайдамацького паразита, який за Бугом у відкритій боротьбі вбиває поляків, а з цього боку проникає в органи, Польську робітничу партію і ліквідує поляків. Їх було покарано за ці злочини і кожен зрадник буде покараний. У безкомпромісній боротьбі ми не побоїмося радикальних ударів. Ми не лише зізнаємося у Верховинах, а й обіцяємо ще не одне гайдамацьке Собаче поле. Це відповідь на вбивства беззахисних людей за Бугом.

[502] [872]

— 24 липня 1945

Варшава. У Міністерстві публічної адміністрації проходить конференція під головуванням директора Державного репатріаційного управління та заступника міністра публічної адміністрації Владислава Вольського, в якій беруть участь представники українського суспільства з Краківського, Люблінського та Ряшівського воєводств.

[599]

Юзеф Жуняк (директор Бюро Президії Ради Міністрів Польщі) у своїй промові: Після угоди з СРСР, встановивши етнографічний кордон, ми тяжіємо до однопонаціональної, а не багатонаціональної держави. Ми не хочемо нікого скривдити, але ми б хотіли усунути проблему національних меншин [...] Чи розуміє український народ, що існує Велика Україна? На мою думку, місце українця в Україні.

[193]

Міхал Донський (лемківський делегат) у своїй промові: Я хочу сказати про три повіти: Ясельський, Горлицький і Новосондецький. Дотепер їх жителів називали «русинами». Лише тепер, коли прибули українці зі сходу, вони

почали поширювати свою пропаганду. Між польським та «русинським» населенням ніколи не було нападів і ніяких непорозумінь. [636]

У зверненні українського підпілля «До українців за лінією Керзона щодо переселень», опублікованому у зв'язку з конференцією: Ми не покинемо нашу землю незалежно від ситуації, ані під впливом будь-яких погроз чи репресій. Захищаючи свою землю, ми витримаємо провокації, витримаємо переслідування. Навіть якби на наших територіях запанувала тиранія, якби у нас відібрали майно і спалили хати, ми все одно жили б у землянках і лісах. [278]

— 16 серпня 1945

Москва. Між Республікою Польща та СРСР укладено договір про лінію польсько-радянського кордону. Польська сторона відмовляється від східних земель Речі Посполитої. Ратифікаційними документами сторони обмінялися тільки 4 лютого 1946 року, і до цього часу з точки зору міжнародного права діє кордон, встановлений Ризьким договором. [25] [308]

Болеслав Берут (президент Крайової Національної Ради) **на пресконференції після підписання угоди:** Українське та білоруське населення відокремлене від матері старим штучним поділом, тепер повертається до неї. В принципі відходять від неї землі, населені національно чужим населенням. Польща позбулася зародків постійних хвилювань, постійних внутрішніх чвар. Таким чином питання було вирішено в дусі ідеї однопонаціональної держави. [596]

Звернення Проводу ОУН в Польщі: Землі, на яких ми живемо, ми вважаємо нашою територією, землі наших предків – нашою Батьківщиною. Ми сюди прийшли не як дзяди. Ця земля зрошена кров'ю наших славних предків. [...] Ми маємо повне право залишатися на власній землі навіть тоді, коли вона тимчасово належить польській демократичній державі. Ми не покинемо цю землю, бо не хочемо сприяти зменшенню українських володінь на заході. Ми не хочемо вести наш західний кордон по лінії Керзона з різними відхиленнями, етнографічною межею, яка й так за століття вже значно пересунулася на схід. [289]

Станіслав Ганиж (перший секретар Воеводського комітету Польської робітничої партії в Ряшеві) **у звіті:** Після повернення делегатів українського населення [з конференції] з Варшави, де їм розвіяли залишки надії щодо залишення їх на теренах, які вони досі замешкували по польському боці, після того, як українці дізналися про вищезгадану конференцію

– бандерівські загони посилили свою активність, стали сильно обтяжливими на прикордонних територіях. Були численні випадки масових вбивств, пожеж і зіткнень з міліцією та армією за участю артилерії і танків, а також серйозних сил.

[727]

— 24 серпня 1945

Київ. Народний комісар НКВС УРСР Сергій Савченко інформує Микиту Хрущова про соціальні настрої після новин про підписання договору про польсько-радянський кордон.

[518]

Завадський (керівник господарської частини Львівського медичного інституту): Ми не можемо протистояти більшовикам, вони сильні і тому роблять що хочуть, а нам лишається тільки їхати до Польщі.

[518]

Мосікевич (черговий по переїзду Управління Львівської залізниці): Осубка-Моравський не має права володіння Польщею і тому не має права віддавати частину територій советам. Польща належить усім поляки. Кордон ще не остаточний. Побачимо, що буде далі.

[518]

— 25–30 серпня 1945

Львів. Віцепрезидент Крайової Національної Ради професор Станіслав Грабський під час візиту до міста переконує поляків поїхати до Польщі.

[362]

Станіслав Грабський на зустрічі з львівською інтелігенцією: Кордон між Польщею та СРСР залишається таким, яким є зараз. Тому полякам немає чого тут робити, треба якнайшвидше виїжджати до Польщі, облаштовуватися на нових територіях, які ми отримали після війни.

[491]

Войцех Рогала (професор Університету Яна Казимира): Грабський продав Львів Радянському Союзу за 27 тисяч і дві машини. Але так, як він сказав [...], не буде. Львів буде польським.

[362]

С. Екштайн (представник Головного Управління Об'єднання польських патріотів): Перебування Грабського у Львові – його промови, а особливо те, що все відбувалося в Об'єднанні польських патріотів, підіймає моральний дух – це має велике значення. Воно цілком змінило ставлення до Об'єднання польських патріотів – тепер до нас горнутья ті, хто до цього стояв дуже далеко.

[518]

Проф. Ришард Гансінець (львів'янин): Майже всі професори їдуть [...]. Я дивлюся на це з жахом і сумом, що характери настільки зламані. Я вважаю, що ми не повинні залишати землю, і тому попри все я залишатимуся стільки, скільки це можливо. [518]

У звіті Львівського округу кадрової військової організації NIE: Утиски і терор проти поляків застосовуються на кожному кроці і в кожній сфері життя [...]. Попри те, що кожен поляк був би здатен на всілякі жертви, то залишатися радянським громадянином, навіть на короткий час, вважається чимось понад силу. [491]

Іван Грушецький (перший секретар райкому КП(б)У) **у звіті:** Перебування Грабського у Львові посилює бажання польської інтелігенції виїхати до Польщі. [362]

— 3 вересня 1945

Любачівський, Перемишльський, Ліський і Сяноцький повіти. Починається операція з примусового виселення українців з кордонів Польщі. [491]

— 9 вересня 1945

Командування УПА віддає своїм військам наказ протистояти виселенню. Партизани повинні знищувати комісії з переселення та спалювати покинуті села. [491]

Мирослав Онишкевич (командир 6-го округу УПА) **у наказі:** Виселені, покинуті села обов'язково палити так, щоб не залишилося жодної будівлі чи будівельного матеріалу. Перш ніж спалювати, якщо це можливо, потрібно зберегти корисне для нас майно, яке залишилося в цих селах. [699]

— 20 вересня 1945

Київ. Станіслав Грабський і заступник держсекретаря в Президії Ради Міністрів Якуб Берман усталили порядок виїзду польського населення з СРСР, який повинен тривати до 15 січня 1946 року (потім термін був перенесений на червень 1946 року). [524]

Микита Хрущов (перший секретар Комуністичної партії України): Усі члени Армії Крайової, які до 1 листопада 1945 року здадуться радянській владі і оголосять про припинення своєї нелегальної діяльності, не будуть

репресовані за свою колишню діяльність і зможуть вільно зареєструватися та евакуюватися до Польщі. [362]

Перемишль. Заарештовано перемиського ординарія Греко-Католицької Церкви єпископа Йосафата Коциловського за відмову добровільно покинути Польщу. [345]

Отець Василь Гриник: Єпископа звинуватили в тому, що він відмовився добровільно їхати в радянську Україну. Єпископ відмовився, оскільки вважав, що його єпископською катедрою є Перемишль і він не може залишити його без згоди Святого Престолу. Преподобний запевнив мене у своїх записках, що не підпише згоди на добровільний виїзд. Закликав мене бути стійким і зберігати незмінну позицію. [344]

— 27 жовтня 1945

Колонія Тучна (Більський повіт, Люблінське воєводство). В результаті переговорів між представниками організації «Свобода і Незалежність» та ОУН(б) і УПА польсько-українське перемир'я поширюється також на люблінську частину Підляшшя (околиці Білої Підляски і Влодави). [875]

— 30 жовтня 1945

З листа Володимира Горбового «Бувалого», ймовірно, Степану Бандері щодо переговорів, що проводяться навесні 1945 року ОУН(б) і УПА з Представництвом Збройних сил Польщі в околицях Любачова: Наші підрозділи в цей час [до весни 1945 року] нічого не занедбали і, як я сам бачив, в основному очистили по селах наші землі від польського елементу, а в деяких районах (Равське, Любачівське та ін.) діяла виключно укр[аїнська] влада. [101]

— Жовтень 1945

Представники ОУН виступають проти виселення українців з Польщі. [274]

Із звернення «До всього культурного світу!», підписаного Проводом ОУН: Ми, українці, жителі етнографічної території [...], яка згідно з положеннями Кримської (Ялтинської) конференції опинилася в межах відродженої Польської Держави, – звертаємося до посольств і урядів Великої Британії, США, Франції, Швеції, Швейцарії, Туреччини та всіх інших європейських і позаєвропейських країн [...] з нашим листом щодо жажливого беззаконня

і насильства, вчинених проти нас, під керівництвом більшовиків, армією та іншими органами нинішнього польського уряду. Згідно з рішенням Кримської конференції [...] територія на північ і захід від лінії Керзона має залишитися у складі відродженої Польської держави. У зв'язку з цим українське населення, яке в кількості близько одного мільйона з найдавніших часів проживає на цих територіях, має користуватися всіма конституційними і громадянськими правами Польської держави. Однак уряд, сліпо виконуючи волю і накази радянської влади, від якої він залежний, не погоджується надати українцям жодних людських і громадянських прав, а натомість вирішив примусово виселити все українське населення з його дотеперішніх споконвічних батьківських поселень.

[274]

— 29/30 грудня 1945

Новосільці (Сяноцький повіт, Ряшівське воєводство). Село спалене сотнею УПА. Незважаючи на існуючу заборону на вбивство мирного населення, в момент нападу загинуло 17 осіб.

[491]

— 6 січня 1946

Сяноцький повіт (Ряшівське воєводство). Сотні «Хріна» і «Дідика» за допомогою боївків Служби безпеки (СБ) спалюють села поблизу місцевості Риманів-Здруй: Дешно і Волтушова.

[491] [599]

Василь Мізерний «Рен» (командир 26 тактичного відтинка УПА «Лемко»): О 23.30 год підрозділ У-1 спільно з підрозділом У-5 провели операцію зі спалення переселених українських сіл Дешно і Волтушова, вже повністю заселених поляками – репатріантами з СРСР. Озброєні польські репатріанти цих сіл нападали на довколишні, ще не виселені українські села, грабували й тероризували населення, змушуючи його виїжджати до СРСР. За планом протягом 35 хвилин було спалено село Дешно (105 господарств). Одночасно без жодного пострілу спалено село Волтушова (25 господарств). Під час акції мешканцям цих сіл роздали агітаційні листівки польською мовою.

[473]

— 6/7 січня 1946

Бірча (Перемиський повіт, Ряшівське воєводство). Атака Перемиського куреня УПА під командуванням Михайла Гальо «Коника» на Бірчу. Спроба захопити Бірчу закінчилася невдачею з великою кількістю загиблих з українського боку (за оцінками, мінімум 30 осіб).

[339]

Іван Йовик (хорунжий УПА) зі слів Михайла Гальо «Коника»: Дорогі солдати! Ворог планував знищити український народ. Ми спостерігаємо, як ворог насміхається над нашим народом, виганяє його з землі прадідів, знищує все святе для нас. Ми свідомо вступили на цей кривавий шлях боротьби з ворогом, який чинить найжорстокіше насильство до нашого народу і засуджує його до смерті, вивозячи в далеку сибірську тайгу. Ми, хто встав на захист нашого народу, будемо битися до остаточної перемоги. Бірча – це найбільша фортеця на нашій території і найбільш небезпечна для нашого народу. Тому командування УПА віддало наказ знищити цей бандитський бастион. Будьте готові до всього! Хай береже нас Господь!

[339] [352]

Лейтенант Вітольд Грабарчик в описі поведінки населення Бірчі, яке боялося УПА: Їхня колона була дуже довгою. Вона складалася з кінних возів, саней і возів, на яких люди тягли свої торби. Все це було оточене натовпом дітей. У місті запанувала тиша!

[669]

— 10 січня 1946

Західні області Української РСР. Починається «Велика блокада» – радянське керівництво в рамках боротьби з ОУН-УПА розміщує майже у всіх населених пунктах в областях: Львівській, Дрогобицькій, Станіславській, Чернівецькій, Тернопільській, Волинській та Рівненській – гарнізони військ МВС та Червоної армії.

[308]

Олексій Стоянець (заступник секретаря ЦК КП(б)У по західних областях): З відходом гарнізонів Червоної армії «істребительние» батальйони стануть вирішальною силою в боротьбі за остаточну ліквідацію залишків оунівського бандитизму.

[495]

Сотник В. Чавяк «Чорнота»: Ця сповнена облав зима була найстрашнішою [з усіх]. Вони вистежували нас по слідах як звірів. Коли не було снігу, ми навіть вночі не могли ходити. Ми голодували, мерзли, майже не палили ватри [вогнища], бо нас шукали літаки. Навіть у страшенний мороз ми спали під смереками, прикриваючись гілками.

[495]

— 11 січня 1946

Підкарпаття. Відбувається напад УПА на Липовець, Королик Волоський і Королик Польський.

[491] [599]

Василь Мізерний «Рен» (командир 26 тактичного відтинка УПА «Лемко»): Опівночі чоти [взводи] 513 і 515а з підрозділу У-5 провели акцію спалення села Липовець, а чоти 514 і 515 села Королик Волоський і половину села Королик Польський (30 хат). Липовець і Королик Волоський – це виключно українські села, з яких все населення під примусом і внаслідок терору польських банд було виселене до УРСР. Королик Польський – це суто польське село, за винятком 30 хат, з яких також подібним чином виселили українців. У боротьбі з польською самообороною цих сіл відзначився кулеметник «Чугайстер», який однією серією знищив 7 ворогів.

[473]

Ян Пісулінський:

У відповідь на примусові переселення, УПА активізувала свою діяльність. Дехто говорить про «українське повстання». Через чисельну перевагу польських підрозділів перш за все намагалися перешкодити депортації виселених, нищили мости, телефонні лінії, нападали навіть на станції, з яких від'їжджав транспорт. Водночас, згідно з наказом командира УПА в Польщі Мирослава Онишкевича, переселені українські села майже одразу спалювали, а посіви знищували, щоб там не могли жити польські поселенці. Неодноразово, як попередження тим, хто хотів поселитися, вбивали прибулих. Зупинити переселенську операцію намагалися також розправою над мешканцями довколишніх польських сіл. У першу чергу карали смертю сільських старостів, вїттів та всіх інших осіб, причетних до акції виселення, неодноразово навіть селян, які лише надавали підводи для транспортування виселених, незважаючи на те, що вони робили це під примусом. За те саме карали також і українців. Бувало, що Служба безпеки ОУН вбивала навіть за те, що давали солдатам молоко чи воду. У рамках акцій у відповідь було спалено багато польських сіл. Внаслідок таких дій до весни [1946] було спалено, наприклад, більша частина Перемишльського повіту (кілька тисяч господарств). Акції УПА у відповідь були настільки дієвими, що на початку 1946 року у багатьох місцях вони практично паралізували акцію виселення. Це принесло ще один результат, абсолютно несподіваний для польської влади – УПА постала перед місцевим українським населенням як єдина сила, здатна захистити його від жорстокої долі. Як наслідок, акція переселення приносила УПА натовпи нових прихильників, особливо серед української молоді, навіть там, де до того часу вона не мала підтримки, зокрема, на західній Лемківщині.

2001

[464]

— 25 січня 1946

Завадка Морохівська (Сяноцький повіт, Ряшівське воєводство). 34 піхотний полк провів першу пацифікацію сіл (ще дві відбуваються 28 березня і 13 квітня 1946 року, загалом в них загинуло не менше 85 українців). [599] [761]

Степан Стебельський «Хрін» (командир сотні УПА): Польські бандити після ганебної поразки 24 січня 1946 року, зібравши близько п'яти рот Війська Польського, дві машини НКВС, роту ляхів з Небещан і Поража, напали на Завадку Морохівську [...] о восьмій годині ранку. Сильні форпости з боку лісу, після чого солдати з небещанськими покидьками напали на Завадку Морохівську так раптово і без єдиного пострілу, що за 10–20 хвилин вирізали, дослівно вирізали шістдесят вісім жінок, дітей і старих [...]. Жахливе видовище. Я ніколи в житті не бачив нічого подібного. Жорстокість гірша, ніж за часів Нерона чи гунів [...]. Ніхто не встиг повідомити нас про напад, тому що його було проведено тихо. Мої солдати обурені. Хоча у мене їх мало, я був готовий піти битися до кінця. [653]

У листі Воєводського управління інформації та пропаганди у Ряшеві: Військова частина, дислокована в Сяноці, проходила через [...] громаду Завадка Морахіська, де була обстріляна невідомими. Під час обстрілу загинуло 64 мирних жителів, було спалено господарські будівлі. [587]

Із щоденного звіту полковника Януша Нойгебауера (начальника Організаційно-інструкторського відділу Головного політико-освітнього управління Війська Польського): У Перемиському районі бандерівці організувалися по-військовому. Вони навіть квартирують разом у селах, влаштовуючи казарми по хатах чи стодолах (Завадка Морохівська). У них є свої військові підручники та положення. Зброя у них різного походження, є пістолети ручної роботи, також є багато автоматів і кулеметів. [...] Бандерівці встановлюють свою владу – в'їтів і сільських старостів. [...] У лісах створили столицю Української Народної Республіки. Там переважають жовто-блакитні прапори. Усі дороги до лісів перекриті. [864]

— 18 лютого 1946

Команча (Сяноцький повіт, Ряшівське воєводство). Жителі Команчі надсилають петицію прем'єр-міністру Польщі, міністру національної оборони і міністру юстиції з проханням не переселяти лемківське населення: «У Сяноцькому повіті [...] починається примусове виселення (українського населення), в той самий час т. зв. Лемківщина, тобто південна частина Сяноцького повіту

(до чехословацького кордону), населена не українцями, а однозначно лемківським населенням, щоправда, греко-католицького обряду, але тісно спорідненого з польською нацією, про що свідчать сотні польських прізвищ, польська мова, виховання дітей по-польськи та в польському дусі та те, що вони відчують себе частиною польського народу. Від імені цього нашого населення, яке співіснує в найбільшій згоді та любові з польським народом, ми ласкаво просимо про якнайшвидше звільнення цього населення від примусового виселення на чужий нам у всьому схід». [290]

— 5 квітня 1946

Підкарпаття. Створюється оперативна група «Rzeszów» із завданням остаточного завершення переселення та ліквідації українського підпілля. [572]

Капітан Шалапата з 14-го піхотного полку: Одночасно з маршем підрозділів 34-го піхотного полку вздовж його шляху виникла ціла низка пожеж. [...] Бічні загони 34 полку піхоти, рухаючись, спалювали все, що потрапляло під руку, окрім копиць сіна, яке в майбутньому могло б дуже стати в пригоді через відсутність постачання. Коли ми запитували солдатів, чому вони так нещадно палять, вони відповіли, що такий був наказ [...]. Проте в усіх цих вояках можна було помітити явну дикість і нічим не продиктоване бажання нищити заради нищення [...]. З огляду на таку поведінку солдатів 34-го піхотного полку, командир нашого полку був змушений вислати патрулі, які б охороняли наші квартири від спалення. [491]

— 19 квітня 1946

Варшава. Владислав Гомулка в листі заступнику міністра державного управління Владиславу Вольському просить негайно дати розпорядження компетентним органам, що забороняє застосування примусу до лемківського населення: «Я знову отримав новину про те, що невелику жменьку лемків, що лишилися, продовжують виселяти під примусом. Оскільки цей елемент позитивно налаштований до Польщі і водночас його важко замінити на його господарствах на Підкарпатті, прошу: негайно видати наказ представникам Державного репатріаційного управління на тих територіях суворо заборонити будь-який примус при виселенні лемків». [290] [586] [833]

У суспільно-політичному звіті надрайону Лиман 3-го округу ОУН: Звітний період на території минув під знаком примусової акції виселення, розпочатої ворогом на початку цього місяця, одночасно з акцією, спрямованою на знищення українського визвольного руху та його збройних сил на

цій території шляхом ліквідації його бази. Сторонній людині важко було б усвідомити, що виселення організоване більшовиками, оскільки на цій території вони безпосередньо ніде не брали участі в акції виселення, окрім більшовицьких емісарів, які при кожній нагоді, одягнені в цивільне, намагалися виступати в ролі захисників (виселеного населення). Саме тому українське населення вважає акцію виселення виключною справою поляків. [...] Методи, якими ворог виселяв українські села, були різними [...]. Найчастіше їх здійснювали так, що до села несподівано приїздило Військо Польське і сповіщало його мешканцям, щоб вони були готові до виїзду за певний час. [...] У пунктах виселення людей змушують підписувати заяви про добровільний виїзд до УРСР. Тих, хто відкрито заявляє, що не поїдуть, нещадно б'ють і грабують. [...] Такому настирливому виселенню українців з цих територій допомогла шовіністична настроєність польських покидьків, серед яких рекрутують до Громадської міліції, Війська Польського, та засліплене більшовицькою пропагандою цивільне населення.

[733]

— 27/28 травня 1946

Грубешів (Люблінське воєводство). Об'єднані сили польської антикомуністичної організації «Свобода і Незалежність» (СiН) та УПА здійснюють найбільшу і найбільш ефектну спільну акцію. Вони атакують повітове Управління громадської безпеки, повітове Управління цивільної міліції, підрозділ НКВС, повітовий комітет Польської робітничої партії, Управління міста і штаб Української комісії з питань переселення. Українськими військами командував Євген Штендера «Прірва», польськими – поручник «Азія». В ударі по місту взяли участь близько 150 солдатів АК-СiН та 300 УПА. Метою операції було звільнення заарештованих з місцевої в'язниці, спалення документів комісії з питань переселення та руйнування штабів УБ і НКВС. Підрозділам АК-СiН і УПА вдалося захопити справи УБ і ПРП, спустошити будівлі ПРП, староств та УБ. Кілька співробітників УБ, НКВС і ПРП було вбито, тим самим дезорганізовано репресивний апарат в окрузі. Не вдалося захопити комісію з питань переселення. Польсько-українська акція мала пропагандистський ефект, а також вона серйозно порушила роботу грубешівського УБ.

[339] [502] [503] [835]

Євген Штендера (командир сил УПА): Капітан [Станіслав] Ксьонжек познайомив мене з іншими активістами «Свободи і Незалежності»; одним із них був «Остоя» [Ян Затронг]. [...] Він сказав: «Я завжди був ентузіастом польсько-української дружби, і я дуже щасливий, що можу бути присутнім зараз, коли формується польсько-українське братерство зброї». Він також висловив сподівання, що незабаром буде укладено офіційне перемир'я між двома сторонами і що це перемир'я буде тривалим, оскільки це єдина альтернатива для обох націй перед обличчям російської загрози.

[771]

Я. Осаковський (керівник ліквідаційної групи «Гайка»): У мене українці вбили двох двоюрідних братів. А під час нападу на Грубешів мені дали в заручники двох українців за двох наших хлопців, які були провідниками українців на НКВС. Як Вітриляк мусив мені вірив, якщо довірив їх. Він сказав мені: «Юзек», маєш стежити за ними, як за зіницею ока. У них волосинка з голови не має впасти, бо вони заручники за «Анталка» і «Пекаря». Я, з такою ненавистю до українців, мав довести їх до кінця. [503]

— 15 червня 1946

Офіційне завершення виселення українського населення з Польщі в УРСР. За офіційними даними, в ході акції було переміщено 122 450 сімей (480 305 осіб). До Польщі ж до середини 1946 року виїжджає з УРСР майже 800 тис. осіб. [290] [464] [596] [599]

Бригадний генерал Ян Роткевич (командувач оперативної групи «Ряшів») **у листі до генерала зброї Владислава Корчиця** (начальника Генерального штабу Війська Польського): Виселення українського населення з ряшівського воєводства в цілому завершено 15 червня 1946 р. Наразі готуються документи та акти, а також [проводиться] прочісування повітів Лесько, Березів і Ясло, щоб виловити решту українців, які ухиляються від евакуації. Подальше виселення українців з Ряшівського воєводства, які під різними приводами ухиляються від репатріації, вважаю за необхідне передати адміністративній владі за допомогою органів УБ і Громадянської міліції. [776]

— 25 червня 1946

Підкарпаття. Повторний арешт перемиського єпископа Йосафата Коциловського, а потім передача його разом з Григорієм Лакотою радянській владі. [238] [379] [380]

Капітан Томаш Вісьневський (голова Воєводського управління громадської безпеки у Ряшеві): Греко-католицький єпископ Йосафат Коциловський має великий вплив проти виселення. Це бидло, вивезене в СРСР, не знаю, яким чином повернулося до Польщі. Ходить вулицями з розвіяною бородою і вчить українців, що інструкція говорить, що виїзд є добровільним. [491] [894]

Зі звіту, опублікованого в брошурі «Кривавим шляхом сталінської демократії»: Коли згряя солдатів ВП, міліції та УДБ увірвалася в приміщення єпископа і встала перед ним, [...] було оголошено про наказ [...] виселити українського

греко-католицького єпископа в Перемишлі разом з усією Капітулою у СРСР. [...] Його Ексцеленція єпископ сміливо відповів, що без рішення Святого Престолу він ні в якому разі не залишить довірену йому єпархію і нікуди не поїде без дозволу Риму. «Робіть зі мною, що хочете, — сказав їм з гідністю сивочолий пастир своєї Церкви, — все одно, добровільно я не піду». [...] Тоді солдати [...] винесли єпископа разом зі стільцем на вулицю. Його Ексцеленція і тут гідно висловив своє рішення і не сів у машину. Тоді солдати насильно кинули єпископа-мученика разом зі стільцем через борт автомобіля, накривши машину відразу брезентом. [...] Після цього машина з «добровільно виселеним» єпископом поїхала через радянський кордон до Медики. Там на арештованого Єпископа вже чекала машина НКВС, у якій його відвезли слідом за іншими українськими єпископами у в'язницю, ймовірно, до Києва. [686]

— 5 липня 1946

Терка (Леський повіт, Ряшівське воєводство). Початок польсько-українського конфлікту в селі Терка. [245] [364] [366]

Степан Голяш «Мар» (референт Служби безпеки ОУН): У ніч з 4 на 5 липня 1946 року боївка Служби безпеки арештувала чотирьох інформаторів у селі Терка. П'ятий втік і був застрелений. Серед заарештованих був один поляк, два ренегати (батько і син) і один українець. Місцеві поляки повідомили про цю подію до Волковії. Війська кордонної охорони, які там дислокувалися, здійснили акцію на Терку Леський повіт, силами близько 30 чоловік, в ніч з 6 на 7 липня 1946 року. У селі застали тільки людей похилого віку, жінок та дітей. ВОП увійшов у верхній кінець села і почав виганяти з будинків майже сплячих людей. Вони ставилися до людей по-варварськи. Катерину Цокан, 30 років, побили до крові, на голові у неї було кілька ран. Крім того, вони били всіх наших людей, навіть маленьких дітей, яких вони відривали від матерів і викидали на вулицю. ВОП провів у селі всю ніч. Він грабував кожен будинок і руйнував побутову техніку, розбивав посуд, ламав лавки, шафи, столи, розбивав вікна. Вранці вони зігнали спійманих людей на середину села і помчали до Волковії. Тоді вони забрали 43 особи. По дорозі і з самої Волковії частина людей втекла. У Волковії вони тримали спійманих під охороною до 8 липня 1946 року, записували протоколи, при цьому знущалися з людей.

[Наша] Служба безпеки допитала взятих інформаторів. Крім одного, всі визнали свою провину і розкрили все, що вони повідомили ВОП, Громадянській поліції та ВП. Невинного (українця) звільнили, а двох, Михайла Лошиця 49 років і Яна Ганкевича 55 років, повісили в селі в ніч на 7 липня 1946 року. Їм прикріпили картки, на яких було написано, що вони були покарані за співпрацю з ВОП, Громадянською міліцією і УГБ як агенти більшовизму, вороги українського та польського народів. [652]

— 9 липня 1946

Терка. Завершується триденний напад солдатів ВОП на село, в ході якого було вбито 33 українців, мешканців села. [245] [364] [366]

Степан Голяш «Мар»: Спаливши хату з невинними, беззахисними жертвами, сталінські бандити почали палити інші хати в селі. В деяких з них були ще німечні старі. Польські сталінські бандити вбивали їх або кидали у вогонь живцем. [...] Крім того, сталінські бандити забрали на цвинтар трьох літніх чоловіків, яких на початку відокремили від групи тих, яких розстрілювали і палили у хаті. Їм наказали викопати могилу і поховати тіла трьох більшовицьких агентів, покараних за зраду і доноси. Потім вони викопали могилу собі. Двох з них побоями змусили лягти в могилу, після чого розстріляли. Третій, найстарший, який поховав їхні тіла, був убитий останнім. [...] Таким чином сталінські бандити лише в одному українському селі вбили 33 мешканців, серед яких були кількомісячні діти та столітні жінки. [652]

— 14/15 липня 1946

Волковия (Леський повіт, Ряшівське воєводство). Внаслідок нападу УПА на село гине близько 10 осіб. [491] [686]

У звіті розвідки 2-го загону 8-ї піхотної дивізії: У той час, як дві групи бандерівців атакували командний пункт Війська Польського та пост Громадської міліції, третя група палила хати поляків і вбивала польське населення. [491]

— 10 вересня 1946

У рапорті бригадного генерала Яна Роткевича начальника Генерального штабу Війська Польського: «Спостерігається співпраця місцевого українського населення з бандерівцями (т.зв. змішані родини) та тих, хто переховується в лісах і горах під опікою банд, жінок і дітей, які втекли від виселення [...] Актуальним питанням є негайне виселення з території Ряшівського воєводства, зокрема з пов. Лесько, Перемишль, Любачів, залишків українського населення, яке під прикриттям т. зв. змішаних родин чи іншими відмовками, співпрацюючи з бандерівцями, надзвичайно ускладнює ліквідацію банд. Якщо є певні труднощі з репатріацією цього елемента в СРСР, то його слід переселити на захід країни». [589]

**ВБИВСТВО УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ
У ПОЛЬЩІ У 1944–1947 РОКАХ**



— 29 жовтня 1946

Ряшівське воєводство. Спроба відновити виселення до УРСР українського населення, що проживає у Ряшівському воєводстві. [686]

— 8 листопада 1946

Перемишль. Комісія з питань переселення оголошує про «добровільний» виїзд українців та лемків в СРСР. [833]

В інформаційному звіті українського підпілля: Українське (лемківське) населення ставиться до акції виселення виключно негативно [...]. Населення вже зазнало чимало тяжких ударів, воно наслухалося більшовицької пропаганди, тому до будь-яких обіцянок щасливого й радісного життя ставиться не тільки з недовірою, а й вороже. Підставою такого ставлення були відомості від повстанців, листи першої партії виселених осіб та розповіді родин, яким вдалося звідти повернутися. Їх вивезли десь під Харків та в інші віддалені райони СРСР. Деякі зуміли переконати більшовиків, що вони мають польське походження, завдяки чому вигнанці повернулися на батьківщину. [728]

— 23 листопада 1946

Варшава. Міністр громадської безпеки Станіслав Радкевич і міністр державного управління Владислав Керник видають розпорядження Про виселення з Краківського воєводства до 31 грудня 1946 року тих українців, які підписали евакуаційні карти і ще не виїхали або були виселені в УРСР, але повернулися до Польщі. [209] [386] [589]

3 листа Казімежа Пасенкевича (краківського воєводи): Повітові старости [...], в тісній співпраці з керівниками Повітового управління громадської безпеки, скерують до 31 грудня 1946 року до вищезгаданих збірних пунктів. Особи, які підлягають виселенню, будуть супроводжуватися до збірного пункту (підводами і залізницею) під конвоєм Громадянської міліції, яку на прохання старости призначила Комендатура Громадянської міліції. Начальник конвоювання повинен мати поіменний список осіб, яких він конвоює, на підставі котрого він передасть їх на збірному пункті. Забезпечення залізничними вагонами для проїзду залізницею, харчування, санітарна допомога під час перебування советських громадян на збірному пункті і в дорозі до пункту прийому, а також керівництво роботою транспорту – перебуває у компетенції органів Державного репатріаційного управління. [209]

— 10 грудня 1946

Ватикан. Папа Пій XII доручає примасу Польщі кардиналу Августу Глонду опіку та владу над греко-католиками в Польщі. [345] [686]

— 31 січня 1947

Ряшів. Полковник Ігнацій Величко, голова Обласного комітету безпеки, видає розпорядження про облік українського населення на території воєводства. [386] [485] [589]

Підполковник Едмунд Гінальський (начальник штабу 9-ї піхотної дивізії) **у наказі:** Акція виселення українського населення з території Ряшівського воєводства навесні 1946 року не дала стовідсоткового результату. Українське населення, боячись виселення, тікало в ліси, де перечекало період акції переселення, маючи фальшиві документи, видавало себе за польських громадян, і врешті, вже навантажене на транспорт, тікало (навіть через кордон), щоб повернувшись на своє колишнє місце проживання надавати притулок та всіляку допомогу загонам УПА. [697]

— 17 лютого 1947

Варшава. З огляду на провал плану виселення українського населення до кінця 1946 року, генеральний уповноважений представник польського уряду з питань репатріації Владислав Вольський видає наказ про відновлення переселенської акції, яка повинна завершитися до 10 березня 1947 року. [227] [386] [589] [778]



ФОТО ЯНА ГЕРХАРДА, ВЛАСНІСТЬ ЕЖИ ТОМАШЕВСЬКОГО

Солдати 34-го піхотного полку підпалили село Затварниця, 31 липня 1946 року

Вигнання

— 20 лютого 1947

Краків. У військових колах формується концепція остаточного розв'язання проблеми великих українських населених пунктів на південному сході Польщі. [290] [386] [589]

Генерал Стефан Моссор (заступник начальника Генерального штабу Війська Польського) у звіті: Зважаючи на ситуацію на території всього Краківського округу, постала проблема українських залишків. Багато українців поодинокі і навіть цілими родинами переховувалися в лісах чи в прикордонних територіях Чехословаччини, а потім поверталися до своїх садиб, будучи базами для банд УПА та небезпекою іредентизму в майбутньому. Оскільки Радянський Союз зараз не приймає цих людей, видається необхідним навесні провести енергійну акцію переселення цих людей окремими родинами

розпорошено на всіх Повернених територіях, де вони швидко асимілюються. У додатку детальний список цих залишків, який становить приблизно 4876 сімей, відповідно 20306 осіб. Пропоную звернутися з цим питанням до голови [Державного] репатріаційного управління міністра Вольського. [290] [386]

— 22 лютого 1947

Варшава. Сейм оголошує амністію для учасників підпільного руху на період з 22 лютого по 25 квітня 1947 року. Під амністію не підпадають члени ОУН і УПА. [192] [822]

Генрик Свйонтковський (міністр юстиції) у Сеймі: Є злочини, які з огляду на небезпеку, якою вони загрожують життєво важливим інтересам нації чи суспільства, не підпадають навіть під таку широку амністію, як її визначає законопроект. Було б абсолютно несумісним з нашим елементарним почуттям обов'язку перед Державою, якби ми погодилися помилувати або дали уникнути покарання шпигунам, які діяли на шкоду власній Державі в інтересах іноземних держав. Немислимо було б пробачити чи дати уникнути покарання членам УПА «Вовкулаки» чи інших подібних організацій, які намагаються відірвати частину нашої держави або співпрацювали із заклітими ворогами Польщі. [192]

Влодзімеж Сокорський (депутат Сейму доповідач сеймової Комісії з амністії) у Сеймі: Прощення та уникнення покарання для членів УПА було б абсолютно несумісним з нашим елементарним почуттям обов'язку перед Державою, а також шкодило б життєво важливим інтересам нації. [485]

— 25 лютого 1947

Ряшів. Висуваються пропозиції щодо переселення українського населення як єдиного варіанту перемоги над українським підпіллям. [485]

Полковник Ігнацій Величко на засіданні Обласного комітету безпеки: Українці, які залишилися в Ряшівському воєводстві, є базою постачання, розвідки та зв'язку для банд УПА. Необхідно довести до цілковитого завершення акцію виселення, почату в 1945 року. Якщо зараз неможливо передати цих українців до УРСР, то треба скерувати їх на захід і розсіяти, щоб запобігти шкідливій діяльності [...] У зв'язку з цим Голова Управління громадської безпеки порушив питання необхідності створення владою прикордонної зони, де діяли б спеціальні положення, які б запобігали поселенню ворожих держави елементів. [867]

— 10 березня 1947

Із зауважень до звіту про зустріч представника ОУН(б) з іноземцем на території сучасної Польщі: У цій розмові дуже погано було представлено початок і джерела формування УПА. Утворення УПА в жодному разі не потрібно пов'язувати з боротьбою проти поляків, а точніше з польськими імперіалістами на Волині. [...] Поляки тут неважливі. Випадковим і невіршальним щодо форм нашої боротьби явищем є те, що на Волині польські імперіалісти йшли разом з німцями, тому наша боротьба початково мусила бути звернена проти них, як проти німецьких та російських прислужників. Таке сильне пов'язання УПА з цими формами боротьби [...] є дуже помилковим. [204]

— 27 березня 1947

Варшава. На засіданні Комісії державної безпеки генерал Стефан Моссор представляє проєкт акції переселення українського населення. [290] [386]

З документа про стан безпеки, підготовленого Генеральним штабом: Розв'язання українського питання, яке поширюється на Ряшівське, Люблінське та частину Краківського воєводств, є надзвичайно важливою справою, що визначає результати подальшої боротьби з бандами УПА. [251]

— 28 березня 1947

Яблінки (Ліський повіт, Ряшівське воєводство). Заступник міністра оборони генерал Кароль Сверчевський гине у засідці, влаштованій підрозділом Української повстанської армії на дорозі Балігруд-Тісна. Це був випадок, українські партизани не очікували, що жертвою стане сам Сверчевський. [290] [386] [589]

Адам Барна (лемко, мешканець Чорного): Як грім серед неба розлетілася страшна звістка про те, що 28 березня 1947 року у Бещадах від куль УПА загинув польський генерал Кароль Сверчевський «Вальтер». Це був початок для нас і для мене, хлопця, страшного суду на землі. Про смерть генерала говорили по-різному, бо не хотіли вірити, що фронтовий генерал їхав у небезпечні гори по смерть без належної охорони і що УПА знала і була така сильна, щоб убити генерала. Так говорили поляки [...]. Скрізь було багато шуму і крику, що українські банди вбили генерала. Решта української меншини побоювалася розплати з боку польського уряду та народу за смерть генерала-фронтовика. І наші лемки зовсім не почувалися у цьому винними і не думали, що ця помста дійде й до нас. [228]

Роман Дрозд:

Попри відсутність доказів того, що вбивство було здійснене УПА, однак його смерть стала приводом, чудово використаним владою для виправдання планованих негуманних дій проти українського населення. З цього моменту антиукраїнська пропаганда розгорнулася у масовому масштабі. Вона представляла українців як головного ворога поляків і Польщі. Було знято відповідно зрежисовані фільми, зроблено фотографії, на яких зображено нібито схоплених членів УПА чи їхніх симпатиків. Насправді це часто були польські солдати, переодягнені як члени УПА, або місцеве цивільне населення. Особливо підкреслювали вбивства поляків, скоєні УПА. Розпочато створення легенди про генерала Сверчевського. На жаль, ця пропаганда падала на сприятливий ґрунт, особливо серед поляків, які постраждали від рук УПА.

2011

[290]

У заяві членів УПА в щоденній газеті «Corriere Lombardo»: Ми вбили генерала Сверчевського, тому що він був одним з найлютіших наших переслідувачів. Ми його попереджали. Він стільки разів вбивав і страчував наших товаришів, і, крім того, що він був нашим ворогом, він ще й був надто залежний від вказівок Москви. Ми взялися за зброю не лише проти Польщі, ми боремося і будемо боротися проти Росії, Польщі і всіх тих, хто нас гнобить [...]. Генерал був першим, за ним підуть багато-багато інших. На їхню жорстокість ми відповідатимемо такою ж жорстокістю, поки не досягнемо нашої мети. [...] Україна вимагає демократичних інституцій і вільних виборів. За що ми боремося? До поляків ми маємо ті ж самі претензії, хоча й меншою мірою. Поляки гноблять частину нашої батьківщини і знаходяться на шляху до комуністичного тоталітаризму.

[224]

— 16 квітня 1947

Варшава. Сформульовано план спеціальної акції «Схід», спрямованої на остаточне розв'язання української проблеми в Польщі шляхом переселення українців, лемків та змішаних сімей на так звані «Повернуті території». Забороняється формування компактних груп переселенців та їхнє поселення ближче, ніж 100 кілометрів від державного кордону. Кодова назва «Схід», яку спочатку носила акція «Вісла», може вказувати на її збіг з проведеною на території Західної України ліквідацією УПА під кодовою назвою «Захід», в результаті якої восени 1947 року із Західної України було виселено 26 644 сім'ї (76 192 особи).

[205] [386] [504] [589] [633]

Полковник Міхал Терлецький (начальник IV відділу Генштабу військового зв'язку) у доповіді начальникові Генштабу **Війська Польського генералу Стефану Моссору**: Евакуація населення з регіонів «S», «R», «L» і «G» має бути спрямована на Щецинек – 10 000 сімей фермерів. 1200 сімей з міст і 1200 сімей, що не мають земель направити у це саме місто. До Ольштина мають бути скеровані – 5000 сімей фермерів, 600 сімей, що не мають земель і 600 сімей з міст. Це буде приблизно 18 600 сімей [...] = 74 000 осіб. [474]

— 17 квітня 1947

Варшава. На засіданні Комісії державної безпеки створюється Оперативна група «Вісла». [386] [589]

Міхал Роля-Жимерський (міністр національної оборони) у розпорядженні Державної комісії безпеки для оперативної групи «Вісла»:

- а) Знищити банди УПА в районі Сянок–Перемишль–Любачів, проводячи від початку акції наступальну оперативну діяльність, яку треба здійснити до кінця, аж до повної ліквідації банд. В першу чергу атакувати всіма засобами диспозиційні осередки фашистського руху УПА.
- б) Здійснити в тісній співпраці з Державним репатріаційним управлінням евакуацію всіх осіб української національності з цього регіону на північно-західні землі, розселяючи їх там поодинокими групами.
- в) Евакуації підлягають всі особи української національності, а також мішані польсько-українські родини, які співпрацювали з УПА. [886]

— 23 квітня 1947

Варшава. Рішенням Політбюро Центрального комітету Польської робітничої партії на базі Концентраційного табору праці в Явожно [створеного на місці колишнього філіалу концтабору Аушвіц] формується «пересильний табір» для українців, підозрюваних у співпраці з українським підпіллям. [392] [488] [492] [589]

З протоколу засідання Політбюро ЦК ПРП: Було обговорено питання пересильного табору для підозрюваних українців і вирішено порозумітися з Радянським Союзом щодо можливості врегулювання питання українців. [638]

Один із переселених лемків: Найбільше ми боялися зупинки в Освенцімі, думали, що нас вивезли до концентраційного табору. Проте через деякий час ми рушили далі. Найгіршою була зупинка в Явожно. Там сталася велика трагедія. Багатьох чоловіків і священників забрали з потягу на допити у зв'язку з нашою нібито співпрацею з УПА. [863]

Євген Місило:

Табір у Явожно був тим місцем на польській землі, де нацистські моделі і досвід зустрілися зі сталінським. Польські комуністи без найменших докорів сумління скористалися табірними об'єктами, залишеними німцями, в тому числі залишили огорожі з колючого дроту, під'єднані до електричної мережі напругою 500 вольтів.

Навіть були залишені плакати зі словами *Увага! Висока напруга!*

2012

[193]

Ян Пісулінський:

Ідея полягала в тому, щоб відправити людей, які співпрацювали з [українським] підпіллям. На практиці, всупереч вказівкам Департаменту юстиції Міністерства національної оборони та Головного прокурора Війська Польського, зі схвалення Моссора відправляли тих, щодо кого не було знайдено доказів їхньої вини, але вони підозрювалися у співпраці. [...] Лише до кінця травня [...] було відправлено до табору загалом 947 осіб, у тому числі 130 жінок.

2017

[589]

— 28 квітня 1947

Розпочинається акція «Вісла».

[589] [868]

Генерал Стефан Моссор (командувач оперативної групи «Вісла») **до Міхала Ролі-Жимерського:** Я повідомляю, що сьогодні о 4 годині почалося переселення українського населення на всій території оперативного угруповання. Вночі літаки розкидали по всій території листівки з відповідним поясненням цілей і способів проведення акції. На місці виявилось, як я особисто перевірів, що на всій території в Перемиському Сяноцькому і Лиському повітах є не більше 15 відсотків польського населення, яке переважно боїться залишитися на місцях після евакуації українського населення. [...] Продовжують надходити новини про активність банд УПА в Горлицькому і Люблінському повітах. Місцеві банди розפורшилися і, на жаль, не приймають жодного бою. [777]

У листівці оперативної групи «Вісла»: У південно-східних повітах Республіки Польща розгують загони УПА, що вирізняються особливою жорстокістю. Бандити УПА мордували беззахисне населення цієї місцевості, грабуючи його майно, спалюючи села та містечка. Польське населення цих територій, яке живе в умовах постійного терору та страху перед пограбуваннями, згвалтуваннями, вбивствами чи підпалами, не могло розпочати мирну роботу з відбудови країни. Громадських активістів, співробітників

Управління безпеки та полонених, яких вдалося захопити бандитам, жорстоко катували та вбивали. Нещодавно від рук бандитів УПА загинув 2-гий заступник міністра національної оборони, генерал зброї, світлої пам'яті Кароль Сверчевський. Бандити УПА здебільшого знаходили підтримку українського населення, що дотепер ускладнювало ефективну боротьбу з ними. Українське населення, не завжди добровільно, часто під терором, співпрацювало з бандами. Таким чином українські села стали природними базами для бандитів, які сіяли смерть та пожежі. Далі так тривати не може! З метою остаточної ліквідації осередків бандитизму в південно-східних районах Уряд РП постановив відповідно до Закону про прикордонну смугу переселити українське населення з територій, охоплених бандитизмом. Цю акцію проведе Державне репатріаційне управління. Українське населення має зрозуміти, що переселення є наслідком діяльності загонів УПА. Це болісне, але необхідне розпорядження, яке забезпечить переселенцям спокійне життя в нових, підготовлених Урядом поселеннях, на інших територіях Республіки Польща. До тих, хто не підпорядкується цьому розпорядженню і залишиться на територіях, що підлягають переселенській акції, будуть ставитися як до бандитів УПА. Армія може захищати транспортні засоби переселеного населення від грабунку та знищення майна. Українське населення буде оточене опікою як під час транспортування, так і на новому місці проживання. [192]

Полковник Ігнацій Величко у бойовому звіті генералу Стефанові Мосору: Політична ситуація: Незважаючи на постійну роботу по боротьбі з різного роду чутками серед населення про те, що буде проведено переселенську акцію, населення на підставі інформації, отриманої від працівників органів місцевого самоврядування, які проводили перепис на територіях, що підлягають переселенській акції, переконане, що акцію цю буде проведено, тому відчувається велике занепокоєння, яке помітне в розмовах з цивільним населенням, яке поки що не має детальної інформації про характер цієї акції. У самому Перемишлі помічено, що українське населення, особливо чоловіки, на ніч залишають свої домівки і ночують у поляків. [468]

Влодзімеж Гарбера (мешканець Мохначки): У 1947 році все вже засіяли. Навіть у тих, хто поїхав до Росії. Там сіяли ті, хто мав мало землі. Була офіційна дискусія, що околиць Криниці не чіпатимуть. Польські жителі Криниці й Тилича самі просили, щоб лемків не чіпали. І люди вірили в це до останнього дня. Сусідні села вже виселили, але вони належали до Горлицького повіту, краківських не чіпатимуть – так ми казали. У нас були готові пакунки ще з того часу, як ми мали їхати в Росію. У 1945 році був такий момент, коли нас вже мали всіх туди вигнати [...]. Але якогось дня до нас прибігла сестра Геля, яка жила в Тиличі [...] і каже: «Бери корів, бо вас будуть виганяти!» [...]. Тут же

прийшов солдат і дав нам три години, щоб ми залишили дім. Ми брали те, що мали [...]. Меблі не можна була брати. Пам'ятаю, як мама цілувала ікони. Є такий рефлекс, що раптом усе набуває особливої цінності [...]. По дорозі ми ночували дві ночі у Флоринці. Потім ми поїхали в Грибова і там також лишилися на два дні. У Грибові нас розділили: частина поїхала у вроцлавське, частина у познанське. [863]

— 29 квітня 1947

Щавне-Куляшне (Сяноцький повіт, Ряшівське воєводство). Перший транспорт з переміщеними особами вирушає із станції Щавне-Куляшне. [485] [589]

Полковник Ян Кобилянський (командувач 7-ї піхотної дивізії) у **рапорті генералу Стефанові Моссору**: На початку переселенської акції населення проявляло велику тривогу та страх, думаючи, що їх виселяють у СРСР. [...] Заспокоївшись, населення швидко й справно розпочало транспортування свого майна на збірні пункти. Настрій серед людей – хороший. Випадків опору чи втечі не зафіксовано. Населення бере із собою максимум майна, особливо харчів (зерно, картоплю тощо), у чому їм допомагає виділення військового рухомого складу (автомобілі та підводи). [...] Виселені особи знаходяться на: станції завантаження та збірному пункті Щавне-Куляшне (район 7 піхотного полку) – 1024 плюс 241 особа (з району 11 піхотного полку) Туринське [...]. З наведеної кількості виселених осіб – 29 квітня 1947 року о годині 12:10 зі станції Щавне-Куляшне від'їхало 263 особи. Цієї миті на станції Щавне-Куляшне триває завантаження другого транспорту. [192]

Леопольд Арендарський (представник Управління громадської безпеки): Транспорт з переселенцями № 1 складається з мешканців села Довжиця, гміна Команча, греко-католицького віросповідання, української національності. У зв'язку з тим, що в населеному пункті Довжиця протягом тривалого часу знаходився притулок і опорний пункт банд УПА, а також через те, що серед переселенців можуть бути ті, хто безпосередньо співпрацював з бандерівцями, рекомендуємо, не заселявати транспорту в одному селі або на одній компактній території, а по декілька сімей (3 до 4) в окремих селах на «повернених територіях». [250]

Гнезно. На пленарному засіданні конференції єпископату Польщі примас Польщі кардинал Август Глонд оголошує, що Святий Престол надав йому владу над Греко-католицькою церквою. Папа Пій XII також призначає примаса делегатом у справах східних обрядів. [347] [485]

— Друга половина квітня 1947

У відповідь на виселення, ОУН заявляє про продовження боротьби. [193]

В інструкції Ярослава Старуха «Стяга» (голови ОУН на територіях, які залишилися у складі Польщі): Ми повинні гідно витримати це важке, можливо, найважче випробування. [...] Якщо буде потрібно, до кінця вірно виконаємо накази наших предків, за якими ми так довго жили і інших навчали: Помру, але землю свою не покину. [...] Ми повинні бути гідними цієї великої справи і великої історичної відповідальності, понесені у свідомій визвольній боротьбі – вони для нас не страшні. Вони принесуть перемогу. [190]

— 2 травня 1947

Сянок (Ряшівське воєводство). Оперативний наказ № 004 штабу Оперативної групи «Вісла»: «На підставі дотеперішніх результатів праці та досвіду, набутого на місцевості, я можу стверджувати, що всі командири відділів були загіпнотизовані акцією евакуації і забули про перше і головне завдання, яким є боротьба з бандами УПА. [...] Серед 17 убитих лише 11 були членами банди, а з 35 осіб, захоплених зі зброєю, лише 10 були членами банди. Хоча 8-а піхотна дивізія має деякі, навіть гарні, але другорядні результати, такі як: захоплення бункера з важливими документами, 1-ший піхотний полк здобув певну інформацію про банду «Ластівка», 9-та піхотна дивізія мала деякі, але маленькі результати, але дивізія корпусу внутрішньої безпеки та інші підрозділи не досягли жодних результатів і нічого не повідомляють про банди [...]. Всіх охопила лихоманка згромадити людей на збірних пунктах і станціях завантаження. Спочатку людей виселяли наосліп, без жодного плану чи передбачення, не організовано проміжних пунктів між віддаленими збірними пунктами та станціями завантаження, а підводи та автомобільний транспорт належно не використовувався для транспортування майна переселенців. [...] Наказую: негайно приступити до основного завдання, а саме до боротьби з бандами УПА, і виконувати його весь час, аж до остаточної ліквідації осередків бандитизму». [386] [701]

Бірча (Перемиський повіт, Ряшівське воєводство). З бойового донесення штабу 30-го піхотного полку: «Населення взагалі припинило роботу, люди не знають, чи їх буде виселено. Українська молодь, навіть жінки, тікають до лісу (Лещава, Крайна, Ломна – інформація Громадянської міліції). Українське населення ні за які скарби не хоче залишати свої господарства. Українські бандити поширюють чутки, що перебираються до Любачівських лісів і будуть там сидіти аж до завершення акції. А потім прийдуть допомагати іншим українцям і будуть тероризувати польське населення. Вони також

поширюють новини, що буде нова світова війна, тим самим зупиняючи людей від виселення».

[470]

— 6 травня 1947

Варшава. Підписано підсумковий протокол обміну населенням між Польщею та УРСР: «Сторони договору із задоволенням відзначають, що евакуація польських громадян з території УРСР до Польщі та українського населення з території Польщі до УРСР відбулася і завершилася в атмосфері взаєморозуміння і згоди».

[386] [637]

Підполковник Францішек Лейтл (квартирмейстер оперативної групи «Вісла»): З розмов з населенням випливає, що йому дають короткий термін на евакуацію, не маючи жодних транспортних засобів, вони залишають в селах картоплю, зерно і корм для тварин, нічого не беручи з собою. П'ятого травня на станції Сянок я дізнався, що в населення немає навіть кількох кілограмів жита та картоплі. Це населення евакуює 4 піхотний полк.

[471]

З коментаря у краківській щоденній газеті «Napród»: У зв'язку з встановленим фактом допомоги, що надається УПА деякими польсько-українськими мішаними родинами, державні органи рекомендували переселити сім'ї на західні території на підставі Закону про прикордонну смугу від 1933 року. Ця акція, з одного боку, певною мірою сприятиме боротьбі з бандами УПА, з іншого боку призведе до повної асиміляції цього елемента з огляду на динамічну польськість повернених територій. Ці переселення проводимуться таким чином, щоб уникнути будь-яких зловживань у зв'язку з ними.

[866]

Тадеуш Новак (депутат Польської селянської партії) на засіданні Сеймової комісії з питань Повернених територій та репатріації: Українські поселенці, які осідають поруч з німцями, можуть виявитися небезпечними для країни.

[193]

Владислав Вольський на засіданні Сеймової комісії з питань Повернених територій та репатріації: Проблема українців у Польщі буде повністю вирішена, коли це населення буде переселено на території і розпорошено серед польського населення, тоді воно не буде становити жодної небезпеки.

[193]

Сяноцький повіт. У лісі біля села Лішна за наказом заступника міністра громадської безпеки полковника Гжегожа Корчинського розстрілюють 19 українців, засуджених до смертної кари Військовим трибуналом оперативної групи «Вісла».

[193] [485]

— 18 червня 1947

Краків. Зі звернення Комітету з питань переселення до польських селян: «Діяльність фашистських банд УПА завдала великої шкоди нашій Державі, а вінцем їхніх злочинів стала трагічна загибель генерала Кароля Сверчевського. Мирне лемківське населення, зосереджене на території Новосондецького повіту, також стало жертвою цих банд, вимушено слугуючи їм базою для нападів. З метою кардинального розв'язання цього питання і випалювання залишків фашизму наш уряд розпочав акцію, спрямовану на збройну ліквідацію цих банд. У рамках цієї акції місцеве лемківське населення Новосондецького повіту також буде переселено на західні території». [529]

Ґжеґож Мотика:

Варто зазначити, що приєднання західної Лемківщини до переселенської акції, в контексті незначної активності УПА на цій території, було невиправданим. Організація українського підпілля на західній Лемківщині прийшла ззовні, не отримавши ширшої підтримки серед лемківського населення. Тимчасове посилення симпатій до цього партизанського руху, спричинене примусовими виселеннями до УРСР у 1946 році, особливо в Горлицькому повіті, після припинення виселень знову змінилося. [497]

— 15 липня 1947

Лемківщина. Завершено переселенську акцію лемківського населення. [832]

У підсумковому звіті штабу 6-ї піхотної дивізії: Загалом Дивізія здійснила виселення населення української національності з шести повітів, а саме пов. Сянок, Коросно, Ясло, Горлиці, Новий Сонч і Новий Торг, виселивши 25 964 особи [...] Територія, охоплена акцією переселення, становить близько 140 км завдовжки, переважно гориста, лісиста, порізана ярами, без доріг. [730]

— 19 липня 1947

Любачів (Ряшівське воєводство). Видається наказ про арешт і відправку до табору в Явожно українців, які повертаються з примусового виселення на батьківщину. [193]

У наказі полковника Зигмунта Бобровського (командувача 7-ї піхотної дивізії): Усіх виселених українців, які з'являться в зоні відповідальності

дивізії з метою проведення жнив – арештовувати і передавати до Управління безпеки з метою їх відправки у концентраційні табори. [700]

— 23 липня 1947

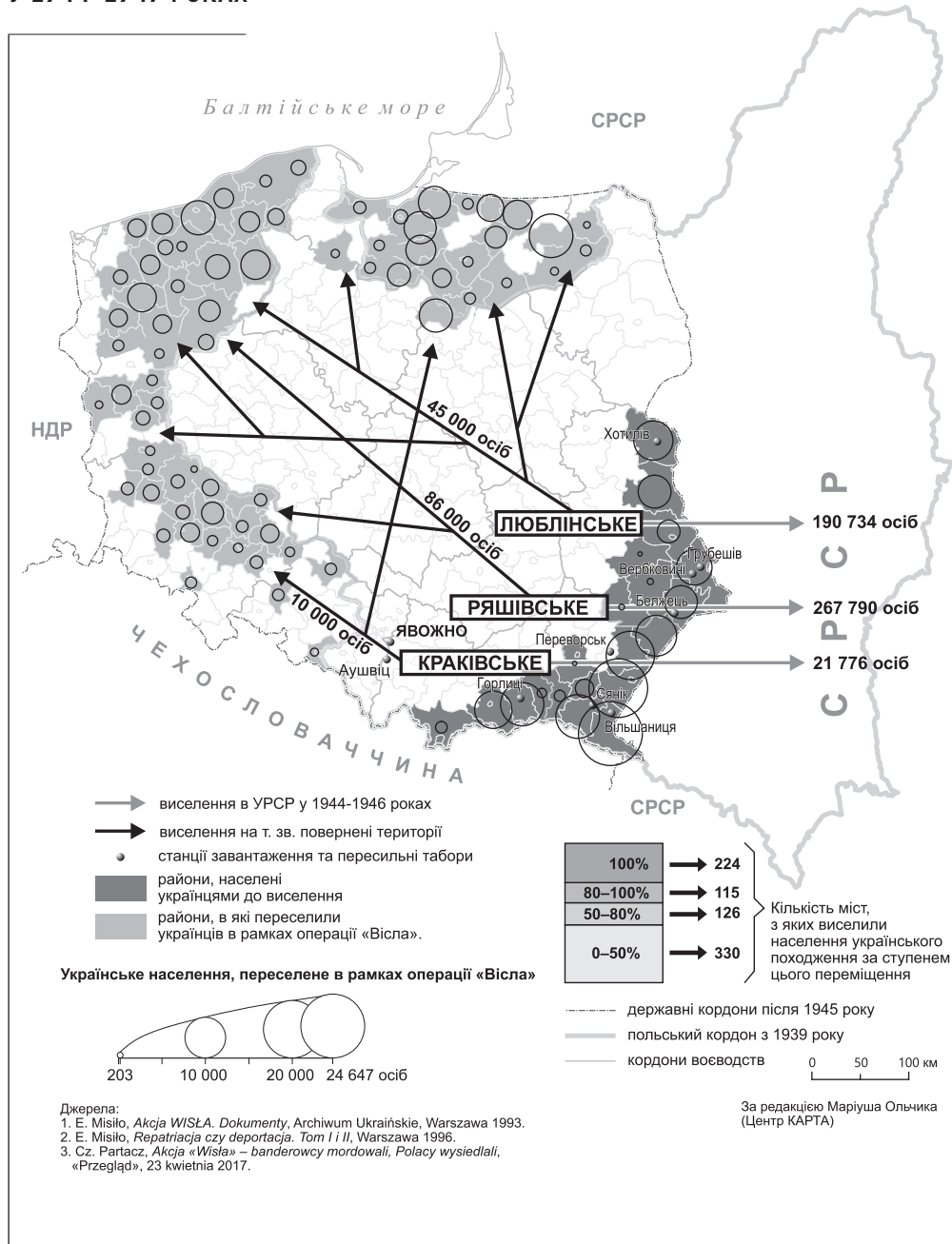
Лондон. Загальне зібрання Об'єднання південно-східних земель приймає резолюції, що стосуються східних земель Республіки Польща: «Об'єднання південно-східних земель заявляє, що основним обов'язком усіх поляків в еміграції є рішуче й послідовно стояти на позиції цілісності східних кордонів Республіки Польща, щоб таким чином виразити волю всього Народу, у той час, коли польське суспільство в країні позбавлене можливості говорити від Його імені. Тому Об'єднання південно-східних земель вважає шкідливими будь-які сумніви щодо прав Польського народу на Східні землі як такі, що направлені проти прав та інтересів Держави й польських громадян цих земель». [852]

— 31 липня 1947

Акція «Вісла» офіційно завершилася. До 22 липня 1947 року було депортовано 140 577 осіб (у тому числі близько 70 тис. жінок, близько 40 тис. дітей і 14–28 тис. осіб похилого віку). Певну частку переміщених осіб становили поляки. Зі звіту керівника ОУН на Люблінщині Євгена Штендера «Прірви» про виселення від 15 червня: «Виселяли українців і поляків з містечок, навіть членів ПРП. Серед виселених поляків є навіть дуже багато шовіністів, ворожих до всього українського, а особливо до нашого визвольного руху, які були навіть помічниками ворога». [386] [491] [504]

Генерал Стефан Моссор у підсумковому звіті про діяльність оперативної групи «Вісла»: Згідно з доповідями з ранньої весни, кількість українців на територіях південно-східних воєводств оцінювалася загалом у 20 тис. осіб. Після смерті 2-го заступника міністра національної оборони Міністерство громадської безпеки зацікавилася питанням цієї меншини і оцінило її чисельність у 80 тис. Тим часом під час акції було переселено близько 140 тис. українців, причому на територіях ще залишилася певна кількість українських сімей, які мають дуже майстерно підроблені польські документи. Оскільки такі родини будуть ворожими осередками для новоорганізованого життя польського населення на цій території, необхідно створити спеціальні контрольні комісії, які займуться перевіркою правдивості поданих документів і дадуть висновки щодо підозрілих родин для можливого переселення. У повітах, що розташовані глибше і не охоплені акцією оперативної групи, ще лишилася частина українського населення. Проте не помічено ані активних

ВИСИЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ У 1944–1947 РОКАХ



виступів цього населення, ані співпраці з загонами УПА і видається нешкідливим залишити їх на місці. Переселенська акція, проведена швидко і дуже ефективно, значною мірою сприяла ліквідації бандитизму, результатом чого стало очищення південно-східних територій від ворожого державі елемента і остаточне усунення соціальної та економічної бази для серйозніших сил фашистських банд УПА.

[731]

Ян Пісулінський:

На загальноприйнятій думку, яку поділяє частина історіографії, в результаті акції «Вісла» було повністю ліквідовано українське підпілля. Проте це лише частково вірне твердження. Його структури були порушено, частково знищено канали зв'язку (повідомлення, які на етапних точках приймали чергові зв'язківці) і переведено до виключно оборонних дій. Проте не вдалося ліквідувати керівництво ОУН у Польщі з провідником (головою) Ярославом Старухом «Стягом» на чолі, а також командування 6-го військового округу УПА, криптонім «Сян», з Мирославом Онишкевичем «Орестом» на чолі. Як досить точно оцінило командування 5-го військового округу Війська Польського щодо територій Ряшівського воєводства, хоча внаслідок акції «Вісла» сили УПА були скорочені на 78 процентів, проте керівництво цивільної мережі ОУН і особливо Служби безпеки (контррозвідки) залишилося практично недоторканим.

2019

[590]

Ґжеґоґ Мотика:

Акція «Вісла» завершилася 31 липня 1947 року. Під час акції було виселено понад 140 тисяч осіб. [...] Більшість із них не мали нічого спільного з діяльністю УПА, не кажучи вже про різанину на Волині та в Східній Галичині. Примусове виселення охопило також і ті околиці, де українське підпілля мало незначну підтримку, наприклад, Низький Бескид чи Підляшшя. Це свідчить про те, що справжньою метою операції було прагнення позбутися клопотів із українською меншиною.

2011

[491]

Варшава. Виходить розпорядження про правила розселення українців у північних і західних воєводствах Польщі: «Міністерство повернутих територій пояснює, що поселенців зі спеціальної акції «W» необхідно поселити за межами прикордонної наземної смуги шириною 50 км, а також морської смуги та воєводських міст – 30 км. Ці поселенці повинні бути розподілені рівномірно

по всьому повіту, причому неприпустимо відправляти кілька десятків людей в конкретні громади, в той час, як інші громади пропущені. У разі недотримання цих правил – необхідно усунути наявні дефекти, прагнучи, щоб кількість поселенців з акції «W» не перевищувала 10 відсотків населення даної громади».

[885]

— 5 вересня 1947

Варшава. Виходить урядова постанова Про передачу майна осіб, переміщених до УРСР, у державну власність. Греко-католицькі церкви з усім майном передаються до Державного земельного фонду: «Все рухоме і нерухоме майно переселених до СРСР осіб, що залишилося на території Польської держави, через закон з моменту переселення цих осіб без компенсації переходить у власність держави».

[266] [381] [578] [832]

— 16 вересня 1947

Район сіл Любче та Жечиця (Томашівський повіт, Люблінське воєводство). Схоплений Петро Федорів «Дальнич», високопоставлений член Крайового Проводу ОУН(б) і крайовий референт СБ ОУН, який у січні 1950 року був засуджений до смертної кари, а 11 червня 1950 року – розстріляний.

[875]

— 17 вересня 1947

Монастирські ліси (поблизу Любачева). Крайовий провідник ОУН Ярослав Старух «Стяг», оточений солдатами Корпусу внутрішньої безпеки, підриває себе в бункері.

[496]

— Грудень 1947

Краків. Листи та звіти керівника Військової окружної прокуратури у Кракові підполковника Оскара Карлінера про становище українського населення в таборі Явожно: «Серед заарештованих є поляки, українці, які, відслуживши кілька років [...] у Червоній армії, повернулися з нагородами, старі, вагітні, хворі та малолітні, без жодних доказів вини, які потрапили до Явожна випадково, через перенавантаження роботою оперативних груп, що займаються виселенням. Було виявлено, що в деяких випадках причиною скерування особи до концентраційного табору праці у Явожно були сусідські чвари та наговори щодо співпраці з бандами. Керівник слідчої групи капітан Бік

розповідав мені про випадок, коли людину відправили до концентраційного табору, щоб забрати у нього дві фотокамери». [392] [581]

— 2 березня 1948

Карчовиська (Любінський повіт, Вроцлавське воєводство). Мирослав Онишкевич «Орест», колишній національний військовий референт і командир УПА, заарештований і засуджений до смертної кари в червні 1948 року і незабаром страчений. [875]

— Квітень 1948

Вроцлавське воєводство. Знову відбувається виселення переселенців з акції «Вісла» з Олавського повіту (52 сім'ї) до Стшелінського повіту та зі Сьредзького повіту (38 сімей) до Яворського та Свідницького повітів. [504]

— Травень 1948

Вроцлавське воєводство. Переселено 281 особу з Олесницького до Свідницького, Жаганського та Злоторийського повітів. У червні ще 100 сімей переселено до Болеславецького повіту. Згадує один з переселенців: «Мене вивезли до Олесницького повіту [...], де нас, сім сімей, поселили під одним дахом. З нами поводитися як з небезпечними людьми і не давали нічого, крім 400 злотих на людину. Ми з усіх сил намагалися заробити кілька злотих, купили трохи зерна і засіяли близько 2,5 гектарів землі, яку ми обробляли зі старого перелогу. 10 червня 1948 року, перед самими жнивими, нас знову переселили до Болеславецького повіту, і ми змушені були залишити посів на місці». [504]

Ґжегож Мотика:

Подібні ситуації відбувалися у всіх воєводствах, хоча масштаби цієї операції не відомі. За даними Мирослава Трухана, дослідника української меншини в Польській Народній Республіці, переселення зачепило понад тисячу родин у Бартошицькому, Браневському, Венґожевському, Ілавському та Пасленцькому повітах. Загалом повторне переселення на повернутих територіях, ймовірно, зачепило кілька тисяч людей, які влітку 1948 року опинилися в тій самій ситуації, що й роком раніше – їм довелося починати життя на новому місці фактично з нуля. [504]

ФОТО МАКСИМІАН РІДЖОНІ



Вигранка на Волині (сучасна світлина, виконана в рамках документального проекту «Echo»). 11 липня 1943 року відділи УПА вбили тут понад 140 поляків



1948 — 2023



Центр Львова, 1950-ті роки. Пам'ятник Леніну передбудівлею Львівської опери на одній з головних вулиць міста – проспекті Леніна (в міжвоєнний період: Гетьманські вали, зараз: Проспект Свободи)

Залежність

— 31 травня 1948

Філадельфія (США). Учасники конвенції Конгресу американської Полонії апелюють до ОУН щодо відновлення довоєнних кордонів Польщі. Мстислав Дольницький (український журналіст) в націоналістичному еміграційному «Часі»: «У перші дні червня польська преса в Америці опублікувала на перших сторінках, написану великими літерами, наступну інформацію: Конгрес американської Полонії домагається повернення кордонів Польщі 1939 року на Сході, а на Заході – збереження кордонів по Одрі і Нисі. [...] Конгрес показав, що польське політичне керівництво не отримало жодного уроку з минулого, у своєму імперіалістичному запамороченні і мріях про Польщу від моря до моря топче найсвятіші ідеали самостійності народів. Це є ще більш значущим, бо відбувається на вільній землі Вашингтону. Конгрес відбув свій з'їзд спокійно, хоч проявлявся шовіністичний дух. Миколайчикові,

який виступав під час з'їзду, інші учасники перешкоджали, викрикуючи, що це зрада, бо він зрікся «Східної Малопольщі». Миколайчик не перечив». [28]

— 8 березня 1949

Явужно. Останні українські в'язні покидають Центральний табір праці. Протягом двох років діяльності в ньому ув'язнено загалом 3873 особи, серед яких 916 жінок, 107 дітей і підлітків, 22 греко-католицьких священники, 5 православних, 21 вчитель і багато представників української інтелігенції. Проте більшість становили українські селяни. У результаті насилля зі сторони залоги табору, тортур, голоду і хвороб вмерло 162 в'язні. [193]

— 27 липня 1949

Варшава. Рада Міністрів ухвалює декрет, який уможлиблює юридичне перейняття власності українців, вигнаних під час операції «Вісла». Затверджено президентом Болеславом Берутом і стає чинним з дня його оголошення. [265]

— 28 вересня 1949

Варшава. Рада Міністрів ухвалює декрет, що уможлиблює перехід до держави маєтку Греко-Католицької і Православної Церков. Затверджено президентом Болеславом Берутом і стає чинним з дня оголошення. [268]

— 9 листопада 1949

Новоторзький повіт. Офіцери Громадянської поліції та Управління безпеки з Нового Таргу виселяють з Явірок і Шляхтової 7 родин (22 особи). [504]

— Січень 1950

Варшава. Департамент III Міністерства громадської безпеки, у співпраці зі спеціальними службами СРСР, розпочинає операцію «С-1», яка має на меті створення фіктивної мережі українського підпілля на теренах Польщі, а тим самим остаточну ліквідацію його справжніх структур і набуття контролю над їхніми контактами з британською розвідкою. [348]

— 22 березня 1950

Августів (Влодавський повіт, Люблінське воєводство). Солдати Корпусу внутрішньої безпеки разом із представниками Управління безпеки ліквідовують останню на території повоєнної Польщі групу українського підпілля, яка походить від ОУН. У битві гине троє партизанів, а поранений четвертий помирає у лікарні після допиту. [875]

— Кінець березня 1950

Нью-Йорк, Вашингтон. Українці зустрічаються зі Станіславом Миколайчиком. Іван Кедрин-Рудницький (український суспільний діяч): «Я розмовляв із Миколайчиком у Вашингтоні й згодом у Нью Йорку, пригадавши йому з варшавських часів, і відвідав його також із наступником Андрія М. Ливицького, д-ром Степаном Витвицьким. Миколайчик відкинув нашу пропозицію: відмовився підписати спільну з українцями протимосковську декларацію. Він заявив щиро й одверто, що він і так має велитенські прикросці збоку своїх земляків і не хоче, щоби вони, його земляки, які вже раз проголосили його зрадником, дістали в отакій декларації пальне для дальшого крику про його зрадництво». [50]

— 14–23 квітня 1950

Новоторзький повіт. Закінчується переселення лемківського населення з території повіту. Воно було останнім етапом операції «Вісла» в Краківському воєводстві. Це рішення пояснюється з погляду на інтереси та безпеки повіту. Також мала вплив аргументація необхідності переселень Директора Політичного департаменту Міністерства публічної адміністрації, він наголошував саме на співпраці лемківського населення з відділами УПА. Акція переселення була проведена Повітовим репатріаційним управлінням у Новому Таргу з допомогою представників Громадянської міліції. Виселення охопили лемківське населення з території Шляхтова, Чорної Води та Явірок. Загалом виселено 34 родини (103 особи). [490]

Ружа Грік (директорка суспільно-політичного відділу в Краківському Воєводському управлінні): У перші дні посеред виселених можна було помітити посилення такого собі пасивного опору, однак в наступні декілька днів він уже не мав там місця. [504]

— Кінець березня 1952

Париж. В «Культурі» появляється стаття Юзефа Лободовського *Проти упирів минулого*, яка постулює польсько-українське порозуміння: «Кожен українець носить у собі давнє почуття кривди, і цей сентимент, з одного боку, систематично підживлює польська література та історія певного типу, а з іншого, – українські історики та письменники. Серед поляків панувало невігластво, цілковите незнання змін, що відбувалися одразу ж за межею; український націоналізм цілеспрямовано відгороджувався від усього польського щільним муrom принципової ворожнечі. Війна 1918–1919 років, замість стати для польської сторони джерелом міркувань, чому вона взагалі трапилася, ще більше поглибила викопану спільними зусиллями прірву».

[451]

— 8 квітня 1952

Політичне Бюро Центрального комітету ПОРП (Польської об'єднаної робітничої партії) приймає рішення, згідно з яким місцева адміністрація повинна зупинити дискримінацію переселенців у рамках операції «Вісла» і реалізувати заходи для покращення їхнього матеріального положення і заповнення основних освітніх та культурних потреб. Прийняття цього рішення є поворотним моментом у політиці керівництва партії, тобто відходом від проекту денационалізації українців з метою їхньої державної асиміляції. З іншого боку, його реалізація зустрічається з опором і лише незначним чином змінює реальні умови життя українського населення. Підтримується репресивна політика щодо Греко-Католицької Церкви, а також рекомендації щодо стримання українців від повернення на землі, з яких були виселені.

[287] [490] [760] [891]

— Листопад 1952

Париж. На шпальтах «Культурі» з'являється лист ксьондза Юзефа М. Маєвського: «Ми, либонь, одинока нація, що живе спогадами минувшини, ми дивимось на теперішню дійсність крізь скельця ХІХ століття, коли вислів «Річ Посполита Польща» означав Корону, Литву і Русь. Та ж сьогоднішні кордони є найсприятливішими для Польщі. Повернені землі є нашою власністю, і про їхню польськість свідчать не лише історичні факти – про неї свідчать навіть відкриття з доісторичних часів. Тож стережімо наші кордони на заході; переконаймо світ, що маємо повне право на Повернені землі. [...] Так само як ми, поляки, маємо право на Вроцлав, Щецин і Гданськ, так і литовці слушно домагаються Вільна, а українці Львова. [...] Нам же треба [...] будувати Польщу на її власному ґрунті. Тоді наші східні й північні сусіди з певністю відчують до нас довіру. Із залученням до співпраці України і Литви Федерація центрально-східної Європи стане доконаним фактом».

[423]

— Березень 1953

Париж. Богдан Осадчук розпочинає в «Культурі» нову рубрику під назвою «Українська хроніка». [423]

— 19 лютого 1954

Лондон. Готується Меморандум у справі проекту створення посади міністра Східних Земель: «Недопустимо також думати, що потенційні федеративні концепції уряду [...] могли б *a priori* забороняти йому висловлюватися чи діяти у справах приналежності східних земель до Речі Посполитої. Зрозуміло, що ніхто з почуттям відповідальності не демонструватиме бажання укласти ближчі зв'язки з сусідами шляхом окалічення самого себе». [475]

— Квітень 1954

Варшава. Міністерство Громадської Безпеки вирішує закінчити чинну від 1950 року операцію «С-1». На теренах усєї держави розпочинаються арешти осіб, які належать до організованої польськими службами сітки ОУН. У результаті цієї операції вдається арештувати кілька десятків українських конспіраторів, перейняти 12 радіостанцій, численну вогнепальну зброю, а також скомпрометувати ОУН перед британськими службами. [500] [792]

— 7 квітня 1956

Нью-Йорк. Польсько-українська зустріч інтелектуалів – з циклу організованих десь із 1954 року в Українському Народному домі та Інституті Юзефа Домбровського – має на меті створення польсько-українського товариства. [444]

— 18 червня 1956

Варшава. Закінчується I З'їзд Українського Суспільно-Культурного Товариства, першої в післявоєнний період легально діючої української організації в Польщі. Із висновків записаних Вроцлавською та Зеленогурською делегаціями: «1. Запропонувати уряду ПНР та ЦК ПОРП справу дозволу на добровільні повернення українців, вивезених в акції «W», на давні місця проживання. 2. Уряд надасть матеріальну допомогу людям, які повертатимуться, для відновлення своїх колишніх господарств і на початок ведення господарства. 3. Представити Уряду справу про впровадження обов'язкового навчання

української мови в тих школах, де навчаються українські діти. 4. Уряд створить відповідні умови і організує середні школи з викладанням української мови для української молоді. 5. Уряд відновить права і створить умови вільного проведення релігійних практик в греко-католицькому обряді, згідно із ст. 70 Конституції ПНР. 6. У найближчому часі приступити до видавання щоденної газети українською мовою. [...] 8. Під час наступних виборів до Сейму ПНР вирішити питання кількості депутатських мандатів, відповідно до кількості українського населення в Польщі». [628]

— 14 листопада 1956

Варшава. Греко-католицькі священники пишуть до примаса Стефана Вишинського меморіал: «У теперішньому становищі цього населення, на першому плані щодо задоволення їхніх душпастирських потреб стоїть необхідність дозволити греко-католицьким священникам відправляти богослужіння для вірних цього обряду в церквах тих місцевостей, де цей обряд віддавна практикувався». [476]

— Квітень 1957

Варшава. Центральний Комітет ПОРП приймає рішення «у справі української національної меншини в ПНР». Воно має сприяти розширенню свобод українського населення в Польщі: «Зобов'язати Комісію Розвитку Західних Земель при Раді Міністрів разом із воєводськими народними радами опрацювати для кожного воєводства на 1957–60 роки – конкретний план економічної допомоги українському населенню, як-от збільшення кредитних коштів і розподілу матеріалів, надання відповідної компенсації особам, які їй не отримали за залишену власність і господарства на південно-східних землях. [...] Зобов'язати уповноваженого Уряду з питань відновлення господарств на занедбаних територіях: [...] дозволити негайне повернення: якщо господарство і будівля зацікавленої особи вільна; якщо господарство розподілене, але фактично не використовується і не заселене. [799]

— 1 квітня 1958

Париж. Редакція «Культури» «у знак поваги Головному Отаману Петлюрі – великому патріоту, революціонеру і соціалісту» кладе вінок на його могилі на цвинтарі Монпарнас. Це є жестом солідарності і супротиву тому, що прозвучало на французькому телебаченні – за словами редакції – «апофеозу підступного вбивства лідера боротьби за незалежність українського народу». [481]

— 9 травня 1958

Київ. На спільній нараді представники СБ та КДБ визначають принципи співпраці та планують заходи для розпрацювання греко-католицьких священників, які мешкають в Польщі, а також їхніх контактів з Ватиканом і Заходом: «Питання Греко-Католицької і Православної Церков є проблемою, яка активізувалася після виїзду до Риму єпископа [Йосифа] Сліпого. [...] Делегація Служби Безпеки МВС ПНР визнала це слушним та доречним: [...] використання наших архівних матеріалів, які стосуються ОУН та УПА. З цією метою виражається згода на делегування відповідного працівника, який ознайомився би із відповідними матеріалами».

[514]

— 5 грудня 1959

Ряшів. В газеті «Nowiny Rzeszowskie» починають публікувати роман Яна Гергарда «Заграви в Бещадах». Роман швидко здобуває популярність (загальний тираж понад 500 тисяч екземплярів), вивчається також у школах. Всупереч твердженням автора, що це «роман лише про деякі особисті пережиття і думки його героїв – події описані в цій книзі є правдивими», твір брехливо і тенденційно описує польсько-українські битви в Бещадах, формуючи у польському суспільстві неправдивий, антиукраїнський образ подій.

[498] [721]

— Грудень 1959

Париж. Накладом Літературного Інституту з'являється *Розстріляне відродження* – українська антологія 1917–1933 років під редакцією Юрія Лавріненка.

[64]

— 6 червня 1960

Перемишль. Розпочинається процес над Іваном Шпонтаком «Залізником» – найвищого за рангом серед живих офіцерів воєнного округу ОУН «Сян» (який охоплював терени від Бещадів до Люблінщини). Його було арештовано на території Чехословаччини і передано владі ПНР у рамках співпраці між спеціальними службами двох держав. Процес має пропагандистський характер, він спеціально відбувається в Перемишлі, де проживає численна українська громада.

[296]

— 12 жовтня 1961

Прем'єра фільму *Сержант Калень* режисерів Чеслава і Еви Петельських. З листа Об'єднання українців в Польщі від 1992 року: «Фільм *Сержант Калень*, подібно як і роман, на основі якого написано сценарій [...], 1989 року визнано яскравим прикладом комуністичної антиукраїнської пропаганди. Негативна роль і значення фільму у справі зміцнення у суспільстві часів ПНР ідеологічного, відповідного пропаганді тих часів, образу повоєнних подій та вибудовування в польському суспільстві негативного стереотипу українця вказано у багатьох серйозних публікаціях». [588]

— 26 січня 1963

Мордвинська АРСР. Завдяки клопотанню Папи Римського Іоанна XXIII з табору виходить греко-католицький митрополит Йосиф Сліпий. [507]

— 9 лютого 1963

Ватикан. Після невдалої спроби повернення в Україну, митрополит Сліпий їде до Риму, де розпочинає інтенсивну душпастирську та організаційну роботу для Української Греко-Католицької Церкви. [507]

— 22 березня 1963

Прем'єра фільму *Зірваний міст* режисера Єжи Пассендорфа, де розповідається про перші повоєнні роки в Бещадах та боротьбу комуністичного режиму проти українського підпілля.

— 15 січня 1965

Генерал Владислав Андерс нагороджує генерала Павла Шандрука Срібним хрестом військового ордену V ступеня *Virtuti Militari* «за визначні бойові заслуги і особисту мужність, виявлену на полі бою під час вересневої кампанії 1939 року» (згідно з наказом Президента РП в екзилі від 17 березня 1961). Шандрук, офіцер армії УНР, полковник Війська Польського, воював з німцями у 1939 році. Від 15 березня 1945 на прохання Президента УНР Андрія Лівницького став Головою Українського Народного Комітету і керівником Української Національної Армії, організацій, що діяли під німецьким контролем. [887]

— Червень 1965

Париж. «Культура» публікує спогади генерала Павла Шандрука. Борис Левицький (публіцист) у листі до Єжи Гедройця: «На мою думку, вміщати спогади Шандрука – це фатальна помилка. Це не спогади, а лише спроба виправдати огидну й нікому не потрібну колаборацію з нацистами. Спробу цю написано примітивно, вона сповнена брехні і перекручень». [895]

— Грудень 1967

Лондон. Новостворене Польсько-Українське Товариство повідомляє: «На жаль, польсько-українські конфлікти в різних проявах мають довгу історію. Не вдаючись до оцінки провин та кривд, здійснених взаємно двома народами, і рівня відповідальності за них, об'єктивно заявляємо, що їхні наслідки були згубними для обох. [...] В недалекому історичному минулому, в період започаткований через наслідки Першої світової війни, які спричинили глибокі зміни в ситуації європейських народів, виступили в інших умовах ті самі негативні чинники у стосунках польського та українського народів. Підживлені зовнішніми чинниками, безсумнівно в Польщі, і в Україні. З'явилися справжні прояви розуміння необхідності організації спокійного сусідського співжиття обох народів та значення солідарності для забезпечення їхнього розвитку і вільного майбутнього (наприклад, в договорі Пілсудського-Петлюри від 1920 року) – проте були присутні моменти роздратування і конфліктів, підсилені в період спільної неволі. [...] На тлі трагічної долі обох народів у період Другої світової війни зазначалися також трагічні епізоди у їхніх взаємних стосунках. В результаті війни ще раз затріумфував московський імперіалізм [...]. Сьогодні польського та українського народу має усі ознаки радянської окупації, реалізованої комуністичною партією. Обидва народи є жертвами радянського імперіалізму. [...] В тих умовах польський та український народи, хоч і різному ступені і послідовності, стоять перед загрозою винищення їхньої національності ворожою тоталітарною машиною. [...] Польсько-Українське Товариство [...] вважає своїм обов'язком розробити засади, на яких повинні опиратися ці відносини, щоб були плідними чинником кращого і безпечного майбутнього обох народів. [...] Польсько-українські відносини не повністю охоплені їхнім двостороннім характером. Обидва народи становлять частину і хочуть належати до великої європейської спільноти, заснування і організаційних форм якої ще не можна передбачити. [560]

— 24 грудня 1970

Перемишль. Греко-католицькі та римо-католицькі священники вперше спільно від 1938 року святкують Вігілью Різдва. [344]

— Травень 1972

Лондон. Юліуш Мерошевський «Лондонець», публіцист, прихильник примирення і згоди Польщі з народами України, Литви і Білорусі, в паризькій «Культурі»: «Існує інша Польща, ніж та, яку представляє [І секретар ЦК ПОРП] Герек, існує інша Росія, ніж та, яку представляє [Генеральний Секретар ЦК КПРС Леонід] Брежнев, існує інша Чехословаччина, Україна та Литва. Хотів би переконати громадян «іншої Польщі», що ізоляції нічого не зроблять. Поляки сьогодні не мають шансів здобути в ізоляції «внутрішню свободу» шляхом демократизації системи і змусити Москву визнати новий стан речей. Підкреслюю той пункт, тому що навіть громадяни «іншої Росії» через східну програму розуміють розмови і можливі договори з Москвою, при цілковитому ігноруванні українців, литовців чи білорусів. Це абсолютно хибний засновок, який перекреслив би ще в зародку польську східну програму. Мусимо сьогодні планувати, а в майбутньому діяти в тісному порозумінні зі справжньою Україною, зі справжньою Литвою і зі справжньою Білоруссю. За моїм переконанням ті, хто домагаються повернення Вільнюса та Львова – віддаляють перспективи визволення Польщі на невизначений час. Бо сьогодні – ніколи раніше у нашій історії – потребуємо союзників на Сході і жодна ціна не є занадто високою, щоб здобути їхню дружбу та довіру. [482]

— Травень 1973

Варшава. Книга Антонія Щесняка і Веслава Шоти *Дорога в нікуди. Діяльність Організації Українських Націоналістів і її ліквідація в Польщі*, будучи першою публікацією комуністичного періоду, яка ретельно представляє образ бандерівського підпілля, вилучена з книгарень через внутрішню рецензію, складену на потреби Міністерства внутрішніх справ давнім членом українського підпілля і водночас багатолітнім співробітником силового апарату Народної Польщі. Ярослав Гамінка «Вишенський» *vel* Ян Світальський «Ураган» в рецензії: «Віддаючи нині до рук читача книжку «Шлях в нікуди» [...], ми даємо йому історію, яку він відкриє собі інакше, ніж його навчали. Пересічний громадянин знав і знає донині, що на південно-східних теренах Польщі басували банди УПА, що це були банди українських фашистів, які мордували польське населення, грабували і палили села. Такий образ банд закріпив фільм «Заграви в Бещадах». [...] Такого рівня обізнаності про

українське підпілля пересічному обивателю цілком вистачало і вистачає донині. Тут народна влада [...] нічого не винна обивателю і немає жодної потреби розширювати інформацію на цю тему. [...] Надмірний реалізм в оцінці тогочасної ситуації сьогодні обивателю не потрібний. [505]

— Липень 1974

Лондон. Юліуш Мерошевський: «У Східній Європі – якщо на тих землях колись має настати не лише спокій, а й свобода – немає місця жодному імперіалізму: ані російському, ані польському. Не можемо виступати за те, що Росія повинна віддати українцям Київ і водночас стверджувати, що Львів мусить повернутися до Польщі. Це є «подвійною бухгалтерією», яка в минулому унеможливлювала нам перелом історичного бар'єру недовіри між Польщею та Росією. [...] Якщо для спрощення ми окреслимо території, які охоплюють Україна, Литва і Білорусь літерами УЛБ – то потрібно зауважити, що в минулому, а подекуди і сьогодні – регіон УЛБ був чимось більшим, ніж «кісткою незгоди» між Польщею та Росією. Територія УЛБ визначала форму польсько-російських відносин, прирікаючи нас або на імперіалізм, або на сателітство. [...] З перспективи погляду Росії, приєднання території УЛБ до Російської імперії є необхідною умовою, яка дасть можливість звести Польщу до статусу країни-сателіта. У перспективі Москви – Польща мусить бути сателітом в тій чи іншій формі. Історія вчить росіян, що справді незалежна Польща завжди сягала до Вільнюса та Києва і прагнула встановити свою перевагу на територіях УЛБ. [...] Ідея самостійності та свободи для народів-побратимів, які відділяють нас від Росії – з одночасною відмовою від будь-яких імперіалістичних планів [...] – така зрозуміла програма могла б відновити польській незалежній політиці високий моральний мотив, якого зараз їй не вистачає. [483]

— 15 серпня 1976

Бещади. Закінчується перший піший туристичний рейд «Карпати», під час якого українці з Польщі проходять Низькі Безкиди і Бещади слідами предків. За інформацією воеводського управління Громадянської міліції: «Під час розпалювання вогнища співали українські та польські народні пісні. [...] До Команчі прибуває група студентів у кількості близько 70 осіб з різних частин Польщі. [...] Наступного дня [...] частина групи, яка вже була у Команчі подалася до Зиндранови з метою відвідання тутешнього лемківського музею. Інші залишилися на місці в Команчі. На третій день після повернення групи із Зиндранови на дверях Шарого Міхала в Команчі з'явився написаний крейдою запис: «400 років Україна в неволі». Про цей факт було повідомлено Громадянську міліцію». [370]

— Травень 1977

Париж. В «Культурі» з'являється Декларація в українській справі: «...суттю цією є сам імперіялізм, незалежно від того, в якому втіленні він виявляється, якою мотивацією чи маскою послуговується, за яких історичних обставин діє. Не можна не згадати тут і кривд, що їх заподіяв Україні багатовіковий польський імперіялізм. [...] В імперській структурі ССРСР є два ступені підлеглости: статус «обмеженого суверенітету» в так званих «народних демократіях Центрально-Східної Європи» – і статус цілковитої несuverенности в інкорпорованих союзних республіках. Поляки, чехи чи угорці мають непорівнянно більше можливостей для збереження своєї національної та культурної totoжносте, ніж українці, білоруси, прибалтійці чи мусульманські народи. Перші підпадають під процеси советизації – але все ще не русифікації. Других советизують, і то з кожним роком інтенсивніше. Проте долі і тих, і інших тісно переплетені: не буде по-справжньому вільних поляків, чехів чи угорців без вільних українців, білорусів чи литовців. І – зрештою – без вільних росіян. Без росіян, вільних від імперських амбіцій, які розвивають своє національне життя, шануючи право на самовизначення інших націй. У нашій декларації ми передусім наголошуємо на українцях як найбільшій у рамках ССРСР поневоленій нації, але й нації, що найнаполегливіше – поряд із литовцями – прагне вибороти собі незалежне державне буття». [...] Андрей Амальрік, Владімір Буковський, Збігнев Бирський, Юзеф Папський, Єжи Гедройць, Наталія Горбаневська, Густав Герлінг-Грудзінський, Юзеф Лободовський, Владімір Максимов, Тибор Мераї, Домінік Моравський, Віктор Некрасов, Александр Смоляр, Павел Тігрід. [263]

— Жовтень 1977

Мюнхен. З'являється Декларація солідарності, що є відповіддю на Декларацію в українській справі, опубліковану в «Культурі»: «Ми, Український Демократичний Рух, що об'єднуємо на базі федерації три політичні партії: Організацію Українських Націоналістів за кордоном (ОУН(з)), Українську Револуційно-Демократичну Партію (УРДП), Українське Національно-Демократичне Об'єднання (УНДО) та незалежних українських демократів, – вітаємо Декларацію і її авторів за моральну підтримку, яку вони своїм виступом дали українському народові в час його важких випробувань».

Ми радіємо, що в Декларації засуджено імперіялізми і тому, сповнені духом нових можливостей, пересилаємо польському, російському, угорському і чеському народам наші щирі вітання, а разом з тим побажання повного визволення з-під чужого панування». Роман Барановський, Роман Борковський, Василь Витвицький, Олег Волянський, Михайло Воскобійник, Федір Гаєнко, Йосип Гірняк, Яків Гніздовський, Василь Гришко, Михайло Добрянський, Іван Дубилко, Роман Ільницький, Анатоль Камінський, Григорій Костюк,

Володимир Кубійович, Юрій Лавріненко, Анатолій Лисий, Юрій Луцький, Любомир Макарушка, Омелян Пріцак, Мирослав Прокоп, Богдан Рубчак, Іван Лисяк-Рудницький, Олег Федішин, Атанас Фіголь, Марко Царинник, Юрій Шевельов, Олекса Яворський. [24]

— 16 жовтня 1978

Ватикан. Папою стає кардинал Кароль Войтила. З характеристики СБ греко-католицького середовища: «І керівний римський центр з кардиналом Сліпим, і впливова українська еміграція на Заході, та й сам вікарій [Степан] Дзюбина прагнуть самостійності Греко-Католицької Церкви в Польщі. У Греко-Католицькій Церкві в Польщі розпочався черговий розділ, який веде до висвячення першого греко-католицького єпископа в Польщі. [...] З обранням Папою поляка греко-католики також пов'язують здійснення своїх сподівань у Польщі». [252]

— 24 березня 1980

Ватикан. Главою Греко-Католицької Церкви і наступником кардинала Йосифа Сліпого стає кардинал Мирослав Любачівський. [138]

— Квітень 1981

Греко-католики в Польщі звертаються до примаса Юзефа Глемпа з проханням покращити ситуацію: «На жаль, відносно часто зустрічаємо прояви злої волі у взаємному співжитті католиків обох обрядів, а навіть інциденти, які свідчать про дискримінацію нашої національної меншини. Проявом тих негативних явищ є обмеження доступу до святинь, що ускладнює пастирську діяльність священникам нашого обряду, а подекуди унеможлиблює також охорону та збереження занедбаних сакральних об'єктів. Іншим прикладом є уже тривалий процес свідомого нищення на очах часто байдужого населення українських церков, придорожніх капличок, хрестів та цвинтарів. Найсвіжішим прикладом, попереджувальним сигналом у цій справі є трагічне знищення чотирьох бещадських церков у Лютовиськах, Райському, Панищові і Ліпінах». [584]

— 7 жовтня 1981

Гданськ. І З'їзд делегатів Незалежної самоврядної професійної спілки «Солідарність» приймає ухвалу у справі народних меншин: «Дбаючи про розвиток

польської культури, відкритої до доробків інших народів, виражаємо бажання дбати про те, щоб польські громадяни, які належать до інших національних та етнічних груп – білоруси, цигани, греки, литовці, лемки, німці, українці, татари, євреї та інші національності, знайшли у спільній з поляками Батьківщині умови для вільного розвитку своєї культури і передавання її наступним поколінням. Хочемо в цей спосіб бути вірними традиції Речі Посполитої багатьох народів. Багатство польської культури – це також регіональна самобутність, яку слід культивувати. Наша Спілка виступає проти будь-яких національних поділів і боротиметься за гарантування повних громадянських прав усім полякам, незалежно від їхньої національної приналежності та походження». [793]

— 13 червня 1987

Варшава. Папа Римський Іван Павло II, виходячи за рамки плану, пов'язаного з візитом, відвідує церкву отців василіян і молиться там. Іван Павло II у спогаді: «Про відвідини не можна було повідомити заздалегідь. Своєю присутністю я хотів висловити велику вдячність не тільки Чину Отців Василіян, але й усій Греко-Католицькій Церкві, яка тоді була змушена мовчати». [647]

— 17 жовтня 1987

Львів. Кардинал Мирослав Любачівський звертається до примаса Юзефа Глемпа зі словами «Прощаємо і просимо прощення». [229]

— Грудень 1987

Люблін. У позацензурному часописі «Spotkania» публікується текст Юзефа Лободовського: «Українська еміграція значно більше поділена політично, ніж будь-коли була поділена еміграція польська. Польська та українська – це дві вмираючі еміграції. Хоча емігранти на диво довговічні. Читаю некрологи і бачу, що більшість вмирає десь у дев'яносто років. Проте загалом польська еміграція в ліпшій ситуації, бо є певний притік з країни – у випадку українців він практично нульовий. В українській еміграції є певна тенденція до порозуміння з поляками, найкращим прикладом чого є польський номер місячника «Сучасність», який виходить в Мюнхені. Але це відбувається досить тяжко, передусім через те, що українці розуміють, що тільки частина поляків виступає за порозуміння з ними. А ще старші люди, народжені у Львові, Тернополі чи в Стрию, торпедують це все. Тому на сьогоднішній день на еміграції йде війна старців. Польські старці хочуть Львова і Тернополя, а старці українські – Холма і Лемківщини». [450]

— 11 вересня 1988

Ченстохова. На Ясній Горі відбувається святкування тисячоліття Хрещення Русі-України за участі вірних і духовенства обох обрядів, латинського і візантійсько-українського. [288]

— 14 вересня 1988

Київ. На спільній прес-конференції МВС та КДБ оголошено про закінчення операції польських та радянських спецслужб «Бумеранг». Вона проводилася від кінця 1960-х років і мала на меті перехоплення зв'язків емігрантських бандерівських середовищ з Україною та Польщею. У результаті операції вдалося «виявити та знешкодити» 20 кур'єрів ОУН, перехопити націоналістичну літературу, програмні та кадрові інструкції, а також гроші. [792]

— Жовтень 1988

Варшава, Краків, Люблін. Група інтелектуалів, яка представляє національні меншини, надсилає лист до Леха Валенси: «Виходячи з наявного розуміння становища та потреб національних меншин у ПНР, вважаємо, що передовсім необхідна: 1) зміна сталінської за своїм характером моделі соціокультурних об'єднань меншин; 2) зміна способу зображення національних меншин, їхньої культури й історії в польських засобах масової інформації та освітніх установах, які просувають негативний стереотип або взагалі заперечують їхнє існування; 3) докорінна реформа освіти для національних меншин у ПНР. [...] Щиро сподіваємося, що представлені тут постулати будуть взяті до уваги під час зустрічі «за круглим столом». [443]



Стара Кам'янка біля Гути Степанської, 13 листопада 2010 року. Хрест і меморіальна дошка присвячені польському поселенню, якого вже не існує.

Вільний шлях

— 27 січня 1989

Варшава. Громадянський комітет під егідою голови Незалежної самоврядної професійної спілки «Солідарність» готує текст *Про потреби національних меншин у Польщі*. Ініціатива походить від представників інтелігенції, що належать до національних меншин, у тому числі української. [285]

— 4 червня 1989

Варшава. В результаті виборів до Контрактового Сейму, першим депутатом від 1939 року стає українець – Володимир Мокрий. [285]

— 11 вересня 1989

Кросно. Воеводський Громадський комітет публікує Заяву щодо польсько-українських відносин: «Нашою метою є налагодження широкого діалогу з усіма, хто цього бажає і розуміє необхідність його активізації. Ми твердо переконані, що мовою порозуміння є мова християнської любові, традиції європейської свободи. Тому, звертаючись до наших українських братів, ми голосно повторюємо за нашими єпископами: перепрошуємо і просимо прощення».

[285]

— 29 грудня 1989

Перемишль. Комісія у справах національних меншин при Воеводському громадському комітеті «Солідарність» звертається до поляків та українців, які проживають у Польщі: «Ми вважаємо, що для повного примирення необхідно усунути історичні конфлікти і рішуче засудити ті події та дії, які були несумісні з гуманізмом і християнською мораллю, особливо з Божою заповіддю «Не убий!», тому рішуче закликаємо до засудження братовбивств, здійснених окремими групами як українського, так і польського збройного підпілля під час Другої світової війни та в перші роки після її закінчення».

[193]

— 25 лютого 1990

Варшава. Перший з'їзд Об'єднання українців у Польщі ухвалює звернення: «Події польсько-української війни 1918–1919 років, міжвоєнного періоду та періоду Другої світової війни кидають драматичну тінь на наші відносини. [...] Українці та поляки сьогодні стоять перед обличчям важливих подій у своїй історії. Відкриваються досі невідомі перспективи та можливості. Ми, представники української громади, які зібралися на з'їзді Об'єднання українців у Польщі, висловлюємо переконання, що в спільних інтересах наших народів скористатися цими можливостями, адже від їх реалізації залежить і наш статус, і статус польської меншини в Україні. Було б трагедією, якби у наших відносинах переважали упередження, недовіра, образи чи неслухно трактовані власні інтереси».

[625]

— 3 серпня 1990

Варшава. Сенат Республіки Польща ухвалює резолюцію, яка засуджує акцію «Вісла», в тому числі застосований під час неї принцип колективної

відповідальності: «Прагнучи примирення, ми намагаємося показати нашу складну історію у світлі правди. Зокрема, це вимагає розкриття болючих подій, які відбувалися в післявоєнний період на нашій спільній Батьківщині. [...] Сенат Республіки Польща намагатиметься, наскільки це можливо, заглибити кривди, спричинені цією акцією».

[800]

— 9 жовтня 1990

Київ. Верховна Рада Української РСР виступає із заявою, в якій з вдячністю відгукується на серпневу резолюцію польського Сенату. Вона також засуджує «жорстокі злочини сталінського режиму проти поляків» і висловлює переконання, що «спільними зусиллями українці і поляки подолають наслідки трагічного минулого і відкриють новий етап у відносинах між нашими народами і державами».

[811]

— 13 квітня 1991

Перемишль. Владику Івана Мартиняка, першого греко-католицького єпископа у повоєнній Польщі, Папа Іван Павло II іменував єпископом Перемиської єпархії. Інтронізація відбувається в римо-католицькій катедрі через позицію римо-католиків, які виступали проти передачі колишньої греко-католицької катедрі греко-католицькій громаді.

[288]

— 2 червня 1991

Перемишль. Іван Павло II зустрічається з українськими греко-католиками. Через протести частини польської громади зустріч не може відбутися в греко-католицькій катедрі, а в сусідньому гарнізонному костелі, який Папа передає греко-католикам як катедрі. Іван Павло II сказав у своїй промові: «Сьогодні буквально все, і насамперед спільна віра в Ісуса Христа, закликає до примирення, братерства та взаємоповаги; до пошуку того, що об'єднує. Розпалювання старих націоналізмів та образ було б діями проти християнської ідентичності; це також був би відвертий анахронізм, негідний обох великих націй».

[646]

— 24 серпня 1991

Київ. Верховна Рада України приймає Акт проголошення незалежності України.

[811]

— 31 серпня 1991

Варшава. Сейм Республіки Польща ухвалює резолюцію щодо польсько-українських відносин у майбутньому: «Сейм Республіки Польща висловлює переконання, що незалежна Україна буде йти шляхом демократичних перетворень, створюючи умови для добросусідської всебічної міждержавної співпраці між Польщею та Україною». [795]

— 2 грудня 1991

Варшава. Польща – перша країна у світі, яка визнає незалежність України. [557]

— 6 грудня 1991

Варшава. Резолюція Сейму Республіки Польща: «Створення незалежної української держави є важливою подією не лише для України, але й для Європи та всього світу. Ми віримо, що незалежна Україна, будуючи демократію, забезпечить повну реалізацію громадянських прав усіх своїх мешканців, незалежно від їхньої національності». [796]

— 18 травня 1992

Варшава. Президент України Леонід Кравчук та Президент Польщі Лех Валенса підписують Договір між Україною і Республікою Польща про добросусідство, дружні відносини і співробітництво: «Стаття 2. Сторони визнають непорушними існуючі і позначені на місцевості кордони між ними і підтверджують, що не мають жодних територіальних претензій одна до однієї і не висуватимуть таких претензій в майбутньому. [...] Стаття 12.1. Сторони вживатимуть і підтримуватимуть заходи, спрямовані на збереження і розвиток позитивних традицій спільної спадщини, а також подолання упереджень і негативних стереотипів у відносинах між двома народами. З цією метою Сторони створять умови для взаємного вільного розповсюдження об'єктивної інформації про всі сфери їхнього громадського і культурного життя». [788]

— Серпень 1992

Варшава. Історичний журнал «Karta», який виходить з січня 1991 року, у восьмому номері публікує антологію свідчень жертв «Викорчовані», відповідаючи на багатомісячні заклики тих, хто вижив на Волині, якомога повніше

представити їхні розповіді в «журналі свідків історії», оскільки до цього часу вони були змушені мовчати. [393]

— 21 березня 1994

Варшава. Польща та Україна підписують Угоду про збереження місць пам'яті і поховання жертв війни та політичних репресій: «Кожна із Договірних Сторін на території своєї держави буде сприяти вжиттю іншою Договірною Стороною заходів щодо улаштування місць пам'яті і поховання та увічнення пам'яті загиблих і закатованих. При цьому можуть бути використані національні та релігійні символи. В окремих випадках, за згодою Договірних Сторін, можуть бути застосовані інші форми увічнення пам'яті загиблих і закатованих». [816]

— 9 червня 1994

Подкова-Лесьна біля Варшави. Після триденної конференції «Поляки та українці 1918–1948. Важкі питання», організованої Центром «КАРТА» за підтримки Форуму Центрально-Східної Європи Фондації Баторія, з'являється перше польсько-українське комюніке, яке підписали 11 дослідників з Польщі та 11 з України. Спільними зусиллями представлено 30-річний період польсько-українських відносин з акцентом на Другій світовій війні. Комюніке публікується лише у виданнях: «Karta», «Культура» в Парижі та «Інформаційний бюлетень Південно-Східний Науковий Інститут» у Перемишлі; з українського боку – київський журнал «З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВС-КГБ», але тут без підписів. Конференція стала натхненням для майбутнього циклу заходів «Польща–Україна: важкі питання». [409]

— 8 квітня 1995

Варшава. Десять польських кресових і ветеранських організацій з Перемишля звертаються до Воеводського суду у Варшаві із заявою про заборону Об'єднання українців у Польщі через нібито ототожнення Об'єднання з ОУН і УПА та «прославляння їхніх злочинних дій». Заяву відхилено, проти неї також виступає Світовий союз воїнів Армії Крайової. Однак вона отримує підтримку комуністів в Україні. Із заяви Світового союзу воїнів Армії Крайової: «У зв'язку із заявою кількох громадських організацій з Перемиського та Ряшівського повітів до прокуратури про розпуск Об'єднання українців у Польщі, Світовий союз воїнів Армії Крайової заявляє про свій протест у цій

справі. [...] Ми вважаємо, що Об'єднання українців у Польщі може і повинно стати важливим чинником на шляху польсько-українського примирення. [...] Ми вважали і вважаємо, що тільки переговори і контакти можуть нас зблизити. [...] Ми послідовно відстоюємо свою позицію: Об'єднання українців у Польщі має беззаперечне право на існування, але також має обов'язок працювати на зближення наших двох народів».

[559]

— 24 червня 1995

Варшава. Рада охорони пам'яті боротьби і мучеництва підписує угоду з Об'єднанням українців у Польщі про впорядкування українських меморіалів у Польщі: «Сторони керуватимуться такими критеріями: пам'ятні знаки повинні бути пов'язані з реальними місцями поховань; зміст написів, розміщених на пам'ятних знаках, повинен бути двомовним; зміст пам'ятних знаків не повинен завдавати шкоди почуттям громадян Республіки Польща».

[163]

— 27 березня 1996

Луцьк. Розпочинається перший науковий семінар, організований Світовим союзом воїнів Армії Крайової та Об'єднанням українців у Польщі за зразком конференції у червні 1994 року. Останній командувач Української Повстанської Армії армії Василь Кук та командувач 27-ї Волинської піхотної дивізії Армії Крайової Анджей Жупанський публічно потискають руки. Обговорення, що відбулися, не задокументовані, але зустріч трактується як відкриття циклу «Польща–Україна: важкі питання». З тексту угоди: «ССВАК і ОУП [...] констатуючи відсутність спільного погляду української та польської історіографій відносно подій 1918–1947 років [...] добачаючи небезпечну тенденцію використання такого ж стану поодинокими особами та деякими середовищами, які протидіють процесові налаштування добросусідських українсько-польських відносин; маючи на увазі українсько-польське поєднання вирішили розпочати спільні дії, які інтенсифікують роботу українських і польських істориків».

[623]

— Травень 1996

Перемишль. Отці кармеліти, власники катедри, розбирають купол святині, що надає їй східного характеру.

[293]

— Січень 1997

Варшава. Історики Рафал Внук та Гжегож Мотика видають книгу «Пани і ризи», в якій розповідають про польсько-українську угоду весни 1945 року та співпрацю польського й українського підпілля у боротьбі з комуністичним репресивним апаратом. Томаш Стрик (історик) про книгу: «Акцент на тому, що об'єднувало, а не розділяло поляків та українців після війни, а також іронічне викриття взаємних національних стереотипів у назві праці здобули їй популярність і значення одного із символів польсько-українського примирення». [503]

— 6 квітня 1997

Варшава. Перший Конгрес українців у Польщі оприлюднює Послання до польського народу: «Ми, представники української громади, бажаючи примирення між українцями і поляками; відчуваючи тягар драматичної спільної історії українців і поляків; прагнучи розкрити всю правду про минуле, щоб не стати його заручниками; очікуючи справедливості за заподіяне зло; пам'ятаючи про відповідальність перед майбутніми поколіннями; діючи на благо українсько-польських відносин, беручи до уваги Постанову Сенату Республіки Польща від 3 серпня 1990 року про засудження акції «Вісла», проведеної комуністичною владою, та Постанову Верховної Ради України від 9 жовтня 1990 року про засудження сталінських злочинів проти поляків, звертаємося до польського народу із закликом до примирення і прощення. [...] Українці в Польщі, які пройшли важкий історичний шлях, добре розуміють страждання і біль невинних жертв минулої війни та повоєнного періоду. В особливий спосіб ми відчуваємо біль поляків, які постраждали від рук українців. Ми вшановуємо пам'ять полеглих і висловлюємо глибоке співчуття та людську солідарність родинам тих, хто постраждав від несправедливості. Приєднуємося до українських голосів, які кажуть: вибачаємо і просимо вибачення». [625]

— Кінець квітня 1997

199 польських інтелектуалів підписують звернення із засудженням акції «Вісла». [200]

— 21 травня 1997

Київ. Президенти Леонід Кучма й Александер Квасневський підписують Спільну заяву президентів Польщі та України «До порозуміння і єднання»:

«Президент Республіки Польща і Президент України [...] заявляють: Багато-вікова історія українсько-польського сусідства знає чимало хвилюючих прикладів щирої дружби, взаємодопомоги і співробітництва між обома народами. Вона відзначена і братерством по зброї, і взаємозбагаченням культур, і сусідською доброзичливістю. Проте не можна оминати також і трагічні її сторінки – військове протистояння у XVII–XVIII століттях, прояви антиукраїнської політики польської влади у 20–30 роках XX століття, переслідування польського населення в Радянській Україні у період сталінських репресій. Не можна забути кров, проливу на Волині, зокрема в 1942–1943 роках, жорстокість українсько-польських конфліктів у перші повоєнні роки. Окремою трагічною сторінкою в історії наших стосунків була акція «Вісла», що завдала удару всій українській громаді Польщі. Замовчування чи односторонній виклад цих фактів у наш час не пом'якшить болю скривджених і їхніх близьких і не сприятиме поглибленню порозуміння між нашими народами. Шлях до щирої дружби та єднання пролягає насамперед через правду і взаєморозуміння. Визнаємо, що жодна мета не може бути виправданням злочину, насильству, застосуванню принципу колективної відповідальності. Водночас пам'ятаємо, що іноді витоки цих конфліктів знаходилися за межами України та Польщі і часом були зумовлені обставинами, незалежними від українців і поляків, а також нав'язані нашим народам поза їх волею недемократичними політичними системами. Складаємо шану безвинним – закатованим, полеглим і примусово переселеним українцям та полякам. Засуджуємо винуватців їхніх страждань. Разом з тим, висловлюємо вдячність всім, хто впродовж тих важких років сприяв українсько-польському зближенню».

[850]

— 24 травня 1997

Варшава. Завершується 2-й семінар циклу «Польща–Україна: важкі питання». 12 дослідників з України та 14 з Польщі обговорюють політику Республіки Польща щодо українців, польського підпілля та українського визвольного руху в Західній Україні під час Другої світової війни. Запис семінару опублікований як 1–2 том книжкової збірки «Польща–Україна: важкі питання» – десять томів буде видано Центром «КАРТА» після семінарів, а перші п'ять – українською мовою Об'єднанням українців у Польщі.

[614]

— 6 травня 1998

Варшава. Рада охорони пам'яті боротьби і мучеництва та Об'єднання українців у Польщі на засіданні спільної комісії погоджують умови створення легального меморіалу партизанам Української Повстанської Армії похованим

на горі Монастир біля Верхрати. Зміст меморіалу має бути таким: «Полягли за вільну Україну. Тут спочивають полегли в бою з НКВС в Монастирських лісах в ніч з 2 на 6 березня 1945 року» (62 прізвища). [293]

— 22 травня 1998

Луцьк. Завершується 3-й семінар із циклу «Польща–Україна: важкі питання». 12 дослідників з України та 11 з Польщі обговорюють польську й українську самооборону в 1941–1944 роках та історію 27-ї Волинської піхотної дивізії АК. Сформульовано постулат про необхідність скоординованих зусиль щодо документації – в Польщі та Україні – для створення повної бази даних жертв обопільного конфлікту. З польського боку цю місію доручають Центру «КАРТА», з українського – Волинському університетові. [614]

— 23 травня 1998

Явожно біля Катовиць. Президенти Александер Квасневський та Леонід Кучма відкривають пам'ятник, присвячений полякам, німцям та українцям, ув'язненим у Концентраційному таборі праці в Явожно у 1945–1956 роках. Александер Квасневський у своїй промові: «Немає такого пояснення, немає такої ідеології, немає такої національної чи державної ідеї, яка може виправдати поламани молоді життя, заподіяння болю невинним, яка може пояснити застосування нелюдських методів виховання і колективної відповідальності. Ніхто і ніщо не може виправдати сталінізм, його злочини і беззаконня. Люди, відповідальні за існування цього табору і за все, що тут відбувалося – вони винні перед Польщею, вони винні перед її історією». [315]

— 10 жовтня 1998

Варшава. Завершується 4-й семінар із циклу «Польща–Україна: важкі питання». 15 дослідників з України та 14 з Польщі обговорюють, серед іншого, участь українців у вересневій кампанії, окупаційну політику радянської влади 1939–1941 років і політику польської влади в еміграції та на батьківщині під час Другої світової війни щодо українців. Проект документації взаємних злочинів 1940-х років, представлений Центром «КАРТА», приймається, і створюється його Польсько-українська наукова рада. Головним завданням проекту стає створення комп'ютерної бази даних, яка збиратиме імена жертв з обох сторін. [614]

— Кінець жовтня 1998

Люблін. На православному кладовищі сплюндровано надгробний пам'ятник воїнів Симона Петлюри та осквернено розташовану поруч православну церкву. [556]

— 29 квітня 1999

Луцьк. Завершується 5-й семінар із циклу «Польща–Україна: важкі питання». 16 дослідників з України та 14 з Польщі обговорюють втрати населення Західної України під час радянської окупації та роль агресорів у польсько-українському конфлікті. [614]

— 25 червня 1999

Варшава. Президенти Леонід Кучма та Александер Квасневський відкривають пам'ятник воїнам УНР на православному цвинтарі на Волі. [286]

— 5 листопада 1999

Варшава. Завершується 6-й семінар із циклу «Польща–Україна: важкі питання». 15 дослідників з України та 16 з Польщі обговорюють спроби польсько-українського порозуміння під час Другої світової війни. [614]

— 26 травня 2000

Луцьк. Завершується 7-й семінар із циклу «Польща–Україна: важкі питання». 14 дослідників з України та 12 з Польщі обговорюють діяльність польського та українського підпілля у південно-східній Польщі у 1939–1947 роках. [614]

— 27 травня 2000

Варшава. Під час установчих зборів Польсько-українського форуму в Парламенті Республіки Польща представники Центру «КАРТА» та Світового союзу воїнів Армії Крайової закликають організувати Польсько-український конгрес в пленарному залі Сейму. Конгрес має підсумувати цикл семінарів «Польща–Україна: важкі питання» і в цьому контексті закрити історичні рахунки. Численні члени-засновники Форуму одноголосно голосують за такий план, і починається підготовка до Конгресу. Через кілька місяців Рада

форуму, порушуючи правила демократії, самовільно відкликає прийняту резолюцію, побоюючись наслідків публічного обговорення цієї історії. [614]

— 7 липня 2000

Пикуличі (Перемиський повіт, Підкарпатське воєводство). На місцевому військовому цвинтарі поховані екзгумовані партизани УПА, які загинули у 1946 році в боротьбі з польською армією в Бірчі та вбиті в 1947 році в Лішні. Це результат зусиль української громади, яка від 1991 року добивалася гідного поховання останків партизанів. [419]

— 8 листопада 2000

Варшава. Завершується 8-й семінар із циклу «Польща–Україна: важкі питання». 20 дослідників з України та 17 з Польщі обговорюють переселення українців з Польщі та поляків з України у 1944–1946 роках. [614]

— Грудень 2000

Варшава. Владислав та Ева Семашки видають монументальну працю «Геноцид, вчинений українськими націоналістами проти польського населення Волині 1939–1945» З передмови: «Перша спроба зафіксувати злочини [книга «Злочини українських націоналістів проти польського населення на Волині 1939–1945 років» («Zbrodnie nacjonalistów ukraińskich dokonane na ludności polskiej na Wołyniu 1939–1945»), написана Єжи Туровським і Владиславом Семашком у 1990 році] не була досконалою. Однак, незважаючи на помилки і недоліки, дослідження виконало важливу роль, викликавши реакцію кресових кіл – надсилання коментарів з доповненнями і виправленнями, запис подальших свідчень і спогадів, а також створення двох важливих асоціацій, які об'єднали сім'ї, що пережили геноцид з боку українців. Велика кількість отриманих нових матеріалів, що містять раніше невідомі факти про геноцид, списки імен жертв та пропозиції свідків злочинів зробити описи подій точнішими і подати їх у ширшому контексті, прохання включити імена вбитих (що має велике значення для їхніх родин, оскільки майже всі жертви не мають поіменованих могил), стали приводом для початку роботи над новим виданням. [...] Ніколи не можна бути впевненим, що праця не містить помилок, тому залишається надія, що їх небагато, і, можливо, в майбутньому вони будуть усунені». З рецензії Яна Пісулінського: «Серйозні сумніви, і не тільки в автора рецензії, викликає назва роботи. [...] Про геноцид можна говорити лише стосовно вбивств польського населення в 1943 і на початку 1944 року,

хоча навіть щодо них цей термін не вживається в літературі предмету. [...] Захоплює результат їхньої багаторічної копіткої праці, завдяки якій вдалося встановити кількість і, значною мірою, імена 36543–36750 жертв у 392 адміністративних одиницях. [...] Ця частина роботи є найціннішою. [...] Впадає в око вже згадана однобічність погляду та ідеалізація довоєнних польсько-українських відносин. Переважна більшість дослідників не погоджується з картиною, яка вимальовується з книги». [592] [713]

— 24 травня 2001

Люблін. Перша конференція в рамках науково-освітньої програми Інституту національної пам'яті «Польсько-українські відносини в 1939–1989 роках», присвячена антипольським акціям ОУН-УПА. Її організовує Люблінське відділення ІНП, Бюро публічної освіти якого відповідає на загальнонаціональному рівні за координацію досліджень польсько-українських відносин. [157] [639]

— 23 червня 2001

Розпочався візит Івана Павла II в Україну, під час якого Папа виголосив проповідь: «Ми відчуваємо глибоку внутрішню потребу визнати різні прояви невірності євангельським принципам, які нерідко здійснювали християни як польського, так і українського походження, що живуть на цих землях. Настав час відійти від болючого минулого! [...] Нехай усі ми, очищаючи нашу історичну пам'ять, будемо готові поставити те, що об'єднує, вище того, що розділяє, щоб разом будувати майбутнє, засноване на взаємній повазі, братерській співпраці та справжній солідарності». [357]

— 10 листопада 2001

Варшава. Завершується 9-й і 10-й семінар із циклу «Польща–Україна: важкі питання». 21 дослідник з України та 18 з Польщі обговорюють, серед іншого, перебіг та наслідки акції «Вісла», баланс втрат населення внаслідок польсько-українського конфлікту і проблему польської та української колаборації під час Другої світової війни. Присутні звернулися з листом до президентів Польщі Александра Квасневського та України Леоніда Кучми із закликом проявити політичну волю і мобілізувати кошти для продовження роботи над базою даних жертв взаємного конфлікту (наразі у верифікованому списку: 22 тисячі поляків та 3 тисячі українців). Лист залишається без відповіді, а робота над базою даних зупиняється. [614]

— 18 квітня 2002

Варшава. Президент Александер Квасневський звертається з листом до української громади: «Протягом багатьох років утвердилося переконання, що акція «Вісла» була прямим наслідком українських злочинів на Волині. Пролита там польська кров повинна була дати народній владі моральне виправдання її дій проти польських українців. Однак така аргументація є не лише хибною, але й відверто етично неприйнятною. [...] З точки зору цілісності польської держави можна зрозуміти військові дії проти українських партизанів, які прагнули урізати польські території. Однак вони не можуть слугувати жодним виправданням брутальної паціфікації українських сіл, а тим більше насильницького переміщення десятків тисяч цивільних осіб, у тому числі з регіонів, де Українська Повстанська Армія на той час мала незначну підтримку або вже не діяла».

[447]

— 5 травня 2003

Львів. Кардинал Любомир Гузар звертається з пастирським листом до братів і сестер сусідніх українського та польського народів: «Це правда, що нас кривдили. Але це також правда, що ми кривдили. Визнання цих двох аспектів правди відновить нашу внутрішню свободу, а історія перестане бути гострим каменем, який ми тримаємо за пазухою, щоб вдарити ним ближнього».

[445]

— Середина червня 2003

Балигород (Ліський повіт, Підкарпатське воєводство). Отець Мирон Михайлишин вперше відправляє греко-католицьку панахиду за упокій душ 42 поляків, вбитих у серпні 1944 року сотнею «Бурлаки» Володимира Щигельського.

[292]

— 10 липня 2003

Варшава–Київ. Сейм Республіки Польща та Верховна Рада України підписують Спільну заяву з нагоди 60-ї річниці Волинської трагедії: «Правда про ті драматичні роки є болючою для всіх. Однак поляки і українці повинні її пізнавати. Правда, хоч і найсумніша, є необхідною для побудови тривалого порозуміння. Болючий досвід повинен бути для нас також джерелом роздумів про те, що ненависть і конфлікти між нами використовували наші супротивники, а ми завжди на цьому втрачали».

[558]

— 11 липня 2003

Павлівка (колишній Порицьк), українське село. Президенти Александер Квасневський та Леонід Кучма відкривають пам'ятник українсько-польського примирення «Пам'ять – скорбота – єднання» у 60-ту річницю місцевого злочину проти поляків – перший, на який погодилася українська влада. Перебіг урочистостей, сприйнятий українцями як диктат польської сторони, збільшує спротив з їхнього боку. Після роковин з'являються жести недовіри до Польщі з українського боку. З промови Александра Квасневського: «Ми шукаємо шляхи від тієї страшною трагедії, від тієї пролитої крові, які приведуть нас до примирення і дозволять загоїти рани минулого. [...] Ми повернулися і стоїмо, поляки і українці, пліч-о-пліч – на понівеченій землі. Волинський злочин є шокуючим прикладом усього зла, яке відбулося між поляками та українцями в минулому столітті. [...] Не можна звинувачувати український народ у різанині, вчиненій проти польського населення. Не буває націй – винуватців. За злочини і злі вчинки завжди відповідають конкретні люди. Однак тут необхідно висловити моральний протест проти ідеології, яка призвела до «антипольської акції», ініційованої частиною Організації українських націоналістів та Української повстанської армії. Я знаю, що ці слова можуть зачепити багатьох. Але жодна мета чи цінність, навіть така благородна, як свобода і суверенітет нації, не може виправдати геноцид, вбивство мирного населення, насильство і згвалтування, заподіяння жорстоких страждань іншим людям. Хочу також сказати, що ми, поляки, дедалі більше розуміємо, наскільки важливою в історичній свідомості українців стала Українська повстанська армія – як сила, яка наполегливо, аж до 1950 року і навіть пізніше, боролася за незалежну українську державу. Однак ми разом – і ми, і Ви – повинні відрізнити світлі сторінки історії від темних. Ми хочемо будувати наше примирення на правді: називати добро добром, а зло злом». [605] [818]

— Грудень 2003

Варшава. Головне управління державних архівів та Центр «КАРТА» видають книгу «Польща–Україна: важка відповідь», яка містить документацію польсько-українських зустрічей істориків (1994–2001) та «Хроніку подій на Волині і в Східній Галичині (1939–1945)». [614]

— 5 липня 2004

Київ. Президент Леонід Кучма видає указ Про заходи у зв'язку з 60-річчям початку виселення етнічних українців з території Польщі. Це перший подібний всеукраїнський документ з 1991 року, в якому українська влада розглядає питання вшанування пам'яті про ці події. [130]

— 8 червня 2005

Варшава. На площі Пілсудського під час літургії зачитується «Послання греко-католицьких єпископів України та римо-католицьких єпископів Польщі з нагоди Акту взаємного пробачення і поєднання».

[288]

— 24 червня 2005

Львів. Відкриття Цвинтаря орлят у Львові після реконструкції за участю президентів Александра Квасневського та Віктора Ющенка, а також представників Римо-Католицької Церкви – кардинала Маріяна Яворського та Греко-Католицької Церкви – кардинала Любомира Гузара.

[288]

— 13 травня 2006

Павлокома (Ряшівський повіт, Підкарпатське воєводство). Президенти Лех Качинський та Віктор Ющенко зустрічаються, щоб вшанувати пам'ять 365 українців, вбитих польським підпіллям у березні 1945 року. Промова Леха Качинського: «Кров, пролита в ті роки, є докором нашим народам. Це не може бути протиставлене спільному благу і дружньому розвитку відносин між нашими народами. Прийшов час не приховувати правду і говорити про невиправлені кривди. Сьогоднішня урочистість за участю президентів Польщі та України, наші роздуми над могилами жертв минулої ненависті, наше об'єднання у спільній молитві, яку виголосили наші священнослужителі, є свідченням того, що ми визнаємо однакові цінності, що нас об'єднує переконання, що за жодних обставин, жодному злочину немає виправдання. Пам'ятаючи про поганий і добрий досвід, сьогодні ми повинні нести тягар польсько-української історії. [...] Наша присутність – Президента Республіки Польща і Президента України – перед пам'ятниками в Павлокомі свідчить про те, що є готовність з обох сторін. [...] Те, чого досягли поляки та українці, було, мабуть, найбільш очевидним на Майдані, на Майдані Незалежності, коли в помаранчевому натопті, серед лісу українських прапорів, були також польські прапори. [...] Несімо цю спадщину в майбутнє, нехай ми – поляки та українці – завжди знаходимо одне в одному найкраще».

[618]

— 14 жовтня 2006

Київ. Президент Віктор Ющенко підписує указ Про всебічне вивчення та об'єктивне висвітлення діяльності українського визвольного руху та сприяння процесу національного примирення: «Постановляю: [...] розробити разом

із Національною академією наук України з урахуванням фахового висновку робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА законопроект про український визвольний рух 20–50-х років ХХ століття, статус і соціальний захист його учасників [...]. Всебічне та об'єктивне висвітлення [...] питань, що стосуються участі українців у Другій світовій війні, інших військових конфліктах ХХ століття, діяльності українського визвольного руху, зокрема діяльності Української повстанської армії, Української військової організації, Організації українських націоналістів, Української головної визвольної ради».

[128]

— 25 жовтня 2006

У відповідь на указ Президента Віктора Ющенка від 14 жовтня 2006 року Зигмунт Вжодак (депутат Сейму) направляє депутатський запит Міністру закордонних справ: «Назва указу звучить безневинно, але в його змісті та обґрунтуванні Президент Ющенко закликає український парламент прийняти закон про визнання Організації українських націоналістів та її збройного підрозділу Української повстанської армії – визвольним рухом, а живих членів Української повстанської армії – ветеранами. Реабілітація та ідеалізація ОУН-УПА Ющенком ігнорує жакливі злочини проти людства, фактично геноцид, вчинені Українською повстанською армією проти польського народу на нашій польській землі».

[377]

— 6 грудня 2006

Варшава. Сейм і Сенат Республіки Польща ухвалюють постанови про визнання Голодомору – геноцидом: «У зв'язку з роковинами Голодомору в Україні, кульмінація якого припала на 1932–1933 роки і який забрав понад 6 мільйонів задокументованих жертв, Сенат Республіки Польща [...] висловлює солідарність з українським народом. [...] солідаризується з українською позицією щодо визнання Голодомору 1932–1933 років злочинном геноциду та називання відповідальних за цей злочин, як головних винуватців, так і рядових виконавців».

[801]

— 27 квітня 2007

Президенти Польщі Лех Качинський та України Віктор Ющенко оприлюднюють Спільну заяву з нагоди 60-ї річниці акції «Вісла»: «У 2007 році ми відзначаємо 60-ту річницю акції «Вісла», яка в історії сучасної Польщі стала прикладом несправедливості, спричиненої діями тоталітарної комуністичної

влади. [...] Ця подія як така, що суперечить фундаментальним правам людини, була засуджена у 1990 році спеціальною постановою Сенату Республіки Польща. Сьогодні, поділяючи цю оцінку, ми схилиємо голови перед усіма її жертвами. Водночас ми підтверджуємо нашу волю продовжувати процес примирення, відкривати історичну правду про минулі події та вшановувати пам'ять жертв братовбивчих конфліктів». [849]

— 12 жовтня 2007

Київ. Президент Віктор Ющенко підписує указ Про присвоєння звання Героя України командирів УПА Роману Шухевичу. [131]

— 2 грудня 2007

Пискоровичі (Лежайський повіт, Підкарпатське воєводство). Спільна польсько-українська римо-католицька та греко-католицька церемонія вшанування пам'яті жертв злочину проти українських селян, вчиненого 18 квітня 1945 року загоном Національного військового об'єднання під командуванням Юзефа Задзерського «Волиняка». [365]

— 10 липня 2008

Варшава. У рамках відзначення річниці «Волинської трагедії» проходить наукова конференція «У 65-ту річницю винищення польського населення українськими націоналістами на Східних Кресах», організована Світовим союзом воїнів Армії Крайової та Інститутом національної пам'яті. Участь беруть польські та українські історики. [897]

— 11 липня 2008

Варшава. Ветерани 27-ї Волинської піхотної дивізії Армії Крайової, представники Світового союзу воїнів Армії Крайової та представники центральних і місцевих органів влади беруть участь в урочистостях у Волинському сквері, організованих «в пам'ять жертв Волинського злочину 1943–1944 років». Від імені Президента Леха Качинського його лист зачитав Ришард Легутко, секретар Канцелярії Президента Республіки Польща: «Неможливо згадати всіх тих, кого озвучили на сьогоднішньому зверненні. Їх занадто багато, і багато з них досі залишаються безіменними. Про них нагадують обеліски у формі свічок у Волинському сквері у столиці Польщі, Варшаві, на яких викарбувані

МІСЦЯ ВШАНУВАННЯ ПОЛЬСЬКИХ ЖЕРТВ ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКИЙ КОНФЛІКТ В ПОЛЬЩІ ТА УКРАЇНІ



назви повітів, де 65 років тому сталася трагедія. Назви земель, які так багато значать для історії Польщі. [...] Героїчна і трагічна доля Волині однаково глибоко вросла в історію Польщі та свідомість поляків і завжди буде близькою нам як наше минуле, досвід та ідентичність».

[877]

— Лютий 2009

Гута Пеняцька. Президенти Польщі Лех Качинський та України Віктор Ющенко спільно відкрили пам'ятник польським селянам, вбитим 28 лютого 1944 року.

[541]

— 15 липня 2009

Варшава. Сейм Республіки Польща ухвалює постанову щодо Волинського злочину, в якій визначає його як масове вбивство, що мало характер етнічної чистки з ознаками геноциду: «У липні 2009 року минає чергова – 66-та – річниця початку Організацією українських націоналістів та Українською повстанською армією на прикордонних землях Другої Речі Посполитої так званої антипольської акції – масових убивств, що мали характер етнічної чистки з ознаками геноциду. [...] Сейм Республіки Польща висловлює особливу повагу і вдячність тим українцям, які, часто ризикуючи власним життям, допомагали і рятували своїх польських сусідів. Трагедія поляків на східних прикордонних землях Другої Речі Посполитої повинна бути відновлена в історичній пам'яті сучасних поколінь. Це завдання для всіх органів державної влади в ім'я кращого майбутнього та порозуміння між народами нашої частини Європи, особливо між поляками та українцями».

[796]

— 20 січня 2010

Київ. Президент Віктор Ющенко підписує указ Про присвоєння Степану Бандері звання Герой України: «За незламність духу у відстоюванні національної ідеї, виявлені героїзм і самопожертву у боротьбі за незалежну Українську державу».

[132]

— 28 січня 2010

Київ. Президент Віктор Ющенко підписує указ Про вшанування учасників боротьби за незалежність України у ХХ столітті: «Визнати учасниками

боротьби за незалежність України у ХХ столітті осіб, які брали участь у політичній, партизанській, підпільній, збройній боротьбі за незалежність України, в тому числі у складі формувань Української Центральної Ради, Української Народної Республіки, Західно-Української Народної Республіки, Української Держави (Гетьманату), Української військової організації, Організації народної оборони «Карпатська Січ», Організації українських націоналістів, Української повстанської армії, Української головної визвольної ради та інших військових формувань, партій, організацій та рухів, що ставили за мету здобуття Україною державної незалежності».

[129]

— 4 лютого 2010

Варшава. Реакція Канцелярії Президента Леха Качинського на присвоєння Степану Бандері звання Героя України: «Оцінка діяльності Організації українських націоналістів та Української повстанської армії в Польщі є однозначно негативною [...]. Ці організації здійснили масові вбивства польського населення на східних територіях Другої Речі Посполитої, в яких загинуло понад 100 тис. поляків тільки тому, що вони були поляками [...]. Ці вбивства викликали однозначний спротив польського суспільства».

[432]

— 2 серпня 2011

Києві. Вищий адміністративний суд України постановляє, що статус Героя України Роману Шухевичу та Степану Бандері було надано незаконно. Він обґрунтовує це тим, що вони обидва померли до 1991 року, а отже, не мали українського громадянства. Таким чином, суд скасовує рішення колишнього президента Віктора Ющенка від 2007 і 2010 років про присвоєння їм цього звання посмертно.

[152]

— Травень 2012

Острівки (Україна). Відбувається ще одна експедиція, цього разу організована Фондацією Незалежності з Любліна, на пошуки масового поховання мешканців двох сіл, вбитих 30 серпня 1943 року. Після 20 років роботи д-ра Леона Попека над відкриттям кладовищ йому вдалося ексгумувати останки загалом 635 жертв, тобто більшої частини вбитих в Острівках і Волі Островецькій. Це єдина послідовно проведена ексгумація жертв Волинського злочину.

[247]

— 7 липня 2012

Львів. Поляки та українці відкрили меморіальну дошку Яцеку Куроню на стіні будинку, де він народився, та підписали Львівську декларацію про польсько-українське прощення і примирення: «Для польсько-українського примирення багато зробили еміграційні кола наших народів на чолі зі щомісячником «Культура» Єжи Ґедройця, а також демократична опозиція в Польщі та Україні. Для президентів наших країн примирення стало наріжним каменем політики щодо сусіднього народу. Величезний внесок зробили Римо-Католицька Церква в Польщі та Українська Греко-Католицька Церква, яких до активної діяльності рішуче заохочував Папа Іван Павло II. Сьогодні, однак, по обидва боки кордону все голосніше лунають голоси кіл та окремих осіб, які відкидають такий спосіб мислення і дій».

[262]

— Січень 2013

Люблін. Товариство «Панорама культур» завершує проєкт «Поеднання через важку пам'ять. Волинь 1943», в рамках якого в однойменній книзі зібрані попередні знання про спроби порозуміння, а також документація, що збирається на постійній основі.

[844]

— 27 березня 2013

Київ. У своєму посланні Патріарх Православної Церкви Київського патріархату закликає два народи – український і польський – до примирення.

[288]

— 20 квітня 2013

Варшава. Об'єднання українців у Польщі прийняло резолюцію: «У 70-ті роковини антипольської акції українських збройних формувань на Волині, яка призвела до загибелі десятків тисяч людей, віддаємо шану вбитим, а їхнім родинам висловлюємо співчуття і людську солідарність. Ми також вшануємо пам'ять тисяч українців, які загинули від рук різних польських збройних формувань. Закликаємо українську та польську владу зробити все можливе, щоб гідно вшанувати пам'ять загиблих, зокрема поховати тих, чий місця вічного спочинку ще не визначені».

[794]

— 20 червня 2013

Варшава. Сенат Республіки Польща ухвалює резолюцію щодо Волинського злочину, вкотре визнавши його етнічною чисткою з ознаками геноциду. [802]

— 27 червня 2013

Варшава. У церкві отців Василіян відбувається панахида за жертвами Волині 1943 року. У ній беруть участь римо-католицьке і греко-католицьке духовенство, а також президент Броніслав Коморовський і члени уряду. Архієпископ Святослав Шевчук просить вибачення за злочини українців проти поляків, а Архієпископ Юзеф Міхалік – за злочини поляків проти українців. [417]

— 28 червня 2013

Варшава. Глави Римо-Католицької Церкви в Польщі та Української Греко-Католицької Церкви підписують Спільну декларацію з нагоди 70-річчя Волинського злочину: «Християнська оцінка злочину на Волині вимагає однозначного осудження і перепросин. Вважаємо, що насилля та етнічні чистки за жодних обставин не мають права бути методом вирішення конфліктів і не можуть бути виправдані ні політичним, ні економічним, ні релігійним інтересом. [...] Хочемо пригадати слова кардинала Любомира Гузара, висловлені в 2001 році, про те, що «деякі сини та дочки Української Греко-Католицької Церкви чинили зло, на жаль, свідомо і добровільно, своїм ближнім власного народу та інших народів».

Як Глава Греко-Католицької Церкви хочу повторити ці слова й сьогодні та попросити пробачення у братів-поляків за злочини, скоєні в 1943 році.

В ім'я правди вважаємо, що прощення і прохання про вибачення вимагає і позиція тих поляків, які чинили зло українцям та відповідали насиллям на насилля.

Як Голова Єпископату Польщі прошу у братів-українців прощення. [264]

— 10 липня 2013

Колишні президенти Александер Квасневський та Леонід Кучма оприлюднюють Спільну заяву з нагоди 70-ї річниці Волинського злочину періоду Другої світової війни: «Напередодні 70-ї річниці трагічних подій на Волині ми просимо наших співгромадян зробити все, щоб вшанування пам'яті жертв минулих конфліктів не стало приводом для погіршення відносин між

українцями та поляками. Сподіваємося вже наступного року побачити подальший прогрес нашого діалогу і зближення. [...] Ми віримо в силу добра, яка б допомогла нашим країнам подолати історичні розбіжності, знайти спільне майбутнє в сім'ї вільних європейських народів, де правда пам'яті та поваги є важливою основою дружби і співпраці». [848]

— 12 липня 2013

Варшава. Сейм Республіки Польща ухвалив резолюцію, в якій події 1943 року на Волині назвав «етнічною чисткою з ознаками геноциду». [501]

— 14 липня 2013

Луцьк. Під час вшанування пам'яті подій на Волині 21-річний хлопець закидав яйцями президента Польщі Броніслава Коморовського. [718]

— 21 листопада 2013

Київ. Український уряд оголошує про своє рішення зупинити підготовку до підписання довгоочікуваної Угоди про асоціацію з Європейським Союзом. У відповідь на це ввечері на вулицях Києва та інших міст України починаються мирні акції протесту. [20] [858]

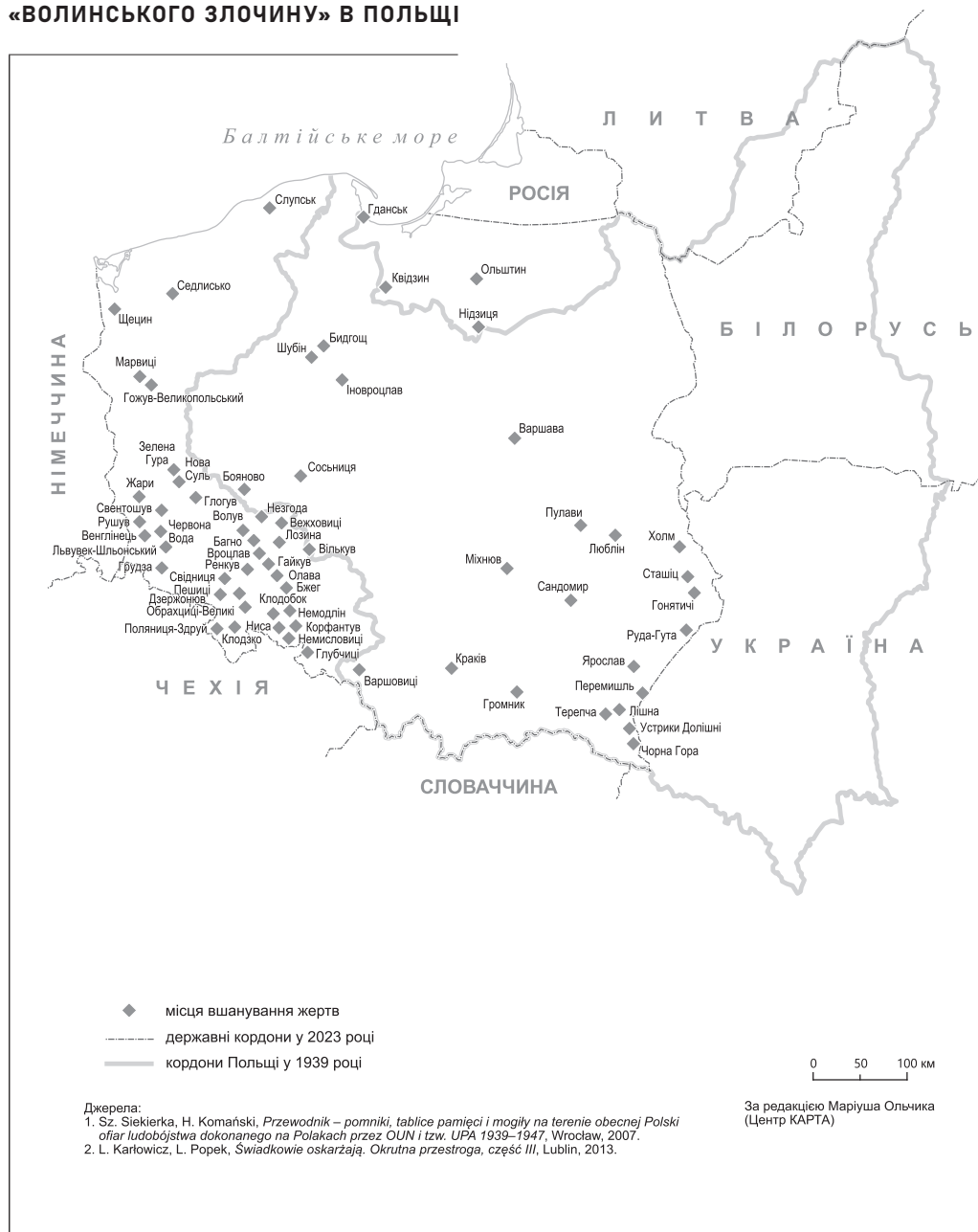
— 1 грудня 2013

Київ. Сотні тисяч українців виходять на вулиці після того, як напередодні спецпідрозділ міліції «Беркут» жорстоко розігнав демонстрантів, що зібралися на Майдані. Досі проєвропейський протест перетворюється на антиурядову Революцію Гідності. [20] [858]

— 16 січня 2014

Київ. Верховна Рада України ухвалює пакет з 11 «диктаторських» законів для придушення Майдану. Протестувальники повинні розглядатися як злочинці і каратися роками ув'язнення або іншими суворими санкціями. [20] [858]

СИМВОЛІЧНЕ ВШАНУВАННЯ ЖЕРТВ «ВОЛИНСЬКОГО ЗЛОЧИНУ» В ПОЛЬЩІ



— 19 січня 2014

Київ. Протестувальники йдуть до парламенту, вимагаючи скасування законів від 16 січня. Зіткнення з «Беркутом», який перегородив їм шлях, стає початком найжорстокішого періоду Майдану. [20] [858]

— 18 лютого 2014

Київ. Вранці 20 тис. протестувальників вирушають до парламенту з вимогою відновлення конституції 2004 року. Проти демонстрантів влада розгортає міліцію. Марш швидко переростає у звичайну бійку – з кийками, камінням, коктейлями Молотова та вогнепальною зброєю з гумовим покриттям. У другій половині дня координаторка волонтерської медичної служби на Майдані Ольга Богомолець повідомила, що троє учасників були вбиті з вогнепальної зброї. Загальна кількість загиблих становила 25, у тому числі кілька міліціонерів, і сотні поранених. Влада висунула Майдану ультиматум: якщо центр столиці не буде звільнений, міліція розпочне остаточний штурм барикад Майдану. [538]

— 20 лютого 2014

Київ. «Чорний четвер»: у ранкових вуличних боях гине кілька міліціонерів і до 48 протестувальників, у тому числі 25 – від куль снайперів. У другій половині дня в будівлі адміністрації президента відбуваються переговори між Віктором Януковичем та опозицією. В якості посередника в них бере участь, зокрема, міністр закордонних справ Польщі Радослав Сікорський. Сторони підписують угоду про відновлення дії Конституції 2004 року та проведення дострокових президентських виборів у листопаді 2014 року. Проте люди, які зібралися на Майдані, не погоджуються на «угоду з убивцею». [20] [858]

— 22 лютого 2014

Київ. Президент Віктор Янукович вночі таємно тікає з країни. Виконувач обов'язків прем'єр-міністра Сергій Арбузов також зникає, а голова Верховної Ради України Володимир Рибак подає у відставку вранці. Його наступником обрано Олександра Турчинова з опозиційної партії «Батьківщина». За відсутності Віктора Януковича парламент ухвалює постанову про його самоусунення і звільняє його від обов'язків глави держави. Їх перебирає на себе Олександр Турчинов до проведення нових виборів. [20] [858]

— 27 лютого 2014

Сімферополь. Вночі російські солдати без розпізнавальних знаків починають займати будівлю кримського парламенту. Вони також поступово захоплюють об'єкти критичної інфраструктури півострова, дорожні розв'язки, аеропорти та переправи, блокують українські військові частини. Новим прем'єр-міністром Автономної Республіки Крим стає незаконно обраний лідер проросійської партії Сергій Аксьонов. [858]

— 16 березня 2014

Крим. На території Автономної Республіки Крим та міста республіканського підпорядкування Севастополь проводиться незаконний референдум, на якому 96,8% виборців нібито проголосували за приєднання до Російської Федерації. [544]

— 17 березня 2014

Київ. Голови парламентів Польщі, Литви та України ухвалили спільну заяву, в якій висловлюють «рішучу підтримку суверенітету, незалежності та територіальної цілісності України» і «визнають легітимність нинішнього українського уряду». «Ми засуджуємо, – пишуть вони, – акт агресії, вчинений збройними силами Росії, і фактичну окупацію частини української території. [...] Ми вважаємо, що рішення Верховної Ради Автономної Республіки Крим про організацію так званого референдуму [...] порушує Конституцію України і, отже, є незаконним». [851]

— 7 квітня 2014

Донецьк. Проросійські сепаратисти в силу захопленій Донецькій обласній державній адміністрації проголошують створення Донецької народної республіки. [120] [858]

— 12 квітня 2014

Слов'янськ. Загін російських диверсантів у масках під командуванням полковника Ігоря Гірка, який раніше брав участь у російській операції в Криму, захоплює будівлі міської адміністрації, управління міліції та Служби безпеки України. Це дає початок активній фазі російсько-української війни на Донбасі. [120] [858]

— 13 квітня 2014

Київ. Виконувач обов'язків Президента України Олександр Турчинов оголосив про початок антитерористичної операції на сході України (АТО) з метою відновлення державного контролю над Донецькою та Луганською областями. [858]

— 14 жовтня 2014

Київ. Новообраний Президент України Петро Порошенко, обраний у травні, встановлює нове державне свято – День захисника України (з 2021 року – День захисників та захисниць України). Дата приурочена до символічної річниці створення Української Повстанської Армії. Це одна з ознак зміни курсу української історичної політики після усунення від влади Віктора Януковича. [133]

— 22 лютого 2015

Київ. Президент Броніслав Коморовський бере участь в урочистостях з нагоди першої річниці перемоги протестів на Майдані. [631]

— 9 квітня 2015

Київ. Виступ Президента Республіки Польща Броніслава Коморовського у Верховній Раді України: «Рука Польщі – то не питання політичної кон'юнктури, але наше розуміння історичних процесів, які сприяють баченню України як важливого партнера і сусіда. [...] І щоб це не було порожнім жестом, а щоб були спільні польсько-українські дії: вшанування пам'яті жертв братовбивчих війн у місцях їх страждання і смерті. Це наш спільний борг перед предками. Заходи на території сильних і незалежних Польщі та України – найкращий спосіб вшанувати дідів і прадідів, які постраждали від наших конфліктів». Того ж дня, після промови Президента, українські парламентарі ухвалюють чотири декомунізаційні закони, в тому числі «Закон про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у ХХ столітті». Серед організацій та груп, на які поширюється дія закону, є ОУН та УПА. Закон передбачає, що держава може надавати соціальні гарантії, пільги та інші виплати членам організацій та їхнім родинам, а також визнає нагороди та військові звання, присвоєні їм під час їхньої діяльності. Стаття 6 закону передбачає, що зневажливе ставлення до борців за незалежність, перешкоджання реалізації їхніх прав, публічне заперечення законності боротьби за незалежність України є протиправними і тягнуть за собою відповідальність відповідно до чинного законодавства.

Однак закон не містить кримінальних норм і не відсилає до конкретних положень Кримінального кодексу. [36] [546] [767] [839] [861]

— 25 червня 2015

Монастир (Любачівський повіт). Сплюндрована могила 62 партизанів УПА, які загинули під час облави НКВС. Зловмисники розбили надгробну плиту з узгодженим у 1998 році написом, розмалювали хрест у біло-червоні кольори, а на місці українського герба – Тризуба – намалювали символ «Польську котвицю». Того ж дня було зруйновано пам'ятник УПА в Радружі. Першим про ці події повідомив російський пропагандистський портал на Донбасі – novorossia.today. [240]

— 18 вересня 2015

Вербиця. Чоловік у масці з організації «Табір Великої Польщі» руйнує пам'ятник 100 жителям Вежбиці та партизанам УПА, які загинули в 1944–1947 роках. Кадри публікує портал novorossia.today. Поліція розпочинає розслідування за ознаками публічного розпалювання ненависті на основі національних відмінностей та образи групи осіб української національності. [510]

— 2 листопада 2015

Київ. Перше засідання Українсько-польського форуму істориків, створеного влітку Інститутом національної пам'яті Польщі та Українським інститутом національної пам'яті. Юрій Шаповал (історик) у своєму виступі: «Назагал наші завдання нібито окреслені: ми хочемо насамперед створити власний науковий дискурс, ми прагнемо наукового діалогу і пошуків збалансованих точок зору на непрості польсько-українські взаємини, в першу чергу у ХХ столітті. [...] Історія – не релігія і не мораль, вона не повинна бути рабиною актуальності і не може зводитися до пам'яті. Тим більше вона не може бути об'єктом юрисдикції. У вільній державі ані парламент, ані інший юридичний авторитет не має права визначати, що в історії є правдою, а що не є такою, про що історикам можна сперечатись, а про що не можна». [765]

— 5 березня 2016

Молодич. Портал novorossia.today публікує відео, на якому чоловік у масці з організації «Табір Великої Польщі» розбиває молотком плиту українського

пам'ятника, встановленого в 2002 році жителями села. Він вшановував пам'ять 23 партизанів УПА, які загинули в цій місцевості в 1945–1947 роках. [57]

— 14 травня 2016

Пикуличі. Чоловік з організації «Табір Великої Польщі» змінює таблички на могилах, де поховані партизани УПА з Бірчі та Лішні. На місці попереднього напису з іменами похованих з'являється напис: «На цьому місці поховані останки бандерівських бандитів, звірячих катів, катів невинних жінок і дітей. Ми пам'ятаємо». Поліція знімає таблички і починає розслідування, яке, однак, незабаром припиняється. [644]

— 26 червня 2016

Пикуличі біля Перемишля. Члени «Всепольської молоді» нападають на греко-католицьку процесію, яка прямує на щорічну панахиду на місцевому цвинтарі. Вони намагаються зупинити її, вигукуючи антиукраїнські гасла, такі як: «Геть з Польщі!» або «Бандерівському рилу – палицю в пику!». Деякі люди прориваються між учасниками ходи, зав'язується бійка, на одного з учасників ходи нападає кривдник з криками: «Знімай!», рве на ньому традиційну українську сорочку – вишиванку. Ліля Калиновська (активістка): «Я б хотіла кричати на весь світ, що Перемишль не є виключно польським. Перемишль завжди був спільним! Ми ділили його з євреями і можемо плакати над тим, що сталося під час Другої світової війни. Сьогодні ми ділимо його з українцями, і ми повинні бути мудрішими щодо злочинів історії. Бо якщо нічого не зміниться, Перемишль справді стане «тільки польським». І це буде час, коли він перестане бути моїм домом». [86] [779]

— 7 липня 2016

Варшава. Сенат Республіки Польща ухвалює постанову, в якій називає Волинський злочин геноцидом, що викликає протест 90 українських інтелектуалів. Також встановлюється «Національний день пам'яті жертв геноциду, вчиненого українськими націоналістами проти громадян Другої Речі Посполитої», який відтепер припадатиме на 11 липня: «Сенат Республіки Польща вшановує пам'ять громадян Другої Речі Посполитої, по-звірячому вбитих українськими націоналістами. [...] Сенат Республіки Польща висловлює повагу і вдячність тим українцям, які, ризикуючи власним життям, рятували поляків. [...] Жертви злочинів, скоєних у 1940-х роках українськими

націоналістами, досі не вшановані належним чином, а масові вбивства не названі – відповідно до історичної правди – геноцидом». [803]

— 22 липня 2016

Варшава. Сейм Республіки Польща приймає аналогічну резолюцію щодо Волинського злочину: «Згадуючи злочини українських націоналістів, не можна ані замовчувати, ані перекручувати польські дії у відповідь щодо українських сіл, під час яких також гинуло цивільне населення. [...] Сейм закликає до встановлення місць злочинів і їх позначення, забезпечення гідного поховання всім знайденим жертвам, віддання належної шани невинно замученим і вбитим, створення повного списку жертв. [...] Сейм Республіки Польща висловлює переконання, що лише повна правда про історію є найкращим шляхом до примирення і взаємного прощення». [798]

— 3 серпня 2016

Київ. Один з депутатів подає до Верховної Ради проект постанови Про вшанування пам'яті жертв геноциду, вчиненого Польською державою проти українців у 1919–1951 роках: «Історія українських земель під владою Другої Речі Посполитої та Польської Народної Республіки – це історія несправедливості, гноблення, утисків і репресій – історія геноциду української нації, що систематично і послідовно здійснювався польською державою. [...] Сотні тисяч депортованих, десятки тисяч замордованих мирних українців – громадян Польської держави – це гіркий підсумок великопольського урядування, заручниками якого, чи не в першу чергу, були самі поляки». Український парламент, однак, відхиляє законопроект. [110] [806]

— 24 серпня 2016

Київ. Президент Анджей Дуда бере участь в урочистостях з нагоди Дня Незалежності України та підписує спільну декларацію президентів: «Ми, Президенти України і Республіки Польща, у день відзначення 25-ї річниці Незалежності України: [...] Усвідомлюємо свою відповідальність за зміцнення безпеки та стабільності на Європейському континенті у світлі нинішніх викликів і загроз, спричинених агресією Росії проти України, окупацією частини її території. Відзначаємо незмінність позиції Республіки Польща щодо підтримки зусиль України з відновлення територіальної цілісності. Підтверджуємо, що Україна визнає важливу роль і значення Польщі в пошуках стійкого рішення проблеми стабільності та миру в регіоні. Польська сторона вважає, що

незалежність України має принципове значення для безпеки і незалежності Польщі. Закликаємо міжнародну спільноту посилити зусилля, у тому числі шляхом політики санкцій щодо агресора, з метою відновлення порушеного міжнародного правопорядку та припинення агресії проти України». [846]

— 7 жовтня 2016

Варшава. Фільм Войцеха Смажовського «Волинь» виходить у польський кінопрокат. Юліта Макаро (викладачка Вроцлавського університету) в рецензії: «Оскільки українська сторона «Волинь» відкинула, тому його сила була спрямована на власний двір. Залучення «Волині» до внутрішньої дискусії про історію та міжнародну політику Третьої Речі Посполитої показує, що фільм може відігравати більшу роль у побудові одного з проєктів політичної ідентичності Польщі, ніж у формуванні польсько-українських відносин». [456]

— 9 жовтня 2016

Верхрата. Невідомі зловмисники з організації «Табір Великої Польщі» повністю зруйнували триметровий обеліск, що стояв на греко-католицькому цвинтарі, присвячений загиблим мешканцям та партизанам Української повстанської армії. Зі статті в «Нашому слові»: «Такі системні акти вандалізму без чіткої реакції та засудження з боку польської влади і римо-католицької ієрархії тривають від 2015 року. Подібні українські місця пам'яті знищено в Грушовичах, Радружі, Молодичі, Вербиці, Монастирі, Пикуличах, Лісках і в Білостоці коло Лісок. Вандали, відчуваючи безкарність, у минулому і тепер офіційно признаються до знищення пам'ятників та розміщують в Інтернеті відеозаписи своїх актів». [293] [828]

— 16 жовтня 2016

Варшава. Оприлюднено заклик середовища часопису «Więź» припинити плюндрування могил національних меншин: «Це звернення ми висилаємо, стоячи над зруйнованими українськими могилами на цвинтарі у селі Верхрата і українському селі Монастир у гміні Горинець, яке не існує з 1945 року. Тиждень тому варвари знищили встановлений у 1993 році обеліск, присвячений пам'яті 19-ти мешканців Верхрати, у тому числі вояків УПА, громадян РП, які загинули в часи II світової війни і одразу після її закінчення від рук німецьких і радянських солдатів та, врешті, польських комуністів. Від початку російської агресії в Криму та на Донбасі сплюндровано – часами кількаразово – вісім українських цвинтарів, хрести чи надгробки, у тому числі й могили.

[...] Відео з актів вандалізму на цвинтарях та надгробках позначені знаком Табору Великої Польщі (OWP), їх публікує на каналі YouTube поляк, член цієї організації, який зараз воює на стороні проросійських сепаратистів на Донбасі. Схиляючись над могилами у Верхраті та Монастирі, просимо про вибачення і закликаємо: немає нашої згоди на нищення могил, цвинтарів, пам'ятників! [...] Опам'ятаймося! Байдужість, подібно як і мова ненависті, сповнені агресії написи на будинках, знищення надгробків, атакування людей, які йдуть у процесії, які моляться на могилах предків, нищать наш спільний дім. Отруюють думки наших дітей. Допроводжують до пожежі, в якій не буде тих, хто переміг». [841]

— 8 січня 2017

Гута Пеняцька. Невідомі руйнують пам'ятник вбитим тут у 1944 році полякам. Хрест з написом підірваний вибуховим зарядом, а дошки з іменами жертв розмальовані – одна в кольорах українського прапора (синьо-жовтий), інша в кольорах ОУН(б) (червоно-чорний), з додаванням символу СС. Справою негайно займається поліція, а українська влада та Український інститут національної пам'яті виступили з офіційними заявами із засудженням інциденту. Губернатор Львівської області Олег Синютка: «Однозначно, це провокації такого ж характеру, як і провокації проти українських місць пам'яті у Польщі. Я переконаний, що за цим стоять російські спецслужби, які розробляють сценарії, щоб розділити українців і поляків». [621] [623]

— 25 січня 2017

Київ. Руйнування відбувається біля пам'ятника жертвам тоталітаризму в селі Биківня. Це місце вшановує пам'ять, серед іншого, з 500 польських громадян, вбитих у 1940 році з так званого українського катинського списку. Це також місце спочинку щонайменше 35 тис. жертв сталінського «Великого терору» 1937–1938 років – переважно українців. Директор комплексу Богдан Біляшівський: «В українській і польській частині цвинтаря нанесено написи олійною фарбою. На польській частині намалювали «SS Galizien», а на українській – «ОУН-УПА ку**а». Була ще спроба знищення входу на польську частину цвинтаря». [399] [827]

— 26 лютого 2017

Гута Пеняцька. Біля пам'ятника, який був відновлений на кошти місцевої української громади, проходять урочистості з нагоди 73-ї річниці злочину. У них беруть участь послы Польщі та України. Губернатор Львівської області

Олег Синютка про відновлення пам'ятника місцевими мешканцями: «Немає нічого сильнішого за людську ініціативу і немає нічого важливішого сьогодні, ніж дружба між українцями та поляками». [622] [805]

— 14 березня 2017

Гута Пеняцька. Пам'ятник на місці колишнього села руйнується вже вдруге. З інформації на сайті dzieje.pl: «У ЗМІ та соціальних мережах з'явилися фотографії, що документують руйнування. [...] Біля меморіалу знаходиться металева дошка оголошень, на якій написано: «СС Галичина» (SS Galizien), «Слава Україні», «ОУН-УПА» і намальований тризуб». Приблизно в той самий час невідомі зловмисники сплюндрували два інших польських меморіали: дошку, присвячену львівським професорам, вбитим німцями у 1941 році, та пам'ятник полякам, вбитим у Підкамені. Українська влада негайно усуває всі пошкодження, завдані вандалами. Міністр закордонних справ України: «Я засуджую чергове руйнування польських пам'ятників у Львівській області. Той самий стиль і характер злочину. Разом ми чинимо сильний опір». [804]

— 21 березня 2017

Варшава. Вперше з 1989 року польський уряд відмовляється фінансувати вшанування пам'яті жертв акції «Вісла». Представники польської громадськості організують збір коштів для їх фінансування. [539]

— 28/29 березня 2017

Луцьк. Польське консульство вночі обстріляла з гранатомета терористична група найманців, пов'язана з проросійською «Партією регіонів». Польща закриває свої консульства в Україні, доки не буде забезпечено більший захист. Інцидент обопільно оцінюється як російська провокація, спрямована на стабільність польсько-українських відносин, і викликає негайну, рішучу реакцію з боку української влади. [369] [506]

— 24 квітня 2017

Варшава. Інститут політичних досліджень Польської академії наук організовує наукову конференцію «Акція «Вісла» 1947 року: події, контексти, сучасна кваліфікація». У ній беруть участь 16 доповідачів з 7 наукових інституцій з Польщі, України та Чехії. Конференція підсумувала сучасний стан

досліджень депортації українців і лемків польською державою і стала частиною низки урочистостей з нагоди 70-х роковин цієї події. [745]

— 26 квітня 2017

Грушовичі (Перемиський повіт, Підкарпатське воєводство). Члени польських націоналістичних організацій демонтують пам'ятник УПА на місцевому цвинтарі, де поховані члени українського підпілля. Із заяви Міністерства закордонних справ України: «Це відверта провокація напередодні вшанування 70-х роковин злочинної акції «Вісла» – очевидно, спрямована на відволікання уваги від цієї сумнозвісної дати. [...] Ми вимагаємо від польської сторони офіційного роз'яснення і визначимо подальші кроки щодо легалізації всіх місць поховань, як на території Польщі, так і польських в Україні, з метою забезпечення їх належної охорони на державному рівні». [506]

— 27 квітня 2017

Київ. У відповідь на знесення пам'ятника Українській Повстанській Армії у Грушовичах Український інститут національної пам'яті вирішив припинити видачу дозволів полякам на пошук та ексгумацію могил жертв антипольських акцій ОУН(б) та УПА на Волині та Східній Галичині: «Руйнування братської могили партизанів УПА в Грушовичах є п'ятнадцятим актом наруги над місцями пам'яті українського народу в Польщі, починаючи з 2014 року. Ці інциденти залишаються без відповіді з боку польських правоохоронних органів. Польська влада не відновлює зруйновані пам'ятники. [...] Відсутність належної реакції польської влади на системне нищення українських місць пам'яті у Польщі змушує нас зупинити процес легалізації польських меморіальних об'єктів на території України. [...] [Крім того,] Інститут ініціює [...] зупинення видачі дозволів на дослідження поховань та впорядкування польських меморіалів в Україні». [22]

— 22 жовтня 2017

Черкаси. Завершується п'ята – і поки що остання – зустріч Польсько-українського форуму істориків. Під час засідань, які відбувалися почергово в Польщі та Україні, обговорювалися діяльність польського та українського підпілля на теренах сучасної Західної України, Волинський злочин, польське й українське питання в програмах українського та польського підпілля відповідно, а також події на Холмщині в 1942–1944 роках. [619]

— 26 січня 2018

Варшава. Польський парламент вносить зміни до закону про Інститут національної пам'яті, згідно з якими можна буде переслідувати і карати осіб, які заперечують нацистські та комуністичні злочини, а також «злочини українських націоналістів і членів українських формувань, які співпрацювали з Третім Райхом». У заяві Українського інституту національної пам'яті зазначається, що: «Ми не можемо гарантувати свободу слова для українських науковців на території Польщі чи навіть безпеку їхнього перебування» і пропонується, щоб майбутні зустрічі Польсько-українського форуму істориків відбувалися виключно на українській території. На практиці це має наслідком замороження роботи Форуму. Тим часом у Польщі готується Звернення громадських кіл Польщі та України, підписанти якого протестують проти поправок до Закону про ІНП. Зі статті 2а Закону про ІНП: «у розумінні цього Закону – це діяння, вчинені українськими націоналістами у 1925–1950 роках, які полягали у застосуванні насильства, терору або інших форм порушення прав людини проти окремих осіб або груп людей. Злочином [...] є також участь у винищенні єврейського населення та геноциді проти громадян Другої Речі Посполитої на території Волині та Східної Малопольщі».

[812] [823]

— Червень 2018

Вроцлав. За згодою місцевої влади та за участі українців і поляків одне з кільцевих перехресть названо на честь генерала Марка Безручка.

[164]

— 8 липня 2018

Луцьк. Президент Анджей Дуда у промові під час вшанування пам'яті поляків, вбитих у 1943 році: «Це не була війна між Польщею та Україною, це була проста етнічна чистка [...], йшлося про виселення поляків з цих територій. Такі рішення були прийняті на політичному рівні в той час українською організацією ОУН(б), а виконати їх доручили УПА, яка, на жаль, виконала своє завдання. [...] Ні про яку помсту не може бути й мови. Звичайно, можна говорити про біль. Біль буде тривати, але я вірю, що час, який лікує рани, загоїть і ці страшні рани».

[825]

Сагринь (Грубешівський повіт, Люблінське воєводство). Президент Петро Порошенко бере участь у вшануванні пам'яті українців, вбитих Армією Крайовою і Батальйонами хлопськими 10 березня 1944 року. Григорій Купріянович (голова Українського товариства в Любліні) у промові: «Варто нагадати, що 74 роки тому загинули тут громадяни Республіки Польща – православні

українці, мешканці цієї землі, на якій століттями жили їхні предки. Загинули вони від рук інших громадян Республіки Польща тому, що говорили іншою мовою, ніж більшість, та були іншого віросповідання». [272]

— 9 липня 2018

Люблін. Люблінський воєвода Пшемислав Чарнек подає заяву до прокуратури з приводу висловлювань Григорія Купріяновича: «На мою думку, ці слова є однією великою провокацією. [...] Трагічні події в Сагрині відбулися 10 березня 1944 року. Як це пов'язано з 8 липня, ніхто не знає. Це було зроблено як провокація в 75-ту річницю трагічної, кривавої неділі на Волині, коли систематично українські націоналісти, бандити, яких важко знайти в історії світу, по-звірячому вбили тисячі поляків під час релігійних служб. [...] Заява пана Купріяновича є скандальною. [...] Пан Купріянович однозначно ототожнює події в Сагрині з подіями на Волині та в інших місцях на Кресах, він ототожнює 130 тис. жертв геноциду з боку націоналістичних українців з кількома сотнями цивільних осіб, громадян української національності, які загинули в Сагрині». [837]

— 14 серпня 2018

Союз Польського Харцерства та український «Пласт» організують першу спільну акцію під назвою «Полум'я братерства», прибираючи могили та запалюючи свічки на могилах польських та українських учасників боротьби за незалежність, у тому числі проти більшовиків у 1920 році. [191]

— 8 листопада 2018

Київ. Верховна Рада України ухвалює постанову про вшанування 75-х років початку депортації українців з південно-східних областей Польщі у 1944–1951 роках: «Процес депортації українців у 1944–1951 роках мав форму військових операцій проти мирного населення, супроводжувався грубим порушенням основоположних прав і свобод людини і громадянина, повною заборонаю повернення на рідні землі, вилученням майна, безальтернативним закріпленням за новими місцями поселення, залишати які було заборонено, обмеженням політичних, соціальних, економічних і культурних прав, що призвело до руйнування української культурної та історичної спадщини, поставило під загрозу знищення низку етнографічних груп українського народу. Депортація мала на меті припинення тисячолітнього існування найзахіднішої гілки українства». [104]

— 17 січня 2019

Варшава. Конституційний трибунал ухвалює рішення, яким визнає статті Закону про ІНП, що стосуються злочинів українських націоналістів, такими, що не відповідають Конституції Польщі. [859]

— 13 січня 2020

Монастир. Чергове сплюндрування пам'ятника партизанам УПА, вбитим НКВС. Дошку з іменами полеглих, пошкоджену у 2015 році, розбили на шматки і кинули в яму разом з українськими традиційними рушниками (вивішені 11 листопада 2019 року польськими та українськими активістами). Із заяви Об'єднання українців у Польщі: «Доля вшанування у Монастирі та інших населених пунктах є, на нашу думку, прикладом відсутності доброї волі та механізмів реагування з боку інституцій республіки на провакативні руйнування українських могил та пам'ятників на території Республіки Польща. Такі провокації відбуваються з 2014 року і мають на меті призвести до погіршення відносин між Польщею та Україною. Їх характер, кількість та спосіб реалізації чітко вказують на те, що вони є елементом гібридної війни». [38]

— 10 жовтня 2020

Монастир. Польська влада встановлює нову меморіальну дошку на могилі, яка була зруйнована в січні. З листа Об'єднання українців у Польщі до міністра культури Пйотра Глінського: «Кілька днів тому, у зв'язку з візитом Президента Анджея Дуди в Україну, з'явилася інформація, що «відновлено» розбиту польськими націоналістами та провокаторами меморіальну дошку на могилі в Монастирі. Проте, насправді цю дошку не «відновили», а замінили на дошку з зовсім іншим написом, ніж той, що був встановлений у 1998 році, прибрали всі імена полеглих партизанів Української Повстанської Армії та напис: «Полягли за вільну Україну». Ми обурені заміною меморіальних дошок [...]. Для нас видалення імен полеглих є варварським актом позбавлення полеглих їхньої суб'єктності, оскільки є повний їхній список, вони не є невідомими. Меморіальна дошка висловлювала повагу до людей, які загинули, та ідеї, за яку вони боролися. Кожна померла, полегла, вбита людина, незалежно від національності, віросповідання, формації, в якій вона воювала, має право після смерті, як і за життя, на збереження своєї суб'єктності та ідентичності – на збереження власного імені. Позбавляти мертвих імен – це більшовицький звичай». [16]

— 12 жовтня 2020

Київ. Президенти Анджей Дуда та Володимир Зеленський підписали Спільну заяву про співпрацю України і Польщі. Із заяви: «Засуджуємо злочини проти людяності, зокрема вчинені на ґрунті ненависті, і вважаємо, що вони не можуть бути жодним чином виправдані. Визнаємо важливість гідного вшанування пам'яті невинних жертв конфліктів і політичних репресій ХХ століття. Наголошуємо на необхідності забезпечення можливості пошуку та ексгумації цих жертв в Україні та Польщі, щоб віддати належне їхній пам'яті та їхнім ще живим родичам і нащадкам у душі пошанування історичної правди». [442]

— 27 жовтня 2020

Варшава. ІНП публікує Позицію щодо польсько-української співпраці в контексті ексгумацій, поховань та вшанування пам'яті жертв воєн та геноциду: «Що стосується могили українців, які загинули в боротьбі з НКВС, розташованої на пагорбі Монастир, завдяки зусиллям польської держави, на ній встановлено нову двомовну дошку. [...] На думку Інституту національної пам'яті, немає перешкод доповнити в майбутньому цей напис іменами людей, які там поховані. Сьогодні це ускладнює лише відсутність даних, які могли б підтвердити надійність попередньо розміщеного там списку. Отже, на сьогоднішні не тільки не відомі та не підтверджені особи всіх тих, хто там похований, але навіть невідомо, скільки людей там насправді поховано, чи фактичне місце розташування та розмір могили принаймні приблизно відповідають сучасним, сформованим через багато десятиліть після подій. Польська сторона повністю відкрита для надання можливості українській стороні проведення там археологічних, ексгумаційних та ідентифікаційних робіт». [750]

— 3 грудня 2020

Варшава. Антон Дробович, директор Українського інституту національної пам'яті, зустрічається з президентом ІНП Ярославом Шареком. Предметом переговорів є передусім питання ексгумації польських поховань в Україні та відновлення могили на горі Монастир до стану, який був до руйнування. Антон Дробович зазначає, що в обмін на безумовне відновлення могили, українська сторона видасть «необмежену кількість дозволів на проведення пошукових робіт на території України». Ярослав Шарека, з іншого боку, стверджує, що могила була відновлена належним чином, «відповідно до стану наукових знань». Для вирішення суперечок навколо меморіалів обидві сторони

вирішили створити польсько-українську робочу групу. Вони також виступають за видання напрацювань Польсько-українського форуму істориків та відновлення його роботи. [769]

— 12 грудня 2020

Варшава. Антон Дробович в інтерв'ю для інтернет-ресурсу ukrinform.pl: «Ми вважаємо ексгумацію могили в Монастирі недоречним кроком. Якщо йти за принципом «давайте перевіримо, чи більше, чи менше людей поховано в Монастирі», то можна так само ставити питання про перевірку будь-якого іншого меморіалу. [...] Польська сторона аргументує: є інформація, що там може бути поховано менше людей. Однак ми відповідаємо, що є протокол Анджея Пшевозніка (ексголова Ради охорони пам'яті боротьби і мучеництва Польщі) щодо цього меморіалу, він патронував цей проект і в його компетентності немає жодних сумнівів. Це місце пам'яті створила Польська держава за кошти польських платників податків, і воно підпадає під режим охорони з тими таблицями й іменами, які там були». [198]

— 24 лютого 2022

Росія вторгається в Україну, значно розширюючи масштаби війни, що ведеться з 2014 року на Донбасі. Мільйони українських цивільних осіб – передусім жінки та діти – починають тікати до Польщі, яка повністю відкриває свій кордон. Польське суспільство надає їм допомогу в безпрецедентних масштабах.

— 2 листопада 2022

Київ. Українська влада погодилася розпочати археологічні та дослідницькі роботи на могилі поляків, вбитих підрозділом УПА у лютому 1945 року в селі Пужники (Тернопільська область, Чортківський район). [890]

— 11 листопада 2022

Київ. Українська сторона повідомляє, що поляки знову можуть отримувати дозволи на проведення пошукових та ексгумаційних робіт в Україні. У ноті, наданій Міністерству закордонних справ Польщі, українська влада вказує, що вони будуть видаватися за умови, що польські організації та установи, які беруть участь у пошуках, дотримуватимуться умов, викладених

в українському законодавстві. Однією з таких умов є те, що вони будуть проводитися спільно з українськими фахівцями з пошуку та ексгумації. [890]

— 16 травня 2023

Варшава. Зареєстровано Товариство «Польсько-українське поєднання», засновниця якого, Кароліна Романовська-Адамець, є головною героїнею польсько-українського документального фільму «Сад дідуся», що описує її власну подорож до місця загибелі її родини на Волині. Телевізійна прем'єра фільму відбулася 30 травня. [691]

— 25 травня 2023

Варшава. Голова Верховної Ради України Руслан Стефанчук у польському Сеймі: «Наближаються роковини страшних подій на Волині. Ми розуміємо ваш біль після втрати близьких... Усім нащадкам загиблих висловлюю співчуття і вдячність за те, що вони зберігають світлу пам'ять про своїх предків. Пам'ять, яка не закликає до помсти і ненависті, а служить застереженням, що подібне ніколи не повториться між нашими народами. Кожне життя є однаково цінним, незалежно від національності, статі, раси чи релігії. Усвідомлюючи це, ми будемо працювати з вами, дорогі польські друзі, приймаючи правду, якою б болючою вона не була. [...] Можливо вперше, історія дарує нам – нашим президентам, парламентам і урядам – унікальний шанс і відповідальність стати творцями нового майбутнього добрих сусідок України і Польщі». [768]

— 16 червня 2023

Київ. Антон Дробович в інтерв'ю для інтернет-ресурсу glavkom.ua: «Українська сторона стоїть на думці, що допоки не буде відновлено меморіал у Монастирі, ми не можемо дати дозволи на нові розкопки і ексгумації похованих в Україні поляків, бо українські могили у Польщі досі у небезпеці. З 2019 року ми вже декілька разів відступали від цього рішення задля зрушення ситуації з мертвої точки, але це не дало результату, тож ми наполягаємо на паритетності у відносинах». [2]

— 18 червня 2023

Варшава. ІНП у заяві, опублікованій у відповідь на інтерв'ю з Антоном Дробовичем: «Заява директора Дробовича про те, що українська сторона ставить

надання дозволу на проведення ексгумації в залежність від припинення суперечки навколо меморіалу на горі Монастир, не ґрунтується на фактах і є маніпуляцією. [...] Польська влада виконала свої зобов'язання щодо відновлення зруйнованого меморіалу, чого не хоче визнати українська сторона. Українська влада досі не дала згоди на діяльність польських археологів з Інституту національної пам'яті: як на пошукові, так і на ексгумаційні роботи».

[555]

— 7 липня 2023

Варшава. У 80-ту річницю Волинського злочину Голова Конференції єпископату Польщі архієпископ Станіслав Гондецький і Глава Української Греко-Католицької Церкви архієпископ Святослав Шевчук проводять спільне богослужіння в Катедральному соборі імені святого Йоана Хрестителя і підписують Заяву про прощення і примирення. Потім вони їдуть до села Парося (Володимирецький район, Рівненська область), щоб вшанувати пам'ять вбитих і похованих там поляків.

[648] [846]

Острівки (Любомльський район, Волинська область). Прем'єр-міністр Польщі Матеуш Моравецький вшанує пам'ять вбитих тут поляків і вкопує дерев'яний хрест на полі. Потім він вирушає до села Пужники (Тернопільська область, Чортківський район), де вже кілька тижнів тривають археологічні та пошукові роботи з метою пошуку місця поховання поляків, вбитих у 1945 році. З промови: «Ми знаходимося тут в особливий час [...], коли тиран намагається знищити незалежну, суверенну, вільну українську державу. І ми повинні бути свідомі, ми, поляки, але також і українці, що без з'ясування, без написання цієї волинської історії до самого кінця, Росія завжди буде використовувати волинську карту, щоб посварити поляків та українців між собою. Ми не можемо цього допустити, особливо в цей час. Тому що сьогодні українські солдати борються за свою свободу, свою незалежність і своє право на життя. Але вся Україна також бореться за Польщу. І вона бореться за Європу. Вона бореться за нашу безпеку і наше майбутнє. [...] І їм ми зобов'язані бути вдячними».

[704]

— 9 липня 2023

Луцьк. Президент України Володимир Зеленський і Президент Польщі Анджей Дуда зустрілися, щоб «разом віддати шану всім невинним жертвам Волині». В єкуменічному богослужінні з цієї нагоди також беруть участь Голова Конференції єпископату Польщі архієпископ Станіслав Гондецький, Голова Конференції єпископату України єпископ Віталій Скомаровський, Глава Української Греко-Католицької Церкви архієпископ Святослав Шевчук, Предстоятель

Православної Церкви України митрополит Епіфаній та архієпископ Вірменської Апостольської Церкви в Україні Маркос Оганесян.

[629] [630]

— 11 липня 2023

Варшава. Сейм Республіки Польща одногосно ухвалив постанову з нагоди 80-ї річниці Волинського злочину: «Сейм Республіка Польща прагне вшанувати пам'ять всіх жертв Волинської різанини. На особливе визнання заслуговують ті представники українського народу, які, ризикуючи своїм життям, виступали проти злочину, вчиненого їхніми земляками. Польсько-українське примирення, яке роками вибудовувалось представниками обох народів, повинно також включати визнання провини та вшанування пам'яті жертв з років Другої світової війни. Екзгумація, належне поховання та вшанування пам'яті всіх жертв геноциду на Східних Кресах мають фундаментальне значення. Сьогодні, в умовах жорстокої російської агресії проти України, коли український народ сам відчуває на собі злочини загарбників, стає особливо зрозумілим і своєчасним, що насилля не є правильним способом формування відносин між сусідами».

[352] [630]

— 24 листопада 2023

Галузева комісія з переслідування злочинів проти польського народу в Ряшеві припиняє історичне розслідування щодо рішення Політбюро Польської робітничої партії від 1947 року про проведення акції «Вісла», оскільки слідчий відділ ІНП Ряшева не знайшов в акції «Вісла» ознак кримінального злочину. Під час акції «Вісла» підрозділи комуністичної армії та репресивного апарату примусово переселили на засадах колективної відповідальності з південно-східної Польщі – в тому числі з територій, де українське підпілля (ОУН(б) та УПА) не діяло або було дуже слабким і не користувалося підтримкою місцевого населення (люблінська частина Підляшшя, Холмщина, Лемківщина) – на західні землі близько 140 тис. осіб з числа української меншини. Це були вихідці з української та лемківської меншин, з польсько-українських змішаних родин, а також певна група поляків – активісти Польської селянської партії Станіслава Миколайчика та члени польського антикомуністичного підпілля.

[408]

— 27 листопада 2023

Варшава. Міністр культури і національної спадщини Пйотр Глінський і мер Холма Якуб Банашек підписали угоду про спільне управління Музеєм

Волинського злочину та Центром правди і примирення імені Леха Качинського. За словами міністра культури, на місці, де буде збудовано музей, також буде створено відділ пам'яті та примирення: «Однак, як перший крок, ми повинні переконати наших українських партнерів, щоб вони беззастережно погодилися на пошук та ексгумацію жертв Волинського злочину». [337] [489]

— 28 листопада 2023

Головна комісія з переслідування злочинів проти польського народу оприлюднює комюніке, в якому обґрунтовує припинення історичного розслідування, яке проводив відділ Галузевої комісії з переслідування злочинів проти польського народу в Ряшеві щодо рішення про акцію «Вісла»: «З висновків слідства випливає, що евакуація осіб української, лемківської та польської національності мала превентивний і захисний, а не репресивний характер. Вона була проведена у зв'язку з масовими вбивствами, вчиненими проти місцевого населення підрозділами Організації українських націоналістів (ОУН) та Української повстанської армії (УПА). Слідство не знайшло підстав для висновку, що переселення було злочином проти людяності або комуністичним злочином, як це стверджували голова Об'єднання українців у Польщі, голова президії Об'єднання лемків та один з українських переселенців у повідомленнях про правопорушення, на підставі яких було розпочато провадження у справі. [...] З висновків розслідування зрозуміло, що переселення мали превентивний і захисний характер. Їхньою метою не було переслідування будь-якої національної групи, а тим більше її знищення. Розслідування також не показало, що при прийнятті постанови про переселення було перевищено повноваження або зловживання обов'язками, або що громадським чи приватним інтересам було завдано шкоди». [815]

— 1 грудня 2023

Близько 100 істориків, журналістів та діячів культури звертаються з відкритим листом до маршалка Сенату РП Малгожати Кідави-Блонської та маршалка Сейму РП Шимона Головні з проханням висловитися та дати оцінку рішенням ІНП: «Рішення, прийняте прокурором ІНП, та аргументація, яка його обґрунтовує, піддаються як права українців як громадян Польщі, так і досягнення в процесі польсько-українського примирення та порозуміння. Польсько-українське примирення, яке є основою спільності інтересів польської та української націй, є особливо важливим у контексті боротьби з російською агресією в Україні. Дії ІНП та антиукраїнських середовищ суперечать також – стосовно політики переслідування в комуністичний період громадян, що походять з української меншини, лемків – висновкам багатьох

польських та українських істориків, які присвятили цим питанням важливі публікації. Ми висловлюємо свій рішучий протест також і тому, що рішення та його обґрунтування, опубліковані Інститутом національної пам'яті суперечать історичній правді, базуються на фальшивих передумовах, а як єдине правдиве історичне джерело Слідчий відділ ІНП визнає і рясно цитує вибірково підібрані документи, опубліковані комуністичною владою ПНР, повністю заперечуючи здобутки польських істориків. [...] В демократичній державі неприпустимо нехтувати громадянськими правами, порушувати законодавство заради меркантильних політичних потреб. Засуджуючи рішення та обґрунтування, опубліковані Інститутом національної пам'яті стосовно акції «Вісла», ми стаємо на бік усіх тих, для кого важлива повага до правди та елементарне почуття справедливості». [453]

Послання

Друга світова війна зміцнювала національні фронти, організовані проти «чужих» сусідів. Обґрунтування нинішньої російської агресії проти України має подібну природу, але сам перебіг війни призвів до розмивання ментальних кордонів між поляками та українцями. У контексті описаного тут шляху, це дуже позитивний поворот історії. У перші місяці війни кордон між двома країнами, який у геополітичному плані не піддається сумніву, виразно почав нас об'єднувати, а не роз'єднувати.

Наші нації, здається, дозрівають до парадигми «спільних жертв». На противагу досі ефективному націоналістичному роздмухуванню болю минулого, можна було б подивитися на всіх жертв цього минулого, як на своїх власних, щоб жодна сторона не писала обвинувального акту проти іншої. Якщо разом зрозуміти цей процес історичної ненависті, то сучасникам не потрібно буде просити вибачення чи чекати на нього.

Для сучасних поколінь залишається завдання, яким досі нехтували: вшанувати пам'ять жертв взаємної ненависті. Необхідно провести ексгумації на всіх анонімних кладовищах – відновити імена безіменних похованих. Водночас встановлені їм пам'ятники, навіть якщо вони колись вшановували почуття лише однієї сторони, не повинні бути джерелом нових конфліктів – сьогодні можемо дистанціюватися від минулих проявів ворожнечі, пам'ятники можуть залишитися її реліквіями.

Крім того, існує важливий вимір забуття минулого: географія минулого. Знищення сіл і створення на їхньому місці нових, щоб ті, хто вижив у цій

бійні, не мали куди повернутися, не можна так залишати. Спільними зусиллями обох урядів, місцевої влади та громадських організацій уздовж доріг мають бути встановлені таблички з колишніми назвами сіл, яких сьогодні не існує. Не як компенсація, а як знак громадянської відповідальності: нинішні покоління не сприймають брутального нав'язування правил суспільного життя.

Працюючи над цим посланням, ми неодноразово чули, що війна, яка триває в Україні, унеможливило таке повернення до минулого. Насправді все навпаки. Зрештою це має бути зроблено, коли зв'язки між поляками та українцями, що впливають насамперед із взаємної поваги до нинішніх позицій обох суспільств, зможуть покласти край столітньому образ. Оскільки сто років домінував польський націоналізм, а вісімдесят років тому почалася націоналістична відплата з українського боку, нове братерство необхідно свідомо будувати без націоналізму.

Місце обох країн – у демократичній європейській федерації, яка не потурає авторитарній диктатурі та спільно захищається від зовнішніх диктатур. Разом ми хочемо створити в нашій частині Європи реальність, вільну від східного деспотизму – у державах, які дотримуються права, базованого на принципах демократії і прав людини. Коли разом з Україною, після її повної перебудови із залишків старої системи і воєнних руйнувань, постанемо повній історичній правді – обидві країни зможуть створити модель мирної спільноти для Східної Європи.

Збігнєв Ґлюза

Список використаних джерел

1. Аврамчук О. Українські історики на еміграції в США у ставленні до так званої Ягеллонської ідеї (1945-1989)». Спільна спадщина. Річ Посполита обох народів в польській і українській історичній думці XIX і XX ст. / за ред. В. Тельвак, Л. Лазурко, П. Серженги. Херсон, 2019.
2. Антон Дробович: Ми не маємо права заспокоїтись, вийшовши на кордони. URL: <https://glavcom.ua/longreads/anton-drobovich-pislja-peremohi-mi-ne-matimemo-sil-na-shchos-spilne-zrosijanami-u-najblizhchi-100-rokiv-934999.html> (дата звернення: 24.10.2023).
3. Богачевська-Хомяк М. Білим по білому. Жінки у громадському житті України 1994–1939. Київ, 1995.
4. Богачевський Д. На возі і під возом. Торонто, 1976.
5. Боляновський А. Українські військові формування в збройних силах Німеччини (1939-1945). Львів, 2003.
6. Бульба-Боровець Т., Армія без держави. Слава і трагедія українського повстанського руху. Спогади. Київ, 2008.
7. Витяг із «Вісника Української Інформаційної Служби ОУН» з 1942 р. *Polacy i Ukraińcy pomiędzy dwoma systemami totalitarnymi 1942–1945* /уклад. G. Motyka, J. Szapował, t. 4, cz. 1. Warszawa–Kijów, 2005.
8. Витяг із «Короткого інформаційного огляду подій на Північно-Західних Українських Землях в січні і лютому 1942 року» про діяльність поляків. Польсько-українські стосунки в 1942–1947 роках у документах ОУН та УПА. Т. 1 / ред. В. Вятрович. Львів, 2011.
9. Витяг із «Огляду суспільно-політичного життя за місяць червень 1942 року (ЗУЗ)» про активізацію антиукраїнських дій польського підпілля. Польсько-українські стосунки в 1942–1947 роках у документах ОУН та УПА. Т. 1 / ред. В. Вятрович. Львів, 2011.
10. Витяг із «Огляду суспільно-політичного життя ЗУЗ за місяць травень 1942 року» про діяльність польського підпілля. Польсько-українські стосунки в 1942–1947 роках у документах ОУН та УПА. Т. 1 / ред. В. Вятрович. Львів, 2011.

11. Витяг із «Огляду суспільно-політичного життя на Західно-Українських Землях в грудні 1941 року» про діяльність польського підпілля. Польсько-українські стосунки в 1942–1947 роках у документах ОУН та УПА. Т. 1 / ред. В. Вятрович. Львів 2011.
12. Від конгресу українських націоналістів. «Розбудова Нації». № 1–2.
13. Військові інструкції з Інструкції Революційного Проводу ОУН (С. Бандери) для організаційного активу в Україні на період війни «Боротьба і діяльність ОУН під час війни». ОУН в 1941 році. Документи. Т. 1 / уклад. О. Веселова. Київ, 2006.
14. Вікторович Ю., Крамар Ю. Західна Волинь 1921-1939 рр.: національно-культурне та релігійне життя. Луцьк, 2015.
15. Вказівки на перші дні організації державного життя з Інструкції Революційного Проводу ОУН (С. Бандери) для організаційного актипу в Україні на період війни «Боротьба і діяльність ОУН під час війни». ОУН в 1944 році. Документи. Т. 1 / уклад. О. Веселова. Київ, 2006 / цит. за: G. Motyka, *Od rzezi wołyńskiej do akcji „Wisła”*. Kraków, 2011.
16. *Вкотре знищили таблиці на могилі УПА на Монастирі*. URL: <https://nasze-slowo.pl/vkotre-znishhili-tabliczku-na-mogili-upa-na-monastiri/> (дата звернення: 8.10.2023).
17. Гай-Нижник П., Солдатенко В. Державотворчий процес у Західноукраїнській Народній Республіці. Нариси історії державної служби в Україні. Київ, 2008.
18. Галагіда І. Українські жертви Холмщини та південного Підляшшя у 1939–1944 рр. Львів, 2021.
19. Гентош Л. Листи Симона Петлюри до графа Михайла Тишкевича. «Україна Модерна». 1996. № 1.
20. Головка В. В. Революція Гідності 2013–2014. Енциклопедія історії України. Додатковий том, книга 1. / ред. В. А. Смолій та ін. Київ, 2021.
21. Гридень В. Чи можна було уникнути проливу крові з поляками? (1939–1945). «Вісті Комбата». 1991. № 2.
22. Гук Б. Напад на українців у Перемишлі. «Наше слово». №28 (10.07.2016). URL: <https://nasze-slowo.pl/napad-na-ukrayintsiv-u-peremishli/> (дата звернення: 2.10.2023).
23. ДАЛО (Державний архів Львівської області). Sygn. zesp. R-35, inw. 2, s. 67, k. 30. / цит. за: G. Hryciuk. *Polacy w Lwowie 1939–1944*. Warszawa, 2000.
24. Декларація солідарності «Сучасність». 1977. № 10.
25. Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади. Т. 1: 1939–1945 рр. Львів, 1996.
26. Дії українських збройних самообронних відділів Української повстанської армії (УПА) на ОСУЗ. Літопис УПА. Т. 2. Торонто, 1977.
27. Довідка з донесення командира з'єднання більшовицьких партизанських загонів О. Сабурова про прихильне ставлення до них поляків Волині. / В. Сергійчук. Поляки на Волині у роки Другої світової війни. Документи з українських архівів і польські публікації. Київ, 2003.
28. *Дольницький М. З'їзд американської полонії*. «Час». 20 червня 1948.
29. Жуковський О. *Вспомини часів епохи Великої Східної Революції початка 1917–19 рр.* (Із окупів до Тюрми). Київ, 2018.
30. З повідомлення Поліції безпеки та Служби безпеки (СД) Німеччини про заходи боротьби з анти німецькою агентурою ОУН (С. Бандери), арешт С. Бандери та активістів ОУН. ОУН в 1941 році. Документи. Т. 1 / уклад. О. Веселова. Київ, 2006.
31. З рецензії А. Л. Сови на книгу В. Вятровича *Друга польсько-українська війна 1942-1947*. Київ, 2011 (видано польською мовою *Druга wojna polsko-ukraińska 1942–1947*. Warszawa, 2013). „*Pamięć i Sprawiedliwość*” nr 1(21), 2013.
32. Зайцев О. «Воєнна доктрина українських націоналістів» Михайла Колодзінського. «Україна Модерна». 2013. № 20. URL: <http://uamoderna.com/images/archiv/2013-20/Zaitsev.pdf> (дата звернення: 20.06.2023).
33. Зайцев О. *Вибори 1922 року у Західній Україні*. «Україна Модерна». 1999. № 2/3. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Zaitsev_Oleksandr/Vybory_1922_roku_u_Zakhidnii_Ukraini.doc (дата звернення: 18.05.2023).
34. Зайцев О. Українська народна трудова партія 1919-1925. «Україна Модерна». 2002. № 7. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Zaitsev_Oleksandr/Ukrainska_narodna_trudova_partiia_1919-1925.doc (дата звернення: 20.12.2022).
35. Заклик бандерівського підпілля до польського населення на теренах ЗУЗ 2 квітня 1994 р. АЦДВР (Архів Центру досліджень українського визвольного руху у Львові). Ф. 9, Т. 7. URL: <http://avr.org.ua/index.php/viewDoc/9917/> (дата звернення: 6.12.2022).

36. Закон України «Про правовий статус вшанування пам'яті борців за незалежність України у XX столітті. «Відомості Верховної Ради (ВВР)», № 25, 2015. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/314-19#Text> (дата звернення: 30.11.2023).
37. *Західна Україна під більшовиками, IX 1939 – VI 1941* / ред. М. Рудницька. Нью-Йорк, 1958 / цит. за: M. Szwahulak, Stanowisko i udział Ukraińców w niemiecko-polskiej kampanii 1939 roku. *Polska–Україна: trudne pytania*. Т. 4. Warszawa, 1999.
38. *Заява щодо нищення братської могили вояків УПА в Польщі*. URL: <https://old.uinp.gov.ua/news/zayava-shchodo-nishchennya-bratskoi-mogili-voyakiv-upa-v-polshchi> (дата звернення: 7.10.2023).
39. *Звернення ВРЦіРО до Папи Римського з приводу 60-ої річниці Волинської трагедії періоду Другої світової війни. Всеукраїнська Рада Церков і Релігійних Організацій. Збірник документів 1996–2021*. Київ, 2021.
40. *Звернення Української Православної Церкви з приводу 70-річчя Волинської трагедії*. URL: <http://orthodox.org.ua> (дата звернення: 21.11.2022).
41. *Звіт про військову акцію групи від 27 липня 1943 р. Літопис УПА. Нова серія. Т. 2*. Київ–Торонто, 1999.
42. *Звіт суспільно-політичного референта округу про ситуацію в терені «Болото»*. Літопис УПА. Нова серія. Т. 11. Київ–Торонто, 2007.
43. Іваник М. Холмщина 1940-х років у німецькій перспективі на основі вибраних документів вермахту. URL: https://old.uinp.gov.ua/sites/default/files/iwanek_m-kholm_region_in_1944-german_pererspective-final.pdf (дата звернення: 20.06.2023).
44. Ільошин І. Волинська трагедія 1943–1944 рр. Київ, 2003.
45. Інструкція Служби Безпеки з Інструкції Револьюційного Проводу ОУН (С. Бандери) для організаційного активу в Україні на період війни «Боротьба і діяльність» ОУН під час війни». ОУН в 1941 році. Документи. Т. 1. / упор. О. Веселова. Київ, 2006.
46. *Інформація про антиукраїнські акції на Холмщині й Підляшші. Польсько-українські стосунки в 1942–1947 роках в документах ОУН та УПА. Т. 1.* / ред. В. В'ятрович. Львів, 2011.
47. *Інформація про ситуацію на Волині в червні-липні 1943 року. Польсько-українські стосунки в 1942–1947 роках в документах ОУН та УПА. Т. 1/* ред. В. В'ятрович. Львів, 2011.
48. Казанівський Б. Шляхом Легенди: Спомини. Лондон, 1975. / цит. за: A.L. Sowa. *Stosunki polsko-ukraińskie 1939–1947*. Kraków, 1998.
49. *Квіт народу в тюрмі. «Українське життя»*. №5. Станиславів 10 листопада 1922 р.
50. Кедрин І. Життя-події-люди. Нью-Йорк, 1976.
51. Кедрин І. Примат розуму в політиці (Рефлексії з приводу українсько-польської наукової конференції). «Свобода». 1984. Ч. 57.
52. Кедрин-Рудницький І. Причини упадку Польщі. Краків, 1940.
53. Кентій А. Нариси історії організації українських націоналістів в 1941-942 рр. Київ, 1999. / цит. за: G. Мотука. *Ukraińska partyzantka 1942–1960*. Warszawa, 2015.
54. Кентій А. Українська повстанська армія в 1942–1943 рр. Київ, 1999.
55. Книш З. [Михайлюк Б.] За чужу справу. Розповідь Михайла Козія. Торонто, 1961.
56. Кокін С. Анотований покажчик документів з історії ОУН і УПА у фондах Державного архіву СБУ. Київ, 2000.
57. *Коли спрацює провокація*. URL: <https://nasze-slowo.pl/koli-cpratsuycze-provokatsiya/> (дата звернення: 22.10.2023).
58. Колодзінський М. Українська воєнна доктрина. Краків, 1940.
59. Колодзінський М. Українська націоналістична військова доктрина. Реферат. Кінець 1935 р. - початок 1936 р.
60. *Комуністи і ПР просять поляків назвати Волинську трагедію геноцидом*. URL: <https://www.istpravda.com.ua/short/2013/07/5/128884/> (дата звернення: 27.11.2022).
61. Крамар Ю. Обрахунок жертв українсько-польського конфлікту на Любомльщині в українських і польських джерелах: спроба порівняння. URL: <https://evnuir.vnu.edu.ua/bitstream/123456789/15941/1/Kramar.pdf> (дата звернення: 19.11.2023).
62. Кубійович В. Українці в Генеральній губернії 1939–1941. Чикаго, 1975.
63. Курдидик Я. «Бо війна війною» (Оборона Львова і участь в ній українців). «Визвольний шлях». 1970. №7–8.
64. Лавріненко Ю. Розстріляне відродження. Париж, 1959.
65. Левицький Б. Бойові дії ОУН у Бережанщині і на Поліссі. / В. Макар. Спомини та роздуми. Т. 3. Торонто-Київ, 2001 / цит. за: G. Мотука. *Od rzezi wołyńskiej do akcji „Wisła”*. Kraków, 2011.
66. Лемкович В. «Вороний». Сторінки з пережитого комбатом УПА. Торонто-Львів, 2003.

67. Лист проф. Мирона Кордуби до Івана Крип'якевича. / цит. за: О. Рубльов. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939). Київ, 2004.
68. Литвин М., Науменко К. Історія ЗУНР. Львів, 1995.
69. *Літопис УПА. Нова серія. Т. 11.* Київ-Торонто, 2007.
70. *Літопис УПА. Нова серія. Т. 13.* Київ-Торонто, 2009.
71. *Літопис УПА. Нова серія. Т. 14.* Київ-Торонто, 2010.
72. *Літопис УПА. Нова серія. Т. 2.* Київ-Торонто, 1999.
73. *Літопис УПА. Т. 24.* Торонто-Львів, 1995-1996.
74. *Літопис УПА. Т. 26.* Торонто-Львів, 2001.
75. Львович М. Бойове Хрещення. Літопис УПА. Т. 2. Торонто, 1977.
76. *Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917–1921.* Т. 1. Прага, 1942.
77. Макар В. Бойові друзі. Збірка спогадів з дії ОУН (1929–1945) (пер. фрагм. з укр. А. Ріхтер). Т. 1. Торонто, 1980. / цит. за: А. L. Sowa. *Stosunki polsko-ukraińskie 1939–1947.* Kraków, 1998.
78. Макар Ю., Горний М., Макар В., Салюк А. Від депортації до депортації. Суспільно-політичне життя холмсько-підляських українців (1915–1947). Дослідження. Спогади. Документи. Т. 1: Дослідження. Чернівці, 2011.
79. Мандрик М. Стрийська бастилія. Історія тюрми в місті Стрий. Львів, 2005.
80. Мартинєць В. Українська націоналістична преса. Париж, 1955.
81. Машталір Ч., Забзалюк Д. Державно-правові погляди Євгена Петрушевича. Львів, 2018.
82. *МЗС: демонтаж пам'ятника війнам УПА в Польщі - це провокація, BBC News Україна.* URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/news-39731461> (дата звернення: 27.11.2022).
83. Мірчук П. Нарис історії ОУН 1920–1939. Мюнхен - Лондон - Нью-Йорк, 1968.
84. Мірчук П. Перший листопад. Торонто, 1958.
85. Мірчук П. Українська Повстанська Армія. Мюнхен, 1953.
86. *На півдні Польщі знищили кілька монументів білцям УПА.* URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/1858828-na_pivdni_polshchi_znishchili_kilka_monumentiv_biytsyam_ura_2068786.html (дата звернення: 8.10.2023).
87. Надзвичайне управління провідника кам'янецького повіту ОУН(б) для районних провідників. 6 квітня 1944 р. ЦДАВО України (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України). Ф. 3836. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 3.
88. Наказ Командирам Відділів в організаційно-інформаційних справах від 29 липня 1943 р. Літопис УПА. Нова Серія. Т. 2. Київ-Торонто, 1999.
89. Наказ ч:7/44 А/ Оргреферентури крайового проводу ОУН ЗУЗ [10 квітня 1944 р.] 02 травня 1944 р. АЦДВР (Архів Центру досліджень українського визвольного руху у Львові). Ф. 9, Т. 32. URL: <http://avt.org.ua/index.php/viewDoc/10139/> (дата звернення: 6.12.2022).
90. *Німчук І. 595 днів советським в'язнем. Торонто, 1950.*
91. Ольховський І. Погляд на інтерпретації українсько-польської війни 1943–1944 рр. Г. Мотиною. *Волинська трагедія: через історію до порозуміння.* Луцьк, 2013.
92. Оनाцький Ю. Наша нейтральність і війна ідеології. «Свобода» 6 травня 1940. Р. 47, ч. 105.
93. Осадчук Б. Польща і Україна. «Віднова». №3. 1985.
94. *ОУН і УПА у Другій світовій війні. «Український історичний журнал».* №5. 1995.
95. Патриляк І. «Встань і борись! Слухай і вір ...»: українське націоналістичне підпілля та повстанський рух (1939–1960 рр.). Львів, 2012.
96. Патриляк І. Діяльність романа Шухевича в Українському Легіоні (1941–1943). «Український визвольний рух». №10. 2007.
97. *Пацифікація Галичини 1930 року. Документи.* Т. 1. / ред. Р. Висоцький. Львів, 2019.
98. Пашенко В. Греко-католики в Україні від 40-х років ХХ століття до наших днів. Полтава, 2002.
99. *Письма-Послання Митрополита Андрея Шептицького ЧСВВ з часів німецької окупації.* Йоркстон-Саскачеван, 1969.
100. Повідомлення провідника округу про діяльність ворожих угруповань. Літопис УПА. Нова версія. Т. 11. Київ-Торонто, 2007.
101. *Польсько-українські стосунки в 1942-1947 роках в документах ОУН та УПА. Т. 1.* Війна під час війни. 1942–1945. / ред. В. Вятрович. Львів, 2011.
102. *Польсько-українські стосунки в 1942-1947 роках в документах ОУН та УПА. Т. 2.* Війна після війни. 1945–1947. / ред. В. Вятрович. Львів, 2011.
103. Портов А. Наука у вигнанні. Наукова і освітня діяльність української еміграції в міжвоєнній Польщі (1919–1939). Харків, 2008.

104. Постанова Верховної Ради України «Про відзначення на державному рівні 75-х роковин початку депортації українців з Лемківщини, Надсяння, Холмщини, Південного Підляшся, Любачівщини, Західної Бойківщини у 1944-1951 роках». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2608-19#Text> (дата звернення: 27.11.2022).
105. Постанови ІІ Великого Збору ОУН (С. Бандери). ОУН в 1942 році. Документи. Т. 1. / уклад. О. Веселова. Київ, 2006.
106. Постанови ІІ конференції ОУН (С. Бандери) про основні засади боротьби за українську державність. ОУН в 1942 році. Документи. / уклад. О. Веселова. Київ, 2006.
107. Прах Б. Апостольська Адміністрація Лемківщини. *Łemkowie w historii i kulturze Karpat, cz. I*. / ред. J. Czajkowski. Sanok, 1995.
108. Прах Б. Апостольська Адміністрація Лемківщини. Соціокультурні передумови підґрунтя. Наукові записки Національного університету «Острозька академія», «Історичні науки». Вип. 22. 2014.
109. Прах Б. Участь греко-католицьких священників Лемківщини в політичних подіях 1918–1919 рр., «Гілея. Науковий вісник». № 73. 2013.
110. Проект Постанови про вшанування пам'яті жертв геноциду, вчиненого Польською державою щодо українців у 1919 - 1951 роках URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=59866 (дата звернення: 19.10.2023).
111. Протокол допиту членів Українського національного комітету та С. Бандери німецькою адміністрацією Генерал-губернаторства. ОУН в 1941 році. Документи. Т. 1. / уклад. О. Веселова. Київ, 2006.
112. Пушук І. Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938–1944 років. *Ківерцівський район. Луцьк*, 2008.
113. Пушук І. Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938–1944 років. *Любомилький і Шацький райони. Луцьк*, 2011.
114. Пушук І. Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938–1944 років. *Турійський район. Луцьк*, 2009.
115. *Роман Шухевич в документах радянських органів державної безпеки (1940–1950)*. / ред. В. Сергійчук. Т. 1. Київ, 2007.
116. Руккас А. Збройні загони організації Українських Націоналістів на Бережанщині (вересень 1939 р.). *Український визвольний рух*. Зб. 3. Львів, 2004.
117. Русначенко А. Українсько-польське протистояння в роки другої світової війни. «Сучасність». 2002. №10.
118. Свідцтво Зіни Малимон про знищення села Сагри, Грубешів 26 квітня 1944 року. *Польсько-українські стосунки в 1942–1947 роках у документах ОУН та УПА. Т. 1. Війна під час війни. 1942–1945*. / уклад. В. В'ятрович. Львів, 2011.
119. Сергійчук В. Нескорена Церква. Подвижництво греко-католицької України в боротьбі за віру і державу. Київ, 2001.
120. *Січасник період історії Донбасу (від 2014)*. *Енциклопедія історії України*, додатковий топ, книга 1. / ред. В. А. Смолій. Київ, 2021.
121. Скакун Р. «Пацифікація». Польські репресії 1930 року в Галичині. Львів, 2012.
122. Скорупський М. Туди де бій за волю. Київ, 1992.
123. *Солідарний голос політичної партії про події в краю. Повідомлення. «Діло»*. 1 жовтня 1930.
124. Сціборський М. *ОУН і селянство*. Прага, 1933.
125. *Тарас Бульба-Боровець. Документи. Статті. Лимти* / уклад. В. Сергійчук. Київ, 2011.
126. Тичина Л. Товариство Просвіта на Волині 1918–1939 рр.: виникнення та діяльність. «Науковий вісник Чернівецького університету імені Юрія Фелковича: Історія». 2018. № 2.
127. Тютюнник Ю. З Поляками проти Вкраїни. Ж. Харків, 1924.
128. Указ Президента України «Про всебічне вивчення та об'єктивне висвітлення діяльності українського визвольного руху та сприяння процесу національного примирення». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/879/2006#Text> (дата звернення: 27.11.2022).
129. Указ Президента України «Про вшанування учасників боротьби за незалежність України у ХХ столітті». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/75/2010#Text> (дата звернення: 27.11.2022).
130. Указ Президента України «Про заходи у зв'язку з 60-ю річницею примусового виселення етнічних українців з території Польщі». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1330/2005#Text> (дата звернення: 27.11.2022).
131. Указ Президента України «Про присвоєння Р. Шухевичу звання Герой України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/965/2007#Text> (дата звернення: 27.11.2022).

132. Указ Президента України «Про присвоєння С. Бандері звання Герой України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/46/2010#Text> (дата звернення: 27.11.2022).
133. Указ Президента України №806/2014. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/8062014-17816> (дата звернення: 23.10.2023).
134. *Українське державотворення. Акт 30 червня 1941. Документи і матеріали.* / уклад. О. Дзюбан. Львів-Київ, 2001.
135. *Український здви: Закерзоння 1939–1947* / уклад. В. Сергійчук. Київ, 2004.
136. «Український прапор (Берлін)» з 24 березня 1923.
137. «Український прапор (Берлін)» з 15 серпня 1924
138. Фарат В. *Внесок кардинала Мирослава Івана Любачівського у процес інституційної розбудови УТКЦ.* Львів, 2022. URL: <https://er.uclm.edu.ua/handle/1/3029> (дата звернення: 20.06.2023).
139. ЦДАВО України (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України). Ф. 3833. Оп. 3. Спр. 4. Арк. 50а–51 / цит. за: *Kronika 2350 dni wojny i okupacji Lwowa: 1 IX 1939 – 5 II 1946* / уклад.: G. Mazur, J. Skwara, J. Węgierski. Katowice, 2007.
140. ЦДАВО України. Ф. 3833. Оп. 1. Спр. 131. Арк. 6.
141. ЦДАВО України. Ф. 3833. Оп. 1. Спр. 135. Арк. 7.
142. ЦДАВО України. Ф. 3833. Оп. 1. Спр. 135. Арк. 9.
143. ЦДАВО України. Ф. 3833. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 53.
144. ЦДАВО України. Ф. 3833. Оп. 2. Спр. 3. Арк. 64–68.
145. ЦДАВО України. Спр. 3833/2/1. Арк. 208. Пропагандівна Інструкція, ч. 4 (25 VII 1942) / цит за: K. Łada, *Treść i znaczenie „Dekalogu” nacjonalistycznego OUN*, w: *Materiały i studia z dziejów stosunków polsko-ukraińskich* / ред. V. Grott. Kraków, 2008.
146. ЦДАВО України. Ф. 3836. Оп. 1. Спр. 14. Арк. 44.
147. ЦДАВО України. Ф. 3896. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 23.
148. ЦДАВО України. Ф. 3959. Оп. 2. Спр. 124. Арк. 11 / цит. за: W. Serhijczuk, *Działalność OUN-UPA w południowo-wschodnich powiatach dzisiejszej Polski w latach 1941–1946*, w: *Polska–Ukraina: trudne pytania.* Т. 7. Warszawa, 2000.
149. ЦДАГО України (Центральний державний архів громадських об'єднань України). Фонд (далі Ф.) 57, опис (далі Оп.) 4, справа (далі Спр.) 338, аркуш (далі Арк.) 411.
150. ЦДАГО України. Ф. 80. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 45v–46. С. 171–172.
151. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 1730. Арк. 65.
152. *Чи є Героями України Бандера і Шухевич? Офіс Зеленьського дав відповідь. Главком.* URL: <https://glavcom.ua/country/society/chi-je-herojami-ukrajini-bandera-i-shukhevich-ofis-zelenskoho-dav-vidpovid-901388.html> (дата звернення: 23.10.2023).
153. Шептицький А. До духовенства. «Львівські Архієпальні Відомости», серпень 1939. 52. № 8.
154. Шумик Д. *Пережито і передумане.* Детройт, 1983.
155. Шумик Д. *Пережито і передумане.* Київ, 1998 / G. Motyka. *Od rzezi wołyńskiej do akcji „Wiśła”.* Kraków, 2011.
156. Яремчук А. Українсько-польське протистояння у вересні 1939 року на Стрийщині. *Ukraincy i ich sąsiedzi na przestrzeni wieków. Polityka, gospodarka, religia, kultura i życie codzienne.* Т. 1. / ред. R. Drozd, V. Halczak. Warszawa, 2019.
157. „Antypolska akcja OUN-UPA 1943–1944”. Program konferencji. URL: <https://ipn.gov.pl/pl/na-uka/konferencje-naukowe/26795,Antypolska-akcja-OUN-UPA-1943-1944.html> (дата звернення: 19.10.2023).
158. „Droga” 1930, nr 2, Warszawa. URL: <https://polona.pl/item-view/9ca85bod-e204-4c05-b9f1-36522196c55c?page=1> (дата звернення: 6.12.2022).
159. „Goniec Warszawski” nr 232, Warszawa 23 sierpnia 1938. / цит. за: A. Biedrzycka, *Kalendarium Lwowa 1918–1939.* Kraków, 2012.
160. „Informacja bieżąca” nr 48/73; aneks I zawierający omówienie akcji wysiedleńczo-kolonizacyjnej na Zamojszczyźnie. *Zamojszczyzna – Sonderlaboratorium SS. Zbiór dokumentów polskich i niemieckich z okresu okupacji hitlerowskiej.* / ред. Cz. Madajczyk. Т. 1. Warszawa, 1979.
161. „Krakowski Wisti” 1942. №252. / цит. за: A.L. Sowa. *Stosunki polsko-ukraińskie 1939–1947.* Kraków, 1998.
162. „Monitor Polski” nr 51, poz. 19, 1 marca 1940.
163. „Nasze Słowo”, 14 kwietnia 1996.
164. „Płomień Braterstwa – Полум'я Братерства” на cmentarzu Osobowickim URL: <https://www.wroclaw.pl/dla-mieszkanca/plomien-braterstwa-wroclaw-2020-cmentarz-osobowicki> (дата звернення: 20.06.2023).
165. „Przewodnik Katolicki” nr 1/45, Poznań 1 stycznia 1939. URL: <https://www.wbc.poznan.pl/dlibra/publication/183436/edition/175515/content> (дата звернення: 8.09.2022).

166. „Robotnik” 1922, nr 210. / цит. за: „Karta”, nr 112, 2022.
167. „Słowo Polskie” z 26.08.1923.
168. „Swoboda” z 16 lutego 1945, nr 34.
169. „Wiek Nowy” 1930, nr 8657, Lwów / цит. за: A. Biedrzycka, *Kalendarium Lwowa 1918–1939*, Kraków 2012.
170. „Wola i Czyn” nr 6, Lwów 13 marca 1938 / цит. за: A. Biedrzycka, *Kalendarium Lwowa 1918–1939*. Kraków, 2012.
171. «Biuletyn Informacyjny», 11 czerwca 1942.
172. «Biuletyn Informacyjny», 11 września 1941.
173. «Biuletyn Informacyjny», 12 listopada 1942.
174. «Biuletyn Informacyjny», 14 maja 1942.
175. «Biuletyn Informacyjny», 2 października 1941.
176. «Biuletyn Informacyjny», 24 grudnia 1942.
177. «Biuletyn Informacyjny», 26 lutego 1942.
178. «Biuletyn Informacyjny», 27 maja 1943.
179. «Biuletyn Informacyjny», 27 sierpnia 1942.
180. «Biuletyn Informacyjny», 28 stycznia 1943.
181. «Biuletyn Informacyjny», 29 października 1942.
182. «Biuletyn Informacyjny», 3 września 1942.
183. «Biuletyn Informacyjny», 30 października 1941.
184. «Biuletyn Informacyjny», 4 grudnia 1941.
185. «Biuletyn Informacyjny», 6 sierpnia 1942.
186. «Biuletyn Informacyjny», 9 kwietnia 1942.
187. «Biuletyn Ziemi Czerwieńskiej», 1 sierpnia 1943 r.
188. «Biuletyn Ziemi Czerwieńskiej», 25 lipca 1943 r.
189. 1938. Jak burzono cerkwie / за ред. E. Czykwini, A. Radziukiewicz. Białystok, 2018; цит. за: Polska–Ukraina. Ciężar przeszłości. Dwa narody w XX wieku na łamach „Karty” / за ред. H. Antos, A. Richter. Warszawa, 2019.
190. Adamkiewicz S. Kalendarium niepodległościowe. URL: <https://niepodlegla.gov.pl/oniepodleglej/kalendarium-niepodleglosciowe/> (дата звернення: 20.06.2023).
191. Akcja „Płomień Braterstwa – Полум’я Братерства”. URL: <https://odkrywcy.zhp.pl/plomien-braterstwa/> (дата звернення: 20.06.2023).
192. Akcja „Wisła”. Dokumenty / за ред. E. Misiło. Warszawa, 1993.
193. Akcja „Wisła”. Dokumenty i materiały / за ред. E. Misiło. Warszawa, 2013.
194. Akcja burzenia cerkwi prawosławnych na Chełmszczyźnie i Południowym Podlasiu / за ред. G. Kuprianowicz. Chełm, 1938.
195. Akcja Reinhardt. Zagłada Żydów w Generalnym Gubernatorstwie / за ред. D. Libionka. Warszawa, 2004.
196. Albert Z. Lwowski wydział lekarski w czasie okupacji hitlerowskiej 1941–1944. Wrocław, 1975.
197. Anczarski J. Kronikarskie zapisy z lat cierpień i grozy w Małopolsce Wschodniej. Lwów–Kraków, 1998.
198. Anton Drobowycz, szef Ukraińskiego Instytutu Pamięci Narodowej: Konieczne jest utworzenie koalicji krajów, aby przeciwdziałać rosyjskiej agresji informacyjnej. URL: <https://www.ukrinform.pl/rubric-society/3156364-anton-drobowycz-szef-ukrainskiego-instytutu-pamieci-narodowej.html> (дата звернення: 24.10.2023).
199. Apel członków Komitetu Obywatelskiego „Solidarność” w Przemysłu „Do narodu polskiego i społeczeństwa ukraińskiego w Polsce o pojednanie i współpracę” / R. Drozd, I. Hałagida. *Ukraińcy w Polsce 1944–1989. Walka o tożsamość* (dokumenty i materiały). Warszawa, 1999.
200. Apel intelektualistów polskich w sprawie akcji „Wisła”. *„Biuletyn Południowo-Wschodniego Instytutu Naukowego”*. 1997, nr 3.
201. Apokryf ruski. Otwarte ukraińskie zasoby naukowe, уклад.: В. Huk: URL: <https://www.apokryfruski.org/kultura/nadsanie/bachow/> (дата звернення: 15.11.2023).
202. Archiwum Akt Nowych, sygn. 203/XV/46, k. 124 / цит. за: S. Ciesielski, G. Hryciuk, A. Srebrakowski *Masowe deportacje radzieckie w okresie II wojny światowej*. Wrocław, 1994.
203. Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Lublinie, Okręgowa Komisja Badania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, 1/9/45, Akta Delegatury Rządu na Kraj, cz. II, Pro memoria o sytuacji w kraju. Generalne Gubernatorstwo i Ziemie Wschodnie w okresie 27 VIII – 20 IX 1943 r. z uzupełnieniami z okresu poprzedniego, k. 204 / цит. за: M. Zajączkowski. *Ukraińskie podziemie na Lubelszczyźnie w okresie okupacji niemieckiej 1939–1944*. Lublin–Warszawa, 2015.

204. Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Warszawie, 944/460, Akta sprawy Piotra Fedoriwa, k. 288–288v.
205. Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej, BU 1572 42, k. 289. Projekt organizacji akcji specjalnej WSCHÓD przez Państwową Komisję Bezpieczeństwa.
206. Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej, GK, 104/284, Dowódca żandarmerii w dystrykcie lubelskim, Sprawozdanie z operacji przeprowadzonej przez 1. Zmotoryzowany Batalion Żandarmerii 19 IX 1942 r. w okolicy Drelowa, Biała Podlaska, 20 IX 1942 r., k. 70–71 / цит. за: M. Zajączkowski, *Українське підзем'я на Любеліщині в період окупації німецької 1939–1944*. Lublin–Warszawa, 2015.
207. Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej, Kr 075/133, t. 5, Sprawozdanie z akcji przesiedleńczej w gromadzie Szlachtowa, Jaworłki i Czarna Woda, z dnia 23 IV 1950, k. 8.
208. Archiwum Instytutu Zachodniego w Poznaniu, dok. I-151, t. 17, k. 21 / цит. за: M. Zajączkowski, *Українське підзем'я на Любеліщині в період окупації німецької 1939–1944*. Lublin–Warszawa, 2015.
209. Archiwum Państwowe w Krakowie, Oddział w Nowym Sączu, StPNS 99, k. 31, Pismo wojewody krakowskiego w sprawie wydalenia obywateli radzieckich przebywających nielegalnie w Polsce do ZSRR z 12 grudnia 1946 r.
210. Archiwum Państwowe w Lublinie, 403 Urząd wojewódzki lubelski, Wydział społeczno-polityczny, spr. 428, Polityka osobowa w odniesieniu do mniejszości ukraińskiej i niemieckiej oraz projekt trzyletniego planu odukrainizowania służby publicznej na terenie woj. lubelskiego – referat wojewody na Konferencję narodowościową kierowników władz i urzędów II instancji niezespólnych z administracją ogólną / цит. за: A. Karpoń, *Ostatni wojewoda lubelski II Rzeczypospolitej*. Lublin, 2004.
211. Archiwum Państwowe w Lublinie, 403 Urząd wojewódzki lubelski, Wydział społeczno-polityczny, spr. 430, Zjazd przedstawicieli władz administracji ogólnej poświęcony zagadnieniu mniejszości ukraińskiej w województwie lubelskim. Wytyczne w sprawie ustosunkowania się do zaganiania mniejszościowego ukraińskiego na terenie Województwa Lubelskiego, Mniejszość ukraińska a bezpieczeństwo Państwa. Wojsko na froncie pracy oświatowej i obywatelskiej – referat dowódcy DOK nr II w Lublinie / цит. за: Z. Mańkowski, *Dokument o kwestii ukraińskiej*, „Akcent” 1990, nr 1–2.
212. Archiwum Państwowe w Lublinie, AK, 19, Okręg Lublin, Odezwa „Miejscowego Komendanta Polskich Oddziałów Zbrojnych” do ludności ukraińskiej, przypuszczalnie jesień 1943 r., k. 6, цит. за: M. Zajączkowski, *Українське підзем'я на Любеліщині в період окупації німецької 1939–1944*, Lublin–Warszawa 2015.
213. Archiwum Państwowe w Lublinie, III Oddział Konny SS Policji w Chełmie (SS-Polizei-Reiterabteilung III in Cholm), 38, Raport sytuacyjny dowództwa 3. szwadronu (Dienststelle Feldpostnummer 16107 D) za okres 26 II – 25 III 1944 r., 23 III 1944 r., k. 181–182.
214. Archiwum Państwowe w Lublinie, III Oddział Konny SS Policji w Chełmie (SS-Polizei-Reiterabteilung III in Cholm), 38, Raport sytuacyjny dowództwa 3. szwadronu (Dienststelle Feldpostnummer 16107 D) za okres 26 III – 25 IV 1944 r., 21 IV 1944 r., k. 192 / цит. за: M. Zajączkowski, *Konflikt polsko-ukraiński w dystrykcie lubelskim w optyce dokumentów niemieckich. Faza kulminacyjna (marzec–czerwiec 1944 r.)*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2021, nr 2(38).
215. Archiwum Państwowe w Lublinie, Ortskommandantur I/524, 24, mf. 113, Dowódca policji porządkowej w dystrykcie lubelskim, Codzienny raport sytuacyjny, Lublin, 3 IV 1944 r., b.p. / цит. за: M. Zajączkowski, *Konflikt polsko-ukraiński w dystrykcie lubelskim w optyce dokumentów niemieckich. Faza kulminacyjna (marzec–czerwiec 1944 r.)*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2021, nr 2(38).
216. Archiwum Państwowe w Lublinie, RGO Lublin, 112, Pismo przewodniczącego PolKO w Zamościu do doradcy RGO w Lublinie, Zamość, 21 VI 1944 r., k. 268–269.
217. Archiwum Państwowe w Lublinie, RGO Lublin, 92, Pismo przewodniczącego PolKO w Chełmie do RGO w Krakowie (Raport ze stanu uchodźców z Wołynia przed mordem band ukraińskich), Chełm, 8 IX 1943 r., k. 224–225.
218. Archiwum Państwowe w Lublinie, UPA, 70, k. 54.
219. Archiwum Państwowe w Lublinie, UPA, 77, Zapiski partyzanta z sotni UPA „Wowky” za okres 1 III – 10 IX 1945 r., k. 270v–271v.
220. Archiwum Państwowe w Lublinie, Urząd Gubernatora Dystryktu Lublin (Gouverneur des Distrikts Lublin), 3, Notatka, 31 III 1944 r., b.p.
221. Archiwum Prowincji Alberta (The Provincial Archives of Alberta), Michael Chomiak fonds, 85.191/59, b.p. Por. DA SBU, F. 13, spr. 376, t. 34, k. 231.

222. Archiwum SBU Obwodu Wołyńskiego, akta sprawy karnej Ohorodniczuka-Kwiatkiwskiego / цит. за: W. Filar, *Wołyń 1939–1944. Eksterminacja czy walki polsko-ukraińskie*. Toruń, 2011.
223. Artykuł w „Robotniku”, konspiracyjnym czasopiśmie polskich socjalistów, na temat wzmożonej fali terroru na Zamojszczyźnie i przeprowadzanego tam spisu ludności polskiej. *Zamojszczyzna – Sonderlaboratorium SS. Zbiór dokumentów polskich i niemieckich z okresu okupacji hitlerowskiej*. / ред. Cz. Madajczyk, t. 1. Warszawa, 1979.
224. Artykuł włoskiej gazety „Corriere Lombardo” zatytułowany *Rewelacja organizacji UPA. Dlaczego zabitem Gen. Świerczewskiego? Akcja „Wisła”*. *Dokumenty i materiały*. / ред. E. Misiło. Warszawa, 2013.
225. Аврамчук О. Pisząc historię narodu „niehistorycznego”. Powstanie studiów ukraińskich i polsko-ukraiński dialog historyczny w USA (1939–1991), докторська дисертація підготовлена під керівництвом доктора Катажини Блаховської. Warszawa, 2020.
226. Bałuch J. *Życie na stos rzucone*. Warszawa, 2007.
227. Banaś K. *Władysław Wolski. Meandry kariery komunistycznego działacza*. Łódź, 2019.
228. Barna A. Z pamiętnika wysiedleńca. Wspomnienia. Legnica, 2004.
229. Batruch S. Współpraca między Kościołem greckokatolickim i rzymskokatolickim na rzecz pojednania polsko-ukraińskiego. URL: <http://www.uwm.edu.pl/dialog/files/dokumenty-pl.pdf> (дата звернення: 21.11.2022).
230. Bendza M. Autokefalia Kościoła Prawosławnego w Polsce, Muzeum Historii Polski. Warszawa, 2003. „*Elpis*” nr 5/7/8, 2003. URL: https://bazhum.muzhp.pl/media/files/Elpis/Elpis-r2003-t5-n7_8/Elpis-r2003-t5-n7_8-s115-143/Elpis-r2003-t5-n7_8-s115-143.pdf (дата звернення: 15.05.2023).
231. Bereza Kartuska / ред. A. Knyt, „*Karta*”, nr 59. 2009.
232. Bereza T. Wokół Piskorowic. Przyczynek do dziejów konfliktu polsko-ukraińskiego na Zasanii w latach 1939–1945. Rzeszów, 2013.
233. Bereza T. Wstęp. / Leszczyński S. *Uwikłanie. Wspomnienia z Podola 1939–1945*. / ред. T. Bereza. Rzeszów, 2016.
234. Biblioteka Lubelskiego Uniwersytetu Katolickiego, 1766, Zbiór Zygmunta Klukowskiego, Mel-dunek „*Ciąga*” do „*Adama*”, 30 X 1943 r., k. 4–5. *Ukraińskie podziemie na Lubelszczyźnie w okresie okupacji niemieckiej 1939–1944* / цит. за: M. Zajączkowski. Lublin–Warszawa, 2015.
235. Biblioteka Sejmowa, Zespół Stenogramów Sejmu Polskiego. Sprawozdanie z 31 posiedzenia z 2 IX 1939 r. (z Sesji nadzwyczajnej Sejmu Kadencji V), odtworzone 1–8 września 1958 r. przez Tadeusza Zglińskiego, stenografa sejmowego i redaktora sprawozdań parlamentarnych. *Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej* / цит. за: R. Torzecki, *Polacy i Ukraińcy*. Warszawa, 1993.
236. Biedrzycka A. Kalendarium Lwowa 1918–1939. Kraków, 2012.
237. Bierendeński N. Polsko-sowiecki mir w Rigie (Iz zapisok byw. redaktora), „*Istoria i Sowriemien-nik*”. 1922, nr 2, Berlin. URL: <http://elibrary.shpl.ru/ru/nodes/63254-2-1922> (дата звернення: 27.03.2023).
238. Biłas I. Likwidacja greckokatolickiej diecezji przemyskiej oraz tragiczne losy jej ordynariusza biskupa Jozafata Kocyłowskiego w kontekście polityki wyznaniowej ZSRR. *Polska–Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa*, t. 3. Przemysł, 1996.
239. Bohachevsky-Chomiak M. The Ukrainian University in Galicia. A Pervasive Issue. „*Harvard Ukrainian Studies*”. 1981. Vol. 5, no. 4.
240. Bohaterskie i tragiczne losy Wołynia głęboko wrosły w historię Polski, <https://www.prezydent.pl/kancelaria/archiwum/archiwum-lecha-kaczynskiego/aktualnosci/rok-2008/bohaterskie-i-tragiczne-losy-woylunia-gleboko-wrosly-w-historie-polski,26822.archive> (дата звернення: 07.10.2023).
241. Bohatkiewicz I. Oflag IIB Arnswalde, Warszawa, 1974. *Stosunki polsko-ukraińskie 1939–1947* / цит. за: A.L. Sowa. Kraków 1998.
242. Bonusiak W. Małopolska Wschodnia i Wołyń w czasie II wojny światowej. Rzeszów, 2022.
243. Bonusiak W. Małopolska Wschodnia pod rządami Trzeciej Rzeszy. Rzeszów, 1990.
244. Braun J. Jan Hoppe – polityk w służbie idei. / Braun J., Popiel K., Sieniewicz K. *Człowiek ze spiżu*. Wrocław, 1987.
245. Brożyniak A., Gliwa M. Terka – Wołkowyja 1939–1947. Mikrohistoria krwawego konfliktu polsko-ukraińskiego / Bieszczady w Polsce Ludowej 1944–1989 / ред. J. Izdebski, K. Kaczmariski, M. Krzysztofiński. Rzeszów, 2009.
246. Bruski J. Petlurowcy. Centrum Państwowe Ukrainskiej Republiki Ludowej na wychodźstwie (1919–1924). Kraków, 2004.
247. Bury J. Ostrówki 2012. „*Karta*”. № 72. 2012.
248. Centralne Archiwum KC PZPR [dziś: AAN], DRRP, sygn. 202/III/198, k. 18. *Małopolska Wschodnia pod rządami Trzeciej Rzeszy* / цит. за: W. Bonusiak. Rzeszów, 1990.

249. Centralne Archiwum KC PZPR [dziś: AAN], Zespół akt AK – Obszaru Łwów, sygn. 203/XV-45. Ocena przeciwnika ukraińskiego z 22 XI 1942 r. *Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej* / цит. за: R. Torzecki, *Polacy i Ukraińcy*. Warszawa, 1993.
250. Charakterystyka pierwszego transportu z Ukraińcami wysiedlonymi w czasie akcji „Wisła” – oznaczonego jako R-10, który wyruszył ze stacji Szczawne w powiecie sanockim, z dnia 29 kwietnia 1947 r. *Akcja „Wisła”. Dokumenty i materiały*. / ред. E. Misiło. Warszawa, 2013.
251. Charakterystyka stanu bezpieczeństwa w kraju w okresie od 1 do 25 marca 1947 r. opracowana przez Wydział Operacyjny Oddziału III (operacyjnego) Sztabu Generalnego WP. Propozycja wysiedlenia Ukraińców”. *Akcja „Wisła”. Dokumenty i materiały*. / ред. E. Misiło. Warszawa, 2013.
252. Charakterystyka środowiska ukraińskiego w województwie przemyskim i kierunki pracy operacyjnej miejscowej Służby Bezpieczeństwa. *Kwestia ukraińska w działalności Służby Bezpieczeństwa. Dokumenty i materiały*. / уклад: A. Słabig. Warszawa, 2006.
253. Chełmska Biblioteka Publiczna, Prasa konspiracyjna, 87, nr 413, „Agencja Informacyjna «Wieś»” nr 19 (61), 2 VI 1944 r., k. 10.
254. Chełmska Biblioteka Publiczna, zesp. II/40.3, dok. 18, Dowódca policji porządkowej w dystrykcie lubelskim, Codzienny raport sytuacyjny, Lublin, 18 VI 1944 r., k. 5.
255. Chojnowski A. Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921–1939. Wrocław, 1979.
256. Ciesielski S., Hryciuk G., Srebrakowski A. Masowe deportacje radzieckie w okresie II wojny światowej. Wrocław, 2004.
257. Cybulski H. Czerwone noce. Warszawa, 1990.
258. Czasak M. Konferencja jałtańska w dobie tworzenia nowego ładu światowego. „*Rocznik Polsko-Niemiecki*”. 2019, nr 27.
259. Dalej jest noc. Losy Żydów w wybranych powiatach okupowanej Polski, t. 1 / ред. B. Engelking, J. Grabowski. Warszawa, 2018.
260. Dąbrowska M. Dzienniki. T. 2. Warszawa, 1988.
261. Dąbrowski D. Rzeczpospolita Polska wobec kwestii Rusi Zakarpackiej (Podkarpacie) 1938–1939. Toruń, 2007.
262. Deklaracja lwowska. *Ukraińcy*. URL: ukraincy.org.pl/wp-content/uploads/2020/12/20120707-Deklaracja-Lwowska_PL.pdf (дата звернення: 27.11.2022).
263. Deklaracja w sprawie ukraińskiej. „*Kultura*” 1977. Nr 5.
264. Deklaracja z 28 czerwca 2013 r. *Episkopat*. URL: <https://episkopat.pl/deklaracja/> (дата звернення: 4.11.2023).
265. Dekret o przejściu na własność państwa nie pozostających w faktycznym władaniu nieruchomości ziemskich, położonych w niektórych powiatach województwa białostockiego, lubelskiego, rzeszowskiego i krakowskiego. URL: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19490460339/O/D19490339.pdf> (дата звернення: 27.11.2022).
266. Dekret o przejściu na własność państwa mienia pozostałego po osobach przesiedlonych do ZSRR, z dnia 5 września 1947. *Akcja „Wisła”. Dokumenty i materiały*. / ред. E. Misiło. Warszawa, 2013.
267. Dekret w przedmiocie przymusowego zarządu państwowego. Dz.U. 1918, nr 21. poz. 67. URL: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU19180210067> (дата звернення: 8.09.2022).
268. Dekret z dnia 28 września 1949 r. o zmianie dekretu z dnia 5 września 1947 r. o przejściu na własność Państwa mienia pozostałego po osobach przesiedlonych do ZSRR. URL: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19490530404/O/D19490404.pdf> (дата звернення: 17.01.2023).
269. Depesza gen. Stefana Roweckiego z kwietnia 1943 r. do Sztabu Naczelnego Wodza PSZ w Londynie dotycząca wypadków z lat 1942–1943. *Polacy i Ukraińcy pomiędzy dwoma systemami totalitarnymi 1942–1945*. / уклад. G. Motyka, J. Szapował, t. 4, cz. 1. Warszawa–Kijów, 2005.
270. Derdziak L. Cele oraz skutki „repatriacji” i wywózki z Galicji Wschodniej. „*Studia Paradyskie*”. 2018. T. 28.
271. Dębski S. Polityka zagraniczna Związku Sowieckiego wobec Polski w latach 1939–1945. *Polski wiek XX*. T. 2. / ред. K. Persak, P. Machcewicz. Warszawa, 2010.
272. Dla społeczności ukraińskiej Sahryń jest symbolem tragedii Chełmszczyzny. Wyborcza.pl. URL: <https://lublin.wyborcza.pl/lublin/7,48724,23657601,dla-spolesznosci-ukrainskiej-sahryn-jest-symbolem-tragedii.html> (дата звернення: 25.11.2022).
273. Dmytruk W. Polityka władz sowieckich w stosunku do ludności Ukrainy Zachodniej w latach 1939–1941: istota i następstwa. *Polska–Ukraina: trudne pytania*. T. 4. Warszawa, 1999.
274. Do całego kulturalnego świata! List otwarty Ukraińców zamieszkałych za linią Curzona – odezwa Prowodu OUN w Polsce, z października 1945 r. *Repatriacja czy deportacja. Przesiedlenie Ukraińców z Polski do USRR 1944–1946*. T. 1. / ред. E. Misiło. Warszawa, 1996.

275. Do miejscowej ludności – ulotka GO Wisła, z kwietnia 1947 r. *Akcja „Wisła”. Dokumenty i materiały.* / red. E. Miśiło. Warszawa, 2013.
276. *Do mieszkańców Łemkowszczyzny – ulotka Ukraińskiej Powstańczej Armii z marca 1945 r. Repatriacja czy deportacja. Przesiedlenie Ukraińców z Polski do USRR 1944–1946.* T. 1. / red. E. Miśiło. Warszawa, 1996.
277. Do Szanownych Rodaków w Ameryce. / M. Hruszewski. *Twory u 50 tomach*, T. 4. Lwów, 2013.
278. Do Ukraińców poza linią Curzona w sprawie przesiedleń, odezwa Prowodu OUN w Polsce, z sierpnia 1945 r. *Repatriacja czy deportacja. Przesiedlenie Ukraińców z Polski do USRR 1944–1946.* T. 1. / red. E. Miśiło. Warszawa, 1996.
279. Dodatek do gazety „Diło” nr 239, Lwów 20 października 1918.
280. Dokumenty i materiały do historii stosunków polsko-radzieckich. T. 1. Marzec 1917 – listopad 1918. / уклад. W. Gostyńska, H. Adalińska. Warszawa, 1962.
281. Dokumenty i materiały do historii stosunków polsko-radzieckich. T. 2, Listopad 1918 – kwiecień 1920. / уклад. W. Gostyńska, H. Adalińska. Warszawa, 1961.
282. Dokumenty i materiały do historii stosunków polsko-radzieckich. T. 3, Kwiecień 1920 – marzec 1921. / уклад. W. Gostyńska, H. Adalińska. Warszawa, 1964.
283. Dokumenty i materiały do historii stosunków polsko-radzieckich. T. 4, Kwiecień 1921 – maj 1926. / уклад. A. Deruga, H. Adalińska. Warszawa, 1964.
284. Droga pojednania między Polakami a Ukraińcami. URL: <https://www.niedziela.pl/arttykul/74838/nd/Droga-pojednania-miedzy> (дата звернення: 27.11.2022).
285. Drozd R. „Przebaczamy i prosimy o przebaczenie”. Związek Ukraińców w Polsce w polsko-ukraińskim dialogu historycznym. *Dokumenty z lat 1990–2015*. Słupsk, 2019.
286. Drozd R. Kwestia upamiętnień miejsc spoczynku żołnierzy Ukraińskiej Republiki Ludowej w Polsce w latach 1989–2005. *Ukraińcy i ich sąsiedzi na przestrzeni wieków: polityka, gospodarka, religia, kultura i życie codzienne.* / red. R. Drozd, B. Halczak. Słupsk–Warszawa, 2020.
287. Drozd R. Ludność ukraińska w okresie przełomu politycznego 1956 r. w Polsce. «Україна-Європа-Світ. Міжнародний збірник наукових праць». Ч. 1. Тернопіль, 2008.
288. Drozd R. Ojciec Święty Jan Paweł II oraz hierarchowie Kościoła rzymskokatolickiego i greckokatolickiego w procesie pojednania polsko-ukraińskiego. „Saeculum Christianum”. 2021, nr 2.
289. Drozd R. OUN-UPA wobec przynależności do Polski Ludowej terenów zamieszkałych przez Ukraińców. *Polacy i Ukraińcy podczas II wojny światowej* / red. W. Bonusiak. Rzeszów, 2000.
290. Drozd R. Polityka narodowościowa władz komunistycznych wobec ludności ukraińskiej w Polsce (1944–1989). „*Litopys. Studia i Materiały Ukraińskiego Towarzystwa Historycznego w Polsce*”. 2011, nr 1.
291. Drozd R. Polityka władz wobec ludności ukraińskiej w Polsce w latach 1944–1989. Warszawa, 2001.
292. Drozd R. Prawda i przebaczenie. Meandry dialogu polsko-ukraińskiego. „*Ethos*” 30 (2017), nr 2(118).
293. Drozd R. Ukraińcy w Polsce wobec swojej przeszłości (1947–2005). Słupsk–Warszawa, 2013.
294. Drozd R. Ukraińska mniejszość narodowa wobec przemian politycznych w Polsce w latach 1980–1989. „*Słupskie Studia Historyczne*”. 1999, nr 7.
295. Drozd R. Ukraińska Powstańcza Armia. Dokumenty – struktury, Warszawa 1998.
296. Drozd R. W kręgu „*Łun w Bieszczadach*” [recenzja]. „*Nasze Słowo*” nr 24 (13.06.2010). URL: <https://nasze-slowo.pl/w-krugu-lun-w-bieszczadach/> (дата звернення: 7.10.2023).
297. Drozd R., Halczak B. Dzieje Ukraińców w Polsce w latach 1921–1989. Warszawa, 2010.
298. Drozd R., Hałagida I. Ukraińcy w Polsce 1944–1989. Walka o tożsamość (dokumenty i materiały). Warszawa, 1999.
299. Dudek J. Delegatura oraz I Zarząd Główny WiN wobec porozumienia z OUN-UPA na Lubelszczyźnie. „*Res Historica*” 2015, nr 40.
300. Dudek J. Marian Gołębiowski (1911–1996). Żołnierz, opozycjonista, emigrant. Lublin, 2016.
301. Dudra S. Zmiany w polityce państwa wobec mniejszości narodowych w 1952 roku na przykładzie Łemków osiedlonych na Ziemi Lubuskiej. „*Studia Zachodnie*”. 2013, nr 15.
302. Dyskusja, w: Polska–Ukraina: trudne pytania. T. 4. Warszawa, 1999.
303. Dyskusja, w: Polska–Ukraina: trudne pytania. T. 5. Warszawa, 1999.
304. Dziś na Ukrainie obchodzony jest dzień obroncy. URL: <https://www.ukrinform.pl/rubric-society/2798776-dzis-na-ukrainie-obchodzony-jest-dzien-obroncy.html> (дата звернення: 20.06.2023).
305. Filar W. Geneza i walki 27 Wołyńskiej Dywizji Piechoty AK. *Polska–Ukraina: trudne pytania*. T. 3. Warszawa, 1998.
306. Filar W. Przebraże. Bastion polskiej samoobrony na Wołyniu. Warszawa, 2007.
307. Filar W. Wołyń 1939–1944. Eksterminacja czy walki polsko-ukraińskie. Toruń, 2011.

308. Filar W., Klimecki M., Szwahulak M. Chronologia wydarzeń na Wołyniu i w Galicji Wschodniej w latach 1939–1945 (projekt). *Polska–Ukraina: trudne pytania*. T. 6. Warszawa, 2000.
309. Fragment biuletynu OUN z czerwca–lipca 1942 r. dotyczący wydarzeń w Chełmskiem, w: Polacy i Ukraińcy pomiędzy dwoma systemami totalitarnymi 1942–1945. / уклад. G. Motyka, J. Szapował. T. 4, cz. 2. Warszawa–Kijów, 2005.
310. Fragment dokumentu OUN z 4 lipca 1944 r. dotyczący sytuacji w regionie bełskim i hrubieszowskim. *Polacy i Ukraińcy. Pomiędzy dwoma systemami totalitarnymi 1942–1945*. T. 4, cz. 2. Warszawa–Kijów, 2005.
311. Fragment informacji OUN z lipca 1945 w sprawie sytuacji w regionie chełmskim. *Polacy i Ukraińcy. Pomiędzy dwoma systemami totalitarnymi 1942–1945*. T. 4, cz. 2. Warszawa–Kijów, 2005.
312. Fragment meldunku Romana Jaroszyńskiego „Romana” o mordzie oddziałów pod dowództwem Mieczysława Pazderskiego „Szarego” na 196 Ukraińcach. /цит. за: Апокрыф Руски. URL: <https://www.apokryfruski.org/kultura/chelmszczyzna/wierzchowiny/> (дата звернення: 20.06.2023).
313. Fragment protokołu pierwszego przesłuchania Iwana Hryunia z 1 marca 1951 r. *Polska i Ukraina w latach trzydziestych i czterdziestych XX wieku*. / уклад. G. Motyka, J. Szapował. T. 4, cz. 1. Warszawa–Kijów, 2005.
314. Fragment protokołu przesłuchania Mychajła Stepianiaka z 30 sierpnia 1944 r. dotyczący rozmów OUN z polskim podziemiem. *Polacy i Ukraińcy pomiędzy dwoma systemami totalitarnymi 1942–1945*. / уклад. G. Motyka, J. Szapował. T. 4, cz. 1. Warszawa–Kijów, 2005.
315. Fragment przemówienia Prezydenta RP Aleksandra Kwaśniewskiego podczas odsłonięcia pomnika w Jaworznie. / R. Drozd. *Ukraińcy w Polsce wobec swojej przeszłości (1947–2005)*. Słupsk–Warszawa, 2013.
316. Fragmenty protokołu konferencji w Belgradzie, zwołanej przez Komendanta Głównego ZWZ. *Armia Krajowa w dokumentach 1939–1945*. T. 1. Warszawa, 2015.
317. Fragmenty protokołu przesłuchania Hryhorija Pryszłaka z 12 lutego 1945. *Polacy i Ukraińcy pomiędzy dwoma systemami totalitarnymi 1942–1945*. / уклад. G. Motyka, J. Szapował. T. 4, cz. 1. Warszawa–Kijów, 2005.
318. Fragmenty protokołu przesłuchania Prokopa Lubluka z 18 marca 1959 r. *Polska i Ukraina w latach trzydziestych i czterdziestych XX wieku*. / уклад. G. Motyka, J. Szapował. T. 4, cz. 1. Warszawa–Kijów, 2005.
319. Fragmenty protokołu przesłuchania Stepana Nedbaży z 10 marca 1959 r. *Polska i Ukraina w latach trzydziestych i czterdziestych XX wieku*. / уклад. G. Motyka, J. Szapował. T. 4, cz. 1. Warszawa–Kijów, 2005.
320. Garlicki A. Siedem mitów drugiej Rzeczypospolitej. Warszawa, 2013.
321. Gen. Rowecki do Centrali: Charakterystyka półrocza – tereny zachodnie i wschodnie – straty – akcja scaleniowa – współpraca z ugrupowaniami politycznymi – komendy obszarów i okręgów – stosunek Stronnictwa Ludowego do AK. *Armia Krajowa w dokumentach 1939–1945*. T. 2. Warszawa, 2019.
322. Gen. Rowecki do Centrali: Dalsze wysiedlenia – dzieci oddzielane od rodziców – terror – sprawy żydowskie. *Armia Krajowa w dokumentach 1939–1945*. T. 2. Warszawa, 2019.
323. Gen. Rowecki do Centrali: Prowokacyjna akcja spadochroniarzy sowieckich. *Armia Krajowa w dokumentach 1939–1945*. T. 2. Warszawa, 2019.
324. Gen. Rowecki do Centrali: Rozważania na wypadek wkroczenia wojsk sowieckich – możliwości powstańcze. *Armia Krajowa w dokumentach 1939–1945*. T. 2. Warszawa, 2019.
325. Gen. Rowecki do Centrali: Skutki prowokacyjnej akcji sowieckich spadochroniarzy – prośba o interwencję u władz sowieckich. *Armia Krajowa w dokumentach 1939–1945*. T. 2, Warszawa, 2019.
326. Gen. Rowecki do Centrali: Tygodniowy meldunek informacyjny. *Armia Krajowa w dokumentach 1939–1945*. T. 2. Warszawa, 2019.
327. Gen. Rowecki do gen. Sikorskiego: Akcja dywersantów sowieckich zwraca się przeciw Polakom, nie przeciw Niemcom – wnioski. *Armia Krajowa w dokumentach 1939–1945*. T. 2. Warszawa, 2019.
328. Gen. Rowecki do gen. Sikorskiego: Plan powstania powszechnego – cele, czas i teren – nieprzyjaciele sprzymierzeńcy – kwestia Rosji – siły własne – decyzja i wykonanie. *Armia Krajowa w dokumentach 1939–1945*. T. 2. Warszawa, 2019.
329. Gen. Rowecki do gen. Sikorskiego: sprawy ukraińsko-polskie od września 1939 do listopada 1941 – przewidywania na przyszłość. *Armia Krajowa w dokumentach 1939–1945*. T. 2. Warszawa, 2019.
330. Gen. Rowecki do gen. Sikorskiego: Stosunek Niemców do Ukraińców, Litwinów i Białorusinów – stosunek tych narodów do Niemców i Polaków – postawa społeczeństwa polskiego na ziemiach wschodnich – plan niemiecki wobec narodów słowiańskich i Litwy. *Armia Krajowa w dokumentach 1939–1945*. T. 2. Warszawa, 2019.

331. Gen. Rowecki do gen. Sosnkowskiego – Meldunek operacyjny nr 54: plan powstania powszechnego. *Armia Krajowa w dokumentach 1939–1945*. T. 1. Warszawa, 2015.
332. Gen. Rowecki do komendantów Obszarów nr 2 i nr 3 – Wytoczne organizacyjne. *Armia Krajowa w dokumentach 1939–1945*. T. 1. Warszawa, 2015.
333. Gen. Rowecki do Naczelnego Wodza: Wobec eksterminacji ludności polskiej w Zamojszczyźnie i w innych powiatach Dowódca AK zarządził opór zbrojny i oczekuje czynnej pomocy lotniczej. *Armia Krajowa w dokumentach 1939–1945*. T. 2. Warszawa 2019.
334. Gen. Sosnkowski do gen. Roweckiego – Wiadomości o położeniu ogólnym i o stanie polskich sił zbrojnych na Zachodzie oraz wskazania polityczne i wojskowo-organizacyjne dla kraju. *Armia Krajowa w dokumentach 1939–1945*. T. 1. Warszawa, 2015.
335. Gen. Tokarzewski do gen. Sosnkowskiego – Meldunek organizacyjny i raport polityczno-gospodarczy. *Armia Krajowa w dokumentach 1939–1945*. T. 1. Warszawa, 2015.
336. Giedroyc a Ukraina. Ukraińska perspektywa Jerzego Giedroycia i środowiska paryskiej „Kultury”. / red. M. Semczyszyn, M. Zajączkowski. Warszawa–Lublin–Szczecin, 2014.
337. Gmiterek-Zabłocka A. „Instytucja dla pieniędzy”. Grube miliony na ostatnią chwilę na muzeum w Chełmie. Dotarliśmy do umowy. URL: https://www.tokfm.pl/Tokfm/7189654,30484878,muzeum-rzezi-wolynskiej-i-centrum-pojednania-w-chelmie-dotarliśmy.html?fbclid=IwAR3Zsohu58Kq1IomRX_fuhQjmakVxcvp_-Bbop1qdbjr10JII5awwRjRR44 (дата звернення: 30.11.2023).
338. Górski G. Rada Narodowościowa przy Delegacie Rządu RP na Kraj (październik 1943–lipiec 1944). „*Roczniki Nauk Prawnych*”. 1997, t. VII.
339. Grabarczyk W. Nie daliśmy UPA wziąć Birczy. Relacja obrońcy Birczy atakowanej w nocy 6 na 7 stycznia 1946 r. *Akcja „Wisła”. Krwawa wojna z OUN-UPA*. / red. M.A. Koprowski. Zakrzewo, 2016.
340. Grabowski W. Polska tajna administracja cywilna 1940–1945. Warszawa, 2003.
341. Grabski W. Dwa lata pracy u podstaw państwowości naszej (1924–1925). Warszawa, 1927.
342. Grajżul T., Swędrowski M. Pacyfikacja Galicji Wschodniej w 1930 roku w świetle interpelacji posłów Klubu Ukraińskiego z dnia 24 kwietnia 1931 roku. „*Meritum*” 2009, nr 1 / цит. за: *Polska–Ukraina. Ciężar przeszłości. Dwa narody w XX wieku na łamach „Karty”*. / red. H. Antos, A. Richter. Warszawa, 2019.
343. Gurianow A. Cztery deportacje 1940–41. „*Karta*” nr 12. 1994.
344. Hałagida I. „Szpieg Watykanu”. Kapłan greckokatolicki ks. Bazyli Hrynyk (1896–1977). Warszawa, 2008.
345. Hałagida I. Deportacje greckokatolickich biskupów przemyskich do USSR w 1945 i 1946 roku: nowe dokumenty. „*Pamięć i Sprawiedliwość*”. 2008, nr 7/2(13).
346. Hałagida I. Duchowni greckokatolicy i prawosławni w Centralnym Obozie Pracy w Jaworznie (1947–1949): Dokumenty i materiały. Warszawa, 2012.
347. Hałagida I. Między Moskwą, Warszawą i Watykanem. Dzieje Kościoła greckokatolickiego w Polsce w latach 1944–1970. Warszawa, 2013.
348. Hałagida I. Prowokacja „Zenona”. Geneza, przebieg i skutki operacji MBP o kryptonimie „C-1” przeciwko banderowskiej frakcji OUN i wywiadowi brytyjskiemu (1950–1954). Warszawa, 2005.
349. Hałagida I., Iwanyk M. Ukraińskie straty osobowe w dystrykcie lubelskim (październik 1939 – lipiec 1944) – wstępna analiza materiału statystycznego. „*Pamięć i Sprawiedliwość*”. 2017, nr 29.
350. Harbutt F.J. Jałta 1945. / пер. K. Janicki. Warszawa, 2012.
351. Himka J.P. Ukrainian Nationalists and the Holocaust OUN and UPAs Participation in the Destruction of Ukrainian Jewry, 1941–1944. Stuttgart, 2021.
352. Historyczny moment: prezydenci Polski i Ukrainy wspólnie oddali hołd ofiarom Wołynia. URL: <https://credo.pro/pl/2023/07/351274> (дата звернення: 7.10.2023).
353. Hnatiuk O. Odwaga i strach. Wrocław–Wojnowice, 2015.
354. Hofman I. Tematy polsko-ukraińskie Bohdana Osadczyka w paryskiej „Kulturze”. „*Przegląd Politológiczny*”. 2011, nr 3.
355. Hołowko T. Metody i drogi sanacji stosunków we Wschodniej Galicji i Województwach Wschodnich. „*Droga*”. 1926, rok V, nr 6–7, czerwiec–lipiec.
356. Hołowko T. Przez dwa fronty. Warszawa, 2014.
357. Homilia Jana Pawła II wygłoszona po polsku 26 czerwca podczas Mszy św. beatyfikacyjnej we Lwowie. URL: <https://papier.wiara.pl/doc/378523.Homilia-Jana-Pawla-II-wygloszona-po-polsku-26-czerwca-podczas> (дата звернення: 21.11.2022).
358. Hrycak J. Historia Ukrainy 1772–1999. / пер. K. Kotyńska. Lublin, 2000.
359. Hryciuk G. „Sprawa Lwowa właściwie wciąż otwarta”: między nadzieją a zwątpieniem – Polacy we Lwowie w 1945 r. „*Dzieje Najnowsze*”. 2005, nr 37/4.

360. Hryciuk G. Nastroje i stosunek ludności polskiej tzw. Ukrainy Zachodniej do przesiedleń w latach 1944–1945 w świetle sprawozdań radzieckich. *Polska i Ukraina po II wojnie światowej*. / ред. W. Bonusiak. Rzeszów, 1998.
361. Hryciuk G. Polacy we Lwowie 1939–1944. Warszawa, 2000.
362. Hryciuk G. Polityka radziecka wobec ludności polskiej na Wołyniu i w Galicji Wschodniej w latach 1944–1946. „*Acta Universitatis Wratislaviensis*”. Wyd. 2369, t. 155.
363. Hud B. Ukraińcy i Polacy na Naddnieprzu, Wołyniu i w Galicji Wschodniej w XIX wieku i w pierwszej połowie XX wieku. / пер. А. Korzeniowska-Bihun, М. Hud. Lwów–Warszawa, 2013.
364. Huk B. Całopalenie. Mord żołnierzy polskich na Ukraińcach w Terce 8 lipca 1946 roku. Dokumenty i materiały. Przemyśl, 2015.
365. Huk B. Masowy mord na ludności ukraińskiej we wsi Piskorowice 17 kwietnia 1945. Warszawa, 2007.
366. Huk B. Ukraina: polskie jądro ciemności. Przemyśl, 2013.
367. Pjuszyn I. Płoch zabytoje staroje. O nowoj knigie Władimira Wjatrowicza, <http://net.abimperio.net/node/2569/> (дата звернення: 22.06.2023).
368. Pjuszyn I. UPA i АК. Konflikt w Zachodniej Ukrainie (1939–1945). / пер. К. Котуńska А. Łazar. Warszawa, 2009.
369. Informacja MSZ o ataku na Konsulat Generalny RP w Łucku. URL: <https://pap-mediareoom.pl/polityka-i-spoleszczenstwo/informacja-msz-o-ataku-na-konsulat-generalny-rp-w-lucku-komunikat> (дата звернення: 7.10.2023).
370. Informacja naczelnika Wydziału III KWMO w Olsztynie na temat letnich rajdów młodzieży ukraińskiej. *Kwestia ukraińska w działalności Służby Bezpieczeństwa. Dokumenty i materiały*. / уклад. А. Słabig. Warszawa, 2006.
371. Informacja o pierwszych wysiedleniach w powiecie zamojskim. *Zamojszczyzna – Sonderlaboratorium SS. Zbiór dokumentów polskich i niemieckich z okresu okupacji hitlerowskiej*. / ред. Cz. Madajczyk. T. 1. Warszawa, 1979.
372. Instrukcja nr 2/45 Referatu Propagandy Nadrejonu „Chłodny Jar” Okręgu I OUN dla rejonowych referentów propagandy w sprawie wzmocnienia pracy propagandowej w związku z przesiedleniem ludności ukraińskiej z Polski do USRR, z dnia 20 kwietnia 1945 r.
373. *Internacjonalizm czy...? Działania organów bezpieczeństwa państw komunistycznych wobec mniejszości narodowych (1944–1989)*. / ред. J. Hytrek-Hryciuk, G. Strauchold, J. Syrnuk. Warszawa–Wrocław, 2011.
374. Instytut Polski i Muzeum im. gen. Sikorskiego w Londynie, A.9.I/a4, dok. 24, Notatka dla Pana Ministra Mikołajczyka, Londyn, 11 III 1943 r.; / цит. за: М. Zajączkowski. Konflikt polsko-ukraiński na południowo-wschodniej Lubelszczyźnie/południowej Chełmszczyźnie w pierwszej połowie 1944 r. (referat wygłoszony podczas piątego posiedzenia PUFH, Czerkasy, 19–22 X 2017 r).
375. Instytut Polski i Muzeum im. gen. Sikorskiego w Londynie, B I/125, Relacja Józefa Bąka. / цит. за: G. Motyka. *Ukraińska partyzantka 1942–1960*. Warszawa, 2015.
376. Instytut Polski i Muzeum im. gen. Sikorskiego, B I 96 F. / цит. за: G. Motyka. *Od rzezi wołyńskiej do akcji „Wisła”*. Kraków, 2011.
377. Interpelacja nr 5362 do ministra spraw zagranicznych w sprawie dekretu prezydenta Ukrainy W. Juszczenki, wzywającego parlament ukraiński do uchwalenia ustawy uznającej bandy UPA-OUN za ruch wyzwolenczy, a ich członków za kombatantów. URL: <http://orka2.sejm.gov.pl/IZ5.nsf/main/5C8C155B> (дата звернення: 27.11.2022).
378. Interpelacja p. dr Stefana Barana do p. Ministra Spraw Wewnętrznych oraz p. Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego w sprawie przejścia około 400 prawosławnych ukraińskiej narodowości na rzymskokatolicyzm w gromadzie Hryńki, łanowieckiej gminy, krzemienieckiego powiatu, województwa wołyńskiego oraz częściowego przejścia prawosławnych ukraińskiej narodowości i w niektórych gromadach powyższego powiatu na rzymskokatolicyzm z końcem 1937 r., wywołanego niedozwoloną akcją niektórych czynników samorządu terytorialnego i Korpusu Ochrony Pogranicza, oraz w sprawie akcji w celu odebrania prawosławnym w Hryńkach ich dotychczasowej cerkwi i przemiany jej na rzymskokatolicki kościół. URL: https://bs.sejm.gov.pl/F?func=direct&doc_number=000018781 (дата звернення: 8.09.2022).
379. Iwaneczko D. Biskup Jozafat Kocyłowski (1876–1947). *Życie i działalność. Polska–Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa*. T. 3. Przemyśl, 1996.
380. Iwaneczko D. Historia dwóch aresztowań przemyskiego biskupa greckokatolickiego Jozafata Kocyłowskiego. „*Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej*”. 2001, nr 7.
381. Iwaneczko D. Wysiedlenia Ukraińców a Kościoł greckokatolicki w Polsce (1944–1947). *Akcja „Wisła”*. / ред. J. Pisuliński. Warszawa, 2003.

382. Iwanicki M. Oświata i szkolnictwo ukraińskie w Polsce w latach 1918–1939. Siedlce, 1975.
383. Janicki Z. W obronie Przebraża i w drodze do Berlina. Lublin, 1997.
384. Janusz G. Ochrona praw mniejszości narodowych w Europie. Lublin, 2011.
385. Jasiak M. Działalność OUN-UPA w południowo-wschodnich powiatach dzisiejszej Polski w latach 1941–1946. *Polska–Ukraina: trudne pytania*. T. 7. Warszawa, 2000.
386. Jasiak M. Geneza i przebieg akcji „Wisła”. *Polska–Ukraina: trudne pytania*. T. 8. Warszawa, 2001.
387. Jasiak M. Stanowisko i los Ukraińców w Generalnym Gubernatorstwie (bez Galicji) w latach okupacji niemieckiej. *Polska–Ukraina: trudne pytania*. T. 4. Warszawa 1999.
388. Juchniewicz M. Polacy w radzieckim ruchu podziemnym i partyzanckim 1941–1944. Warszawa, 1973.
389. Kaczmarek R. Historia Polski 1914–1989. Warszawa, 2010.
390. Kadet J. Turkiewicz do Dowództwa Obrony Lwowa. Meldunek o działaniach kompanii ochotniczej Obrony Lwowa z dnia 17 września 1939. *Dokumenty obrony Lwowa 1939*. / ред. А. Leinwand. Warszawa, 1998.
391. Kaganiec M. Echa obrony Kresów południowo-wschodnich w latach 1918–1920 w prasie górnośląskiej. Bytom, 2018.
392. Kamiński Ł. Ukraińcy w COP Jaworzno 1947 rok. *Obóz dwóch totalitaryzmów. Jaworzno 1943–1956*. T. 1. /ред. K. Miroszewski, Z. Woźniczka. Jaworzno, 2007.
393. Karczowani. „Karta”. Nr 8. 1992.
394. Karpoń A. Ostatni wojewoda lubelski II Rzeczypospolitej. Lublin, 2004.
395. Karpus Z. Jeńcy i internowani rosyjscy i ukraińscy na terenie Polski w latach 1918–1924. Toruń, 1997.
396. Kerski B., Kowalczyk A.S. Wiek ukraińsko-polski. Rozmowy z Bohdanem Osadcukiem. Lublin, 2001.
397. Kersten K. Jałta – mit i rzeczywistość. *Jałta z perspektywy półwiecza*. / ред. S. Nicieja. Opole, 1995.
398. Kęsik J. Zaufany Komendanta. Biografia polityczna Jana Henryka Józewskiego 1892–1981. Wrocław, 1995.
399. Kharkhun V. „Bykivnia is Extremely Important in the Search for Our Identity”. A Martyrological Landscape of Remembrance and the Problems with the Victimhood Narrative. *„Nationalities Papers”* 1–24 (2023).
400. Klimecki M. Chronologia wydarzeń w Małopolsce Wschodniej w latach 1939–1945. *Polska–Ukraina: trudne pytania*. T. 5. Warszawa, 1999.
401. Klimecki M. Galicyjska Socjalistyczna Republika Rad. Okupacja Małopolski (Galicji) Wschodniej przez Armię Czerwoną w 1920 r. Toruń, 2006.
402. Klukowski Z. Zamojszczyzna. T. 2: 1944–1959. Warszawa, 2007.
403. Kłymonczuk W. Ukraina w poszukiwaniu wolności – od Rewolucji Godności do wyborów parlamentarnych w 2014 roku. *„Wschód Europy”* nr 1. 2015.
404. Kobyłański W. W szponach trzech wrogów. Przeciw UPA, Niemcom i Sowietom. Kraków, 2013.
405. Koko E. PPS wobec kwestii ukraińskiej w okresie wyborów do sejmu i senatu oraz na prezydenta Rzeczypospolitej w 1922 r. *„Studia z dziejów ZSRR i Europy Środkowej”* T. 25. Wrocław, 1990. URL: <https://rcin.org.pl/dlibra/doccontent?id=44593> (дата звернення: 18.05.2023).
406. Koko E. Ukraińscy socjaldemokraci galicyjscy w okresie międzywojennym (1918–1939). Ukraińska myśl polityczna w XX wieku. *„Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego”*.1993, z. 103.
407. Koko E. W nadziei na zgodę. Polski ruch socjalistyczny wobec kwestii narodowościowej w Polsce, 1918–1939. Gdańsk, 1995.
408. Komunikat Oddziałowej Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu w Rzeszowie. URL: <https://ipn.gov.pl/pl/dla-mediow/komunikaty/194455,Komunikat-Oddzialowej-Komisja-Scigania-Zbrodni-przeciwko-Narodowi-Polskiemu-w-Rz.html>, дата звернення: 2.12.2023.
409. Komunikat polsko-ukraiński. „Karta”. Nr 13. 1994.
410. Kondratiuk K. Straty ludności na Ukrainie Zachodniej w latach 1939–1941. *Polska–Ukraina: trudne pytania*. T. 5. Warszawa, 1999.
411. Konieczny Z. Był taki czas. U źródła akcji odwetowej w Pawłokomiu. Przemysł, 2005.
412. Konieczny Z. Stosunki polsko-ukraińskie na ziemiach obecnej Polski w latach 1918–1947. Wrocław, 2006.
413. Konieczny Z. Straty ludności w południowo-wschodnich powiatach dzisiejszej Polski w latach 1939–1947. *Polska–Ukraina: trudne pytania*. T. 7. Warszawa, 2000.
414. Konstytucja Marcowa, Warszawa 17 marca 1921. Cyfrowe archiwum Biblioteki Sejmu RP. URL: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19210440267/O/D19210267.pdf> (дата звернення: 17.05.2023).

415. Kontyngenty i godność. „Biuletyn Ziemi Czerwieńskiej” 6 grudnia 1942, nr 27.
416. Kordonski R. Likwidacja Kościoła greckokatolickiego w latach 1939–1946 na Ukrainie. „Studia Warmińskie” 2015, nr 52.
417. Kościoły wspólnie o rzezi wołyńskiej. „Rzeczpospolita”. URL: <https://www.rp.pl/kosciol/art-13011031-koscioly-wspolnie-o-rzezi-wozynskiej> (дата звернення: 21.11.2022).
418. Kowalski O. Z Wołynia przez Polesie do Berlina. Wspomnienia żołnierza 27 Wołyńskiej Dywizji Piechoty AK. Bydgoszcz, 2005.
419. Krajewski K. Ukraińskie miejsca pamięci narodowej na terenie Polski. „Biuletyn IPN”. Lipiec–sierpień 2010.
420. Kronika 2350 dni wojny i okupacji Lwowa: 1 IX 1939 – 5 II 1946. / зібр. G. Mazur, J. Skwara, J. Węgierski. Katowice, 2007.
421. Krugłow A. Deportacja ludności żydowskiej z Dystryktu Galicja do obozu zagłady w Bełżcu w 1942 r. „Biuletyn ŻIH” nr 3. 1989.
422. Krząstek T. Bitwa zamojska i obrona Zamościa w sierpniu 1920 r. *Polska i Ukraina w walce o niepodległość 1918–1920*. Warszawa, 2009.
423. Ks. Majewski J.Z., list do redakcji „Kultury”. „Kultura” 1952, nr 11/61. URL: [dc036f6403e9da-2075d41ac4d99c7294aef7cc40.pdf](https://www.kultura.com.pl/2075d41ac4d99c7294aef7cc40.pdf) (kulturaparyska.com) (дата звернення: 27.11.2022).
424. Kukułka J. Traktaty sąsiedzkie Polski odrodzonej. Wrocław, 1998.
425. Kula M. Pogranicze. Esej historyczno-socjologiczny. „Studia Migracyjne – Przegląd Polonijny” 2018, nr 1(167).
426. Kulińska L. Działalność terrorystyczna i sabotażowa nacjonalistycznych organizacji ukraińskich w Polsce w latach 1922–1939. *Księgarnia Akademicka*. Kraków, 2009.
427. Kultury historyczne Polski i Ukrainy. O źródłach nieporozumienia między sąsiadami. / ред. T. Stryjek, V. Skłokin, Warszawa, 2021.
428. Kumaniecki K.W. Odbudowa państwowości polskiej. Najważniejsze dokumenty 1912 – styczeń 1924. Warszawa–Kraków, 1924.
429. Kuźma K.K., Ohir O. Społeczne znaczenie osadnictwa wojskowego. „Nowa Polityka Wschodnia”. 2020, nr 1(24).
430. Kwestia ukraińska w działalności Służby Bezpieczeństwa. Dokumenty i materiały. / уклад. A. Słabig. Warszawa, 2006.
431. Kyryczuk J. Próby porozumienia polsko-ukraińskiego w latach II wojny światowej. *Polska–Ukraina: trudne pytania*. T. 6. Warszawa, 2000.
432. L. Kaczyński wyraża sprzeciw wobec decyzji Juszczenki. *GazetaPrawna.pl*. URL: <https://www.gazetaprawna.pl/wiadomosci/artykuly/395917,1-kaczynski-wyrazza-sprzeciw-wobec-decyzji-juszczenki.html> (дата звернення: 27.11.2022).
433. Landau Z., Tomaszewski J. Zarys historii gospodarczej Polski 1918–1939. Warszawa, 1999.
434. Lerski J. Emisariusz JUR. Londyn, 1984.
435. Leszczyński S. Uwikłanie. Wspomnienia z Podola 1939–1945. / ред. T. Bereza. Rzeszów, 2016.
436. Library and Archives Canada, 27R.6531-0-8-E, vol. 25, file 5, Opracowanie „Bandy i pacyfikacja w Dystrykcie Lubelskim” (autor nieznan, u góry dok. dopisano ołówkiem „1942”). / цит. за: W. Wiatrowycz, Druga wojna polsko-ukraińska: 1942–1947. / пер. M. Iwanek. Warszawa, 2013.
437. Library and Archives Canada, 27R.6531-0-9-E, vol. 25, file 5, Do Ukraińskiego Komitetu Pomocy w Zamościu: pismo delegatury w Zamościu z 18 maja 1942 roku. / цит. за: W. Wiatrowycz, Druga wojna polsko-ukraińska: 1942–1947. / пер. M. Iwanek. Warszawa, 2013.
438. Library and Archives Canada, Volodymyr Kubijovic fonds, MG 31, D 203, 25/17, b.p.
439. Library and Archives Canada, Volodymyr Kubijovic fonds, MG 31, D 203, 27/16, Odezwa dowódcy SS i policji w dystrykcie lubelskim GG do partyzantów ukraińskich w powiecie hrubieszowskim, kwiecień 1944 r., b.p.
440. Lisiewicz I. Ostatnia szansa (stosunki polsko-ukraińskie 1918–1921). Warszawa, 1998.
441. List biskupów greckokatolickich Ukrainy i rzymskokatolickich Polski z okazji aktu wzajemnego przebaczenia i pojednania. URL: https://opoka.org.pl/biblioteka/W/WE/kep/list_ukraina_pl_18062005.html (дата звернення: 27.11.2022).
442. List do Ministra Kultury w sprawie mogiły na Monasterzu. URL: <https://nasze-slowo.pl/lyst-do-ministra-kultury-u-spravi-mogyly-na-monastyri/> (дата звернення: 8.10.2023).
443. List grupy intelektualistów reprezentujących mniejszości narodowe do Lecha Wałęsy i Sześćdziesiątki. / R. Drozd, I. Hałagida, Ukraińcy w Polsce 1944–1989. Walka o tożsamość (dokumenty i materiały). Warszawa, 1999.
444. List Iwana Łysiaka-Rudnyckiego do Jerzego Giedroycia z 28 X 1953 r. / J. Giedroyc, Emigracja

- ukraińska. Listy 1950–1982. Warszawa, 2005.
445. List pasterski biskupów metropolii kijowsko-halickiej Ukraińskiego Kościoła Grekokatolickiego do braci i siostr. / цит. за: S. Batruch, Współpraca między Kościołem grekokatolickim i rzymskokatolickim na rzecz pojednania polsko-ukraińskiego, <http://www.uwm.edu.pl/dialog/files/dokumenty-pl.pdf> (дата звернення: 21.11.2022).
 446. List pasterski metropolity Szeptyckiego do duchowieństwa i wiernych. „Znak” 1988, nr 9.
 447. List prezydenta RP Aleksandra Kwaśniewskiego w sprawie Akcji „Wisła”. / R. Drozd, „Przebaczymy i prosimy o przebaczenie”. Związek Ukraińców w Polsce w polsko-ukraińskim dialogu historycznym. Dokumenty z lat 1990–2015. Słupsk, 2019.
 448. Lubieniecki Z. Łowca. Warszawa, 2014.
 449. Łewycki B. Sprawa dr. Oberlaendera. „Kultura” nr 147-148. 1960.
 450. Łobodowski J. „Spotkania” 1987, nr 33–34, rozmowa nieautoryzowana. / цит. за: Rozmowa z Józefem Łobodowskim w „Spotkaniach”. „Scriptores” 2009, nr 35.
 451. Łobodowski J. Przeciw upiorom przeszłości. *Myśli o Polsce i Ukrainie*. / уклад. P. Libera. Lublin, 2015.
 452. Łukomski G., Partacz Cz., Polak B. Wojna polsko-ukraińska 1918–1919. Koszalin, 1994.
 453. Maciorowski M. Umarzając śledztwo w sprawie akcji „Wisła”. IPN akceptuje zbrodnię komunistyczną [list otwarty]. URL: <https://wyborcza.pl/alehistoria/7,121681,30465128,umarzajac-sledztwo-w-sprawie-akcji-wisla-ipn-akceptuje-zbrodnię.html> (дата звернення: 2.12.2023).
 454. Małajczyk C. Polityka III Rzeszy w okupowanej Polsce. T. 1. Warszawa, 2019.
 455. Makar J. Chełmszczyzna w latach okupacji niemieckiej. *Polska–Ukraina: trudne pytania*. T. 10. Warszawa, 2006.
 456. Makaro J. O sąsiedztwie polsko-ukraińskim. W reakcji na film „Wołyń” Wojtki Smarzewskiej. URL: <https://ispan.waw.pl/journals/index.php/sn/article/view/sn.1504> (дата звернення: 25.11.2022).
 457. Mańkowski Z. Hitlerowska akcja wysiedleń i osadnictwa na Zamojszczyźnie (model czy improvizacja). Zamość, 1972.
 458. Markiewicz J. Nie dali ziemi skąd ich ród. Zamojszczyzna 27 XI 1942 – 31 XII 1943. Lublin, 1967.
 459. Markiewicz R. „Mohort”, Zarys powstania i działalności OP „Kord” – K. Filipowicz, z 1983 r. / E. W. Siemaszkowie, Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939–1945. T. 2. Warszawa, 2000.
 460. Markowski D.K. W cieniu Wołynia. „Antypolska akcja” OUN i UPA w Galicji Wschodniej 1943–1945. Kraków, 2023.
 461. Materiały i studia z dziejów stosunków polsko-ukraińskich. / ред. B. Grott. Kraków, 2008.
 462. Matijczenko W. Problem polskiej kolaboracji w czasie II wojny światowej. *Polska–Ukraina: trudne pytania*. T. 9. Warszawa, 2002.
 463. Mazur G. Pokucie w latach drugiej wojny światowej. Położenie ludności, polityka okupantów, działalność podziemia. Kraków, 1994.
 464. Mazur G. Polityka władz sowieckich w stosunku do ludności Ukrainy Zachodniej w latach 1939–1941: istota i następstwa. *Polska–Ukraina: trudne pytania*. T. 4. Warszawa, 1999.
 465. Mazur G. Problem pacyfikacji Małopolski Wschodniej w 1930 r. „Zeszyty Historyczne”. 2001. Z. 135.
 466. Mazur G. Wojewoda Piotr Dunin-Borkowski (1890–1949). „Zeszyty Historyczne”. 2006. Z. 55.
 467. Meldunek „Ihora”, prowadnika Rejonu V Nadrejonu OUN „Chołodnyj Jar”, z akcji Milicji Obywatelskiej na wieś Paszowa w powiecie leskim, z dnia 20 lutego 1945 r. *Repatriacja czy deportacja. Przesiedlenie Ukraińców z Polski do USSR 1944–1946*. T. 1. / ред. E. Misiło. Warszawa, 1996.
 468. Meldunek bojowy nr 00111 sztabu 9 Dywizji Piechoty dla dowódcy Grupy Operacyjnej „Wisła” gen. bryg. Stefana Mossora, z dnia 28 kwietnia 1947 r. *Akcja „Wisła”. Dokumenty i materiały*. / ред. E. Misiło. Warszawa, 2013.
 469. Meldunek bojowy nr 007 Sztabu 7 Dywizji Piechoty dla dowódcy Grupy Operacyjnej „Wisła” gen. bryg. Stefana Mossora, z dnia 29 kwietnia 1947 r. *Akcja „Wisła”. Dokumenty i materiały*. / ред. E. Misiło. Warszawa, 2013.
 470. Meldunek bojowy sztabu 30 pułku piechoty dla dowódcy 9 Dywizji Piechoty płk. Ignacego Wieliczki, z dnia 2 maja 1947 r. *Akcja „Wisła”. Dokumenty i materiały*. / ред. E. Misiło. Warszawa, 2013.
 471. Meldunek kwaterymistrza Grupy Operacyjnej „Wisła” ppłk. Franciszka Leitla dla gen. bryg. Stefana Mossora o sytuacji materialnej wysiedlanej ludności ukraińskiej, z dnia 8 maja 1947 r. *Akcja „Wisła”. Dokumenty i materiały*. / ред. E. Misiło. Warszawa, 2013.
 472. Meldunek nr 22. 4.VII.1942. / M. Siwicki. Dzieje konfliktów polsko-ukraińskich. T. 2. Warszawa, 1992.
 473. Meldunek operacyjny dowództwa 26 Odcinka Taktycznego Ukraińskiej Powstańczej Armii „Łemko” za styczeń. *Repatriacja czy deportacja. Przesiedlenie Ukraińców z Polski do USSR 1944–1946*. T. 2. / ред. E. Misiło. Warszawa, 1999.

474. Meldunek szefa Oddziału IV Sztabu Generalnego WP płk. Michała Terleckiego dla szefa Sztabu Generalnego WP gen. bryg. Stefana Mossora informujący o opracowanym przez Ministerstwo Administracji Publicznej planie osiedlenia 74 000 Ukraińców w rejonie Szczecinka i Olsztyna, z dnia 16 kwietnia 1947 r. *Akcja „Wisła”. Dokumenty.* / red. E. Miśło. Warszawa, 1993.
475. Memorandum w sprawie projektu utworzenia urzędu ministra Ziem Wschodnich, Londyn, 19 II 1954 r. *Wybór dokumentów do dziejów polskiego uchodźstwa niepodległościowego 1939–1991.* / уклад. A. Suchcitz, L. Maik, W. Rojek. Londyn, 1997.
476. Memoriał grekokatolickiego duchowieństwa do Prymasa Polski, Kardynała Stefana Wyszyńskiego. / R. Drozd, I. Hałagida. *Ukraińcy w Polsce 1944–1989. Walka o tożsamość (dokumenty i materiały).* Warszawa, 1999.
477. Memoriał Henryka Józewskiego, b. wojewody wołyńskiego w sprawie kierunku polskiej polityki państwowej na Wołyniu, 1938, rękopis ze zbiorów Stanisława Stępowskiego, BUW, Rkp nr 1385.
478. Mędrzecki W. *Województwo wołyńskie 1921–1939.* Wrocław, 1988.
479. Mękarska-Kozłowska B. *Kartki z pamiętnika.* / B. Mękarska-Kozłowska. Burza nad Lwowem. Lublin, 2000.
480. Michowicz W. *Walka dyplomacji polskiej przeciwko traktatowi mniejszościowemu w Lidze Narodów w roku 1934.* Łódź, 1963.
481. Mieroszewski J. [„Londyńczyk”] Ataman Petlura. „*Kultura*”. 1958, Nr 4/126. URL: <https://staticnowyportal.kulturaparyska.com/attachments/c5/d4/0bc52a055d70bf0352ffce522159bcad11144fb8.pdf#page=41> (дата звернення: 27.11.2022).
482. Mieroszewski J. Amerykańska „Ostpolitik i wnioski. „*Kultura*”. 1972. Nr 7–8.
483. Mieroszewski J. Rosyjski „kompleks polski” i obszar ULB. „*Kultura*”. 1974. Nr 9.
484. Mikulicz S. *Prometeizm w polityce II Rzeczypospolitej.* Warszawa, 1971.
485. Miśło E. *Kalendarium Akcji „Wisła”.* „*Nowa Ukraina. Zeszyty Historyczno-Politologiczne*”. 2007. Nr 1–2.
486. Miśło E. *Obóz „Jaworzno”. Zbrodnia nieukarana. Ukraińcy i Polacy w Centralnym Obozie Pracy Jaworzno (1947–1949),* Jesionowo 2022.
487. Miśło E. *Pawłokoma. 3 III 1945 r.,* Warszawa 2006.
488. Miśło E. *Ukraińcy w obozie koncentracyjnym w Jaworznie 1947–1949. Obóz dwóch totalitaryzmów. Jaworzno 1943–1956.* T. 1. / red. K. Miroszewski, Z. Woźniczka. Jaworzno, 2007.
489. MKiDN będzie współprowadzić Muzeum Pamięci Ofiar Rzezi Wołyńskiej oraz Centrum Prawdy i Pojednania im. Prezydenta Lecha Kaczyńskiego w Chełmie. URL: <https://www.gov.pl/web/kultura/mkidn-bedzie-wspolprowadzic-muzeum-pamieci-ofiar-rzezi-woylńskiej-oraz-centrum-prawdy-i-pojednania-im-prezydenta-lecha-kaczynskiego-w-chelmie> (дата звернення: 30.11.2023).
490. Motyka G. *Akcja Wisła. Komunistyczna czystka etniczna.* Kraków, 2023.
491. Motyka G. *Od rzezi wołyńskiej do akcji „Wisła”. Konflikt polsko-ukraiński 1943–1947.* Kraków, 2011.
492. Motyka G. *Polityka powojennych władz polskich wobec Ukraińców na przykładzie Jaworzna. Obóz dwóch totalitaryzmów. Jaworzno 1943–1956.* T. 2. / red. R. Terlecki. Jaworzno, 2007.
493. Motyka G. *Polskie podziemie w południowo-wschodnich powiatach dzisiejszej Polski w latach 1939–1946. Polska–Ukraina: trudne pytania.* T. 7. Warszawa, 2000.
494. Motyka G. *Tak było w Bieszczadach. Walki polsko-ukraińskie 1943–1948.* Warszawa, 1991.
495. Motyka G. *Ukraińska partyzantka 1942–1960. Działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i Ukraińskiej Powstańczej Armii.* Warszawa, 2006.
496. Motyka G. *Ukraińska partyzantka 1942–1960.* Warszawa, 2015.
497. Motyka G. *Ukraińska Powstańcza Armia a akcja „Wisła”. Akcja „Wisła”.* / red. J. Pisuliński. Warszawa, 2003.
498. Motyka G. *W kręgu „Łun w Bieszczadach”. Szkice z najnowszej historii polskich Bieszczad.* Warszawa, 2013.
499. Motyka G. *Wołyń ’43. Ludobójcza czystka – fakty, analogie, polityka historyczna.* Kraków, 2016.
500. Motyka G. *Zamiast wstępu: Od operacji „C-1” do akcji „Bumerang”. Służby bezpieczeństwa Polski i Czechosłowacji wobec Ukraińców (1945–1989). Z warsztatów badawczych.* / red. G. Motyka. Warszawa, 2005.
501. Motyka G., Stryjek T., Zajączkowski M. *Międzynarodowe aspekty akcji „Wisła”.* Warszawa, 2020.
502. Motyka G., Wnuk R. *Atak na Hrubieszów.* „*Zeszyty Historyczne WiN-u*”. 1996. Nr 8.
503. Motyka G., Wnuk R. *Pany i rezuny. Współpraca AK-WiN i UPA 1945–1947.* Warszawa, 1997.
504. Motyka G., Wnuk R. *Próby porozumienia polsko-ukraińskiego wobec zagrożenia sowieckiego w latach 1944–1947.* „*Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej*”. Nr 8. 2001.

505. Motyka G., Zajączkowski G. Jak w PRL historię poprawiano. *Służby bezpieczeństwa Polski i Czechosłowacji wobec Ukraińców (1945–1989). Z warsztatów badawczych.* / red. G. Motyka. Warszawa, 2005.
506. MSZ: polskie urzędy konsularne na Ukrainie zamknięte do czasu zapewnienia ochrony. URL: <https://www.pap.pl/aktualnosci/news%2C879510%2Cmsz-polskie-urzedz-konsularne-na-ukrainie-zamkniete-do-czasu-zapewnienia-ochrony.html> (дата звернення: 20.10.2023).
507. Myszanycz O. Metropolita Josoph Slipyj przed „sądem” KGB. Materiały z procesów w latach 1945–1946 i 1958–1959. *Polska – Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa.* T. 2. /red. S. Stępień. Przemyśl, 1994.
508. Necio J. Służba Bezpieczeństwa PRL a Ukraińcy – przykłady z czasów „Małej stabilizacji”. *Przegląd Geopolityczny*. 2018. Nr 26.
509. Niepublikowane fragmenty dziennika generała Langnera. / red. W. Włodarkiewicz. *Wojskowy Przegląd Historyczny*. 1996. Nr 3.
510. Nieznani sprawcy rozbili pomnik UPA. URL: <https://lublin.wyborcza.pl/lublin/7,48724,18852052,-nieznani-sprawcy-rozbili-pomnik-upa.html> (дата звернення: 23.10.2023).
511. Notatka „Z rozważań starszego wielkiem członka OUN” z 4 maja 1944 r. *Polacy i Ukraińcy. Pomiędzy dwoma systemami totalitarnymi 1942–1945.* T. 4, cz. 1. Warszawa–Kijów, 2005.
512. Notatka funkcjonariusza Wydziału III Departamentu III MSW na temat publikacji poświęconych podziemi ukraińskiemu w Polsce. *Kwestia ukraińska w działalności Służby Bezpieczeństwa. Dokumenty i materiały.* / уклад. A. Słabig. Warszawa, 2006.
513. Notatka Rady Wiejskiej w Zahorowie Starym z 24 stycznia 1959 r. w sprawie Polaków z Horochówki. *Polska i Ukraina w latach trzydziestych i czterdziestych XX wieku.* / уклад. G. Motyka, J. Szapował. T. 4, cz. 1. Warszawa–Kijów, 2005.
514. Notatka ze spotkania przedstawicieli MSW PRL i KGB USRR w Kijowie. / цит. за: I. Hałagida, Rozprawa z szestydesiatnykami – wątek polski. Przyczynek do działań komunistycznych organów bezpieczeństwa wobec mniejszości ukraińskiej w Polsce oraz współpracy SB i KGB. *Służby bezpieczeństwa Polski i Czechosłowacji wobec Ukraińców (1945–1989). Z warsztatów badawczych.* / red. G. Motyka. Warszawa, 2005.
515. Nowak J. Rozmowa z Władimirem Horbowym. *„Zeszyty Historyczne”, 1990. Z. 93.*
516. Nowak J. Wspomnienia z ławy rządowej. Kraków, 1938.
517. Nowak M. Narodowcy i Ukraińcy. Gdańsk, 2007.
518. Nowak R.K. Związek Patriotów Polskich w zachodnich obwodach Ukraińskiej Socjalistycznej Republiki Sowieckiej (1944–1946). Łódź–Warszawa, 2021.
519. Nowak-Jeziorański J. Kurier z Warszawy. Kraków, 2005.
520. O realny światopogląd. *„Biuletyn Ziemi Czerwieńskiej”. 24 grudnia 1942.*
521. O ugodę polsko-ukraińską, „Nowe Drogi” z 7 II 1942, nr 3. / цит. за: R. Torzecki. *Polacy i Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej.* Warszawa, 1993.
522. Obraz przyszłej Polski w programach polskich grup politycznych. *„Wiadomości Polskie”. Nr 4, 12 lutego 1942.*
523. Obraz przyszłej Polski w programach polskich grup politycznych. *„Wiadomości Polskie”. Nr 7, 29 kwietnia 1942.*
524. Oczko-Kędra K. Przesiedlenie ludności polskiej z województwa tarnopolskiego w latach 1944–1945 w świetle raportów obwodowej Delegatury Rządu RP na Kraj w Czortkowie, Letnia Szkoła Historii Najnowszej. Warszawa, 2012.
525. Od walki do porozumienia i współdziałania AK i WiN z UPA w Lubelskiem (relacja Mariana Gołbiewskiego, 5 VIII 1986 r.). *Między sąsiadami. Almanach Fundacji Świętego Włodzimierza Chrzyciela Rusi Kijowskiej.* T. 3. Kraków, 1993.
526. Oddziałowa Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu w Lublinie, OK S 9.2015. Zi, Akta sprawy przeciwko Piotrowi Marcychowi (dowody rzeczowe: dokumenty ujawnione 11 III 2016 r. w Chochołowie, pow. hrubieszowski), poz. 2, cz. 5, 10.
527. Odezwa „komandarma I rangi” Timoszenki, dowódcy „Frontu Ukraińskiego” do Ukraińców, podlegająca do mordowania Polaków, z września 1939. / R. Szawłowski. *Wojna polsko-sowiecka 1939.* T. 2. Warszawa, 1995.
528. Odezwa Komendy Głównej UPA z czerwca 1943 r. do narodu ukraińskiego. *Polacy i Ukraińcy. Pomiędzy dwoma systemami totalitarnymi 1942–1945.* T. 4, cz. 1. Warszawa–Kijów, 2005.
529. Odezwa Komitetu Przesiedleńczo-Osadniczego do ludności polskiej w związku z planowanym wysiedleniem Łemków z powiatu nowosądeckiego, z dnia 18 czerwca 1947 r. *Akcja „Wisła”. Dokumenty i materiały.* /red. E. Misiło. Warszawa, 2013.
530. Odezwa OUN-B do narodu ukraińskiego z 1941 r., w: E. W. Siemaszkowie, *Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939–1945.* T. 2, Warszawa 2000.

531. Odezwa OUN-M Do najodważniejszych z odważnych! Do bohaterów Galicji i Wołynia! [wiosna] 1944 r., b.p. / M. Zajęczkowski. Kwestia polska w programie i ideologii ukraińskiego podziemia 1939–1945 (referat wygłoszony podczas czwartego posiedzenia PUFH, Kraków, 27–30 III 2017).
532. Odezwa Rządu z dnia 18 grudnia 1939 r. do ogółu Społeczeństwa w kraju. „Monitor Polski” rok XXII, nr 277–284, 19 grudnia 1939.
533. Odezwa sztabu Legionu Wołyńskiego Do wszystkich Ukraińców – Wołynian!, 27 IV 1944 r., k. 4. / M. Zajęczkowski. Kwestia polska w programie i ideologii ukraińskiego podziemia 1939–1945 (referat wygłoszony podczas czwartego posiedzenia PUFH, Kraków, 27–30 III 2017 r.).
534. Odezwa sztabu pułku (zagonu) UPA „Sicz” z 17 lipca 1943 r. skierowana do Polaków. *Polska i Ukraina w latach trzydziestych i czterdziestych XX wieku*. / упор. G. Motyka, J. Szapował. T. 4, cz. 1. Warszawa–Kijów, 2005.
535. Odezwa Wołyńskiego Delegata Rządu RP, Kazimierza Banacha, do mieszkańców Wołynia z apelem o zaprzestanie bratobójczych walk. *Archiwum Adama Bienia. Akta narodowościowe (1942–1944)*. / упор. J. Brzeski, A. Roliński. Kraków, 2001.
536. Odnous B. Lato 1943. *Polska–Ukraina. Ciężar przeszłości: dwa narody w XX wieku na łamach „Karty”*. / ред. H. Antos, A. Richter. Warszawa, 2019.
537. Odpowiedź Ireny Kality z d. Lepko, byłej mieszkanki wsi Zamlicze (gm. Chorów, pow. Horochów) na ankietę Środowiska Żołnierzy 27 Wołyńskiej Dywizji AK w sprawie miejsc masowych grobów Polaków pomordowanych na Wołyniu w latach II wojny światowej, datowana luty 1995 r. / E. W. Siemaszkowie, Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939–1945. T. 2. Warszawa, 2000.
538. Ogień Majdanu. Dziennik rewolucji 21.11.2013–22.02.2014. / упор. M. Kowalczyk, A. Richter. Warszawa, 2020.
539. Ogłoszenie o zbiórce publicznej na sfinansowanie obchodów 70 rocznicy akcji „Wisła”. URL: https://otwarta.org/wp-content/uploads/2017/03/akcja-wis%C5%82a-zbi%C3%B3rka-publiczna_dla-medi%C3%B3wost.pdf (data звернення: 27.11.2022).
540. Okupacja i ruch oporu w dzienniku Hansa Franka 1939–1945. T. 1. 1939–1942. / ред. Z. Polubiec. Warszawa, 1972.
541. Olejarz T. Wielopłaszczyznowość i specyfika procesów pojednania polsko-ukraińskiego w latach 1991–2014. *Stosunki polsko-ukraińskie 1991–2014. Próba bilansu*. / ред. M. Pietraś, M. Malskiy, B. Surmacz. Lublin, 2016.
542. Oleśniewicz M. Dola Łemka – wspomnienia. Legnica, 2009.
543. Olijar I. Iwan Olijar – „Kum”. *Zakerzonnia. Spomyny wojakiw UPA*. T. 4. Warszawa, 1998.
544. Olszański T. A., Sarna A., Wierzbowska-Miazga A. Konsekwencje aneksji Krymu. URL: <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2014-03-19/konsekwencje-aneksji-krymu> (data звернення: 7.10.2023).
545. Olszański T.A. Miejsce UPA w Wielkiej Wojnie Ojczyźnianej: dylematy polityki historycznej Ukrainy. Warszawa, 2013.
546. Olszański T.A. Ukraina: ambitne ustawy dekomunizacyjne. URL: <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2015-04-15/ukraina-ambitne-ustawy-dekomunizacyjne> (data звернення: 30.11.2023).
547. Opracowanie dotyczące koncepcji stosunków polsko-ukraińskich po wojnie, podpisane pseudonimem „Stefan Andrzejewski”; krytyka projektu autorstwa „Nikodema Swobody”. *Kwestia ukraińska i eksterminacja ludności polskiej w Małopolsce Wschodniej w świetle dokumentów Polskiego Państwa Podziemnego 1942–1944*. / уклад. L. Kulińska, A. Roliński. Kraków, 2004.
548. Opracowanie dotyczące problemu ukraińskiego, będące reakcją na narastające zagrożenie ludności polskiej na terenie Wołynia i Małopolski Wschodniej, zawierające koncepcje przyszłości wzajemnych stosunków. *Kwestia ukraińska i eksterminacja ludności polskiej w Małopolsce Wschodniej w świetle dokumentów Polskiego Państwa Podziemnego 1942–1944*. / уклад. L. Kulińska, A. Roliński. Kraków, 2004.
549. Opracowanie dotyczące ukraińskich organizacji politycznych i wojskowych w Małopolsce Wschodniej, przesłane na ręce mjr. Jerzego Neugebauera (ps. „Roman”), organizatora Wydziału Wojskowego Obszaru Lwowskiego ZWZ-AK, przez Piotra Jarockiego (pseud. „Wojnicki”), zastępcę kierownika Biura Wschodniego („Granica”) Departamentu Spraw Wewnętrznych Delegatury. *Kwestia ukraińska i eksterminacja ludności polskiej w Małopolsce Wschodniej w świetle dokumentów Polskiego Państwa Podziemnego 1942–1944*. / уклад. L. Kulińska, A. Roliński. Kraków, 2004.
550. Opracowanie ze zbioru W.K. Świrskiego, podpisane pseudonimem „Nikodem Swoboda”, dotyczące rozwiązywania problemu stosunków polsko-ukraińskich po wojnie, poprzedzone ich analizą w okresie międzywojennym i wojny. *Kwestia ukraińska i eksterminacja ludności polskiej*

- w Małopolsce Wschodniej w świetle dokumentów Polskiego Państwa Podziemnego 1942–1944. / уклад. L. Kulińska, A. Roliński. Kraków, 2004.
551. Oświadczanie prezydenta Stanów Zjednoczonych Woodrowa Wilsona z 8 stycznia 1918. URL: https://ww1.lib.byu.edu/index.php/President_Wilson's_Fourteen_Points (data звернення: 6.04.2023).
 552. Oświadczanie Świętego i Świątobliwego Soboru Biskupów Świętego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego w Polsce do wiernych synów i córek Jego, z dnia 16 lipca 1938 roku dla pocieszenia i pokrzepienia w wierze i miłości. URL: http://www.cerkiew1938.pl/oredzie_soboru_biskupow.html (data звернення: 8.09.2022).
 553. Ostanek A.A. Przebieg mobilizacji 1939 roku na terenie Okręgu Korpusu nr VI „Lwów”. „*Studia z Dziejów Wojskowości*”. T. 2. 2013.
 554. Ostanek A.A. Wydarzenia 1930 roku w Małopolsce Wschodniej a bezpieczeństwo II Rzeczypospolitej. Warszawa, 2017.
 555. Oświadczenie Instytutu Pamięci Narodowej w związku z wywiadem z Antonem Drobowyczem, dyrektorem ukraińskiego Instytutu Pamięci Narodowej, który ukazał się 16 czerwca 2023 r. w portalu internetowym glavcom.ua. URL: <https://ipn.gov.pl/pl/dla-mediow/komunikaty/186958,Oswiadczenie-Instytutu-Pamieci-Narodowej-w-zwiazku-z-wywiadem-z-Antonem-Drobowyc.html?fbclid=IwAR3gLHXiShgcChOGolmFruGI-ShUvj94mHCXwY1vEPvQ4mZVYD-7C1R7f1Ns> (data звернення: 24.10.2023).
 556. Oświadczenie lubelskiego koła Związku Ukraińców w Polsce w sprawie profanacji godła Ukrainy. / R. Drozd, „Przebaczamy i prosimy o przebaczenie”. Związek Ukraińców w Polsce w polsko-ukraińskim dialogu historycznym. Dokumenty z lat 1990–2015. Słupsk, 2019.
 557. Oświadczenie Rady Ministrów RP z dnia 2 grudnia 1991 roku. / цит. за: M.S. Wolański, Stosunki polsko-ukraińskie w świetle umów dwustronnych. Aspekty polityczne. *Polska–Ukraina. Więcej niż sąsiedztwo*. / ред. M.S. Wolański, Ł. Leszczenko. Wrocław, 2006.
 558. Oświadczenie Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 10 lipca 2003 r. w związku z 60. rocznicą tragedii wołyńskiej. URL: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WMP20030370516/O/M20030516.pdf> (data звернення: 27.11.2022).
 559. Oświadczenie Światowego Związku Żołnierzy Armii Krajowej w sprawie wniosku o delegalizację Związku Ukraińców w Polsce. / R. Drozd, „Przebaczamy i prosimy o przebaczenie”. Związek Ukraińców w Polsce w polsko-ukraińskim dialogu historycznym. Dokumenty z lat 1990–2015. Słupsk, 2019.
 560. Oświadczenie Towarzystwa Polsko-Ukraińskiego. Londyn, 1967. Instytut Józefa Piłsudskiego w Ameryce. Archiwum Włodzimierza Bączkowskiego. Nr zesp. 132, sygn. 17.
 561. Państwowe Archiwum Federacji Rosyjskiej (GARF), zesp. 9478, inw. 1, t. 292, k. 317.
 562. Papierzyńska-Turek M. Między tradycją a rzeczywistością. Warszawa, 1989.
 563. Papierzyńska-Turek M. Od tożsamości do niepodległości. Toruń, 2012.
 564. Papierzyńska-Turek M. Sprawa ukraińska w II Rzeczypospolitej. Kraków, 1979.
 565. Partacz Cz. Problem ukraiński w polityce polskiego rządu na uchodźstwie i polskiego państwa podziemnego w latach 1939–1945. *Polska–Ukraina: trudne pytania*. T. 4. Warszawa, 1999.
 566. Partacz Cz. Próby porozumienia polsko-ukraińskiego na terenie kraju w czasie II wojny światowej. *Polska–Ukraina: trudne pytania*. T. 6. Warszawa, 2000.
 567. Pastusiak L. Prezydenci Stanów Zjednoczonych Ameryki Północnej. Warszawa, 1999.
 568. Patrylak I. Ukraińskie podziemie nacjonalistyczne i ruch powstańczy w latach 1939–1944. Struktura, liczebność, działalność. URL: <https://ipn.gov.pl/pl/nauka/polsko-ukrainskie-forum/36920,Wystapienia-uczestnikow-II-Polsko-Ukrainskiego-Forum-Historykow.html> (data звернення: 17.04.2023).
 569. Pawłokoma, Apokryf Ruski. URL: <https://www.apokryfruski.org/kultura/nadsanie/pawlokoma/> (data звернення: 20.06.2023).
 570. Pełnomocnictwa i instrukcja gen. Sosnkowskiego dla ppłk. Pstrokońskiego. *Armia Krajowa w dokumentach 1939–1945*. T. 1. Warszawa, 2015.
 571. Peretiatkowicz A. Samoobrona ludności polskiej na Wołyniu w latach 1943–1944. *Armia Krajowa na Wołyniu*. / ред. J. Snitko-Rzeszut. Warszawa, 1994.
 572. Petycja mieszkańców gminy Komańcza w powiecie sanockim skierowana do prezesa Rady Ministrów RP, ministra obrony narodowej, ministra sprawiedliwości, wojewody rzeszowskiego i starosty powiatowego w sprawie zaprzestania przymusowych wysiedleń do USRR. *Repatriacja czy deportacja. Przesiedlenie Ukraińców z Polski do USRR 1944–1946*. T. 2. / ред. E. Misiło. Warszawa, 1999.
 573. Piątek R., Zachara T. Ukraińska lista katyńska. Sprawozdanie z kwerend archiwalnych przeprowadzonych przez pracowników Rady OPMiW. „*Przeszłość i Pamięć*”. Nr 40. 2012.
 574. Piłsudski J. Pisma zbiorowe. T. V. Warszawa, 1989.

575. Pismo gen. K. Sosnkowskiego do gen. Wł. Sikorskiego z 30 XI 1939 r. wraz z załączoną uchwałą Komitetu dla Spraw Kraju z 4 posiedzenia z 28 XI 1939 r. / цит. за: R. Torzecki, Polacy i Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej. Warszawa, 1993.
576. Pismo Jerzego Krasowskiego „Lecha” do redakcji „Biuletynu Informacyjnego 27 WDP AK” z dnia 27.10.1987 r. / цит. за: W. Filar. Wołyń 1939–1944. Eksterminacja czy walki polsko-ukraińskie. Toruń, 2011.
577. Pismo Ministerstwa Szkolnictwa Wyższego i Techniki do Pełnomocnika członków założycieli Zrzeszenia Studentów Ukraińskich odmawiające rejestracji Zrzeszenia. / R. Drozd, I. Hałagida. Ukraińcy w Polsce 1944–1989. Walka o tożsamość (dokumenty i materiały). Warszawa, 1999.
578. Pismo ordynariusza diecezji rzymskokatolickiej w Tarnowie bpa Jana Stepy do wojewody rzeszowskiego w sprawie przekazania mienia pocerkiewnego na Łemkowszczyźnie nowo tworzonym parafiom rzymskokatolickim, z dnia 17 lipca 1947 r. *Akcja „Wisła”. Dokumenty i materiały.* / ред. E. Misiło. Warszawa, 2013.
579. Pismo Polskiego Komitetu Opiekuńczego w Lublinie do RGO w Krakowie o dalszych wysiedleniach na Zamojszczyźnie i sytuacji Polskiego Komitetu Opiekuńczego. *Zamojszczyzna – Sonderlaboratorium SS. Zbiór dokumentów polskich i niemieckich z okresu okupacji hitlerowskiej.* / ред. Cz. Madajczyk. T. 1. Warszawa, 1979.
580. Pismo Polskiego Komitetu Opiekuńczego w Lublinie do RGO w Krakowie o skutkach wysiedleń z Zamojszczyzny. *Zamojszczyzna – Sonderlaboratorium SS. Zbiór dokumentów polskich i niemieckich z okresu okupacji hitlerowskiej.* / ред. Cz. Madajczyk. T. 1. Warszawa, 1979.
581. Pismo prokuratora Rejonowej Prokuratury Wojskowej w Krakowie ppłk. Oskara Karlinera do dowódcy Okręgu Wojskowego Nr. V, z grudnia 1947 r. / Ł. Kamiński. *Ukraińcy w COP Jaworzno 1947 rok. Obóz dwóch totalitaryzmów. Jaworzno 1943–1956.* T. 1 / ред. K. Miroszewski, Z. Woźniczka. Jaworzno, 2007.
582. Pismo przedstawiciela rejonowego Rządu Tymczasowego RP ds. ewakuacji ludności ukraińskiej z Polski w Przemyślu J. Wójcika do przedstawiciela wojewódzkiego ds. ewakuacji w Jarosławiu J. Bednarza w sprawie napadów na ludność ukraińską, z dnia 6 marca 1945 r. *Repatriacja czy deportacja. Przesiedlenie Ukraińców z Polski do USRR 1944–1946.* T. 1 / ред. E. Misiło. Warszawa, 1996.
583. Pismo przedstawiciela rejonowego Rządu Tymczasowego RP ds. ewakuacji w Jarosławiu J. Bednarza w sprawie akcji przesiedleńczej na terenie powiatu przemyskiego, 7 marca 1945 r. *Repatriacja czy deportacja. Przesiedlenie Ukraińców z Polski do USRR 1944–1946.* T. 1 / ред. E. Misiło. Warszawa, 1996.
584. Pismo Społecznego Komitetu Wiernych Kościoła grekokatolickiego w Polsce do Prymasa Polski, kardynała Józefa Glempa. / R. Drozd, I. Hałagida, Ukraińcy w Polsce 1944–1989. Walka o tożsamość (dokumenty i materiały). Warszawa, 1999.
585. Pismo starosty powiatowego w Zamościu, Weißenmeiera, do gubernatora dystryktu lubelskiego, E. Zörnera, w sprawie pierwszych wysiedleń na Zamojszczyźnie i losów wysiedlonej ludności polskiej. *Zamojszczyzna – Sonderlaboratorium SS. Zbiór dokumentów polskich i niemieckich z okresu okupacji hitlerowskiej.* / ред. Cz. Madajczyk. T. 1. Warszawa, 1979.
586. Pismo wicepremiera Tymczasowego Rządu Jedności Narodowej Wł. Gomułki do wiceministra administracji publicznej Wł. Wolskiego w sprawie zaprzestania przymusowego wysiedlania Łemków z Polski do USRR. *Repatriacja czy deportacja. Przesiedlenie Ukraińców z Polski do USRR 1944–1946.* T. 2, / ред. E. Misiło. Warszawa, 1999.
587. Pismo Wojewódzkiego Urzędu Informacji i Propagandy w Rzeszowie do Ministerstwa Informacji i Propagandy w sprawie sytuacji na terenie powiatu sanockiego, z dnia 13 lutego 1946 r. *Repatriacja czy deportacja. Przesiedlenie Ukraińców z Polski do USRR 1944–1946.* T. 2 / ред. E. Misiło. Warszawa, 1999.
588. Pismo Związku Ukraińców w Polsce do dyrektora TVP Krzysztofa Koehlera w sprawie emisji filmu Ogniomistrz Kaleń. / Drozd, „Przebaczamy i prosimy o przebaczenie”. Związek Ukraińców w Polsce w polsko-ukraińskim dialogu historycznym. Dokumenty z lat 1990–2015. Słupsk, 2019.
589. Pisuliński J. Akcja specjalna „Wisła”. Rzeszów, 2017.
590. Pisuliński J. Epilog Akcji „Wisła”. Likwidacja Zbrojnego Podziemia Ukraińskiego w Polsce. „*Pamięć i Sprawiedliwość*” 2019, nr 34.
591. Pisuliński J. Konflikt polsko-ukraiński w powiecie przemyskim zimą i wiosną 1945 roku i udział w nim grupy Romana Kisiela „Sępa”. „*Pamięć i Sprawiedliwość*” 2005, nr 2.
592. Pisuliński J. Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939–1945. T. 1–2. Władysław Siemaszko, Ewa Siemaszko, Warszawa 2000 [recenzja]. „*Pamięć i Sprawiedliwość*” 2002, nr 2.

593. Pisuliński J. Łemkowie – geneza, przebieg i skutki Akcji „Wisła” oraz wcześniejszych przesiedleń. Łemkowie. / red. B. Machul-Telus. Warszawa, 2013.
594. Pisuliński J. Nie tylko Petlura. Kwestia ukraińska w latach 1918–1923. Toruń, 2013.
595. Pisuliński J. Pacyfikacja w Małopolsce Wschodniej na forum Ligi Narodów. „Zeszyty Historyczne”. 2003, z. 144.
596. Pisuliński J. Polityka władz wobec społeczności ukraińskiej w latach 1944–1956. „Pamięć i Sprawiedliwość”. 2004, nr 6.
597. Pisuliński J. Pomiędzy komunistyczną władzą a Ukraińską Powstańczą Armią. Ludność polska z terenów objętych konfliktem polsko-ukraińskim: losy, postawy, nastroje. Akcja „Wisła”. / red. J. Pisuliński. Warszawa, 2003.
598. Pisuliński J. Przesiedlenia Ukraińców do ZSRR w latach 1944–1946. „Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej”. 2001, nr 8.
599. Pisuliński J. Przesiedlenie ludności ukraińskiej z Polski do USRR w latach 1944–1947. Rzeszów, 2017.
600. Pisuliński J. Tragiczne mikrohistorie: Zawadka Morochowska. Akcja „Wisła”. / red. J. Pisuliński. Warszawa, 2003.
601. Pisuliński J., Skalski W. Sojusz Piłsudski–Petlura. Dokumenty i materiały, Warszawa 2020.
602. Plk. Rowecki do gen. Sosnkowskiego – Sprawy organizacyjne, informacyjne, wywiadowcze, raport o sytuacji w kraju, sprawa łączności i pieniędzy. *Armia Krajowa w dokumentach 1939–1945*. T. 1. Warszawa, 2015.
603. Pobóg-Malinowski W. Najnowsza historia Polski 1864–1945. T. II, cz. 1. Londyn, 1956.
604. Podkomisarz PP Furman do Dowódcztwa Obrony Lwowa. Zawiadomienie o przygotowywanej przez OUN akcji dywersyjnej na tyłach Wojska Polskiego z dnia 16 września 1939. *Dokumenty obrony Lwowa 1939*. / red. A. Leinwand. Warszawa, 1998.
605. Pojednanie przez trudną pamięć. Wołyń 1943. Lublin, 2012.
606. Polacy i Ukraińcy pomiędzy dwoma systemami totalitarnymi 1942–1945. / уклад. G. Motyka, J. Szapował. T. 4, cz. 1. Warszawa–Kijów, 2005.
607. Polacy i Ukraińcy. Pomiędzy dwoma systemami totalitarnymi 1942–1945. / уклад. G. Motyka, J. Szapował. T. 4, cz. 2. Warszawa–Kijów, 2005.
608. Polacy na Ukrainie. Zbiór dokumentów. Cz. 1: lata 1917–1939, T. 1. / red. S. Stępień. Przemysł, 1998.
609. Polacy wsi Grochowce, Kniażyce i Kruhel – ulotka Ukraińskiej Ludowej Samoobrony, z dnia 2 maja 1945 r. *Repatriacja czy deportacja. Przesiedlenie Ukraińców z Polski do USRR 1944–1946*. T. 1. / red. E. Misiło. Warszawa, 1996.
610. Poliszczuk W. Dowody zbrodni OUN i UPA. Integralny nacjonalizm ukraiński jako odmiana faszyzmu. T. 2. Toronto, 2000.
611. Poliszczuk W. Nacjonalizm ukraiński w dokumentach – integralny nacjonalizm ukraiński jako odmiana faszyzmu. Cz. 2, t. 4. Toronto, 2002.
612. Polska i Wielka Brytania przed i po Konferencji Krymskiej. Dokumenty. Londyn, 1946.
613. Polska–Ukraina. Ciężar przeszłości. Dwa narody w XX wieku na łamach „Karty” / red. H. Antos, A. Richter. Warszawa, 2019.
614. Polska–Ukraina. Trudna odpowiedź. Warszawa, 2003.
615. Polskie akcje ofensywne skierowane przeciw Ukraińcom w 1943 i 1944 roku, przeprowadzone przez oddziały samoobrony, oddziały partyzanckie i jednostki 27 Wołyńskiej Dywizji Piechoty AK. *Polska–Ukraina: trudne pytania*. T. 5. Warszawa, 1999.
616. Polskie ekshumacje wciąż zakazane, „Rzeczpospolita”. URL: <https://www.rp.pl/polityka/art-10135411-polskie-ekshumacje-wciaz-zakazane> (data звернення: 27.11.2022).
617. Polskie Siły Zbrojne w drugiej wojnie światowej. T. 1: Kampania wrześniowa 1939. Cz. 3: Przebieg działań od 9 do 14 września. Londyn, 1959.
618. Polsko-ukraiński gest pojednania. URL: <https://www.prezydent.pl/archiwalne-aktualnosci/aktualnosci-rok-2006/polsko-ukrainski-gest-pojednania,28044,archive> (data звернення: 21.11.2022).
619. Polsko-Ukraińskie Forum Historyków. URL: <https://ipn.gov.pl/pl/nauka/polsko-ukrainskie-forum> (data звернення: 19.10.2023).
620. Polsko-ukraińskie pojednanie w dokumentach hierarchii oraz duchowieństwa. / red. S. Batruch, „Peremyški Archyjeparchialni Widomosti”. Cz. 23. 2017.
621. Pomnik Polaków w Hucie Pieniackiej na Ukrainie został wysadzony, „Newsweek”. URL: <https://www.newsweek.pl/swiat/pomnik-polakow-w-hucie-pieniackiej-na-ukrainie-zostal-wysadzony/9wchqls> (data звернення: 25.11.2022).
622. Pomnik Polaków w Hucie Pieniackiej odbudowany. Pomogła lokalna społeczność. URL: <https://www.polsatnews.pl/wiadomosc/2017-02-25/lokalna-spolcznosc-na-ukrainie-odbudowala-pomnik-polakow-w-hucie-pieniackiej/> (data звернення: 20.10.2023).

623. Porozumienie Światowego Związku Żołnierzy Armii Krajowej i Związku Ukraińców w Polsce w sprawie podjęcia wspólnych działań na rzecz pełnego opracowania najnowszej historii stosunków polsko-ukraińskich. / R. Drozd, „Przebaczamy i prosimy o przebaczenie”. Związek Ukraińców w Polsce w polsko-ukraińskim dialogu historycznym. Dokumenty z lat 1990–2015. Słupsk, 2019.
624. Posłanie do Narodu Polskiego Kongresu Ukraińców w Polsce, w: R. Drozd, „Przebaczamy i prosimy o przebaczenie”. Związek Ukraińców w Polsce w polsko-ukraińskim dialogu historycznym. Dokumenty z lat 1990–2015. Słupsk, 2019.
625. Posłanie I Zjazdu Związku Ukraińców w Polsce „Do społeczeństwa polskiego”, w: R. Drozd, „Przebaczamy i prosimy o przebaczenie”. Związek Ukraińców w Polsce w polsko-ukraińskim dialogu historycznym. Dokumenty z lat 1990–2015. Słupsk, 2019.
626. Postanowienie o umorzeniu śledztwa. URL: <https://ipn.gov.pl/download/1/49748/29062007Wieżnie-progresywne-w-Jaworznie-1951-1956-S-4-00-Zk.pdf> (дата звернення: 20.06.2023).
627. Potocki R. Polityka państwa polskiego wobec zagadnienia ukraińskiego w latach 1930–1939. Lublin, 2003.
628. Potocki R. Ukraińskie wychodźstwo polityczne w Polsce (1920–1939). „Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze” 1996, nr 3.
629. Premier Mateusz Morawiecki na Ukrainie: nie spoczniemy, dopóki ostatnia ofiara Zbrodni Wołyńskiej nie zostanie odszukana. URL: <https://www.gov.pl/web/premier/premier-mateusz-morawiecki-na-ukrainie-nie-spozniemy-dopoki-ostatnia-ofiara-zbrodni-wozynskiej-nie-zostanie-odszukana> (дата звернення: 7.10.2023).
630. Prezydenci Polski i Ukrainy w Łucku: oddajemy hołd wszystkim niewinnym ofiarom Wołynia. URL: <https://www.pap.pl/aktualnosci/news%2C1594922%2Cprezydenci-polski-i-ukrainy-w-lucku-oddajemy-hold-wszystkim-niewinnym>, дата звернення: 7.10.2023.
631. Prezydent w Kijowie na obchodach 1. rocznicy Majdanu. URL: <https://www.prezydent.pl/kancelaria/archiwum/archiwum-bronislawa-komorowskiego/aktualnosci/wizyty-zagraniczne/prezydent-w-kijowie-na-obchodach-1-rocznicy-majdanu,16615> (дата звернення: 20.06.2023).
632. Proces Eligjusza Niewiadomskiego o zamach na życie prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej Gabriela Narutowicza w dniu 16 grudnia 1922 r. odbyty w Sądzie Okręgowym w Warszawie dnia 30 grudnia 1922 roku. / уклад. і вид. Stanisław Kijeński. Warszawa, 1923.
633. Projekt „ostatecznego rozwiązania problemu ukraińskiego w Polsce” w ramach akcji specjalnej pod kryptonimem „Wschód” opracowany przez Państwową Komisję Bezpieczeństwa, z dnia 16 kwietnia 1947. *Akcja „Wisła”. Dokumenty i materiały.* / ред. E. Misiło. Warszawa, 2013.
634. Projekt rozwiązania kwestii ukraińskiej opracowany przez przedstawicieli konspiracyjnych stronnictw skupionych w Politycznym Komitecie Porozumiewawczym. *Kwestia ukraińska i eksterminacja ludności polskiej w Małopolsce Wschodniej w świetle dokumentów Polskiego Państwa Podziemnego 1942–1944.* / уклад. L. Kulińska, A. Roliński. Kraków, 2004.
635. Protokół drugiego przesłuchania Iwana Hrynia z 1 marca 1951 r. *Polacy i Ukraińcy. Pomiędzy dwoma systemami totalitarnymi 1942–1945.* T. 4, cz. 1. Warszawa–Kijów, 2005.
636. Protokół konferencji w Ministerstwie Administracji Publicznej z udziałem delegatów ludności ukraińskiej. *Repatriacja czy deportacja. Przesiedlenie Ukraińców z Polski do USRR 1944–1946.* T. 1 / ред. E. Misiło. Warszawa, 1996.
637. Protokół końcowy do układu z 9 września 1944 r. między Polskim Komitetem Wyzwolenia Narodowego a Rządem Ukraińskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej w sprawie przesiedlenia obywateli polskich z terytorium USRR do Polski i ludności ukraińskiej z terytorium Polski do USRR, z dnia 6 maja 1947 r. *Akcja „Wisła”. Dokumenty i materiały.* / ред. E. Misiło. Warszawa, 2013.
638. Protokół nr 7 posiedzenia Biura Politycznego KC PPR z dnia 23 kwietnia 1947 r. *Akcja „Wisła”. Dokumenty i materiały.* / ред. E. Misiło. Warszawa, 2013.
639. Protokół posiedzenia Komisji Mniejszości Narodowych i Etnicznych nr 46, z dnia 15 kwietnia 2004. URL: <https://orka.sejm.gov.pl/Biuletyn.nsf/0/080DE0Ac51FBC375C1256E84004901FF?OpenDocument> (дата звернення: 19.10.2023).
640. Protokół przesłuchania Fedota Desiatnyczuka z 12 stycznia 1959 r., w: *Polska i Ukraina w latach trzydziestych i czterdziestych XX wieku.* / уклад. G. Motyka, J. Szapował. T. 4, cz. 1. Warszawa–Kijów, 2005.
641. Protokół przesłuchania Mirosława Onyszkiewicza z 20 maja 1948 r., w: *Polacy i Ukraińcy. Pomiędzy dwoma systemami totalitarnymi 1942–1945.* T. 4, cz. 2. Warszawa–Kijów, 2005.
642. Protokół przesłuchania Rostysława Zakrewskiego z 2 lutego 1959 r. *Polska i Ukraina w latach trzydziestych i czterdziestych XX wieku.* / уклад. G. Motyka, J. Szapował. T. 4, cz. 1. Warszawa–Kijów, 2005.
643. Protokół wizji lokalnej w Nowym Zahorowie z 20 kwietnia 1959 r. *Polska i Ukraina w latach trzydziestych i czterdziestych XX wieku.* / уклад. G. Motyka, J. Szapował, t. 4, cz. 1. Warszawa–Kijów, 2005.

644. Prowokacja w Pykuliżcach. URL: <https://nasze-slowo.pl/provokatsiya-v-pikulichah/> (dos data звернення ęp: 22.10.2023).
645. Przeciw bezmyślnym i masowym aresztowaniom. Memoriał Rady Robotniczej PPS w Borysławiu i Drohobyczu do ministra spraw wewnętrznych. „*Dziennik Ludowy*” nr 246/1922. Lwów.
646. Przeglądowa konferencja naukowa „W 65. rocznicę eksterminacji ludności polskiej na Kresach Wschodnich dokonanej przez nacjonalistów ukraińskich”, Warszawa, 10 lipca 2008 r., <https://ipn.gov.pl/pl/nauka/konferencje-aukowe/26543,Przegladowa-konferencja-naukowa-W-65-rocznicze-eksterminacji-ludnosci-polskiej-na.html> (dostęp: 7.10.2023).
647. Przemówienie do wiernych kościoła bizantyńsko-ukraińskiego (Przemyśl). URL: https://opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/jan_pawel_ii/przemowienia/09przemysl_02061991.html (data звернення: 25.11.2022).
648. Przemówienie Ojca Świętego Jana Pawła II w kościele oo. Bazylianów w Warszawie podczas podróży apostolskiej do Polski 5–17.06.1999. URL: https://opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/jan_pawel_ii/przemowienia/warszawa_2_11061999.html (data звернення: 27.11.2022).
649. Przewodniczący KEP podczas nabożeństwa „Przebaczenia i Pojednania”: Przychodzimy z wielkim pragnieniem pojednania naszych narodów. URL: <https://episkopat.pl/przewodniczaczy-kep-podczas-nabozenstwa-przebaczenia-i-pojednania-przychodzimy-z-wielkim-pragnieniem-pojednania-naszyc-narodow/> (data звернення: 7.10.2023).
650. Przewoźnik A., Adamska J., Katyń. Zbrodnia, prawda, pamięć. Warszawa, 2010.
651. Puchała L. Plany „Powstania” i „Burzy” Obszaru Lwowskiego AK, Kraków (maszynopis w zbiorach Zakładu Historii Polski Najnowszej Instytutu Historii UJ). / цит. за: A.L. Sowa, Stosunki polsko-ukraińskie 1939–1947. Kraków, 1998.
652. Puđłocki T. Sofron Matwijas: ofiara nacjonalizmów. „*Nasz Przemyśl*” 2016, nr 8.
653. Raport „Mara”, prowidyńka Nadrejonu „Beskyd” Okręgu I OUN, w sprawie wymordowania mieszkańców wsi Terka w powiecie leskim przez żołnierzy 36 Komendy Odcinka Wojsk Ochrony Pogranicza w Wołkowi, z dnia 11 lipca 1946 r. *Repatriacja czy deportacja. Przesiedlenie Ukraińców z Polski do USSR 1944–1946*. T. 2. / ред. E. Misiło. Warszawa, 1999.
654. Raport dowódcy sotni UPA por. „Chrina” do dowódcy 26 Odcinka Taktycznego UPA „Łemko” mjr. „Rena” w sprawie pacyfikacji wsi Zawadka Morachowska w powiecie sanockim przez 34 pułk piechoty Wojska Polskiego, z dnia 27 stycznia 1946 r. *Repatriacja czy deportacja. Przesiedlenie Ukraińców z Polski do USSR 1944–1946*. T. 2 / ред. E. Misiło. Warszawa, 1999.
655. Raport Jana Cichockiego „Wołyniaka” Wypadki na Wołyniu w powiecie włodzimierskim, sporządzony dla Komendy AK Lwów, z 21 września 1943 r. / E. W. Siemaszkowie, Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939–1945. T. 2. Warszawa, 2000.
656. Raport Komendy Armii Krajowej Lwów Rzezie wołyńskie, bez daty (koniec lipca lub początek sierpnia 1943 r.) / E. W. Siemaszkowie, Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939–1945. T. 2. Warszawa, 2000.
657. Raport Komendy Okręgu do Komendy Głównej o sytuacji politycznej, społecznej i ekonomicznej w okręgu. / I. Caban, Z. Mańkowski, Związek Walki Zbrojnej i Armia Krajowa w Okręgu Lubelskim 1939–1944. Cz. 2. Lublin, 1997.
658. Raport ludowego komisarza bezpieczeństwa państwowego USRS Siergieja Sawczenki z 5 lipca 1943 r. dotyczący stosunków między nacjonalistami ukraińskimi a Polakami. *Polacy i Ukraińcy pomiędzy dwoma systemami totalitarnymi 1942–1945*. / уклад. G. Motyka, J. Szapował, t. 4, cz. 1. Warszawa–Kijów, 2005.
659. Rataj M. Pamiętniki 1918–1927. Warszawa, 2011.
660. Redzik A. Longchamps de Brier Bogusław Karol. *Słownik biograficzny adwokatów polskich*. / ред. A. Redzik. T. 3. Warszawa, 2018.
661. Relacja Aleksandry Głowińskiej, byłej mieszkanki kol. Lulówka. *Świadkowie oskarżają*. / уклад. L. Karłowicz, L. Popek. Lublin, 2013.
662. Relacja Bronisławy Murawskiej-Żygadło, byłej mieszkanki kolonii Głuboczanka (gm. Ludwipol, pow. Kostopol), datowana 6 października 1993 r. / E. W. Siemaszkowie, Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939–1945. T. 2. Warszawa, 2000.
663. Relacja Jadwigi Krajewskiej z d. Bernardt, byłej mieszkanki majątku Lachów (gm. Poryck, pow. Włodzimirz Woł.), spisana w 1985 r. / E. W. Siemaszkowie, Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939–1945. T. 2. Warszawa, 2000.
664. Relacja Jana Żukowskiego, byłego mieszkańca wsi Kupowalce. *Świadkowie oskarżają*. / уклад. L. Karłowicz, L. Popek, Lublin. 2013.
665. Relacja Kazimierza Gilewicza, byłego mieszkańca wsi Kupowalce. *Świadkowie oskarżają*. / уклад.

- L. Karłowicz, L. Popek. Lublin, 2013.
666. Relacja Leonardy Buchman, byłej mieszkanki kol. Nowiny. *Świadkowie oskarżają*. / уклад. L. Karłowicz, L. Popek. Lublin, 2013.
667. Relacja Mariana Gołębiewskiego zarejestrowana w okresie listopad 1988 – czerwiec 1989 r., mps, w zbiorach Dariusza Balcerzyka.
668. Relacja Mieczysława Fotymy, byłego mieszkańca Marii Woli, w: *Świadkowie oskarżają*. / уклад. L. Karłowicz, L. Popek. Lublin, 2013.
669. Relacja nr 34, Haliny Żukowskiej. / K. Gilewicz, Krzyż Wołynia 1943, cz. II. Lublin, 2018.
670. Relacja o ataku chorążego UPA Iwana Jowyka. URL: <https://web.archive.org/web/20090130034342/http://lib.oun-upa.org.ua/neskorena/r09.html> (дата звернення: 8.10.2023).
671. Relacja ówczesnego ppłka Jana Lachowicza, dowódcy III Baonu 3 Pułku Piechoty KOP, spisana po wojnie, nadesłana nam w 1984 roku. / R. Szawłowski, Wojna polsko-sowiecka 1939. T. 2. Warszawa, 1995.
672. Relacja policjanta. / уклад. G. Motyka, M. Wierzbicki, „Karta” 24. 1998.
673. Relacja Stanisława Szumskiego, byłego mieszkańca kolonii Tur (gm. Rafałówka, pow. Sarny), datowana 2 kwietnia 1985 r. / E. W. Siemaszkowie, Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939–1945. T. 2. Warszawa, 2000.
674. Relacja Stanisławy Mogielnickiej, z d. Ziemiańskiej, byłej mieszkanki wsi Zagaje (gm. Podberezie, pow. Horochów), spisana w 1994 r. / E. W. Siemaszkowie, Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939–1945. T. 2. Warszawa, 2000.
675. Relacja Tadeusza Karpety z 28 marca 1985 r. dotycząca akcji odwetowej Kedywu AK we Włodzimierzu Wołyńskim w styczniu 1943 r. / Polacy i Ukraińcy pomiędzy dwoma systemami totalitarnymi 1942–1945. / уклад. G. Motyka, J. Szapował. T. 4, cz. 2. Warszawa–Kijów, 2005.
676. Relacja Tadeusza Kotarskiego „Zawiszy”, byłego mieszkańca okolic Kowla, datowana kwiecień–czerwiec 1985. / E. W. Siemaszkowie, Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939–1945. T. 2. Warszawa, 2000.
677. Relacja Tadeusza Salwy, byłego mieszkańca osady Chrypnów (gm. Grzybowica, pow. Włodzimierz Woł.), spisana w 1986 r. / E. W. Siemaszkowie, Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939–1945. T. 2. Warszawa, 2000.
678. Relacja Urszuli Ortyńskiej, byłej mieszkanki Nowin. *Świadkowie oskarżają*. / уклад. L. Karłowicz, L. Popek. Lublin, 2013.
679. Relacja Walerii Barteczko, byłej mieszkanki Gucina. *Świadkowie oskarżają*. / уклад. L. Karłowicz, L. Popek. Lublin, 2013.
680. Relacja Wandy Hulewicz, byłej mieszkanki wsi Wyrka. *Świadkowie oskarżają*. / уклад. L. Karłowicz, L. Popek. Lublin, 2013.
681. Relacja Wiesławy Gilewicz, byłej mieszkanki wsi Kupowalce (wywiad przeprowadzony z rodzicami – Kazimierzem i Ireną Gilewiczami). *Świadkowie oskarżają*. / уклад. L. Karłowicz, L. Popek. Lublin, 2013.
682. Relacja Witolda Kołodyńskiego, byłego mieszkańca kolonii Parośla I (gm. Antonówka, pow. Sarny), spisana w 1991 r. / E. W. Siemaszkowie, Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939–1945. T. 2, Warszawa 2000.
683. Relacja Włodzimierza Sławosza Dębskiego, byłego mieszkańca miasteczka Kisielin (gm. Kisielin, pow. Horochów), datowana 18 maja 1989 r. / E. W. Siemaszkowie, Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939–1945. T. 2, Warszawa 2000.
684. Relacja Zofii i Stanisława Dudulewiczów, byłych mieszkańców wsi Bobły (gm. Turzysk, pow. Kowel), bez daty (prawdopodobnie z lat 70.). / E. W. Siemaszkowie, Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939–1945. T. 2. Warszawa, 2000.
685. Relacja Zygmunta Stańskiego dotycząca wypadków w Porycku/Pawłowie w 1943 r. *Polska i Ukraina w latach trzydziestych i czterdziestych XX wieku* / уклад. G. Motyka, J. Szapował. T. 4, cz. 1. Warszawa–Kijów, 2005.
686. Repatriacja czy deportacja. Przesiedlenie Ukraińców z Polski do USRR 1944–1946. T. 1. / ред. E. Misiło. Warszawa, 1996.
687. Repatriacja czy deportacja. Przesiedlenie Ukraińców z Polski do USRR 1944–1946. T. 2. / ред. E. Misiło. Warszawa, 1999.
688. Reżmer W. Stanowisko i udział Ukraińców w niemiecko-polskiej kampanii 1939 roku. *Polska–Ukraina: trudne pytania*. T. 4. Warszawa, 1999.
689. Rogowski J. Lwów w pierwszych miesiącach okupacji niemieckiej w Dziennikach Jana Rogowskiego. Czerwiec–sierpień 1941 r. / ред. M. Matwijów, „Rocznik Lwowski”. 2000–2001.

690. Rogozin A. Wykuwanie pokoju, „Karta” nr 106, 2021.
691. Rok 1920. Wojna polsko-radziecka we wspomnieniach i innych dokumentach / уклад. J. Borkowski. Warszawa, 1990.
692. Romanowska K. Rozmowa „Sad dziadka” – pierwszy polsko-ukraiński film dokumentalny o Wołyniu. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=rlr5A45DKBQ> (дата звернення: 18.10.2023).
693. Romanowski W. Kainowe dni. Biały Dunajec–Ostróg, 2016.
694. Romanowski W. ZWZ-AK na Wołyniu 1939–1944. Lublin, 1993.
695. Romer J. Pamiętniki. Warszawa, 2011.
696. Rossoliński-Liebe G. Ukraińska policja, nacjonalizm i zagłada Żydów w Galicji Wschodniej i na Wołyniu. „Zagłada Żydów. Studia i Materiały” nr 13, 2017.
697. Roszkowski W. Historia Polski 1914–2005. Warszawa, 2006.
698. Rozkaz dowódcy 9 DP płk I. Wieliczki w sprawie sporządzenia ewidencji ludności ukraińskiej z dnia 31 stycznia 1947 r. *Akcja „Wisła”* / ред. J. Pisuliński. Warszawa 2003.
699. Rozkaz dowódcy SS i policji w dystrykcie lubelskim, O. Globocnika, w sprawie osiedlenia w powiecie zamojskim. *Zamojszczyzna – Sonderlaboratorium SS. Zbiór dokumentów polskich i niemieckich z okresu okupacji hitlerowskiej* / ред. Cz. Madajczyk t. 1. Warszawa, 1979.
700. Rozkaz dowództwa 6 Okręgu Wojennego Ukraińskiej Powstańczej Armii wydany w związku z rozpoczęciem przez Wojsko Polskie przymusowego wysiedlenia Ukraińców z Polski do USRS. *Repatriacja czy deportacja. Przesiedlenie Ukraińców z Polski do USRR 1944–1946*, t. 1. / ред. E. Miśło. Warszawa, 1996.
701. Rozkaz nr 063 dowódcy 7 Dywizji Piechoty płk. Zygmunta Bobrowskiego w sprawie kontrolowania i zabezpieczenia terenów poukraińskich oraz aresztowania i wysyłania do „obozów koncentracyjnych” Ukraińców powracających z wysiedlenia w rodzinne strony, z dnia 19 lipca 1947 r. *Akcja „Wisła”. Dokumenty i materiały.* / ред. E. Miśło. Warszawa, 2013.
702. Rozkaz operacyjny nr 004 Sztabu Grupy Operacyjnej, z dnia 2 maja 1947 r. *Akcja „Wisła”. Dokumenty i materiały.* / ред. E. Miśło. Warszawa, 2013.
703. Róg T. „...i zostanie tylko pustynia”. Osobowy wykaz ofiar konfliktu ukraińsko-polskiego 1939–1948. Gmina Cieszanów, powiat Lubaczów. Rzeszów, 2011.
704. Rudnicki J. [MękarSKI S.] Ziemia Czerwieńska pod okupacją niemiecką. Pułtusk–Warszawa, 2001.
705. Rzecznik Episkopatu: biskupi z Polski i Ukrainy podpiszą oświadczenie o przebaczeniu i pojednaniu. URL: <https://www.pap.pl/aktualnosci/news%2C1594191%2Crzecznik-episkopatu-biskupi-z-polski-i-ukrainy-podpisza-oswiadczenie-o> (дата звернення: 7.10.2023).
706. Samuś P. Minister Józef Beck. Łódź, 2019.
707. Samuś P. Wicemarszałek Wasyl Mudryj (1893–1966). Ugody polsko-ukraińskiej orędownik daremny. Warszawa, 2017.
708. Sawa M. Ukraiński emigrant. Działalność i myśl Iwana Kedyryna-Rudnyckiego (1896–1995). Lublin, 2016.
709. Serczyk W. Historia Ukrainy. Warszawa, 2009.
710. Serednicki A. Szkice polsko-ukraińskie. Warszawa, 1994.
711. Serhijczuk W. Działalność OUN-UPA w południowo-wschodnich powiatach dzisiejszej Polski w latach 1941–1947. *Polska–Ukraina: trudne pytania*. T. 7. Warszawa, 2000.
712. Serhijczuk W. Stanowisko i los Ukraińców w Generalnym Gubernatorstwie (bez Galicji) w latach okupacji niemieckiej 1939–1945. *Polska–Ukraina: trudne pytania*. T. 4. Warszawa, 1999.
713. Serhijczuk W. Straty ludności w wyniku ukraińsko-polskiego konfliktu narodowościowego w latach II wojny światowej. *Polska–Ukraina: trudne pytania*. T. 9. Warszawa, 2002.
714. Siemaszkowie E.W. Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939–1945, t. 1. Warszawa, 2000.
715. Silberklang D. Bramy łez. Zagłada w dystrykcie lubelskim. Lublin, 2022.
716. Siwicki M. Dzieje konfliktów polsko-ukraińskich. T. 1. Warszawa, 1992.
717. Siwicki M. Dzieje konfliktów polsko-ukraińskich. T. 2. Warszawa 1992.
718. Siwicki M. Dzieje konfliktów polsko-ukraińskich. T. 3. Warszawa 1994.
719. Skandal. Prezydent Komorowski obrzucony jajkami pod katedrą w Łucku. URL: gazetaprawna.pl/wiadomosci/artykuly/718472,skandal-prezydent-komorowski-obrzucony-jajkami-pod-katedra-w-lucku.html (дата звернення: 21.11.2022).
720. Składkowski F.S. Prezydent Mościcki, „Kultura” 1956, nr 10. / цит. за: Polska–Ukraina. Ciężar przeszłości. Dwa narody w XX wieku na łamach „Karty” / ред. H. Antos, A. Richter. Warszawa, 2019.
721. Skwarczyński A. Nasza administracja na „kresach”. „Rząd i Wojsko”. 1920, nr 9.
722. Słabig A. „Sytuacja jest w naszych rękach”. Działania aparatu bezpieczeństwa Polski Ludowej wobec Ukraińców w latach 1944–1989. Słupsk, 2018.

723. Smoleński P. Syrop z piołunu. Wgnani w akcji „Wisła”. Warszawa, 2017.
724. Snyder T. Tajna wojna. Henryk Józewski i polsko-sowiecka rozgrywka o Ukrainę / пер. B. Pietrzyk. Kraków, 2008.
725. Sołtysiak. G. Huta Stepańska. *Polska–Ukraina. Ciężar przeszłości: dwa narody w XX wieku na łamach „Karty”* / ред. H. Antos, A. Richter. Warszawa, 2019.
726. Sowa A.L. Kto wydał wyrok na miasto? Plany operacyjne ZWZ-AK (1940–1944) i sposoby ich realizacji. Kraków, 2016.
727. Sowa A.L. Stosunki polsko-ukraińskie 1939–1947. Kraków, 1998.
728. Sprawozdanie I sekretarza Komitetu Wojewódzkiego PPR w Rzeszowie St. Hanyża dla Komitetu Centralnego PPR w Rzeszowie, z dnia 17 sierpnia 1945 r. *Repatriacja czy deportacja. Przesiedlenie Ukraińców z Polski do USRR 1944–1946*. T. 1. / ред. E. Misiło. Warszawa, 1996.
729. Sprawozdanie Informacyjne Nadrejonu „Werchowyna” Okręgu I OUN za listopad 1946 r. *Repatriacja czy deportacja. Przesiedlenie Ukraińców z Polski do USRR 1944–1946*. T. 2. / ред. E. Misiło. Warszawa, 1999.
730. Sprawozdanie Komitetu Powiatowego PPR w Biłgoraju dla Komitetu Wojewódzkiego PPR w Lublinie w sprawie sytuacji politycznej w powiecie biłgorajskim, z dnia 25 marca 1945 r. *Repatriacja czy deportacja. Przesiedlenie Ukraińców z Polski do USRR 1944–1946*. T. 1. / ред. E. Misiło. Warszawa, 1996.
731. Sprawozdanie końcowe Sztabu 6 Dywizji Piechoty z wysiedlenia Łemkowszczyzny, z dn. 17 VII 1947. *Akcja „Wisła”. Dokumenty i materiały*. / ред. E. Misiło. Warszawa, 2013.
732. Sprawozdanie końcowe z działalności Grupy Operacyjnej „Wisła” za okres od 20 kwietnia do 31 lipca 1947 r. *Akcja „Wisła”. Dokumenty i materiały*. / ред. E. Misiło. Warszawa, 2013.
733. Sprawozdanie referenta organizacyjnego Polskiego Komitetu Opiekuńczego w Zamościu, A. Bleszyńskiego, z akcji opieki nad transportami wysiedlonych ze wsi powiatu zamojskiego. *Zamojszczyzna – Sonderlaboratorium SS. Zbiór dokumentów polskich i niemieckich z okresu okupacji hitlerowskiej*. / ред. Cz. Madajczyk. T. 1. Warszawa, 1979.
734. Sprawozdanie społeczno-polityczne Nadrejonu „Łyman” Okręgu III OUN za kwiecień 1946 r. *Repatriacja czy deportacja. Przesiedlenie Ukraińców z Polski do USRR 1944–1946*. T. 2. / ред. E. Misiło. Warszawa, 1999.
735. Sprawozdanie SS-Obersturmbannführera H. Krumeya z działalności zamojskiego oddziału Centrali Przesiedleńczej od początku akcji w Zamościu do 31 grudnia 1942, w: *Zamojszczyzna – Sonderlaboratorium SS. Zbiór dokumentów polskich i niemieckich z okresu okupacji hitlerowskiej* / ред. Cz. Madajczyk. T. 1. Warszawa, 1979.
736. Sprawozdanie starosty powiatowego nowotarskiego dla Wydziału Społeczno-Politycznego Urzędu Wojewódzkiego w Krakowie o sytuacji na Łemkowszczyźnie z dnia 30 kwietnia 1945 r. *Repatriacja czy deportacja. Przesiedlenie Ukraińców z Polski do USRR 1944–1946*. T. 1. / ред. E. Misiło. Warszawa, 1996.
737. Sprawozdanie stenograficzne Sejmu I kadencji, 1923-03-24. URL: https://bs.sejm.gov.pl/F?func=direct&doc_number=000021338 (дата звернення: 12.12.2022).
738. Sprawozdanie stenograficzne Sejmu II kadencji, 1927-01-27, nr 313, s. CCCXIII/23- CCCXIII/. URL: https://bs.sejm.gov.pl/F?func=direct&doc_number=000021620 (дата звернення: 6.12.2022).
739. Sprawozdanie stenograficzne Sejmu II kadencji, 1927-02-09, nr 321, s. CCCXXI/101. URL: https://bs.sejm.gov.pl/F?func=direct&doc_number=000021628 (дата звернення: 6.12.2022).
740. Sprawozdanie stenograficzne Sejmu II kadencji, 1928-03-30. URL: https://bs.sejm.gov.pl/F?func=direct&doc_number=000021650 (дата звернення: 6.12.2022).
741. Sprawozdanie stenograficzne Sejmu II kadencji, 1928-05-29. URL: https://bs.sejm.gov.pl/F?func=direct&doc_number=000021657 (дата звернення: 6.12.2022).
742. Sprawozdanie stenograficzne Sejmu V kadencji, 1932-12-03. URL: https://bs.sejm.gov.pl/F?func=direct&doc_number=000021969 (дата звернення: 8.09.2022).
743. Sprawozdanie stenograficzne z 3. posiedzenia Senat II RP IV kadencji z dnia 1931-02-03. URL: https://bs.sejm.gov.pl/F?func=direct&doc_number=000022948 (дата звернення: 15.05.2023).
744. Sprawozdanie stenograficzne z 7. posiedzenia Sejmu II RP z 26 i 27 stycznia 1931, Biblioteka Sejmowa, RPII/3/7 / цит. за: *Polska–Ukraina. Ciężar przeszłości. Dwa narody w XX wieku na łamach „Karty”*. / ред. H. Antos, A. Richter. Warszawa, 2019.
745. Sprawozdanie ukraińskiego podziemia z maja 1944 r. dotyczące akcji antypolskiej. *Polacy i Ukraińcy. Pomiedzy dwoma systemami totalitarnymi 1942–1945*. T. 4, cz. 2. Warszawa–Kijów, 2005.
746. Sprawozdanie z działalności naukowej w 2017 roku. ISP PAN. Warszawa, 2018. URL: https://isppan.waw.pl/wp-content/uploads/2018/06/Sprawozdanie_2017.pdf (дата звернення: 22.11.2023).

747. Sprawozdanie z sytuacji w kraju; fragment dotyczący wysiedleń w Lublinie i na Zamojszczyźnie, w: Zamojszczyzna – Sonderlaboratorium SS. Zbiór dokumentów polskich i niemieckich z okresu okupacji hitlerowskiej / red. Cz. Madajczyk. T. 1. Warszawa, 1979.
748. Sprawozdanie z Wołynia. AAN, Delegatura Rządu RP na Kraj, Departament Informacji i Prasy, Sekcja Wschodnia 1941–1944, sty. 202/III/198 / цит. за: Cz. Partacz, Próby porozumienia polsko-ukraińskiego na terenie kraju w czasie II wojny światowej. *Polska–Ukraina: trudne pytania*. T. 6. Warszawa, 2000.
749. Srokowski K. Sprawa narodowościowa na kresach wschodnich. Kraków, 1924.
750. Srokowski S. Uwagi o Kresach wschodnich. „*Przegląd Współczesny*”. R. 3, 1924, t. 11, nr 32.
751. Stanowisko Instytutu Pamięci Narodowej w sprawie współpracy polsko-ukraińskiej w kontekście ekshumacji, pochówków i upamiętnień ofiar wojen i ludobójstwa. URL: <https://ipn.gov.pl/pl/dla-mediow/komunikaty/120323,Stanowisko-Instytutu-Pamieci-Narodowej-w-sprawie-wspolpracy-polsko-ukrainskiej-w.html> (дата звернення: 27.11.2022).
752. Stanowisko Urzędu Wojewódzkiego Lubelskiego w sprawie cenzury prasowej z 1 września 1938 r. URL: http://www.cerkiew1938.pl/stanowisko_uwl_w_sprawie_cenzury.html (дата звернення: 8.09.2022).
753. Stawecki P. Następcy komendanta. Wojsko a polityka wewnętrzna II Rzeczypospolitej w latach 1935–1939. Warszawa, 1969.
754. Stawecki P. Polityka wołyńska Henryka Józewskiego w świetle nieznanych źródeł z lat 1935–1936. „*Przegląd Wschodni*”. 1997, z. 1(13).
755. Stępień S. Pamięć o dramatycznej przeszłości. Dokumenty. „*Biuletyn Ukrainoznawczy*”. 2013–2014, nr 16/17.
756. Stępień S. Przewyciężyć przeszłość. „*Biuletyn Ukrainoznawczy*”. 2013–2014, nr 16/17.
757. Stępień S. Represje wobec Kościoła Grekokatolickiego w Europie środkowo-wschodniej po II wojnie światowej. *Polska – Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa*. T. 2 / red. S. Stępień. Przemysł, 1994.
758. Struve K. The OUN(b), the Germans, and Anti-Jewish Violence in Eastern Galicia during Summer 1941. „*Journal of Soviet and Post-Soviet Politics and Society*”. Vol. 6, No. 1 (2020).
759. Syrnyk J. Działalność kulturalna Ukraińców po 1947 roku. *Żywi w naszej pamięci*. URL: ukrain-skankropolia.org.
760. Syrnyk J. Jeszcze raz o Zawadce Morochowskiej. URL: <https://przystanekhistoria.pl/paz/teksty/69852,Jesuscze-raz-o-Zawadce-Morochowskiej.html> (дата звернення: 25.11.2022).
761. Syrnyk J. Nadzór specjalny. Analiza historyczno-antropologiczna działań organów bezpieczeństwa w kwestii tzw. nacjonalizmu ukraińskiego na Podkarpaciu w latach 1947–1989. Wrocław–Warszawa, 2015.
762. Syrnyk J. Przemoc i chaos. Powiat sanocki i okolice: sierpień 1944 – lipiec 1947. Analiza antropologiczno-historyczna. Wrocław–Warszawa, 2020.
763. Syrnyk J. Ukraiński ruch młodzieżowy w Polsce w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XX / „*Pamięć i Sprawiedliwość*”. 2011, nr 10/1(17).
764. Syrnyk M. Ukraińcy w Polsce 1918–1939: szkolnictwo i oświata. Wrocław, 1996.
765. Sywak I. Śladem UPA. Kronika sotni Ukraińskiej Powstańczej Armii „Wowky” (24 sierpnia 1944–11 lipca 1945) / пер. i red. M. Sawa. Rzeszów, 2021.
766. Szapował J. Naukowo-metodyczne zasady działalności Ukraińsko-Polskiego Forum Historyków, Wystąpienia uczestników I Polsko-Ukraińskiego Forum Historyków. URL: <https://ipn.gov.pl/pl/nauka/polsko-ukrainskie-forum/24524,Wystapienia-uczestnikow-I-Polsko-Ukrainskiego-Forum-Historykow.html> (дата звернення: 25.11.2022).
767. Szarota T. U progu zagłady. Zajścia antyżydowskie i pogromy w okupowanej Europie. Warszawa, Paryż, Amsterdam, Antwerpia, Kowno, Warszawa, 2000.
768. Szef IPN o ukraińskich honorach dla UPA w trakcie wizyty Komorowskiego w Kijowie. URL: <https://wiadomosci.onet.pl/swiat/ukraina-honory-dla-upa-podczas-wizyty-komorowskiego-w-kijowie/49fjsq> (дата звернення: 20.06.2023).
769. Szef Rady Najwyższej Ukrainy: pragnę, abyśmy wspólnie napisali naszą historię, bez jej retuszowania, wyrywania z niej jakichkolwiek kart. URL: <https://www.pap.pl/aktualnosci/news%2C1576589%2Cszeferady-najwyzszej-ukrainy-pragne-abysmy-wspolnie-napisali-nasza-nowa> (дата звернення: 20.06.2023).
770. Szef ukraińskiego IPN: praca na Ukrainie możliwa po odnowieniu mogiły UPA na Monasterzu. URL: <https://dzieje.pl/wiadomosci/szefer-ukrainskiego-ipn-prace-na-ukrainie-mozliwe-po-odnowieniu-mogily-upa-na-monasterzu> (дата звернення: 24.10.2023).
771. Szefer A. Dywersyjno-sabotażowa działalność wrocławskiej Abwehry na ziemiach polskich w przededniu agresji hitlerowskiej w 1939 r. „*Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce*”. T. XXXII, Warszawa.

772. Sztendera J. W poszukiwaniu porozumienia. Podziemie ukraińskie i polskie w latach 1945–1947. Współpraca między UPA i WiN. „Zeszyty Historyczne”. 1985, nr 5.
773. Szumiło M. Petlurowcy. Armia ukraińska w obronie Polski. URL: <https://przystanekhistoria.pl/paz/tematy/ukraina/86387,Petlurowcy-Armia-ukraińska-w-obronie-Polski.html> (дата звернення: 12.09.2022).
774. Szumiło M. Ukraińska Reprezentacja Parlamentarna w Sejmie i Senacie RP. Warszawa, 2007.
775. Szwahulak M. Chronologia wydarzeń na Ukrainie Zachodniej w latach 1939–1945. *Polska–Ukraina: trudne pytania*. T. 5. Warszawa, 1999.
776. Szwahulak M. Stanowisko i udział Ukraińców w niemiecko-polskiej kampanii 1939 roku. *Polska–Ukraina: trudne pytania*. T. 4. Warszawa, 1999.
777. Szyfrogram nr 188 dowódcy Grupy Operacyjnej „Rzeszów” gen. bryg. J. Rotkiewicza do szefa Sztabu Generalnego WP gen. broni Wł. Korczyca. *Repatriacja czy deportacja. Przesiedlenie Ukraińców z Polski do USRR 1944–1946*. T. 2 / red. E. Misiło. Warszawa, 1999.
778. Telefonogram dowódcy Grupy Operacyjnej „Wisła” gen. bryg. Stefana Mossora do ministra obrony narodowej marszałka Polski Michała Żymierskiego informujący o rozpoczęciu wysiedlenia Ukraińców, z dnia 28 kwietnia 1947 r. *Akcja „Wisła”. Dokumenty i materiały* / red. E. Misiło. Warszawa, 2013.
779. Telefonogram szefa Sztabu Dowództwa Okręgu Wojskowego nr 7 płk. Nikodema Kunderewicza do szefa Oddziału Operacyjnego Sztabu Generalnego WP gen. bryg. Ostapa Stecy w związku z próbą wznowienia przesiedlenia Ukraińców z Polski do USRR. *Akcja „Wisła”. Dokumenty*. / red. E. Misiło. Warszawa, 1993.
780. Tępy margines to nie cały Przemysł – rozmowa z Lilą Kalinowską, „Nasze Słowo”. URL: <https://nasze-slowo.pl/tepy-margines-to-nie-caly-przemysl/> (дата звернення: 25.11.2022).
781. Tłomacki A. Kościół rzymskokatolicki obrządku bizantyjsko-słowiańskiego (Kościół neounicki) na południowo-wschodnim Podlasiu w latach 1924–1947. „*Radzynski Rocznik Humanistyczny*”. 2007, nr 5. URL: https://bazhum.muzhp.pl/media/files/Radzynski_Rocznik_Humanistyczny/Radzynski_Rocznik_Humanistyczny-r2007-t5/Radzynski_Rocznik_Humanistyczny-r2007-t5-s96-130/Radzynski_Rocznik_Humanistyczny-r2007-t5-s96-130.pdf (дата звернення: 12.12.2022).
782. Tomaszewski J. Rząd Rzeczypospolitej Polskiej wobec projektu utworzenia uniwersytetu ukraińskiego we Lwowie, w: *Ukraińska myśl polityczna w XX wieku* / red. M. Pułaski, „*Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego*”. Kraków, 1993, z. 103.
783. Tomaszewski T. Lwów. Pejzaż psychologiczny. Warszawa, 1996.
784. Tomczyk R. Ukraińskie Zjednoczenie Narodowo-Demokratyczne 1925–1939. Szczecin, 2006.
785. Torzecki R. Kwestia ukraińska w polityce III Rzeszy (1933–1945). Warszawa, 1972.
786. Torzecki R. Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923–1929. Kraków, 1989.
787. Torzecki R. Polacy i Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej. Warszawa, 1993.
788. Torzecki W. Z dziejów stosunków polsko-ukraińskich na Lubelszczyźnie. *Stan i perspektywy badań historycznych lat wojny i okupacji 1939–1945. Sesja 14–15 listopada 1985 r.* Warszawa, 1988.
789. Traktat między Rzeczpospolitą Polską a Ukrainą o dobrym sąsiedztwie, przyjaznych stosunkach i współpracy. URL: <https://sip.lex.pl/akty-prawne/dzu-dziennik-ustaw/ukraina-polska-traktat-o-dobrym-sasiedztwie-pryjaznych-stosunkach-i-16795621> (дата звернення: 18.11.2022).
790. Trofymowycz W. Rola Niemiec i Związku Sowieckiego w konflikcie ukraińsko-polskim w latach 1939–1945. *Polska–Ukraina: trudne pytania*. T. 5. Warszawa, 1999.
791. Trofymowycz W. Ukraińska myśl polityczna na Ukrainie Zachodniej wobec problemu polskiego w latach II wojny światowej. *Polska–Ukraina: trudne pytania*. T. 4. Warszawa, 1999.
792. Tyma P. Ukraińskie upamiętnienia nagrobne w Polsce po 1989 roku. Żywi w naszej pamięci. URL: ukrainskanekropolia.org
793. Uchwała Biura Politycznego KC PZPR w sprawie środków zmierzających do poprawy sytuacji gospodarczej ludności ukraińskiej w Polsce i do wzmożenia wśród niej pracy politycznej / R. Drozd, I. Hałagida, Ukraińcy w Polsce 1944–1989. Walka o tożsamość (dokumenty i materiały). Warszawa, 1999.
794. Uchwała I KZD ws. kierunków wspólnego działania z Niezależnym Samorządnym Związkiem Zawodowym Rolników Indywidualnych „Solidarność” (71/81), październik 1981 – Archiwum dokumentów. URL: solidarnosc.org.pl (дата звернення: 27.11.2022).
795. Uchwała Rady Głównej Związku Ukraińców w Polsce w 70. rocznicę tragedii wołyńskiej / R. Drozd, „Przebaczamy i prosimy o przebaczenie”. Związek Ukraińców w Polsce w polsko-ukraińskim dialogu historycznym. Dokumenty z lat 1990–2015, Słupsk 2019.

796. Uchwała Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 15 lipca 2009 roku w sprawie tragicznego losu Polaków na Kresach Wschodnich. URL: http://orka.sejm.gov.pl/proc6.nsf/uchwaly/2183_u.htm (дата звернення: 27.11.2022).
797. Uchwała Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 22 lipca 2016 r. w sprawie oddania hołdu ofiarom ludobójstwa dokonanego przez nacjonalistów ukraińskich na obywatelach II Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1943–1945. URL: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WMP20160000726> (дата звернення: 21.11.2022).
798. Uchwała Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 31 sierpnia 1991 roku w sprawie Niepodległości Ukrainy. URL: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WMP19910290205> (дата звернення: 18.11.2022).
799. Uchwała Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 6 grudnia 1991 r. w sprawie niepodległości Ukrainy. URL: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WMP19910450316> (дата звернення: 18.11.2022).
800. Uchwała sekretariatu KC PZPR w sprawie ukraińskiej mniejszości narodowej w PRL / R. Drozd, I. Hałagida, Ukraińcy w Polsce 1944–1989. Walka o tożsamość (dokumenty i materiały). Warszawa, 1999.
801. Uchwała Senatu Rzeczypospolitej Polskiej z 3 sierpnia 1990 r. potępiająca akcję „Wisła” / цит. за : Ukraińcy w najnowszych dziejach Polski 1918–1989, t. II: Akcja „Wisła” / ред. R. Drozd. Warszawa, 2005.
802. Uchwała Senatu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 16 marca 2006 r. w sprawie rocznicy Wielkiego Głodu na Ukrainie. URL: <M2006021.pdf> (sejm.gov.pl) (дата звернення: 20.06.2023).
803. Uchwała Senatu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 20 czerwca 2013 r. w 70. rocznicę Zbrodni Wołyńskiej. URL: <M20130582.pdf> (sejm.gov.pl) (дата звернення: 27.11.2022).
804. Uchwała Senatu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 7 lipca 2016 r. w sprawie oddania hołdu ofiarom ludobójstwa dokonanego przez nacjonalistów ukraińskich na obywatelach II Rzeczypospolitej w latach 1939–1945. URL: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WMP20160000638> (дата звернення: 21.11.2022).
805. Ukraina: po raz kolejny zniszczono pomnik Polaków w Hucie Pieniackiej. *Dzieje.pl*. URL: <https://dzieje.pl/aktualnosci/ukraina-po-raz-kolejny-zniszczono-pomnik-polakow-w-hucie-pieniackiej> (дата звернення: 25.11.2022).
806. Ukraina: po raz kolejny zniszczono pomnik Polaków w Hucie Pieniackiej. URL: <https://www.rap.pl/aktualnosci/news%2C862258%2Cukraina-po-raz-kolejny-zniszczono-pomnik-polakow-w-hucie-pieniackiej.html> (дата звернення: 20.10.2023).
807. Ukraina: Projekt uchwały parlamentu o „ludobójstwie na Ukraińcach”. URL: <https://dzieje.pl/aktualnosci/ukraina-projekt-uchwaly-parlamentu-o-ludobojstwie-na-ukraincach> (дата звернення: 19.10.2023).
808. Ukraine and Poland in documents 1918–22 / ed. T. Hunczak. New York, 1983.
809. Ukraińskie nacionalistyczne organizacje w gody drugiej światowej wojny / ред. Т. Cariewskaja-Diakina et al., t. 1, 1939–1943, Moskwa 2012.
810. Ukraińcy – odezwa Armii Krajowej – Kierownictwo Walki Podziemnej, z dnia 3 maja 1945 r. *Repatriacja czy deportacja. Przesiedlenie Ukraińców z Polski do USRR 1944–1946*. T. 1 / ред. E. Misiło. Warszawa, 1996.
811. Ukraińcy w najnowszych dziejach Polski 1918–1989. T. II: Akcja „Wisła” / ред. R. Drozd. Warszawa, 2005.
812. Ukraińcy w Polsce 1989–1993. Kalendarium. Dokumenty. Informacje / ред. M. Czech. Warszawa, 1993.
813. Ukraiński IPN nie widzi możliwości współpracy z Polską w ramach Forum Historyków. URL: <https://dzieje.pl/aktualnosci/ukraiński-ipn-nie-widzi-mozliwosci-wspolpracy-z-polska-w-ramach-forum-historykow> (дата звернення: 23.10.2023).
814. Ulotka Samoobrony Ludowej „Odplata”, z dnia 16 maja 1945 r. / *Repatriacja czy deportacja. Przesiedlenie Ukraińców z Polski do USRR 1944–1946*. T. 1 / ред. E. Misiło. Warszawa, 1996.
815. Ulotka Samoobrony Ludowej „Odplata”, z dnia 27 maja 1945 r. *Repatriacja czy deportacja. Przesiedlenie Ukraińców z Polski do USRR 1944–1946*. T. 1 / ред. E. Misiło. Warszawa, 1996.
816. Umorzenie śledztwa w sprawie decyzji o akcji „Wisła”. URL: <https://ipn.gov.pl/pl/dla-mediow/komunikaty/194448,Umorzenie-sledztwa-w-sprawie-decyzji-o-akcji-Wisla.html> (дата звернення: 2.12.2023).
817. Umowa między Rządem Rzeczypospolitej Polskiej a Rządem Ukrainy o ochronie miejsc pamięci i spoczynku ofiar wojny i represji politycznych. URL: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19941120545/O/D19940545.pdf> (дата звернення: 27.11.2022).
818. Urban J. Wołyńskie rewindykcje. „*Oriens*” maj–czerwiec 1938, z. 3.
819. Uroczystości upamiętniające 60. rocznicę tragedii wołyńskiej. URL: <https://www.prezydent.pl/kancelaria/archiwum/archiwum-aleksandra-kwasniewskiego/aktualnosci/rok-2003/uroczystosci-upamietniajace-60-rocznice-tragedii-wozynskiej,30397,archive> (дата звернення: 20.06.2023).

820. Ustawa z 31 lipca 1924 o języku państwowym i języku urzędowania rządowych i samorządowych władz administracyjnych. URL: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19240730724/O/D19240724.pdf> (дата звернення: 12.12.2023).
821. Ustawa z 31 lipca 1924 zawierająca niektóre postanowienia o organizacji szkolnictwa. URL: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19240790766/O/D19240766.pdf> (дата звернення: 12.12.2023).
822. Ustawa z dnia 17 marca 1921 r. – Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. URL: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=wdu19210440267> (дата звернення: 6.12.2022).
823. Ustawa z dnia 22 lutego 1947 r. o amnestii Dz.U. 1947 nr 20 poz. 78, w: *Akcja „Wisła”. Dokumenty* / ред. E. Misiło. Warszawa, 1993.
824. Ustawa z dnia 26 stycznia 2018 r. o zmianie ustawy o Instytucie Pamięci Narodowej – Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, ustawy o grobach i cmentarzach wojennych, ustawy o muzeach oraz ustawy o odpowiedzialności podmiotów zbiorowych za czyny zabronione pod groźbą kary. URL: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU2018000369> (дата звернення: 25.11.2022).
825. Ustawa z dnia 28 grudnia 1925 r. o wykonaniu reformy rolnej. Dz.U. 1925, poz. 1. URL: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU19260010001> (дата звернення: 18.05.2023).
826. W 75. rocznicę rzezi wołyńskiej Prezydent oddał cześć pomordowanym. URL: <https://www.prezydent.pl/aktualnosci/wizyty-zagraniczne/w-75-rocznice-rzezi-woylńskiej-prezydent-na-ukrainie-oddaje-czesc-pomordowanym-rodakom,3047> (дата звернення: 25.11.2022).
827. W służbie Rzeczypospolitej. „*Życie Warszawy*” z 29 marca 1947.
828. Wandale pomazali farbą polski cmentarz w Bykowni. URL: <https://dzieje.pl/aktualnosci/wandale-pomazali-farba-polski-cmentarz-w-bykowni> (дата звернення: 20.10.2023).
829. Werchrata znyszczona. URL: <https://nasze-slowo.pl/verhrata-znishhena/> (дата звернення: 22.10.2023).
830. Wewnętrzne opracowanie przygotowane prawdopodobnie przez Bolesława Galińskiego („Ładę”), późniejszego pracownika Wydziału Propagandy Bieżącej BIP, przekazane 25 VIII 1943 do archiwum Rady Narodowościowej („Zgody”) / *Archiwum Adama Bienia. Akta narodowościowe (1942–1944)* / уклад. J. Brzeski, A. Roliński. Kraków, 2001.
831. Węgierski J. Komendy lwowskiego Obszaru i Okręgu Armii Krajowej 1941–1944. Kraków, 1997.
832. Wiatrowycz W. Druga wojna polsko-ukraińska: 1942–1947 / пер. М. Іванек. Warszawa, 2013.
833. Wilk A. Łemkowie. Między integracji za rozproszeniem (1918-1989). Warszawa, 2019.
834. Wilk A. Przesiedlenie ludności łemkowskiej z powiatu nowosądeckiego na teren Ukraińskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej w latach 1945–1946. „*Pamięć i Sprawiedliwość*”. 2012. Nr 20.
835. Wnioski I zjazdu Ukraińskiego Towarzystwa Społeczno-Kulturalnego / R. Drozd, I. Hałagida. *Ukraińcy w Polsce 1944–1989. Walka o tożsamość (dokumenty i materiały)*. Warszawa, 1999.
836. Wnuk R. Lubelski Okręg AK, DSZ i WiN 1944–1947. Warszawa, 2000.
837. Wnuk R. Wierchowiny i Huta. „*Polska 1944/45–1989. Studia i materiały IV*”. 1999.
838. Wojewoda zawiadamia prokuraturę ws. skandalu w Sahryniu. URL: <https://www.lublin.uw.gov.pl/aktualnosci/wojewoda-zawiadamia-prokuratur%C4%99-ws-skandalu-w-sahryniu-wideo> (дата звернення: 21.11.2022).
839. Wojna o wolność 1920. Wyprawa kijowska / уклад. А. Кnyt. Warszawa, 2020. Т. 1.
840. Wojnar M. Miejsce Stepana Bandery w ukraińskiej polityce pamięci w latach 2014–2019. „*Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej*”. 2020, nr 18, z. 2.
841. Wojnar M. Walka o pamięć czy instrumentalizacja historii? Intelktualiści wobec polityki pamięci w III Rzeczypospolitej i na Ukrainie. Warszawa, 2021.
842. Wołanie z Werchraty: apel o zaprzestanie dewastowania grobów mniejszości narodowych. „*Więź*”. URL: <https://wiez.pl/2016/10/17/wołanie-z-werchraty-apel-o-zaprzestanie-dewastowania-grobów-mniejszosci-narodowych/> (дата звернення: 21.11.2022).
843. Wołczański J. Eksterminacja narodu polskiego i Kościoła Rzymskokatolickiego przez ukraińskich nacjonalistów w Małopolsce Wschodniej w latach 1939–1945. *Materiały źródłowe*, cz. 2. Kraków, 2006.
844. Wołos M. Proces Samuela Schwartzbarda w październiku 1927r. (w świetle prasy francuskiej). „*Dzieje Najnowsze*”. Nr 4, R. XXXVIII – 2006.
845. Wołyń 1943. Pojednanie przez trudną pamięć. URL: <https://teatrnl.pl/wolyn/> (дата звернення: 20.06.2023).
846. Wójtowicz S. Polski portret metropolity Andrzeja Szeptyckiego. Z materiałów Archiwum Historycznego we Lwowie. „*Studia Ukrainica Posnaniensia*”. 2013, vol. I.
847. Wspólna deklaracja Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej i Prezydenta Ukrainy przyjęta w Kijowie, 24 sierpnia 2016 r. URL: <https://www.prezydent.pl/aktualnosci/wizyty-zagraniczne/spotkanie-prezydenta-rp-i-prezydenta-ukrainy,2906> (дата звернення: 25.11.2022).

848. Wspólna Deklaracja Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej Andrzeja Dudy i Prezydenta Ukrainy Wołodymyra Zelenskigo. URL: <https://www.prezydent.pl/aktualnosci/wypowiedzi-prezydenta-rp/wystapienia/wspolna-deklaracja-prezydentow-polski-i-ukrainy,4371> (дата звернення: 8.10.2023).
849. Wspólne Oświadczenie Aleksandra Kwaśniewskiego i Leonida Kuczmy z okazji 70. rocznicy tragedii Wołyńskiej w okresie II wojny światowej. URL: <https://kwasniewskialeksander.pl/aktualnosci/wspolne-oswiadczenie-aleksandra-kwasniewskiego-i-leonida-kuczmy-z-okazji-70-rocznicy-tragedii-wozynskiej-w-okresie-ii-wojny-swiatowej> (дата звернення: 21.11.2022).
850. Wspólne oświadczenie Prezydenta RP i Prezydenta Ukrainy z okazji 60. rocznicy Akcji „Wisła” / R. Drozd, „Przebaczamy i prosimy o przebaczenie”. *Związek Ukraińców w Polsce w polsko-ukraińskim dialogu historycznym. Dokumenty z lat 1990–2015*. Słupsk, 2019.
851. Wspólne oświadczenie prezydentów RP i Ukrainy o porozumieniu i pojednaniu. *Związek Ukraińców w Polsce w dokumentach z lat 1990–2005*. / уклад. R. Drozd. Warszawa, 2010.
852. Wspólne oświadczenie przewodniczących Senatu Rzeczypospolitej Polskiej, Sejmu Republiki Litewskiej i Rady Najwyższej Ukrainy, Kijów, 17 marca 2014 r. URL: https://www.senat.gov.pl/gfx/senat/userfiles/_public/k8/agenda/wydarzenia/2014/140317/140317.pdf (дата звернення: 7.10.2023).
853. Wybór dokumentów do dziejów polskiego uchodźstwa niepodległościowego 1939–1991 / уклад. A. Suchcitz, L. Maik, W. Rojek. Londyn, 1997.
854. Wyciąg z meldunku operacyjnego NKGB USRS z 23 listopada 1944 r. dotyczącego pierwszej konferencji wojskowej OUN odbytej w październiku 1942 r. *Polacy i Ukraińcy pomiędzy dwoma systemami totalitarnymi 1942–1945* / уклад. G. Motyka, J. Szapował. T. 4, cz. 1. Warszawa–Kijów, 2005.
855. Wyciąg z protokołu przesłuchania Jurija Stelmaszczuka z 28 lutego 1945 r. *Polacy i Ukraińcy. Pomiedzy dwoma systemami totalitarnymi 1942–1945*. T. 4, cz. 1. Warszawa–Kijów, 2005.
856. Wyciąg z raportu za grudzień 1942 r. *Dzieje konfliktów polsko-ukraińskich*. / M. Siwicki. T. 2. Warszawa, 1992.
857. Wykańczanie Pawłokomy *Dzieje konfliktów polsko-ukraińskich*. / M. Siwicki. T. 3. Warszawa, 1994.
858. Wylegała A. Akcja „Reinhardt” w dystrykcie Galicja. URL: <https://teatrnn.pl/leksykon/artykuly/akcja-reinhardt-w-dystrykcie-galicja/> (дата звернення: 22.06.2023).
859. Wynnycykyj M. Ukraine’s Maidan, Russia’s War. A Chronicle and Analysis of the Revolution of Dignity. Stuttgart, 2019.
860. Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 17 stycznia 2019 r. URL: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU20190000131> (дата звернення: 25.11.2022).
861. Wysocki R. Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów w Polsce 1929–1939. Lublin, 2003.
862. Wystąpienie Prezydenta RP w Radzie Najwyższej Ukrainy. URL: <https://www.prezydent.pl/kancelaria/archiwum/archiwum-bronislawa-komorowskiego/aktualnosci/wypowiedzi-prezydenta-rp/wystapienia/wystapienie-prezydenta-rp-w-radzie-najwyzszej-ukrainy,16858> (дата звернення: 21.11.2022).
863. Wytyczne w sprawie wysiedlania polskich właścicieli gospodarstw, opracowane przez zamojską filię Centrali Przesiedleńczej. *Zamojszczyzna – Sonderlaboratorium SS. Zbiór dokumentów polskich i niemieckich z okresu okupacji hitlerowskiej*. / ред. Cz. Madajczyk. T. 1. Warszawa, 1979.
864. Z łemkowskiej skrzyni. Opowieść z Ługów i okolic /ред. M. Szyszko-Graban. T. 1. Strzelce Krajeńskie, 2003.
865. Z meldunku dziennego nr 27 szefa Oddziału Organizacyjno-Instruktorskiego Głównego Zarządu Polityczno-Wychowawczego Wojska Polskiego płk. J. Neugebauera, z dnia 15 lutego 1946 r. *Dokumenty*. T. 2 / ред. E. Misiło. Warszawa, 1999.
866. Z przemówienia wojewody lubelskiego Józefa Różnieckiego. URL: <http://cerkiew1938.pl/rozniecki.html> (дата звернення: 6.04.2023).
867. *Z Przemysła. Konsekwencje terroru UPA* – Informacja krakowskiego dziennika „Naprzód” o akcji zwalczania UPA i przesiedlenia rodzin polsko-ukraińskich, która „doprowadziła do całkowitego przyswojenia tego elementu przez dynamiczną polskość Ziemi Odzyskanych”, z dnia 15 maja 1947 r. *Akcja „Wisła”. Dokumenty i materiały* / ред. E. Misiło. Warszawa, 2013.
868. Z raportu nr 20 z posiedzenia Wojewódzkiego Komitetu Bezpieczeństwa w Rzeszowie dla Państwowej Komisji Bezpieczeństwa. Propozycja wysiedlenia Ukraińców, z 25 lutego 1947 r. *Akcja „Wisła”. Dokumenty* /ред. E. Misiło. Warszawa, 1993.
869. Zabrowarny B. Geneza i przebieg akcji „Wisła”, w: *Polska–Ukraina: trudne pytania*. T. 8. Warszawa, 2001.
870. Zagadnienie samorządu dla województw południowo-wschodnich. *Dzieje konfliktów polsko-ukraińskich*. / M. Siwicki. T. 2. Warszawa, 1992.
871. Zajączkowski M. „Legenda w najlepszym wypadku...”. Kilka uwag na marginesie wojennych losów Stanisława Basaja „Rysia”. „*Pamięć i Sprawiedliwość*”. 2017, nr 1(29).

872. Zajączkowski M. „Sformować dywizję sielkierników – postrach Lachów”. Przyczynek do genezy i charakteru akcji antypolskiej OUN-B i UPA na Chełmszczyźnie w pierwszej połowie 1944 roku. *„Pamięć i Sprawiedliwość”*. 2017, nr 1(29).
873. Zajączkowski M. Drogi do porozumienia między polskim i ukraińskim podziemiem niepodległościowym w latach 1945–1947. *Od zniewolenia do wolności. Studia historyczne* / red. A.F. Baran. Warszawa–Białystok, 2009.
874. Zajączkowski M. Konflikt polsko-ukraiński na południowo-wschodniej Lubelszczyźnie/południowej Chełmszczyźnie w pierwszej połowie 1944 r. (referat wygłoszony podczas piątego posiedzenia PUFH, Czerkasy, 19–22 X 2017).
875. Zajączkowski M. Konflikt polsko-ukraiński w dystrykcie lubelskim w optyce dokumentów niemieckich. Faza kulminacyjna (marzec–czerwiec 1944 r.). *„Pamięć i Sprawiedliwość”*. 2021, nr 2(38).
876. Zajączkowski M. Pod znakiem króla Daniela. OUN-B i UPA na Lubelszczyźnie 1944–1950. Lublin–Warszawa, 2016.
877. Zajączkowski M. Spór o Wierzchowiny. Działalność oddziałów Akcji Specjalnej (Pogotowia Akcji Specjalnej) NSZ w powiatach Chełm, Hrubieszów, Krasnostaw i Lubartów na tle konfliktu polsko-ukraińskiego (sierpień 1944 r. – czerwiec 1945 r.). *„Pamięć i Sprawiedliwość”*. 2006, nr 1.
878. Zajączkowski M. Sprawa agenturalno-śledcza kryptonim „Zabiąła”. Kulisy procesu Jana Szpon-taka „Zaluzniaka”. *Stużby bezpieczeństwa Polski i Czechosłowacji wobec Ukraińców (1945–1989). Z warsztatów badawczych* / red. G. Motyka. Warszawa, 2005.
879. Zajączkowski M. Stosunki polsko-sowieckie na Wołyniu 1943–1944 w świetle dokumentów czerwonych partyzantów. *Sowietci a polskie podziemie 1943–1946. Wybrane aspekty stalinowskiej polityki represji* / red. Ł. Adamski, G. Hryciuk, G. Motyka. Warszawa, 2017.
880. Zajączkowski M. Ukraińskie podziemie na Lubelszczyźnie w okresie okupacji niemieckiej 1939–1944. Lublin–Warszawa, 2015.
881. Zajączkowski M. Wierzchowiny 1945: fakty i mity, współczesne dyskursy historyczne i spory interpretacyjne o sprawstwo zbrodni i Narodowe Siły Zbrojne. Warszawa, 2023.
882. Założenia akcji polonizacyjno-rewindykacyjnej na Chełmszczyźnie i Południowym Podlasiu. *Strona internetowa Prawosławnej Diecezji Lubelsko-Chełmskiej* www.cerkiew1938.pl pod redakcją Grzegorza Kuprianowicza. URL: http://www.cerkiew1938.pl/założenia_akcji_polonizacyjno_rewindykacyjnej.html (data звернення: 1.10.2019).
883. Zapalec A. Ziemia tarnopolska w okresie pierwszej okupacji sowieckiej 1939–1941. Kraków, 2006.
884. Zaporowski Z. Wołyńskie Zjednoczenie Ukraińskie. Lublin, 2000.
885. Zaremba M. Wielka trwoga. Polska 1944–1947. Ludowa reakcja na kryzys. Kraków, 2012.
886. Zarządzenie dyrektora Departamentu Osiedleńczego Ministerstwa Ziem Odzyskanych Józefa Pietkiewicza ustalające zasady osiedlania Ukraińców w województwach północnych i zachodnich Polski, z dnia 31 lipca 1947 r. *Akcja „Wisła”. Dokumenty i materiały* / red. E. Misiło. Warszawa, 2013.
887. Zarządzenie Państwowej Komisji Bezpieczeństwa dla Grupy Operacyjnej „Wisła” *Akcja „Wisła”. Dokumenty i materiały* / red. E. Misiło. Warszawa, 2013.
888. Zarządzenie prezydenta RP na uchodźstwie z 17 marca 1961. URL: <https://static.kulturaparyska.com/attachments/od/c8/f234a56bf00cb13b172d65405857d389c4471ccb.jpeg> (data звернення: 20.06.2023).
889. Zaskilniak Ł. Problem ukraiński w polityce polskiego rządu emigracyjnego i polskiego podzemia w latach 1939–1945. *Polska–Ukraina: trudne pytania*. T. 4. Warszawa, 1999.
890. Ze sprawozdania sytuacyjnego Dowództwa Okręgu Krakowskiego dla Państwowej Komisji Bezpieczeństwa za luty 1947 r. Propozycja wysiedlenia Łemków z powiatu nowosądeckiego, z dnia 6 marca 1947 r. *Akcja „Wisła”. Dokumenty* / red. E. Misiło. Warszawa, 1993.
891. Zgoda władz Ukrainy na poszukiwanie mogił Polaków zamordowanych przez UPA, PAP. URL: <https://www.pap.pl/aktualnosci/news%2C1476729%2CZgoda-wladz-ukrainy-na-poszukiwanie-mogil-polakow-zamordowanych-przez-upa> (data звернення: 27.11.2022).
892. Zrozumieć Ukrainę. Historia mówiona. Z Jarosławem Hrycakiem rozmawia Iza Chruslińska. Warszawa, 2022.
893. Związek Ukraińców w Polsce w dokumentach z lat 1990–2005 / уклад. R. Drozd. Warszawa, 2010.
894. Zwoliński J. Rapsodia dla Łemków. Koszalin, 1994.
895. *Źródła do dziejów Ukraińskiej Cerkwi Greckokatolickiej w Polsce w latach 1944–1989.* / уклад. B. Huk. T. 1. Przemyśl, 2007.
896. Żebrowski M. Jerzego Giedroycia lekcja przyzwoitości. *Kultura*. URL: <https://kulturaparyska.com/en/topic-article/jerzego-giedroycia-lekcja-pryzwoitosci> (data звернення: 5.11.2022).
897. Żerelik R. Rząd i Rada Ukraińskiej Republiki Ludowej w Tarnowie w okresie 1920–1922. *Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze*. 1996. Nr 3.

Список скорочень

АК – Армія Крайова	КДБ – Комітет державної безпеки СРСР
архиеп. – архієпископ	ККО – Корпус кордонної охорони
ББПУ – Безпартійний блок підтримки уряду Юзефа Пілсудського	КОК – Командування округу корпусу
БХ – Батальйони хлопські	КП – Крайовий Провід
ВП – Військо Польське	КП(б) – Комуністична партія (більшовиків)
ГГ – Генеральна губернія	КП(б)У – Комуністична партія (більшовиків) України
год – година	КПЗУ – Комуністична партія Західної України
ДЗС – Делегатура Збройних сил	МВС – Міністерство внутрішніх справ
див. – дивіться	МЗС – Міністерство закордонних справ
ЗОУНР – Західна область УНР	НЗС – Національні збройні сили
ЗУЗ – Західна Україна, Західноукраїнські землі	НКВС – Народний комісаріат внутрішніх справ
ЗУНР – Західноукраїнська Народна Республіка	НКДБ – Народний комісаріат державної безпеки
і т. п. – і тому подібне, тощо	о. – отець
ім. – імені	ОУН – Організація українських
ІНП – Інститут національної пам'яті	

націоналістів
ОУН(б) – ОУН бандерівська
ОУН(м) – ОУН мельниківська
ПЗУЗ – Північно-західні українські
землі
ПКНВ – Польський комітет
національного визволення
ПНР – Польська Народна Республіка
ПОРП – Польська об'єднана робітнича
партія
ППС – Польський повстанський союз
проф. – професор
ПРП – Польська робітнича партія
РП – Республіка Польща
СБ – Служба безпеки
СД – нацистська секретна служба безпеки
СЗБ – Союз збройної боротьби
СРСР – Союз Радянських Соціалістичних
Республік
СС – Захисні загони Націонал-
соціалістичної німецької робітничої партії
ст. – стаття

США – Сполучені Штати Америки
т. зв. – так званий
тис. – тисяча
УБ – Управління безпеки
УВО – Українська військова організація
УГБ – Управління громадської безпеки
УІС – Українська Інформаційна Служба
УНДО – Українське національно-
демократичне об'єднання
УНК – Український національний комітет
УНР – Українська Народна Республіка
УНРА – Українська народно-революційна
армія
УНС – Українська Народна Самооборона
УПА – Українська повстанська армія
УРСР – Українська Радянська
Соціалістична Республіка
УСДП – Українська соціал-демократична
партія
УЦК – Український центральний комітет
ЦК – Центральний комітет
ЦП – Центральний Провід

Іменний покажчик

- Аксьонов Сергій 369
Амальрик Андрій 340
Андерс Владислав 164, 336
Андрієвський Дмитро 67
«Анталак» 304
Анчарський Юзеф 132, 134, 136, 138, 144–146, 153, 161–162
Арбузов Сергій 368
Арендарський Леопольд 317
- Бабій Іван 89, 96
Байкевич Надія 203
Балей Степан 67
Балицький Григорій 242–243
Балут Ян 220
Банах Казімеж 191, 237, 244
Банашек Якуб 385
- Бандера Степан «Лис», «Баба» 86, 88, 96, 135, 147, 149, 154, 156, 165, 167, 181, 198, 208, 215, 238, 275, 297, 362–363
Барабаш Мирон 121
Баран Степан 65, 79, 101
Барановський Роман 340
Барановський Ярослав 131
Барна Адам 312
Бартель Казимир 61–62
Бартечко Валерія 221
Бартицький Федор 75
Басай Станіслав «Рись» 248, 256, 265, 280
Басараб Ольга 50–51, 68
Бачинський Яков 96
Беднаж Юзеф 278
Безручко Марко 31, 33, 378
Бек Юзеф 89–90
- Беляєв Володимир 154
Бемко Володимир 123, 128
Бережанський Ніколай 34
Березовський Казимир 13
Берман Якуб 296
Берут Болеслав 294, 330
Бирський Збігнев 340
Біда Роман 73
Біднов Василь 67
Бізанц Альфред 112
Білас Василь 82, 85
Білашівський Богдан 375
Біляк Степан 156
Бісс Юзеф «Вацлав» 277–278
Бобровський Зигмунт 320
Богачевський Данило 131, 149

- Бойків Олекса 137
 Боляновський Андрій 182
 Бонбінський Казимир 244
 Борковський Роман 340
 Бондар Олена 226
 Бонк Юзеф 125
 «Борис» 268
 «Бористен» 232
 Боровець Тарас «Бульба»
 160, 163, 169, 173, 199, 204, 210,
 212, 216, 236, 238, 245
 Браун Єжи 167
 Брежнев Леонід 338
 Бродій Андрій 107
 Будка Микита 281
 Будьонний Семен 33
 Бужинський Ян 189
 Буковський Володимир 340
 Буній Олександр 68
 Буров Олександр 195
 Бухман Леонарда 222
- В'ятрович Володимир 205
 Валевський Євгеній
 «Земста» 292
 Валенса Лех 343, 347
 Вайліоніс Людас 52–53
 Василько Микола 47
 Васинчук Антін 44
 Васинчук Павло 63
 Вацик Іван 73
 Величко Ігнацій 309, 311, 316
 Вендлер Ріхард 261
 Вероніка 222
 Вжодак Зигмунт 359
 Вирембовський Адам 51
 Висьневський Томаш 304
 Витвицький Василь 340
 Витвицький Степан 331
 Вишинський Стефан 226,
 334
 Вислоух Болеслав 54
 Вільгельм II
- Вільсон Вудро 15
 Вітовський Дмитро 19
 Вітос Вінцентій 35, 47, 54
 Вітрилак 304
 Внук Рафал 350
 Войтила Кароль (Йоан
 Павло II) 341–342, 346, 355,
 364
 Войцеховський Станіслав
 49
 Волечко М. 221
 Волошин Августин 107
 Вольський Владислав 293,
 302, 311, 319
 Волянський Олег 340
 Воронін Олександр 274
 Вуйцік Я. 278
- Г. Веслав Вітольд 224 230
 Габсбурги 18
 Гадомський Єжи 87
 Гайда Євдокія 75
 Гайда Михайло 75
 Гайслер Едвард 108
 Галагіда Ігор 201
 Галан Єфрем 225
 Галецький Оскар 67
 Галінський Болеслав 192
 Галка Яніна 221
 Галлер Станіслав 44
 Галлер Юзеф 24
 Галушинський Михайло 79
 Гальо Михайло «Коник»
 298–299
 Ганиж Станіслав 294
 Гамінка Ярослав
 «Вишенський» vel
 Світальський Ян «Ураган»
 338
 Ганкевич Ян 305
 Гансінець Ришард 296
 Гарбера Влодзімеж 316
 Гауке-Новак Олександр 103,
 110–111
- Гедройц Єжи 337, 340, 364
 Гейдріх Рейнхард 148
 Гендельсман Марцелій 67
 Гендерсон Артур 83
 Гертих Єнджей 88
 Герхард Ян 335
 Гечко Альма 274
 Гілевич Казімеж 231
 Гімmlер Генріх 217
 Гінальський Едмунд 309
 Гіркін Ігор 369
 Гітлер Адольф 147, 162, 180
 Глемп Юзеф 341–342
 Глінський Пйотр 380, 385
 Глобочнік Оділо 192
 Глонд Август 309, 317
 Глувінська Александра 231
 Глюза Збігнев 7, 389
 Гнатюк Оля 149, 152, 154, 237
 Голембйевський Маріян
 «Ірка» 271, 289
 Головерс Осип 203
 Головінський Юліан
 «Дубик» 73, 76
 Головня Шимон 386
 Голяд Павло 84
 Голувко Тадеуш 60, 72, 79,
 82, 85, 87
 Голяш Григорій «Бей» 125
 Голяш Степан «Мар» 125,
 305–306
 Гомулка Владислав 302
 Гондецький Станіслав 384
 Горбаневська Наталія 340
 Горбовий Володимир
 «Бувалій» 147, 156, 160–161,
 188, 297
 Горка Ольгерд 134, 136–137
 Грабарчик Вітольд 299
 Грабарчук 245
 Грабовський Казимир 39
 Грабський Владислав 55
 Грабський Станіслав 34, 46,
 51, 56, 98, 295–296

- Григорій VII 54
Грік Ружа 331
Гриник Василь 297
Гринь Іван 222
Гринько Костур 117
Грицай Дмитро 194
Грицак Ярослав 199, 239
Грицюк Гжегож 141, 153, 160, 163
Гришко Василь 340
Гродзіцький Людвік 137, 139
Грушевський Михайло 46
Грушецький Іван 274, 296
Гузар Любомир 356, 358
Гуйн фон, Карл Георг 15
Гулевич Ванда 232
Гутман Павло 282
Гутман Софія 282
- Данилишин Дмитро 82, 85
Дачишин Юрій 83
Дашкевич Кароль Вігольд 124
Дашкевич Роман 129
Денбський Володимир Славоц 224
Денбський Єжи 224
Денікін Антон 26
Деринг Александер 55
Десятничук Федот 225, 226–227
Дзюбина Степан 341
«Діброва» 206
«Дідик» 298
Дідковський 29
Діонісій 63, 102
Дмовський Роман 23
Добровольський Вігольд 219
Добрянський Михайло 340
«Довбуш» 265
Довнарівч Станіслав 54
Дольницький Мстислав 329
- Домбровська Марія 103
Домбровський Юзеф 333
Домбський Ян 28, 34–35, 40
Донський Міхал 293
Донцов Дмитро 68
Дробович Антон 381–383
Дрозд Роман 313
Дубилко Іван 340
Дуда Анджей 373, 378, 380–381, 384
Дунін-Борковський Генрик 110, 112
Дунін-Борковський Пйотр 81
- Екштайн С. 295
Епіфаній 385
- Єнджеєвич Вацлав 29, 87
- Жилковський 226
Жовковський Миколай 226
Жуковська Галина 230
Жуковський Ромчик 230
Жуковський Ян 231
Жулавський Мирослав 165, 170, 174
Жуняк Юзеф 293
Жупанський Анджей 349
Жураківський Мар'ян 85
- Заборовець Федор «Жен» 267
Завадський 295
Задзерський Юзеф «Волиняк» 279, 283, 360
Зазуля Гриць 75
Зайончковський Маріуш 178, 181–182, 185, 202–203, 258, 284, 292
Закревський Ростислав 226
Затонський Володимир 31
Затронг Ян «Остоя» 303
Захарчук Сергій 214
- Зашкільняк Леонід 118, 158
Збігнев «Яцек» 292
Збишевський Вацлав Альфред 59
«Збуї» 250
Звежинський Александер 51, 172
Зеленський Володимир 381, 384
Зиндрам-Косцялковський Мар'ян 92, 94
Зінчук Вацлава 227
- Іванюк Надія С. 240
Івахів Василь 183, 187
Ігор 259
«Ігор» 276
Ільницький Роман 167, 340
Інслер Авраам 51
Іоанн XXIII 336
Ільюшин Ігор 140, 158, 166, 170, 203, 211, 229, 235, 237, 250
- Йовик Іван 299
Йоффе Адольф 34–35
- Казуб Францішак «Лис» 279, 283
Калиненко Трофим 53
Калиновська Ліля 372
Калита Кристина Ірена 221
Камінський Анатолій 340
Камінський Григійр 76
Канаріс Вільгельм 113, 144
Каньовський 49
Карахан Лев 40
Карашевич-Токажевський Міхал 20, 134–135
Карл 17
Карлінер Оскар 324
Каро Леопольд 70
Карпенко Дмитро «Яструб» 253
Карпета Тадеуш 201

- Карпинець Ярослав 96
 Карпінський Олександр 44
 Каспицький Тадеуш 97
 Кацман Фріц 161, 163
 Качинський Лех 358–360, 362–363, 385
 Квасневський Олександр 350, 352–353, 355–358, 365
 Квасневський Стефан «Віктор» 256–257, 271
 Кветньовський Броніслав 179
 Квятковський Ніколай 224
 Кедиба Стефан 222
 Кедрин-Рудницький Іван 121, 128, 331
 Керзон Джордж 276, 294
 Керник Владислав 308
 Кідава-Блонська Малгожата 386
 Кирилюк 225
 Кирилюк Осип 73
 Климишин Іван «Крук» 213, 219
 Климів Іван 152, 194
 Климбуш Дмитро 108
 Кісель Роман «Гриф» 283
 Климчак Іван «Лисій» 240–241
 Клушинська Дорота 78
 Ключовський Зигмунт 265
 Клячківський Дмитро «Клим Савур» 182, 204, 208, 214, 238–239, 241
 Книш Зиновій 83
 Кобилянський Владислав 207, 210–211, 234
 Кобилянський Ян 317
 Ковальський Ольгерд 258
 Ковальський Ян 281
 Ковальчук Микола 225, 227
 Ковальчук Тарас 101
 Ковпак Сидор 189
 Кожевників Петро 67
 Козак Альфред 121
 Козій Михайло 118
 Козицький Сергій 60
 Козоріз Михайло 75
 Коленди 221
 Колодзінський Михайло 104, 108, 111
 Колодинський Вітольд 207
 Коморовський Броніслав 365–366, 370
 Коморовський Тадеуш «Бур» 215, 250
 Конев Іван 290
 Коновалець Євген 33, 39, 67, 104
 Кордецький 236
 Кордуба Мирон 67
 Корняк Юзеф 228
 Королюк Кузьма 225
 Корчинський Гжегож 319
 Косик Володимир 213, 216
 Костюк Григорій 340
 Корчиц Владислав 304
 Костюшко 248
 Кох Еріх 168, 211
 Коханський Володимир «Бомба» 248
 Коциловський Йосафат 297, 304
 Кравс-Корній Іван 142
 Кравцов Михайло 121
 Кравчук Леонід 347
 Краєвська Ядвіга 222
 Красовський Єжи «Лех» 230
 Кривуцький Іван 284
 Крип'якевич Іван 67
 Крілик Осип «Васильків» 42
 Крочек Станіслав 127
 Круліковський Стефан 50
 Крупінський 225
 Крушельницький Тарас 73
 Ксьонжек Станіслав 303
 Кубійович Володимир 131–135, 138, 141, 165, 170, 174–175, 341
 Кужель Петро 225
 Кук Василь 349
 Кукурудза Марія 75
 Кулімовський Болеслав «Сокіл» 292
 Кульчинський Зигмунд «Ольгерд» 251
 Кульчицький Єжи 23
 Купріянович Григорій 378–379
 Курас Михайло «Жрапка» 286
 Курдидик Ярослав 120, 123
 Курдиновський Борис 24
 Куронь Яцек 364
 Кутові Кость 75
 Кучма Леонід 350, 352–353, 355, 357, 365
 Куят Ганс 159
 Лаба Александр «Грозний» 281
 Лавріненко Юрій 335, 341
 Лада Лех «Жагев» 208
 Лакота Григорій 304
 Лангнер Владислав 119
 Лапінський Леонід 177
 Ласка-Ворон Михайло 68
 Ластовський Вацлав 52
 Лах Мацей 88
 Лахоузен Ервін 113
 Лебідь Микола «Рубан» 96, 165, 207, 236, 238–239, 275
 Левицький Андрій М. 331
 Левицький Борис 154, 167, 337
 Левицький Володимир 200
 Левицький Дмитро 66, 74, 77, 79, 81, 86, 87, 91, 94
 Левицький Кость 20, 35
 Левицький Семен «Кліщ» 127
 Левицький Юліан 142

- Левкович Василь
«Вороний» 214, 268, 271
- Левонюк Іван 259
- Легутко Ришард 360
- Ледніцький Вацлав 56
- Лейтл Францішек 319
- Лемец Володимир 278
- Ленін Володимир 329
- Ленкавський Степан 68
- Лепкий Богдан 56
- Лещинський Станіслав
150, 162
- Липницький Юліан 26
- Лисий Анатолій 341
- Лисяк Павло 142
- Лисяк-Рудницький Іван 341
- Литвин Мирослав «Орест»,
«Карат» 255
- Литвинчук Іван «Дубовій»
209–210, 213, 232
- Лівицький Андрій 27–28,
31, 47, 336
- Лободовський Юзеф 332,
340, 342
- Лозинський Владислав 157
- Лозінський Зигмунт 54
- Лозинський Михайло 52
- Лонгчампс де Біер
Богуслав 136–137, 139
- Лопатинський 81
- Лопатинський Юрій
«Шейк» 275
- Лошиць Михайло 305
- Лукасевиц Ян 26
- Лукашевич Мар'ян
«Ягода», «Черник» 286–287
- Лукашук Василь 203
- Лукашук Юрій 203
- Луцький Олександр
«Андрієнко» 250
- Луцький Остап 79, 94
- Луцький Юрій 341
- Луцюк Ніна 104
- Любачівський Мирослав
341–342
- Любенецький Збігнев 122
- Люблюк Прокоп 225
- Лятишевський Іван 281
- Ляш фон, Карл 165
- Мадайчик Чеслав 198
- Мадейський Єжи 17
- Маєвський 73
- Маєвський Юзеф М. 332
- Мазур Гжегож 136
- Майський Іван 158
- Макар Юрій 264
- Макаро Юліта 374
- Макарушка Любомир 77,
81, 341
- Макарушка Ярослав 88
- Маківка Степан 64
- Максим'юк Микола 83
- Максимов Володимир 340
- Максимиюки 227
- Малимон Зінаїда 256
- Мариса 231
- Маркевич Криштоф
«Кшиштоф Поренба» 219
- Маркевич Ришард 219
- Мартинець Володимир 67
- Мартинюк Сергій «Граб»
289
- Мартиняк Іван 346
- Марушак Ян 84
- Матвіяс Софрон 53
- Матушевський Ігнатій 38
- Матчак Михайло 33
- Махницький Володимир
73
- Мацейко Григорій «Гонта»
89, 96
- Мацьків Володимир 75
- Мацьонжек Мечислав 240
- Меда Северин 87
- Медведев Дмитро 196
- Мелешко Антоній 221
- Мельник Андрій 131, 135, 199
- Мельничук Степан 43
- Менкарська-Козловська
Барбара 159
- Менкарський Стефан 150,
161, 165, 168
- Менсович Юзеф 54
- Мерай Тібор 340
- Мерошевський Юліуш
«Лондонець» 338–339
- Микитюк Адам 202
- Миколайчик Станіслав 209,
330–331, 385
- Михайлишин Мирон 356
- Мізерний Василь «Рен»
298, 300
- Мілан-Камський
Максиміліан 125
- Мірчук Петро 186
- Місило Євген 278, 315
- Місюрин Петро 259
- Мітринга Іван 135
- Міхалік Юзеф 365
- Міхновський Вацлав 91
- Мішук Михайло 255
- Млодзяновський Казимир
62
- Могила Петро 27, 48
- Могильницька Станіслава
228
- Мокрий Володимир 344
- Моле Войслав 56
- Молотов Вячеслав 118
- Мончинський Чеслав 21
- Моравецький Матеуш 384
- Мосікевич 295
- Моравський Домінік 340
- Моссор Стефан 310, 312,
314–315, 317, 321
- Мосцицький Ігнацій 70, 85
- Мотика Гжегож 133, 151, 154,
164, 176, 195, 203, 207–208, 229,
233, 241, 289, 320, 323, 325, 350
- Мошинський Казимир 56
- Мудрий Василь 93–94, 98,
109, 119, 124, 128, 154, 217

- Мурин Марія 282
 Муссоліні Беніто 149
 Муха Демян 225
- Навроцький Осип 33
 Навроцький Станіслав 51
 Наконечников-Клуковський Броніслав 75
 Наорлевич Осип 73
 Нарутович Габріель 45
 Невядомський Елігіюш 45
 Недбайло Степан 225
 Недвезький Микола «Хрон» 213
 Некрасов Віктор 340
 Немчик Антон 221
 Нич Степан 86
 Німчук Іван 118, 120, 126
 Нічка Наум 101
 Нічка Тарас 101
 Нічка Юстин 101
 Нітш Казимир 56
 Новак Тадеуш 319
 Новак-Єзьоранський Ян 160
 Новак Юліан 41, 44
 Нойгебауер Я. 301
- Оганесян Маркос 385
 Огієнко Іван 67, 257
 Олесневич Міхал 280
 Олешко Мирослав 270
 Оліяр Іван 282
 Ольбрихт Бруно 99–101, 110
 Ольхівський Іван 227, 246, 254
 Омелянович-Павленко Михайло 32
 Онацький Євген 139
 Опацький Юзеф 291
 Онишкевич Мирослав «Богдан», «Орест» 261, 296, 300, 323, 325
- Онишкевич Тарас «Галайда» 261, 263
 Оранський С. У. 222
 Оргинська Урсула 221
 Осадчук Богдан 143, 333
 Осаковський Ю. 304
 Остапак Михайло 143
 Осубка-Моравський Едвард 295
 Охримович 121
- Павеліч Анте 149
 Павленко 33
 Павлюк Клим 26
 Павляк Леокадія 228
 Павляк Терезка 229
 Падеревський Ігнацій Ян 24, 26
 Паздерський Мечислав «Шарій» 291–292
 Пазур Розалія 204
 Пазур Станіслав 204
 Пайгерт Корнель 81
 Паліїв Дмитро 81, 86
 Панейко Василь 76–77
 Панкевич Юліан 282
 Панчишин Мар'ян 50
 Паньків Марія 119
 Параска 221
 Пасенкевич Казімеж 308
 Пассендорфер Єжи 336
 Партач Чеслав 138
 Патриляк Іван 199, 287
 Пашкевич Олександр 88
 Пашук Йосип 76
 Пельчар Станіслав «Майка» 279, 283
 Перацький Броніслав 81, 83, 94
 Перегіняк Григорій «Довбешка-Коробка» 203, 206
 Петельська Ева 336
 Петельський Чеслав 336
- Петлюра Симон 23, 25, 28–34, 36–40, 47, 59, 157, 334, 337, 353
 Петровський Станіслав 188
 Петрушевич Євген 18, 26, 34, 42, 45
 Пеховська Владислава 140
 Пилипчук Пилип 26
 Підгайний Богдан 63, 88
 Підгірський Самійло 45
 Підгорній Микола 280
 Пій XI 88
 Пій XII 309
 Пілсудський Юзеф 21–23, 26, 28–32, 34, 36, 39, 59, 62, 69, 74, 337
 Пісацький Г. 73–74
 Пісулінський Ян 275, 300, 315, 323, 354
 Побуг-Маліновський Владислав 74
 Подгорська Марія Казимира з роду Скарбек-Малчевських 13
 Подгорський Юзеф Ян 13
 Полтавченко Григорій 34
 Полянський Юрій 156
 Понамаренко
 Пантелеймон 209
 Порошенко Петро 370, 378
 Потічна Олександра 277
 Потічний Петро 239
 Потішка Василь 269
 Приступа Хома 51
 Прицяк Омелян 341
 Пришляк Володимир 84
 Прокоп Мирослав 341
 Прокоп'юк 242
 Прус Станіслав «Адам» 248
 Прушинський Марцель 63
 Пстронський Станіслав 137
 Пушак Іван 246
 Пшевознік Анджей 382
 Пшездзецький Генрик 49

Радзивіл 209
 Радкевич Станіслав 308
 Радомський 221
 Ратай Мацей 54
 Ребет Лев 156, 165
 Резмер Вальдемар 125
 Рекуцький Францішек
 «Топор» 277
 Рибак Володимир 368
 Ридз-Смігли Едвард 30, 103
 Ріббентроп фон, Йоахім 118
 Ровецький Стефан «Грот»
 135, 142–143, 147, 160, 164,
 166–167, 169–170, 175–176, 179,
 186, 189, 196, 200–201
 Рогала Войцех 295
 Рогач Іван 108
 Роговський Ян 149
 Роля-Жимерський Міхал
 314–315
 Романови 37
 Романовська-Адамець
 Кароліна 383
 Романовський Вінцентій
 232, 234, 252
 Ромер Еугеніуш 98
 Ромер Ян 22, 28
 Росмарін Генрик 50
 Росоха Степан 108
 Роткевич Ян 304, 306
 Рубчак Богдан 341
 Рудницька Мілена 65, 79
 Ружницький Юзеф 90–91
 Рузвельт Франклін Делано
 276
 Руккас Андрій 124, 126, 128
 Румель Зигмунд 219
 Руссенер 123

 Сабуров Александр 189
 Савицький Станіслав 232
 Савінков Борис 38
 Савченко Сергій 275, 295
 Сальва Тадеуш 224, 228

 Сальський Володимир 62
 Санечко Володимир 282
 Санечко Михайло 282
 Сапега Євстахій 32–33, 35
 Сатановський Роберт 189,
 248
 Сверчевський Кароль
 «Вальтер» 312–313, 316, 320
 Свірський Владислав 98
 Світальський Казимир 79
 Свйонтковський Генрик 311
 Семашко Владислав 354
 Семашко Єва 354
 Сергійчук Володимир 163
 Сибільський 198
 Сивак Володимир «Зірка»
 287
 Сидор Василь «Шелест»
 269–271
 Сікорський Владислав 47,
 136–137, 158, 164, 169, 182, 186
 Сікорський Радослав 368
 Сінклер 29
 Синютка Олег 375–376
 Сірій Михайло 339
 Скомаровський Віталій 384
 Скоропадський Павло
 17–18, 21
 Скорупський Макс «Макс»
 213
 Скрипник Степан 119
 Скульські Леопольд 31
 Скшинський Владислав 26
 Славек Валерій 29
 Славой Складковський
 Феліціан 74, 77–78
 Слівінський Іполіт 81
 Сліпий Йосип 273, 281,
 335–336, 341
 Смажовський Войцех 374
 Смаль-Стоцький Роман 56,
 67, 129
 Смах Юзеф «Цьонг» 248
 Смоляр Александр 340
 Сморовінський Мечислав
 91, 98
 Снайдер Тімоті 69
 Собесяк Юзеф «Макс» 178,
 189, 210–211
 Собінський Станіслав 63
 Соболев Базилій 130
 Сова Анджей Л. 127, 129, 133,
 143, 151, 165, 168, 173–174, 179,
 185, 190, 206, 208, 250, 258
 Сокорський Влодзімеж 311
 Соснокський Казімеж 135,
 137, 142
 Сотирович Драган
 «Дража» 284
 Спиридонівна 222
 Спольський Ярослав 88
 Сроковський Костянтин 47
 Сроковський Станіслав 55
 Сталін Йосип 137, 141, 182,
 242, 276, 285
 Старух Ярослав «Стяг» 194,
 318, 323
 Стахевич Юліан 20, 64
 Стахів Володимир 167
 Стахів Євген 108
 Стахурський Тимофій 202
 Стебельський Степан
 «Хрін» 298, 301
 Стельмашук Юрій «Рудий»
 241
 Степанюк Іван 246
 Степанюк Уляна 246
 Степаняк Михайло
 «Сергій» 207, 239
 Стефанчук Руслан 383
 Стецько Ярослав 88, 147,
 149, 156, 160–161, 164, 166–167,
 194, 275
 Стоянець Олексій 299
 Стрик Томаш 350
 Строкач Тимофій 209, 218,
 248
 Стромський 195
 Струтинський Михайло 43
 Струтинський Стапан 75
 Судоплатов Іван 104

- Сулуловська Маня 152
 Сухенек-Сучецький Генрик 64
 Сушко Роман 133
 Сціборський Микола 67, 87
 «Тарас» 263
 Тарнавський Остап 152
 Твардовський 71
 Твердохліб Сидор 41, 43
 Теодорович 203
 Терез Василь 75
 Терещук Михайло 73
 Терлецький Міхал 314
 «Тигр» 263
 Тігрід Павел 340
 Тиктор Григорій 258
 Тимошенко Семен 126
 Тожецький Ришард 138, 147, 161, 167, 172, 183, 196
 Томашевський Тадеуш 148, 152, 157
 Трамекорт де, Єжи Альбін 111
 Трофимович Володимир 195
 Трухан Мирослав 325
 Тугутт Станіслав 51
 Туллі Ян 31
 Тулюпа Володимир 26
 Турковський Маріан 110
 Туровський Ян 177
 Туровський Єжи 354
 Турчинов Олександр 368, 370
 Тютюнник Юрій 40
 Узембло Владислав 51
 Урбан Ян 101
 Федак Степан 39
 Федішин Олег 341
 Федорів Петро «Дальнич» 324
 Федорців Федор 43
 Фіалка Михайло «Сокіл» 259
 Фіголь Атанас 341
 Філіпович Казимеж «Корд» 242, 246, 259
 Фотима Мечислав 228
 Франк Ганс 133, 140, 170, 217
 Франко Франсиско 149
 Херлінг-Грудзинський Густав 340
 Хліпала Кароль 284
 Хомишин Григорій 281
 Хрущов Микита 275, 290, 295–296
 Цар Михайло 89
 Царинник Марко 341
 Целевич Володимир 94
 Цесельчук Єжи 86
 Цибульський Генрик 218, 226
 Ціхоцький Ян «Волиняк» 220
 Цокан Катерина 305
 Чавяк В. «Чорнота» 299
 Чапський Юзеф 340
 Чарнек Пшемислав 379
 Чарнецький Микола 281
 Чеплий Маріан 179
 Черкавський О. 167
 Чермінський Владислав «Яструб» 242, 246
 Черчилль Вінстон 276
 Чеховський Еміль 84
 Чиж Ярослав 33
 Чоменко 105
 Шавловський Болеслав 222–223
 Шавчик Сергій 218
 Шалапата 302
 Шандрук Павло 336–337
 Шанковський Лев 269
 Шапал Юрій 371
 Шарек Ярослав 381
 Швагуляк Михайло 120, 147
 Шваль Зофія Яніна 223
 Шварцбард Самуїл 59–60, 157
 Шевельов Юрій 341
 Шевченко Тарас 27, 43, 48, 71
 Шевчук Адольф 75
 Шевчук Святослав 365, 384
 Шептицький Андрей 23, 36, 48–49, 89, 102, 105, 118–119, 124, 140, 149, 167, 238, 273
 Шептицький Станіслав 17–18, 23
 Шеремета Павло 43
 Шетцель Тадеуш 64, 95
 Шиманський Я. 107
 Шитів Іван 216
 Шкамбара Михайло «Скеля» 267
 Шопінський Станіслав 279
 Шот Веслав 338
 Шот Люціан 240
 Шпилька Пантелеймон 19
 Шпонтак Іван «Залізник» 265, 283, 335
 Штендера Євген «Зоряний», «Прірва» 274, 303, 321
 Штруве Кай 151, 157
 Шуберт Владислав 228
 Шумик Данило 219
 Шумський Станіслав 232
 Шухевич Роман «Тур» 63, 108, 207–208, 238, 269, 275, 360
 Шушко Роман 131
 Щесняк Антоній 338
 Щигельський Володимир 356

Щур Євгенія 256

Щурат Василь 43

Юзевський Генрик 30, 66,
69–70, 96, 103, 110

Юхимович Сергій 246

Ющенко Віктор 358–360,
362–363

Яворський Маріян 358

Яворський Олекса 79, 341

Ян Казимир 25–26, 97, 108,
154, 295

Яницький Зенобіуш 227

Яницький Ігнацій 234

Янукович Віктор 368, 370

Яремчук Андрій 122

Яроцький Петро 172, 193

Ярошинський Роман
«Роман» 292

Ясяк Марек 139, 284

Яхимік Зенон «Віктор»
256

Географічний покажчик

- Августів 331
- Австрійські Альпи 113
- Австрія 16, 18, 46, 143
- Австро-Угорщина 15–16, 18, 24, 28
- Автономна Підкарпатська Русь 108
- Автономна Республіка Крим 369
- Америка (Сполучені Штати, Сполучені Штати Америки, США) 15, 46, 48, 139, 193–194, 199, 207–208, 271, 280, 297, 329
- Англія 199, 207–208, 210
- Антонівка 209, 248
- Антонівці 211
- Аргентина 48, 89, 96
- Аушвіц 314
- Базальтове (Янова Долина) 213
- Балигород (Балігруд) 270, 312, 356
- Басівка 22
- Барте 243
- Бартківка (Барткувка) 277–278
- Бартошицький повіт 325
- Барщів 291
- Бахів 281–282
- Бахор (Бахуж) 277
- Бахорець (Бахужец) 277–278
- Белград 140
- Белжець 21, 73, 114, 174, 194, 263, 268–269, 273
- Белжиці 273
- Белз 77, 261, 265, 287
- Белін 245, 254
- Бердичев 30
- Бережани 123, 125, 128, 188, 250, 275
- Бережанський район 125, 128, 238
- Бережанщина 124–125, 128
- Береза Картуська 89, 95, 107, 119, 121
- Березівка 235
- Березівський повіт 126, 277, 284, 304
- Березина 235
- Березка 281–282
- Берест 280
- Бересть 259
- Берестечко 236

Бересть 259
 Берлін 42, 87, 144, 148, 154, 156, 163, 167, 217
 Бескид Ніський 133, 323, 339
 Бешади 133, 312, 335–336, 338–339
 Бжуська 281
 Бківня 375
 Бискупичі 228
 Бистриця 215
 Бібрка 73, 76, 83
 Бібрський повіт 73, 76
 Біла Підляська 187, 297
 Білгорай 279
 Білгорайський повіт 142, 279
 Біличі 221
 Білорусь 35, 61, 137, 199, 209, 338–339
 Білоруська Республіка 52
 Білосток (біля Лісок) 374
 Більськ Підляський
 Більський повіт 48, 104, 297
 Більсько-Підляський повіт 110
 Бірча 82, 282, 298–299, 318, 354, 372
 Бодячів 246
 Болеславецький повіт 325
 Боложівка 211
 Борек 235
 Борівниця 278, 283
 Борислав 44, 69, 82, 185
 Бориславсько-Дрогобицьке нафтове родовище 137
 Бориспіль 30
 Бородиця 286–287
 Борочиче 231
 Бортятичі 168
 Боровка 209
 Борухів 246
 Борщова 291
 Бочаниця 54
 Бразилія 48
 Браневський повіт 325
 Брест-Литовськ 16–17, 74
 Бриська Воля 262
 Броди 112
 Бродівський район 254, 257
 Бродський район 253
 Буг 22, 129–131, 137, 161, 167, 170, 186, 208, 230, 242, 256, 262, 265, 270, 275, 292–293
 Букова 128
 Буковина 18, 24
 Бутейки 211
 Бухач 291
 Бучацький район 134
 Бучач 181
 Бялобжеги 168, 171
 Ванево 261
 Варшава 8, 15, 17, 21–24, 26–30, 32–33, 35–38, 40–48, 50–57, 59–67, 70, 72, 74–75, 77–79, 81–84, 86–89, 91–92, 94–98, 101, 103, 105, 109–110, 112, 119, 128, 134–135, 142–143, 147, 162–164, 166–167, 169–170, 172–173, 175–177, 179, 183, 185–190, 192–193, 196, 200–201, 229, 248, 293–294, 302, 308–314, 319, 323–324, 330, 333–334, 338, 342–345, 347–360, 362–366, 372–374, 376, 378, 380–385
 Варяж 287
 Ватикан (Святий Престол) 88, 297, 317, 309, 335–336, 341
 Вашингтон 15, 329, 331
 Велика П'ятигірка 14
 Великі Очі 269
 Великобританія 79, 142, 271, 297
 Великопольща 141
 Венгожевський повіт 325
 Вепш 32
 Вербиця 371, 374
 Вербичне II 254
 Вербковичі 262
 Вереще-Дуже 143
 Верховини 291–292
 Верхня Сілезія 181
 Верхрата 277, 352, 374–375
 Веселівка 291
 Вигранка 220, 326
 Видимер 206
 Винники 226 86
 Вирка 232, 234–235
 Виробки 235
 Вислік Великий 19
 Високе 168
 Висоцький район 212
 Вишгородок 28
 Вишнівчик 132, 136, 138, 144–146, 153, 161–162
 Відень 35, 42, 46, 49, 67, 108
 Віленський край 52
 Вільнюс 96, 332, 338–339
 Вінниця 29, 46
 Вінцентівка 246
 Вісла 32, 104, 263, 313–315, 318–319, 321–323, 325, 331–332, 345, 350–351, 355–356, 359, 376, 385–387
 Влодава 32, 129, 271, 297
 Влодавський повіт 48, 130, 331
 Вовковія 305–306
 Войславці 247
 Войславичі 291
 Волинь 21–25, 27–28, 37, 41, 45, 49, 54, 63–64, 66, 69–70, 72, 84, 89–90, 98, 101, 103, 110, 127, 135–136, 138, 141, 143–144, 146, 150, 158, 162–163, 169, 171–173, 175, 179, 183–184, 186–190, 192, 194–195, 198–200, 203–205, 207–208, 210, 212, 214, 216–219, 233, 229, 236–239, 241, 243–245, 247, 249–250, 254, 258, 260, 262, 267, 269, 281, 310, 312, 323, 347, 354, 356–357, 362, 364, 366, 374, 377–379, 383

- Волинська губернія 14
- Волинська область 147, 160, 169, 190, 195, 203, 206, 209–211, 214–217, 219–220, 221, 223–228, 230–231, 233–234, 236, 240–244, 245–246, 249–252, 254–255, 259, 299, 384
- Волинське воєводство 40, 54–55, 69, 99, 110, 213
- Володимир-Волинський 20, 23, 201, 224, 227–230
- Володимирець 206–207, 248
- Володимирський район 209, 212, 219–221, 223–224, 227–229, 244–246, 249, 384
- Волтушова 298
- Воля Обшанська 142
- Воля Островецька 240–241, 363
- Воля-Ружанецька 262
- Вроцлав (Бреслау) 112, 332, 378
- Вроцлавське воєводство 325
- Вязівниця 283
- Гаага 84
- Гали 232, 235
- Галицька Соціалістична Радянська Республіка 31
- Галицько-Волинська земля 110
- Галич 112
- Галічани 231
- Галичина 17, 31, 43, 75, 77–78, 127, 131, 137, 140, 150, 156, 160, 164, 169, 173–175, 181, 187–188, 192, 193–196, 226, 253–254, 267, 376
- Гальштат 113
- Ганачівка 253
- Гданськ 87, 332, 341
- Генеральна губернія (Генерал-губернаторство, ГГ) 133, 135, 141, 143, 154, 159–160, 163–164, 174–175, 190, 205, 218, 220, 243
- Гермаківка 150, 162
- Гвоздів 258
- Глібовичі 258
- Гнезно 317
- Гнила Липа 170
- Голинь 235
- Головин 235
- Горасць 181, 281
- Горинець 374
- Горлиці 320
- Горлицький повіт 293, 315–316, 320
- Городок Ягеллонський 85, 122
- Горохів 211
- Горохівка 227
- Горохівський район 211, 219–220, 224, 227–231, 236
- Горохівці 285
- Грабин 234
- Грабовець 248, 262
- Грибів 317
- Гринів 223–224, 227, 230
- Гриньки 99–101, 103
- Гродненська губернія 16
- Грубешів 93, 182, 202, 205, 209, 244, 249, 254, 257, 259, 263, 265, 268, 280, 303
- Грубешівський повіт 140, 179, 182, 192, 200, 202–203, 213, 215, 243–244, 248–250, 253, 255–261, 266, 271–272, 275, 280, 286–287, 378
- Грушівка 242
- Грушка 277
- Грушова 282
- Грушовичі 374, 377
- Гумніще 236
- Гурби 217
- Гурів 220
- Гурна Колонія 215
- Гусятин 291
- Гута 281, 291–292
- Гута Майданська 225
- Гута Пеняцька 254, 362, 375–376
- Гута Степанська 232–233, 234–235, 243, 344
- Гуцин 221
- Гучва 262
- Гущка-Дужа 168
- Гущка-Мала 168
- Дахштайн 113
- Двірець 249
- Дедекали 211
- Деражне 210, 212
- Дермань 213, 216
- Дешно 298
- Джерсі-Сіті 139
- Дзедзіце 48
- Дзерня 30
- Дзялдово 32
- Дильонгова 278
- Динів 277–278, 284
- Дистрикт Галичина 146, 159, 161–166, 168, 174, 194, 261
- Діброва 262, 277
- Длуге-Поле 235
- Дністер 10, 27–28, 32–33, 112, 125–126, 137
- Доброміль 151
- Добромільський повіт 284
- Доброполе 132, 134, 136, 138, 144–146, 153, 161
- Довжиця 317
- Долобичів 280
- Домашів 246
- Домінополь 219
- Донбас 283, 369, 371, 374–375, 382
- Донецьк 369
- Донецька народна республіка 369
- Донецька область 370
- Дорогичин 127

Дратів 185
 Дрелюв 187
 Дрогобицька область 275, 299
 Дрогобицький повіт 69, 82
 Дрогобич 44, 79, 81, 124, 185
 Дубенка 271
 Дубенський повіт 28
 Дубно 54
 Дуліби 121
 Дульник 168

 Європа 7, 15, 45, 103, 180, 193, 276, 290, 347, 384
 Європейський континент 373
 Єжина 224
 Єзьорани Белаєвські 55
 Єлисаветградський повіт 13

 Жаганський повіт 325
 Жарники 105
 Жджари 244
 Женева 77, 79, 83–84, 89
 Жечица 262, 324
 Жешувське воєводство 181, 269, 275, 277–279, 281, 283–284, 290
 Жидачев 125
 Житомир 29–30
 Житомирська область 14
 Жовква 185
 Жовківський район 265
 Жулін 102

 Заболодці 244
 Забужжя 205
 Завади 121
 Завадівка 273
 Завадка Морохівська 301
 Загаї 228
 Загорівський ліс 225

 Задніпрянщина 139
 Закарпатська Русь 18, 24, 107
 Заксенгаузен 167
 Заліщики 112
 Замлиння 255
 Замличі 220–221
 Замоїський повіт 179, 200, 214, 217, 248, 265, 291–292
 Замоїщина 168, 192, 195, 197, 209, 214, 217, 287
 Замостський край 105
 Замостя 33, 101, 171, 177, 191, 200, 244, 246, 248, 269, 271
 Запілля 254
 Заполе 259
 Затварниця 310
 Затилля 114, 268
 Захід 165, 274, 335
 Західна область УНР (ЗОУНР) 22
 Західноукраїнська Народна Республіка (ЗУНР) 19, 21–22, 24, 26, 35, 42, 77, 205
 Західна Галичина 24
 Західна Європа 48, 61
 Західна Лемківщина 320
 Західна Польща 141
 Західна Україна 46, 49–50, 63, 126, 132, 139, 147, 150, 168, 171, 217, 241, 271, 313, 351, 377
 Західне Полісся 199
 Західні області Української РСР 299
 Західно-Українська Народна Республіка 363
 Західноукраїнські землі (ЗУЗ) 104, 197, 262–263, 266
 Збараський повіт 36
 Збоїща 166
 Збруч 24–27, 33–34, 36, 126, 197
 Зджари Дуже (сьогодні Заставне) 220

 Здолбунів 28, 147
 Здолбунівський повіт 213
 Здолбунівський район 216–217, 225
 Зівка 235
 Зиндранова 339
 Злазне 235
 Злоторійський повіт 325
 Змієвиська 269
 Золота Липа 10, 165
 Золота Слобода 238
 Золочів 162, 188
 Золочівський район 207

 Іваньче 235
 Ігровиця 274
 Ілавський повіт 325
 Італія 79, 104

 Кабарівці 132
 Каліш 39
 Кам'янецький повіт 43
 Кам'янецький район 263
 Кам'янець-Подільський 27, 31, 34
 Кам'янський район 253
 Камьонка Струмилова 255
 Кам'янка 235
 Кам'яно-Струмилівський повіт 255
 Карпати 269, 284
 Карпатська Україна 108, 118
 Карчовиська 325
 Касілан 291
 Катовіце 352
 Каунас 68
 Каширський повіт 178
 Келецький край 175
 Ківерці 246
 Київ 13–14, 16–17, 21, 26, 29–30, 34, 103, 275, 295–296, 305, 335, 339, 343, 346, 350, 356–357–358,

360, 362–364, 366, 368–371, 373, 375, 377, 379, 381, 383

Київська губернія 14

Кирилівка 262

Кисилин 224, 228

Клепачів 246

Кличковичі 243, 245

Клюск 231, 251

Княже 211

Княжичі 285

Ковель 203, 251

Ковельський район 219, 229, 236, 241–244, 251, 254

Кодонець 130

Козаки 162

Козельники 22

Козельськ 137

Колосанка (Комарівка?) 246

Команча 19, 301, 317, 339

Команчанська Республіка 19

Комарня-Яцковичі 215

Конотоп 247

Константинополь 54

Конюхи 127

Конюхів 121

Копачівка 252–253

Копичинці 291

Коржова 273

Королик Волоський 299–300

Королик Польський 299–300

Королівство Галичини та Володимирії 15

Косівщина 59

Костопільський район 169, 195, 209–210, 214–215, 233–234, 249

Коцьк 130

Кошлякі 75

Країна 318

Краків 15, 17–18, 20, 52, 56, 132–133, 135, 138, 140, 143–145, 147, 149–150, 154, 156, 167, 170, 186, 188, 193, 242, 320, 324, 343

Краківське воєводство 160, 280, 284, 293, 308, 310, 312

Краківський дистрикт ГТ 134

Красноставський повіт 179, 200, 291

Кременець 96

Кременецький повіт 28, 40, 99

Кременецький район 210–212, 219

Кременецькі гори 28

Креси 42, 64, 98, 379

Кречов 256

Криве 75

Крилів 93, 280

Крим 17, 369, 374

Криниця 316

Кристинополь 263

Кропивницький повіт 13

Кросно 131, 345, 320

Кругель 285

Круті 268

Кубань 17

Кульно 279

Кульпарків 22

Купичів 254

Куповальці 230–231

Кустичі 219

Кути 213, 240

Кутів 246

Кутківці 75

Лади 235

Лановичі 100

Лащів 263

Лежайський повіт 360

Лемківщина 18, 88, 96, 130, 133, 143, 167, 280, 301, 320, 342, 385

Леський повіт 275, 304–306, 310, 356

Лесько 306

Лещава 318

Липники 210, 213

Липовець 299–300

Ліпіні 341

Ліски 374

Ліський повіт 296, 315

Ліський район 270

Литва 54, 68, 70, 332, 338–339, 369

Лісники 128

Літин 236

Лішна 319, 354, 372

Лозова 274

Ломна 318

Ломниця 170

Лондон 122, 142–143, 158, 166, 179, 184, 209, 276, 321, 333, 337–339

Лопатин 209

Луг 224

Луганська область 370

Луків 245

Луковичі 225–227

Лулувка 231

Лунинець 53–54

Луцьк 24, 49, 65–66, 69, 72, 103, 110–111, 191, 235, 237, 244, 349, 352–353, 366, 376, 378, 384

Луцький повіт 54, 250

Луцький район 190, 198, 201, 209, 226, 240–241, 245–246, 252

Львів 15, 18–22, 25–27, 33, 36, 38–39, 42–44, 46, 48–51, 56, 63, 67–69, 73–77, 81, 83–90, 93–97, 100, 102, 104–105, 109, 110, 117–119, 123–124, 126, 128, 130, 137, 140, 146–149, 151–154, 156–159, 161–168, 170–171, 172–175, 177–178, 180–183, 184–187, 189, 191, 193–194, 196–198, 201–202, 236, 238, 251, 258, 273–274, 276, 281, 290, 295–296, 329, 332, 338, 342, 356, 358, 364

Львівська область 131, 142, 176, 207, 265–266, 268, 270, 274–275, 296, 299, 375
 Львівське воєводство 39, 42, 53, 66, 69, 73, 76, 82, 85, 87, 95–96, 110, 119, 122, 124
 Львівський район 176
 Любартовський повіт 185
 Любачів 19, 279, 287, 297, 306, 314, 318, 320
 Любачівський повіт 179, 277, 279, 281, 287, 291, 293, 296, 370
 Любачівський район 267, 297
 Любича-Королівська 273
 Любінський повіт 325
 Люблін 17, 90, 98–100, 105, 107, 110–111, 118, 171, 177, 181–182, 192–193, 203, 266, 342, 353, 355, 363–364, 378–379
 Люблінське воєводство 90, 104–105, 107, 110–111, 129–130, 142–143, 179, 182, 185, 187, 202, 214–215, 244, 248–249, 253, 255, 259–263, 265, 273, 275, 279–280, 286–287, 291, 293, 297, 310, 312, 324, 331, 343, 378
 Люблінщина 63, 127, 140, 143, 171, 174–175, 177–179, 182, 185, 196, 200, 205, 242–243, 247, 250, 258, 321, 335
 Люблинець 262
 Люблінський дистрикт ГТ 133–134, 182, 187, 192, 203, 205, 243, 257, 261
 Люблінський повіт 110, 315
 Любомльський район 240–241, 246, 255, 259, 384
 Любче 263, 324
 Людвин 185
 Людвіполе 169
 Лютовиська 341
 Ляхівці 286–287

 Мазарня 291
 Майданек 244
 Маковичі 254
 Малковиці 282–283
 Малопольща 69–70, 79, 90, 95, 139, 183
 Марія Воля 228
 Маркова 252
 Махнівок 279
 Мацеєвський район 241
 Мацошин 129
 Мацьковичі (Малковичи) 281–282
 Медика 305
 Мельниця 210
 Мендзилесе 104
 Метке 257
 Мжиглоди 277
 Миколаїв 32, 112
 Микуличі 228
 Мишів 221
 Мірче 248
 Мізоч 213, 216
 Мінськ 33
 Мінська губернія 28
 Міхалполе 136
 Моквин 248
 Молодич 371, 374
 Моложів 213
 Монастир 277, 352, 371, 374–375, 380–382, 384
 Монастирський район 291
 Монастирські ліси 324, 352
 Моньов 252
 Монятичі 171
 Мордвинська АРСР 336
 Москва 31, 54, 61, 130, 132, 137, 139, 148, 169, 184, 209, 217, 270, 280, 294, 313, 339
 Московія (Москвіщина) 30
 Мохначка 316
 Мукачево 108
 Муравище 246
 Мюнхен 340, 342
 Набрж 214, 216, 262
 Набруска 178–179
 Надвірна 86
 Наддніпрянщина 38, 100
 Надсяння 130
 Надітичі 124–125
 Нараїв 128
 Нарев 130
 Нароль 262, 287
 Нежухів 121
 Неместів 179
 Неміле 215
 Нетреба 247
 Низькі Бескиди 133, 323, 339
 Ниса 329
 Нідерланди 104
 Німеччина 16, 69, 74, 118, 134–135, 137, 144, 167, 169–170, 174, 187, 190, 192, 198, 271, 285
 Нова Мощениця 54
 Новий Гай 241
 Новий Загорів 225–226
 Новий Люблинець 272, 279, 287
 Новий Сонч 112, 320
 Новий Тарг 284, 320, 330–331
 Новий Яричів 176
 Новикі 247
 Новини 221–222
 Новогрудок 37
 Новосільці 298
 Новосондецький повіт 160, 280, 293, 320
 Новоторзький повіт 330–331
 Норвегія 79, 172
 Нью-Йорк 331, 333
 Оборки 190
 Обша 142
 Одра 329
 Ожешин 223
 Озеро 246
 Озірці 195

- Октавин 227
- Олавський повіт 325
- Олександрівка 214
- Олесницький повіт 325
- Олеськ 163, 207
- Олешичі 263
- Олика 250
- Олин 222
- Ольшанка (біля Бірчі) 82
- Ольштин 314
- Омельне 245–246
- Омелянка 235
- Опільсько 247
- Опор 165
- Освенцім 314
- Осекрів 254
- Осова 129
- Осовіче 235
- Осташков 137
- Острів 261
- Острівки 240–241, 363, 384
- Острувек 235
- Ось 254
- Острог 54
- Острув 261
- Павлівка 222, 357
- Павлокома 277–278, 282, 358
- Панищова 341
- Париж 23, 25, 27, 45–46, 52–53, 59, 84, 87, 134, 136–137, 139, 332–335, 337, 340, 348
- Паросля I 206–207, 209, 384
- Пасіка 256
- Пасленський повіт 325
- Пашова 276
- Пелечинка 14
- П'ємонт 61, 70, 92, 103, 110
- Перемишль 20–21, 53, 118, 197–198, 248, 278, 284, 297, 305–306, 308, 314, 335, 338, 345–346, 348–349, 372
- Перемишльський повіт 82, 258, 275, 278, 281, 283–284, 296, 298, 315, 318, 348, 354, 377
- Перемишлянський район 253
- Переспа 232, 235
- Персенівка 22
- Петроград 14–15
- Південно-східна Люблінщина 213, 243, 248, 251, 262
- Південно-східна Польща 285, 385
- Південно-східні воєводства Польщі 119, 125, 128
- Північно-західна Буковина 18
- Північно-західні українські землі (ПЗУЗ) 173, 183, 187
- Північно-східна Волинь 203
- Північно-східна Угорщина 18
- Підволочиськ 36
- Підгаецький повіт 126
- Підгаецький район 125, 128, 252
- Підгайці 119
- Піддубці 186
- Підкамінь 257, 376
- Підкарпатська Русь 107–108, 111
- Підкарпатське воєводство 354, 356, 358, 360, 377
- Підкарпаття 299, 302, 304
- Подкова-Лесьна 348
- Підлужне 235
- Підляшся 16, 45, 49, 63, 105, 130, 133–134, 167, 184, 193, 203, 250, 297, 385
- Пикуличі 354, 374, 354, 372
- Пілгани 230
- Пінськ 53
- Писковиці 283
- Писковичі 360
- Пісочне 244
- Плазів 142, 272
- Плоцький повіт 48
- Подгущка 168
- Поділля 28, 37, 174
- Подільська губернія 14
- Подселече 235
- Познанське воєводство 181
- Познань 100
- Полапи 246
- Полісся 17, 37, 45, 49, 63, 110, 127, 135, 160, 183, 186–187, 189, 199, 214, 236, 269
- Поліське воєводство 25, 53, 178
- Полтавська губернія 14
- Польська Народна Республіка (Народна Польща, ПНР) 325, 333–335, 338, 343, 387
- Польща (Річ Посполита, Республіка Польща, РП) 19, 23–32, 33, 35–39, 40–43, 45–54, 56, 59–66, 69–70, 73, 79, 81, 83, 85–86, 89–90, 95–96, 98, 100, 102–103, 105, 109–113, 118–119, 125–126, 134, 136–139, 140–142, 148, 158, 160, 165, 167, 169–170, 172, 188, 191–194, 196–197, 201, 205, 217, 237, 251, 255, 257, 266, 270–272, 274–278, 281, 286, 290–291, 293–295, 297–298, 300–301, 304, 308–313, 315, 317–319, 321, 323, 329–334, 336, 337–339, 341, 343–360, 362–366, 368–386
- Поляни 235
- Порицьк 222–224, 228, 357
- Посадув 262
- Поток-Гурни 279
- Потутори 128
- Потуторів 211
- Потушин 262
- Почаїв 40
- Почапи 162
- Прага 32, 87, 107
- Прегориле 255–256
- Прикарпаття 131, 133, 143, 276, 285

Прип'ять (річка) 28, 126, 167, 189
Прусиново 261
Пруссія 47, 167
Пужники 382, 384
Пуца Солська 200
Пшебраже (Переброди, Гайове) 218, 226–227, 241–242, 245–246

Рава-Руська 21, 73, 114, 185, 263, 268
Равський район 265–266, 268, 297
Радехов 254
Радзинський повіт 187
Радків 286–287
Радомський дистрикт 165
Радовичі 224, 236
Радруж 371, 374
Радянська Росія 35, 37–38
Рай 128
Райський 341
Райхскомісаріат Україна 162, 168
Рафалівка 212, 234, 246
Ретов 240
Рівне 24, 147, 208, 242
Рівненська область 195, 213, 299, 384
Рівненський повіт 28
Рівненський район 249
Рига 33–35, 37
Рим 36, 49, 128, 305
Ріплин 286–287
Рогатин 81
Рогатинський повіт 126
Рогатинський район 125
Рогозна 185
Рожище 240, 245, 252–253
Рокитнянський район 195
Романове Село 36
Ромашкове 235

Російська імперія 17, 27, 37, 43, 339
Росія (Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка, Російська Федерація, РРФСР) 14–15, 23–24, 26, 28, 37–38, 40, 47, 62, 66, 136–137, 160, 170, 188, 313, 316, 338–339, 369, 373, 382
Роттердам 104
Руда 245
Руда-Ружанецька 272, 279, 287
Рудка 265
Рудня-Старики 215
Ружин 243–245
Румунія 32, 36, 39, 125
Русь 70, 332, 342
Ряшів 294, 301, 304, 309, 311, 335, 385–386
Ряшівське воєводство 275, 277, 293, 298, 301–302, 304–306, 308, 310–312, 317–318, 320, 323
Ряшівський повіт 284, 348, 358
Ряшівщина 284

Сагрин 256–257, 286, 378
Садів 201
Садки 211
Самбір 87, 112, 120, 124, 151, 185
Самоволя 223
Сапіжанка 43
Сарни 25, 186, 234, 248
Сарненський район 160, 202–203, 206, 214–215
Свигорога 14
Свинарин 254
Свинаринські ліси 233
Свідницький повіт 325
Своз 240
Севастополь 369
Селиська 284

Сенкевичівка 72
Седлисько 171, 235, 243
Седлищенський район 241
Сен-Мішель 60
Сенява 263
Середньо-Східна Європа 332, 340, 348
Серет 18
Сибір 146
Сілезія 188
Сілець 228
Сільниця 278
Сімферополь 369
Синьоводськ 122
Ситниця 198
Сицилія 104
Сквира 30
Скербешів 200
Скнилів 22
Скорики 76
Славентин 128
Словаччина 107, 133, 143
Слов'янськ 369
Смолигів 260
Смолява 228
Собаче поле 293
Собибор 174
Сокаль 66, 264–265
Сокальський район 253
Сокіл 246
Сокільники 22
Соколівіц 162
Солокія 261
Солотвино 111
Сондова 224
Сопів 82
Сошанське 14
Сошники 235
Союз Радянських Соціалістичних Республік (СРСР, Радянський Союз, Совети) 45, 47, 69–70, 126,

- 131–132, 134–134, 138, 141,
143–144, 146, 150, 158, 164–165,
169–170, 172, 174, 190, 192–193,
197, 207–208, 237, 264, 271–272,
276, 280, 284–285, 290,
293–294, 296, 298, 304, 306,
308, 310, 317, 324, 330, 340
- Спала 49
- Сприня 269
- Ставки 235, 254, 258
- Стаї 249
- Станіславів 22, 31, 35, 65,
128, 281
- Станіславівка 265
- Станіславівське воєводство
39, 42, 59, 82, 86, 95, 110, 112,
121, 124
- Стара Гута 249
- Стара Кам'янка 344
- Старе Село 249
- Старий Гай 241
- Старий Загорів 225, 227
- Старий Люблинець 272, 279
- Старий Сонч 160
- Старобільськ 137
- Стенжаричі 249
- Степань 212
- Сторожинець 18
- Стрий 71, 95, 121–122, 185, 342
- Стрий (річка) 125–126
- Стрийський район 121
- Стрийщина 121
- Стрілець 203
- Стрільці 202, 215
- Стшелінський повіт 325
- Сумін 202
- Сураж 211
- Суфчин 282
- Схід 165, 329, 338
- Східна Галичина 17–18, 21–25,
27, 31–33, 35, 38–39, 41–46,
48–49, 56, 60–61, 64–66, 69,
73–74, 77–79, 81–84, 89, 94–95,
97–98, 102, 132, 136, 138, 141, 144,
146, 150, 152, 158–160, 162, 165,
169, 171, 175–176, 184, 190–191,
193, 197, 205, 207, 247, 250–251,
253, 260, 262–264, 268–270,
272–273, 275, 323, 357, 377
- Східна Європа 339
- Східна Люблінщина 172,
177–180, 181–182, 200
- Східна Малопольща 42, 44,
74, 120, 143, 163, 183, 330, 378
- Східна Польща 101
- Східна Пруссія 118
- Східне пограниччє 66
- Східниця 69
- Східні землі 172, 193, 202,
321, 333
- Східні Кресі 193, 266, 292,
385
- Східні райони Волині 186
- Сьредзький повіт 325
- Сян 18, 130–131, 161, 167, 186,
197, 262–263, 275, 281, 335
- Сянок 96, 112, 275, 301, 314,
318–320
- Сяноцький повіт 275, 296,
298, 301–302, 315, 317, 319
- Тарнів 31, 37–38, 40
- Тарношин 204, 259
- Темне 235
- Тептюків 171
- Теребінець 253
- Теребовля 34, 291
- Теребовлянський повіт 34
- Теремець 202
- Терка 305–306
- Тернопіль (Тарнопіль) 24,
31, 36, 82, 84, 95, 97, 117, 128,
147, 153, 167, 291, 342
- Тернопільська
(Тарнопільська) область 128,
132, 134, 138, 150, 153, 162, 213,
238, 247, 252–255, 257, 274, 291,
299, 382, 384
- Тернопільське воєводство
34, 36, 39, 42–43, 75, 95, 110,
112, 123, 162
- Тернопільський район 274
- Тернопільщина 290
- Тилич 316
- Тісна 312
- Товстобаби 273
- Токі 36
- Томашів Любельський 149,
258, 265, 269
- Томашівський повіт 179,
184, 200, 262–263, 273, 275,
279, 286, 324
- Топти (Туптин) 206
- Тортгоричі 104
- Треблінка 174
- Третій Рейх (Рейх) 113, 118,
134–135, 141, 143, 156, 163, 171,
173, 179, 191, 217, 229
- Тридент 24
- Трієст 24
- Трійця 272
- Тростянець 226–227, 246,
252–253
- Трускавець 72, 82
- Туличів 236
- Тур 232, 235
- Туреччина 297
- Турковиці 257
- Туровичі 245
- Туропин 254
- Тучане 215
- Тучна 297
- Угли 214
- Угнів 262–263
- Угорщина 18, 47, 107–108,
111, 133, 143
- Угринів 280, 287
- Ужане 232, 235
- Ужгород 107–108
- Ужів 232
- Україна (Українська
Держава) 7, 13, 15–19, 23–24,
27, 29–31, 34, 36, 38, 46, 48,
60–61, 68–69, 78, 84, 86, 100,

- 104, 134, 136–137, 139, 141, 145,
147, 149–150, 152–154, 160,
165, 167, 172, 174, 180, 184, 188,
198–199, 208, 212, 217, 236, 238,
266, 285, 293, 296, 264, 332,
336, 337–340, 343, 346–348,
350–360, 362–364, 366,
369–370, 373–381, 383–386
- Українська Народна
Республіка (УНР) 14, 16–17,
21–24, 26–28, 31, 33–40, 47–48,
52, 56, 62, 64, 163, 301, 336, 363
- Українська Народна
Республіка Рад (УНРР) 15
- Українська Радянська
Соціалістична Республіка
(Радянська Україна, УРСР)
24, 36–38, 40, 43, 45, 54, 70,
132, 218, 248, 270, 274–275,
278–279, 284, 295, 297, 300,
303–304, 308, 311, 319–320,
324, 346
- Ульгівок 262
- Улянівка 228
- Улицько-Середкевичі 266
- Філадельфія 329
- Фільварки 272, 279
- Флоринка 317
- Франція 39, 133, 135, 137,
141, 297
- Харків 15, 31, 248, 308
- Херсонська губернія 13
- Хлібовці Великі 76
- Хмелів 228
- Холм 129, 143, 171, 200, 242,
257, 260, 270–271, 287, 342, 385
- Холмська земля 239
- Холмський повіт 141, 143,
179, 202, 243, 291, 293
- Холмщина 16–17, 22, 45, 49,
51, 63, 91, 98–102, 105, 110, 112,
130–131, 133–134, 141, 167, 181,
184, 192, 203, 205, 213, 239,
243–244, 250–253, 260–262,
264, 267–268, 270, 289, 291,
377, 385
- Хопнів 246
- Хорватія 164
- Хуст 108
- Цехановський повіт 48
- Цешанов 179, 262–263,
266–267, 272, 287
- Чемеринці 273
- Ченстохова 343
- Червенська земля 98, 194,
236
- Черкаси 377
- Чернівецька область 299
- Чернівці 18
- Чернігівська губернія
14
- Чесанів (Цешанів) 263
- Чехія 376
- Чехословаччина 23, 89,
107–108, 188, 310, 335, 338
- Чикаго 78
- Чорна Вода 331
- Чорне 312
- Чорне море 27
- Чортків 188
- Чортківський район 181,
382, 384
- Шаленік 273
- Швейцарія 47, 193, 297
- Швеція 297
- Штунь 254–255
- Шилі 76
- Шимоніско 235
- Широка 230–231
- Шляхова 13, 330–331
- Штунь 254
- Шумляни 128
- Швеція 172
- Щавне-Куляшне 317
- Щебрешин 265
- Щецинек 314
- Щецин 332
- Югославія 140
- Яблінки 310, 312
- Явіркі 330–331
- Явірник-Руський 275
- Явожно 314–315, 320, 324,
330, 352
- Яворівський район 269
- Яворський повіт 325
- Ягільниця 291
- Якубівка 128
- Ялта 276
- Янівка 202
- Яніни 220–221
- Янківці 240
- Яполоть 234–235
- Яромель 246
- Ярослав 271
- Ярославець 171
- Ярославль 167
- Ярославський повіт 283
- Ясельський повіт 293, 304
- Ясло 320
- Ясна Гора 342

Волинь 1943 — апогей

Польсько-українські відносини [...] рясніють похмурими сторінками, часто кривавими. Особливо, коли йдеться про період останньої війни. Це речі маловідомі, суперечливі та емоційно забарвлені [...]. Проте, якщо ми справді серйозно ставимся до «нормалізації» польсько-українських відносин, яка сьогодні, як ніколи, є історичною необхідністю для обох народів, настав час розглянути ці питання з усією неупередженістю. Потрібно нарешті покласти край атмосфері, яка отруєє Східну Європу.

Єжи Ґедройць у «КУЛЬТУРІ» № 9/1965